

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

KAZAN TATARLARI'NIN SİYASÎ KONUM VE YÖNELİŞLERİ (1905-1916)

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan

Alper ALP

Tez Danışmanı

Prof.Dr. Vahdet Keleşyılmaz

Ankara–2010

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

KAZAN TATARLARI'NIN SİYASÎ KONUM VE YÖNELİŞLERİ (1905-1916)

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan

Alper ALP

Tez Danışmanı

Prof.Dr. Vahdet Keleşyılmaz

Ankara–2010

ONAY

Alper ALP tarafından hazırlanan "Kazan Tatarları'nın Siyasi Konum ve Yönelişleri (1905-1916)" başlıklı bu çalışma, 08.11.2010 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda *oybirliği* ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından TARİH Anabilim Dalı, YAKINÇAĞ TARİHİ Bilim Dalı'nda Doktora *tezi* olarak kabul edilmiştir.

[İmza]

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Başkan)

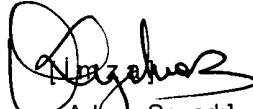
Prof.Dr. Mehmet Şahingöz

[İmza]

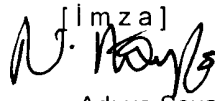
[Unvanı, Adı ve Soyadı]

Prof.Dr. Mustafa Turan

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

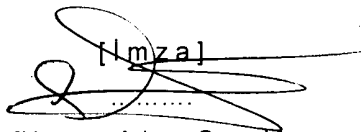
Prof.Dr.Vahdet Keleşılmaz

[İmza]

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

Prof.Dr.Necdet Hayta

[İmza]

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

Prof.Dr.Seyit Sertçelik

ÖNSÖZ

İdil-Ural bölgesi tarihi üzerindeki çalışmalar genel olarak, dünyadaki hakim veya revaçta olan ideolojiler doğrultusunda ele alınmıştır. 19. yüzyıl Rus tarihçileri konuyu batı medeniyetini doğuya taşıma gayretlerinin bir parçası olarak incelerken, Sovyetler Birliği dönemi araştırmacıları Marksist tezlere dayanak arama girişimlerinde bulunmuşlar, Batılı tarihçiler ise genel itibariyle bölgede yaşanan siyasi süreçleri, yerli halkın bu sürece katılımını *İslamın Siyasallaşması* ile izah etmeye çalışmışlardır. Bölgenin kültürel yapısına ve kaynaklarına yeterince hakim olup, bunlardan elde edilecek verilerden hareketler sonuca ulaşmak yerine baştan belirlenen teze göre kaynak ve bilgi incelmesi yapılması bu bölge ile ilgili geçmişte yapılan çalışmaların başlıca eksikliğidir.

19. Yüzyıl Rus tarihçilerinin bölgede Rusya'ya karşı mevcut kültürel ve siyasî direnişi devlet geleneğine, yazılı edebiyata ve kuvvetli kültürel geçişme sahip bir kavmin mücadelesi olarak değil, dinî fanatizm olarak görmeleri; Sovyetler Birliği dönemi tarihçilerinin 16–18. asırlar arasında vuku bulan isyanları sınıf mücadelelerinin birer tezahürü olduğunu savunmaları, Batılı tarihçilerin 20. yüzyıl başında Tatarlar'ın önderliğinde yürütülen kültürel ve siyasî faaliyetleri ticaret burjuvazisinin ekonomik çıkarlarına Çarlık yönetiminin indirdiği darbelere bağlamaları söz konusu peşin hükümlerin tezahürleridir.

Çalışmamızda yukarıda bahsi geçen çalışmalardan kaynaklanan eksikliklerin kısmen de olsa giderilmesi, ayrıca 20. yüzyıl başlarında yaşamış Tatar toplum önderlerinin kitap ve makalelerinde zaman zaman gelecekteki temenniler arasında dile getirdikleri Ceditçiliğin ve Rusya Müslümanları İttifakı hareketinin araştırılması faaliyetlerine katkıda bulunulması amaçlanmıştır.

Çalışmamızın ortaya çıkmasında birçok kurum ve kişinin katkısı, desteği vardır. Öncelikle çalışmanın her aşamasında büyük bir ilgi ve samimiyetle destek olan tez danışmanım Prof.Dr. Vahdet Keleşyılmaz'a içten

teşekkürlerimi sunarım. Akademik hayata adım attığım ilk günden beri desteğini hiç eksik etmeyen Prof.Dr. Mehmet Şahingöz'e şükran duygularımı belirtmeliyim.

2001-2003 yılları arasında Rusya Federasyonu Kazan Devlet Üniversitesindeki çalışmalarımıza verdiği bursla katkı yapan dönemin TİKA yönetimine Prof.Dr. Mustafa Yılmaz'ın şahsında teşekkür ederim. Yurtdışı çalışmalarımıza verdiği destek dolayısıyla Prof.Dr. Kazım Yaşar Kopraman'a, Tataristan Millî Arşivindeki çalışmalarımda karşılaştığımız sorunları çözmede yardımcı olan Süleyman Rahimov'a, Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesinde gerekli çalışma ortamını bulmamıza fırsatı veren Doç.Dr. Cevdet Minnullin'e, Doğu Araştırmaları Enstitüsü Müdürü Cemil Zeynullin'e, Ufa'daki çalışmalarımızda rehberlik eden Prof.Dr. Almas Şeyhulov'a, Ulaşmadığımız bazı kitap ve makaleleri temin eden Doç.Dr.İbrahim Maraş, Azat Ahunov, Mustafa Tuna, Ekrem Kalan ve İhsan Demirbaş'a müteşekkirim.

Çalışmamız için gerekli materyallerin temin ettiğimiz 2007-2008 öğretim yılı boyunca Rusya Federasyonunda yürüttüğümüz çalışmalarımızın maddi külfetinin karşılanmasında Gazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimin büyük katkısını olduğunu belirtmeliyim.

Alper ALP

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR.....	viii

GİRİŞ

I. KAZAN HANLIĞI VE İDİL-URAL BÖLGESİNİN RUS İDARE SİSTEMİNE ENTEGRASYONU.....	1
II. ORENBURG MAHKEME-İ ŞERİYESİ.....	7
A. Mahkeme-i Şeriye'nin Kuruluşunda Etkili Olan Faktörler.....	7
B. Orenburg Mahkeme-i Şeriyesinin Teşkilat Yapısı, Statüsü ve Görevleri.....	10
C. Tatarlar'ın Çarlık Yönetimi ile Münasebetlerinde Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi.....	12
III. ZEMSTVO TEŞKİLATI VE KAZAN TATARLARI.....	16
IV. SİYASÎ HAREKETİN KÜLTÜREL ZEMİNİ OLARAK İDİL-URAL BÖLGESİNDE CEDİTÇİLİK.....	18
A. İdil-Ural Bölgesinde Ceditçilik Hareketinin Öncüleri.....	19
B. Ceditçilik Hareketinin Bölgede Yayılması ve Hayır Cemiyetleri.....	22

I. BÖLÜM

MİLLÎ HAREKETİN SİYASETE YÖNELİŞİ VE RUSYA MÜSLÜMANLARI İTTİFAKI HAREKETİ

I. 1905 İHTİLÂLİ.....	31
II. RUSYA MÜSLÜMANLARI İTTİFAKI'NIN OLUŞUM SÜRECİ VE FAALİYETLERİNDE KAZAN TATARLARI'NIN KATKILARI.....	35
A. Kazan Tatarları'nın Talepleri ve Teşkilatlanma Çabaları.....	35
B. Bütün Rusya Müslümanları Kurultayları ve Rusya Müslümanları İttifakı.....	39
1 Bütün Rusya Müslümanları Birinci Kurultayı.....	39
2. 17 Ekim Manifestosu ve Kazan Tatarları'nın Siyasî Faaliyetleri.....	42
3. Bütün Rusya Müslümanları İkinci Kurultayı.....	52

4. Bütün Rusya Müslümanları Üçüncü Kurultayı.....	56
5. İdare-i Merkeziye Yönetimi Döneminde Rusya Müslümanları İttifakı.....	67
III. TATARLAR'IN EĞİTİM VE MAHKEME-İ ŞERİYE HAKKINDAKİ TALEPLERİNE ÇARLIK YÖNETİMİNİN BAKIŞ AÇISI.....	72
A. Doğudaki Gayri Rus Ahalinin Eğitimi Meselesi Hakkında Özel Toplantının Çalışmaları.....	73
B. Çerevanskiy Raporu.....	76
IV. ORENBURG MAHKEME-İ ŞERİYESİ'NİN SİYASÎ FAALİYETLERE MÜDAHALE ETME GİRİŞİMLERİ.....	80
A. Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi Müftüsü Muhammed Yar Sultanov'un Çarlık Hükümetine İlettiği Talepler.....	79
B. Ulema Kurultayı (10-15 Nisan 1905).....	81
C. Mahkeme-i Şeriyе'nin İkinci kurultay Girişimi.....	87
D. Ufa Danışma Toplantısı (14-15 Aralık 1913).....	88
E. İçişleri Bakanlığı Tarafından Düzenlenen Müslümanlar Hakkında Özel Toplantı.....	91

II. BÖLÜM

KAZAN TATARLARI'NIN DEVLET DUMASI VE MÜSLÜMAN FRAKSİYONUNUN ÇALIŞMALARINDAKİ KATKILARI

I. DEVLET DUMASINDA RUSYA MÜSLÜMANLARI'NIN TEMSİLCİLERİ.....	94
A. Devlet Duması'nın Açılış Süreci.....	94
B. Devlet Duması'nda Müslüman Temsilcilerin Niceliksel Durumu ve Temsil Ettikleri Bölgeler.....	98
C. Devlet Dumasında Müslüman Fraksiyonlarının Oluşumu.....	104
1. I. ve II. Duma'da Müslüman Fraksiyonları'nın Oluşturulması.....	104
2. III. ve IV. Duma'da Müslüman Fraksiyonları'nın Kuruluşu.....	108

II. MÜSLÜMAN FRAKSİYONUNUN RUSYA MÜSLÜMANLARI'NIN TALEPLERİ DOĞRULTUSUNDA DUMA GÜNDEMİNE TAŞIDIĞI MESELELER.....	109
A. Müslüman Fraksiyonu ile Rusya Müslümanları İdare-i Merkeziyesi'nin İşbirliği.....	109
B. Toprak Meselesi.....	115
C. Eğitim Meselesi.....	121
1. 31 Mart Kanunu.....	121
2. Genel İlköğretim Meselesi.....	126
D. Ticaret ve Sanayi Kuruluşlarında Çalışanlar İçin Tatil Günlerinin Belirlenmesi Meselesi.....	131
III. DUMA DIŞI SİYASÎ FAALİYETLERDE MÜSLÜMAN FRAKSİYONU.....	137
A. Rusya Müslümanları IV. Kurultayı (1914).....	137
B. Müslüman Fraksiyonunun Danışma Toplantısı.....	143

III.BÖLÜM

KAZAN TATARLARININ MUHAFAZAKÂR GRUPLARI VE ONLARIN SİYASÎ YÖNELİŞLERİ	
I. KADİMCİLER.....	146
A. Kadimciliğin Kökenleri.....	146
B. Kadimcilerinin Ceditçilerle Mücadele Alanının Genişlemesinde Neşriyat Faaliyetleri ve Eğitim Meselelerinin Etkisi.....	150
C. Kadimcilerin İhbarları.....	153
II. 1905 SONRASI SİYASÎ GELİŞMELER KARŞISINDA KADİMCİLER.....	156
A. Seçim Sistemi ve Devlet Duması'na Kadimcilerin Bakış Açısı.....	156
B. Kadimciler Açısından İttifak-ı Müslimin ve Müslüman Fraksiyonu.....	158
C. Rusya Müslümanları ile İlgili Siyasî Gelişmelerde Kadimcilerin Tavrı.....	162

1. 31 Mart Kanunu ve Kadimciler.....	162
2. İmamların Durumu.....	165
3. Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi Etrafındaki Tartışmalar.....	166
D. Kazan Tatarları Arasında Faaliyet Gösteren Sosyalist Gruplar Karşısında Kadimciler.....	169
III. VEYSİLER.....	170
A. Veysiye Hareketinin Ortaya Çıkışı.....	170
B. 1905 Sonrasında Veysilik.....	174
C. Veysiler'in Faaliyetleri Karşısında Tatar Kamuoyunun Tutumu.....	177

IV.BÖLÜM

SOSYALİST VE DEVRİMCİ GRUPLAR

I. SOSYALİST AKIMLARIN TATARLAR ARASINDA YAYILMA SÜRECİ.....	182
II. TATAR DEVRİMCİ GRUPLARI.....	188
A. El-İslah Grubu.....	189
B. Beregü Grubu.....	195
III. TATAR SOSYALİST GRUPLARI	
A. Tañçılar.....	198
1. Tan Yıldızı Gazetesi Çatısı Altında Tañçılar.....	198
2. Dumacılarla İşbirliği.....	203
3. Müslüman Üniversite Öğrencilerini Teşkilatlandırma Çabalarında Tañçılar'ın Rolü.....	208
4. İl ve Söz Gazeteleri Etrafında Tañçılar.....	209
B. Uralcılar.....	216
A. Tatar Bolşeviklerin Propaganda Faaliyetleri ve Ural Gazetesinin Yayınlanması.....	216
B. Uralcılar'ın Tatar Siyasî Hareketlerine Yönelik Tutumları.....	218

V.BÖLÜM

KAZAN TATARLARI ARASINDA PANİSLAMİZM VE PANTÜRKİZM AKIMI

I. MİLLÎ KİMLİK TARTIŞMALARI.....	222
A. Rızaeddin Fahreddin'e Göre Millî Kimlik Meselesi.....	222
B. Ahmed Hadî Maksudî'nin Tatar Adına Bakışı.....	224
C. Atatullah Beyazidov'un Görüşleri.....	226
D. Ayneddin Ahmerov'un Tatar-Bulgar Tartışmalarındaki Tutumu.....	228
E. Şura Dergisi Sayfalarında Tatar-Türk Tartışması.....	229
F. Ang Dergisinde Millet Kavramı Hakkındaki Tartışmalar.....	236
G. Mektep Dergisinde Türklük Tatarlık Tartışmaları.....	245
H. Cemaleddin Velidî'ye Göre Milliyet Meselesi.....	249
İ. Ayaz İshakî'nin Millî Kimlik Anlayışı.....	257
J. Kadimcilerin Millî Kimlik Anlayışı.....	261
II. ÇARLIK HÜKÜMETİNİN PANİSLAMİZM TANIMLAMASI VE BELİRLEDİĞİ TEDBİRLER.....	262
III. TATAR AYDINLARINA GÖRE PANİSLAMİZM VE PANTÜRKİZM.....	274
SONUÇ.....	281
KAYNAKÇA.....	288
EKLER.....	312
ÖZET.....	339
ABSTRACT.....	341

KISALTMALAR

A.g.e.	Adı Geçen Eser
A.g.m.	Adı Geçen Makale
Bkz.	Bakınız
ev.	Çeviren
M.H.T.	Müslümanlar'ın Hizmet Taifesi
R.M.İ.	Rusya Müslümanları İttifakı
R.S.D.İ.P.	Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi
S.D.	Sosyalist Devrimci
Yay. Haz.	Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

I. KAZAN HANLIĞI VE İDİL-URAL BÖLGESİNİN RUS İDARE SİSTEMİNE ENTEGRASYONU

Kazan Hanlığı'nın merkezi 1487, 1524, 1530 ve 1550 yıllarında olmak üzere daha önce dört defa Rus ordusu tarafından kuşatılmış ancak bir netice elde edilememiştir. 1552 yılında yapılan beşinci sefer neticesinde Kazan şehri IV. İvan tarafından işgal edilmiştir. Hanlık merkezinin Ruslar'ın eline düşmesi ile Kazan Tatarları Rus istilasını hemen kabullenmediler. Hanlık ordusu komutanlarından Memiş Berdi önderliğinde istiklâl mücadelesi başlatılıp, Nogay Hanı Yusuf Mirza'nın oğlu Ali Ekrem, han ilan edildi. Ancak Rus birliklerine karşı 1557 yılına kadar yapılan çetin savaşlar hanlığın yeniden ayağa kaldırılmasına yetmemiş, Ali Ekrem Han'ın öldürülmesi ve Memiş Berdi'nin de esir düşmesi ile mücadele sona ermiş ve Ruslar tarafından hanlık topraklarının işgali tamamlanmıştır¹.

Ruslar Kazan hanlığına karşı yapılan mücadeleyi haçlı seferi olarak görüyorlardı. Bu yaklaşımın doğal bir sonucu olarak Kazan'ın işgalini müteakip bölgedeki ilk uygulamalar dinî bir renk aldı. Kazan'ın işgalinden birkaç ay sonra 8 Ocak 1553'te eski hanlardan Ütemiş Giray ve aynı ay içinde yine eski hanlardan Yedigâr Muhammed'in Hıristiyanlığa geçiş merasimi yapıldı². Hanların bu şekilde din değiştirmeye zorlanıp, din uğruna yapılacak mücadelelerin sembolü olma özelliklerini kaybetmeleriyle yerli ahalinin Hıristiyanlaştırılması için de uygun bir örnek meydana getirilmiş oluyordu.

Kazan'da hanlık devrini hatırlatacak binalar olan camiler, medreseler, saraylar tamamen yıkıldı. 1555 yılında rahip Guriy önderliğinde Kazan piskoposluğu kurularak bölgede Hıristiyan kilise teşkilatı da oluşturulmaya

¹ Mihail Hudyakov, **Kazan Hanlığının Tarihi**, Çev: Ayaz İshakî, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2009, 139-142.

² Aydar Nogmanov, **Samoderjavi i Tatari**, Kazan, Tatarskoe Kniznoe İzdatelstvo, 2005, s.22.

başlandı. Piskoposluğa rahipler, papazlar ve kiliseye bağlı köylülerin yerleştirilmesi için geniş araziler verildi. Buradaki Müslüman ahali ise doğuya doğru göçe başlayıp, bir kısmı Züy, Şuşma, İk nehirleri boylarına, bir kısmı da Başkurt sahasına göç etti³. İslam karşıtı faaliyetlerin en yoğun olduğu dönem de Rus kolonizasyonunun bu ilk yıllarıdır. Rus kilise teşkilatının kurulması ile birlikte Hıristiyanlığın yayılmasında baskı yönteminin kullanılmasına ara verilmişse de İslam çevrede inşa edilen camilerle kendisini yeniden gösterince 1593 yılında bütün camilerin yıkılması tekrar emredilmiştir⁴. XVI.-XVIII. yüzyıllar arasında bu tür dönem dönem değişen ağır baskı ve nispeten tolerans uygulamaları devletin bölgedeki Müslüman halka karşı uyguladığı siyasetin temel vasfı olmuştur.

Rus idaresi için bölgenin Hıristiyanlaştırılması aynı zamanda siyasî hâkimiyetin sağlamaştırılması demektir. Bu sebeple Rus idaresi tarafından ilk olarak hedef alınanlar devlet kültürü ve geleneğinin esas taşıyıcılarından olan bey ve mirzalar⁵. 1553–1557 yılları arasındaki mücadelelerde yaklaşık 1500 bey ve mirza öldürüldü. IV. İvan kendilerine sadık kalanları Kazan'dan Çarlığın iç bölgelerindeki arazilere sevk edip, onlardan boşalan bölgelere ise Rus boyarlarını yerleştirdi. Böylelikle onların öncelikle dinî ve sonrasında etnik asimilasyon süreci de hızlandırılmış olacaktı. Kazan'da az sayıda kalan bey ve mirzalar ise İdil boyu ve Kazan yakınlarındaki arazilerden uzaklaştırıldılar.

Kazan Tatarları'nın, hanlık başkenti işgal edildikten sonra da, mücadeleye devam etmeleri Ruslar'ı bölgede müstahkem mevki kurmaya sevk etti. 1557'de Kama Nehri üzerinde Layış kalesi inşa edilerek, Kama'nın güneyinden gelmesi muhtemel Nogay akınlarına karşı tedbir alındı. 1558'de de eski Bulgar şehri civarında Tetiş kalesi yapıldı. Bu suretle bölgede Rus idaresinin istinat noktaları meydana getirilmiş oldu. Yeni inşa edilen bu

³ Akdes Nimet Kurat, Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi (Eski Kazan Hanlığı ve Başkurt İli XIX. Yüzyıla kadar), *DTCF Dergisi*, c. XXIII, S:3–4, 1965, s.92-95

⁴ İldus Zagidullin, *İslamskie İnstitutı v Rossiyskoy İmperii Meçeti v yevpopeyskoy çasti Rossii i Sibiri*, Kazan, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, 2007, s.46.

⁵ Nogmanov, *a.g.e.*, s.27–28.

müstahkem mevkilere Rus nüfusunun yerleştirilmesi ile bölgenin Ruslaştırılması da hızlandırılıyordu.

Astrahan ve Sibir hanlıklarının ortadan kaldırılması ile İdil-Ural boyu Rus hakimiyetine girince bütün bu bölgeleri idare etmek üzere Moskova'da *Prikaz Kazanskogo Dvortsa* adıyla bir nezaret kuruldu. Kazan Hanlığı toprakları, Başkurt bölgesi, Astrahan ve Sibir Hanlığı idareleri de bu nezaretin idaresine bırakıldı⁶. Böylelikle Kazan Hanlığı toprakları ile başlayan demografik ve idari Ruslaştırma faaliyetleri bu bölgelere de yayılmıştır.

Rus idaresinin bölge ahalisini kontrol altına alma yolundaki önemli bir düzenlemesi de Tatar toplumunu Rus idare sistemine göre sınıflandırmasıdır. Genel olarak, Vazifeliler(Slujie), Yasaklılar (Yasaçnie) ve Serfler (Krepostnoy krestyan) şeklinde tasnif edilen bu yapıya tüccarlar da dâhil edilebilirse de, bu sınıfın çerçevesi Tatarlar için çok belirgin bir şekilde çizilmemişti⁷. Rus toplumun önemli bir sınıfını teşkil eden ruhban sınıfına karşılık Tatar toplumunun din görevlilerinin herhangi bir resmî statüleri yoktu.

Vazifeliler sınıfına beyler ve mirzalar da dâhil edilmiştir. Onlar hükümet nezdinde kendilerine has imtiyazlara sahip olmaktan çok hükümete karşı sorumlu oldukları işlerle diğer sınıflardan ayrılmakta idiler. Bunlar vergi ödüyor, savaşlara katılıyor ve idarenin belirlediği diğer işleri de yapmak durumunda kalıyorlardı. Onların imtiyazı sadece serf bulundurma hakkı idi ki bu hak da sık sık yapılan müdahalelerle geçersiz hale getiriliyordu⁸. Vazifeli Tatarlar Rusya'nın 16. yüzyıldaki bütün seferlerine de iştirak ederek Baltık bölgesindeki savaşlarla, Kırım Hanlığı ile Sibiryaya ve Astrahan Hanlıklarına karşı mücadelelerde yer almışlardır ki, son derece yıpratıcı geçen bu savaşlar özellikle Tatar erkek nüfusunun azalmasına sebep olmuştur⁹.

Yasaklılar (Yasaçnie) ise kendilerinden alınan aynî vergiler dolayısıyla böyle bir adlandırmaya tabi olmakla birlikte, statü olarak hür köylü konumunda idiler. Kendi topraklarına sahip olan bu sınıf ödediği vergilerin

⁶ Kurat, a.g.m. , s. 93.

⁷ Aziz Ubeydullin, "Tatarlarda Sınıflar Tarihi Öçin Materialler" , *Tarihi Sehifeler Açılığında*, Kazan, Tatarskoe Kinijnoe İzdatelstvo, 1989, s.199.

⁸ Aziz Ubeydullin, "Tatar Tarihi", a.g.e. , s.178.

⁹ Nogmanov, *Tatarı Srednogo Povoljya i Priuralya v Rossiyskom Zakonodatelstve Vtoroy Polovini XVI-XVII vv.*, Kazan, İzdatelstvo Fen, 2002, s. 27.

yanı sıra, hükümete asker olarak hizmet etmek, kale yapımında ve kanallar açılmasında çalışmak, askeri birliklerin yiyecek ve içecek ihtiyacını temin etmek, hükümet memurlarının ulaşımını sağlamak gibi yükümlülüklerle de tabi idiler. 1715'te I. Petro döneminde kişi başı vergi sistemi uygulamasına geçilmesine kadar bu adlandırma devam etmiştir¹⁰.

I.Petro döneminden itibaren tabi kavimlerden alınan asker sayısı azaltılıp, daimî askerî birliklerin mevcudu artırılınca sefer zamanlarında toplanan askere ihtiyaç azaldığından, Tatar vazifelilerinin iş gücünden faydalanma yoluna gidilmiştir. I.Petro her sınıfa devlet adına bir hizmet yüklemiştir ki Tatar vazifelilerine yüklenen iş de "laşmanlık" olarak tabir edilen, Rus donanmasına inşa edilecek gemiler için gerekli keresteyi temin etmek idi¹¹. 1718'de Kazan'da bir amirallik ve buna bağlı tersane kurulmasıyla bahsi geçen iş için Tatar vazifelilerinden 18–60 yaş arasındaki kişiler seçilerek çalıştırılmaya başlanmıştır. Yaptıkları iş için son derece cüzi bir ücret tayin edildi. 1719 yılından itibaren onlardan bu hizmetlerinin dışında vergi de talep edilmesi ile ekonomik bakımdan çok sıkıntılı bir hale girdiler. 1748 yılına gelindiğinde artık ormanlar kesimlerden dolayı yerleşim bölgelerinden uzaklaşmış, üstelik laşmanların bir kısmının ölümü ve bir kısmının da askere alınmaları sebebi ile işler ağırlaşmıştır. Vazifelilerin müracatı ile bu durumu göz önüne alan hükümet 1751 yılından itibaren diğer gayri Rus yasaklıları da bu işe dâhil etmiştir¹². 1826 yılında Amirallik ve tersane Astrahan'a taşınıncaya kadar bölgede laşmanlık uygulaması devam etmiştir¹³.

Kazan vilayetinde, Başkurt bölgesinde, Ryazan vilayetinde, eski Kasım Hanlığı toprakları başta olmak üzere çeşitli vilayetlerde Tatar tüccarları faaliyet göstermekte idi. ancak onlar 18. yüzyıl sonlarına kadar hukuki bakımdan tüccar değillerdi¹⁴. Bununla birlikte Rus hükümeti Tatar vazifeli ve yasaklılarına hizmetlerinin karşılığı olarak para ya da toprak vermek yerine

¹⁰ Ubeydullin, "Tatarlarda Sınıflar Tarihi İçin Materialler", **a.g.e.**, s.228-229

¹¹ Nogmanov, **Tatari i Samoderjavie**, s.132-134.

¹² Nogmanov, **Tatari i Samoderjavie**, s.140.

¹³ Kurat, **a.g.m.**, s.97.

¹⁴ Ubeydullin, "Tatar Tarihi", **a.g.e.**, s. 180.

ticaretle meşgul olma izni veriyordu¹⁵. Tatar tüccarları için 1745'te Nepluyev tarafından Kargalı kasabasının kurulması önemli dönüm noktalarından biridir. Orenburg bölgesine Rus tüccarları çekmekte başarılı olamayan Genel Vali Nepluyev söz konusu kasabayı kurarak buraya 200 Tatar tüccar ailesinin yerleşmesini sağlamış ve Orta Asya ile ticarî münasebetleri onlar vasıtasıyla yürütmüştür¹⁶. Bu kasaba kısa zamanda büyüyerek 1770'lerden itibaren önemli bir ticaret üssü olma özelliğini kazanmıştır.

Tatarların dâhil olduğu sınıflardan biri de serflik (krepostnoy krestyan). Ancak bu sınıfa dâhil olanların sayısı son derece az olduğu gibi Tatar mirzaların elinde bu statüde olanların bir kısmını savaşlarda esir alınanlar oluşturmaktaydı. 1781 yılında Kazan Vilayetindeki 13 uyezde 33779 vazifeli Tatar'a bağlı serf sayısının 555 kişiden ibaret olduğu dikkate alınırsa bu sınıfa mensup kimselerin Tatarlar arasında yok denecek kadar az olduğu anlaşılır¹⁷.

İdil-Ural boyunun, başta Tatarlar olmak üzere, yerli halkının Rus feodal sınıf yapısına göre şekillendirilmesi, Rus işgal hattının Rus nüfusu ile desteklenmesi, bölgenin Müslüman ve pagan ahalisini Ortodokslastırma faaliyetlerinin başta Başkurt bölgesi olmak üzere Astrahan ve Sibiryaya yayılması ile Rusya tarihine Başkurt isyanları adıyla geçen dönem başlamıştır¹⁸. Dinî ve siyasî baskıların yanı sıra sık sık artırılan vergi ve angaryalar sebebiyle 1661, 1669, 1681, 1704, 1735, 1755, yıllarında Rus idaresine karşı Başkurt bölgesi merkezli isyanlar çıkmıştır. Ancak bu isyanlara Sibiryaya ve Kazan Tatarları da destek vermişlerdir¹⁹. 1671'de Stenka Razin ve 1773'de Pugaçev önderliğinde çıkan isyanlara İdil-Ural boyundaki Tatar ve Başkurtlar'ın destek vermesi de yine aynı sebeplerden kaynaklanmıştır²⁰. Bu ayaklanma hareketleri sürecinde Kazan Tatarları

¹⁵ Nogmanov, **Tatarı Srednogo Povoljya...**, s.83.

¹⁶ S.H. Alişev, **Tatarı Srednogo Povoljya v Pugaçevskom Vosstanii**, Kazan, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, 1973, s.34.

¹⁷ Ubeydullin, "Tatar Tarihi", **a.g.e.**, s.181-182.

¹⁸ Başkurt İsyanları hakkında geniş bilgi için bkz. Zeki Velidi Togan, **Başkurtların Tarihi**, Ankara Türksoy Yayınları, 2003.

¹⁹ Alper Alp, "Rus Çarlığının Başkurt Topraklarını İşgal Siyasetine Karşı Batırşah İsyanı", **G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi Prof.Dr. Reşat Genç Özel Sayısı**, c.I, Ankara-2009, s. 532-534.

²⁰ Alişev, **a.g.e.**, s.51-52.

Astrahan, Ufa ve Orenburg vilayetlerine yerleşmişler, Başkurtlar'ın da klasik boy yapıları çözülmeye yüz tutmuş ve söz konusu şehirlerde bölgenin diğer Türk kavimleri ile birlikte veya yan yana köylerde yaşadıkları bir dönem başlamıştır.

Bütün bu isyanlar başarısızlıkla sonuçlanmışsa da, Çarlık hükümetini dinî, etnik ve ekonomik alanda uyguladığı baskılardan geri adım atmaya zorlamıştır. 1781 yılında kurulan Tatar ratuşası bu tavizlerden biridir. Ratuşalar, 1723-1724 yıllarında oluşturulan şehrin adli ve idarî işlerinden sorumlu magistralar bünyesinde 1728 yılından itibaren kurulmaya başlayan şehrin tüccar sınıfının işlerinin düzenlenmesinden sorumlu organlardır²¹.

Tatar Ratuşasına Kazan'da faaliyet gösteren Tatar tüccar ve zanaatkârlardan 5000 ruble ve üzeri sermaye sahipleri üye olma hakkına sahipti. Ratuşa tüccar ve zanaatkâr sınıfına ait kayıtları tutmak, tüccarlara ticari seyahatler için pasaport düzenleyip vermek yetkilerini elinde bulunduruyordu. Ratuşa tüccarlara ait borç senetleri ve diğer mali belgelerle iflas sürecinde de yetkili idi. Ölen tüccarların miraslarının varislere bölünmesi işlemlerini yürütüyor, üyeleri arasındaki davalara iştirak ediyordu. Düzenli vergilerin yanı sıra devletin tayin ettiği bir defalık vergilerin tüccarlardan toplanması da Ratuşa'nın görevleri arasında idi. Ratuşa ayrıca vilayet idaresinin, hazine dairesinin, adliyenin ve yerel idarenin diğer organlarının talimatlarına cevap vermek zorunda idi. 1788'de kurulan Orenburg Mahkeme-i Şeriyesine kadı seçiminde ratuşadan da fikir alınmıştır²². Bu kurum ile Tatarlara imparatorluk bünyesinde ticari faaliyetlerle sınırlı olsa da bir özerklik tanınmış oluyordu. Ancak Tatar tüccarlarının bu statüsü kalıcı olmayıp, 1854 yılında muhtemelen Kırım Savaşı sebebi ile feshedildi.

²¹ R.R. Hayrutdinov, **Upravlenie Gosudarstvennoy Derevney Kazanskoy Gubernii Konets XVIII-pervaya tret XIX v.**, Kazan, İzdatelstvo İnstituta İstorii AN RT, 2002, s.104-107.

²² Hayrutdinov, **a.g.e.**, s.113-114.

II. ORENBURG MAHKEME-İ ŞERİYESİ

A. Mahkeme-i Şeriye'nin Kuruluşunda Etkili Olan Faktörler

1788 yılında Mahkeme-i Şeriye'nin kurulması kararı, İdil-Ural boyundaki Müslüman tebaanın varlığının kabul edilmesi ve onlara ait sosyal ve kültürel müesseseler olan camiler ve medreselerin tanınması anlamına geliyordu. Bu döneme kadar yukarıda da değinildiği gibi Rus hükümeti İslam dinini ve onu temsil eden müesseseleri yok etme, Müslüman nüfusu da Ortodoks Hıristiyan yapma ve Rus göçmen kitleleri içinde eritme politikasını gütmüştür.

Bu politika değişikliğinin işaretlerini II. Katerina Rusya tahtına oturduğu ilk yıllardan itibaren vermişti. 1766 yılında yayınladığı ferman ile yeni bir kanunname hazırlamak üzere komisyon oluşturulmasını emretti. Çariçe öncelikli hedef olarak ülkenin ve ahalinin hâlihazırdaki durumunu etraflı bir şekilde tetkik edilmesi olarak belirlemiştir²³. 1767'de kurulan kanunname komisyonu İdil-Ural bölgesindeki Müslüman ahalinin taleplerini, Tatar ve Başkurt üyeler aracılığı ile gündeme getirilmesini sağlayan bir ortam doğurmuştur. Bahsi geçen komisyona iletilen talepler arasında dinî inanç ve ibadetlerde hürriyet önemli yer tutmuştur²⁴. Çariçe söz konusu ıslahat çalışmalarına rağmen harekete geçmekte aceleci davranmamış, iç ve dış siyasî gelişmeler doğrultusunda gerekli gördüğü adımları atmıştır. 1767-1768 yılları arasında yapılan kanunname çalışmalarına rağmen Tatarlar'ın lehine yapılan ilk düzenlemenin Pugaçev isyanı sonrası, 1781 yılında gerçekleştirilmesi bu durumun en açık göstergesidir.

1781 yılında Kazan'da Tatar Ratuşasının kurulmasından sonra, 1788 yılında II. Katerina tarafından Orenburg Mahkeme-i Şeriyesinin kurulmasına karar verilmesi Çarlık idaresinde Tatarlar'ın ikinci resmi kurumunun açılmasına imkân sağlamıştır²⁵. Mahkeme-i Şeriyenin açılmasına yönelik

²³ İ. N. Kulbahtin, N.M. Kulbahtin, *Nakazı Narodov Başkortostana v Ulojennuyu Komissiyu*, Ufa, Kitap, 2005, s.72-73.

²⁴ İ.N. Kulbahtin, N.M. Kulbahtin , *a.g.e.* , s.81-85.

²⁵ İsmail Türkoğlu Orenburg Mahkeme-i Şeriyesinin İdil-Ural bölgesindeki Tatar ve diğer Türk kavimleri için ilk ve tek resmi kurum olduğunu belirtirken Kazan Tatar Ratuşasının varlığını gözden

hazırlıklar Ufa Namestnikliği²⁶ Genel Gubernatörü Baron İgelstrom tarafından 4 Aralık 1789 tamamlanmış ve bu tarihten itibaren söz konusu kurum Ufa'da çalışmalarına başlamıştır²⁷.

Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi, İgelstrom tarafından dinî ve siyasî fonksiyonları olacak yerel bir kurum niteliğinde tasarlanmıştır. Bu sebeple merkezi Ufa'da olmasına rağmen Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi adını almıştır²⁸. Dinî açıdan söz konusu kurumun en önemli yönü namestniklikte'ki Müslüman din görevlilerini kontrol altına almak olacaktır. Bölgede Rus yönetimine karşı gerçekleşen isyanlarda Müslüman din görevlilerinin etkin rolü böyle bir denetimi Rus yönetimi açısından zorunlu kılıyordu²⁹. İgelstrom'un Mahkeme-i Şeriyе'nin kurulmasından beklediği sonuç bölgenin Müslüman ahalisi arasında Çarlık idaresinin onların inançlarına saygılı olduğu kanaatini uyandırıp, Rusya'ya daha sağlam ve sürekli bir sadakatle bağlanmaları idi.

II. Katerina, Orenburg Gubernatörü İgelstrom'un yerel bir kurum olarak düşündüğü Mahkeme-i Şeriyе'nin Kırım'ı içine alan Tavriçeski oblastı hariç olmak üzere bütün Rusya'da Müslümanlar'ın dinî işleri konusunda yetkili bir kurum olarak teşkilatlandırılmasına karar verdi³⁰. İdil-Ural ve Sibirya'nın yanı sıra 19. yüzyılın büyük bir kısmında Kuzey Kazakistan da Mahkeme-i Şeriyenin yetki alanında kalmıştır³¹.

kaçırmıştır. Bkz. İsmail Türkoğlu, **Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2000, s.73-74.

²⁶ İki Guberniya'nın bir idarî birim altında birleştirilmesi ile oluşturulan idari bölgelere Namestniklik adı verilmektedir. Orenburg Mahkeme-i şeriyesinin kurulduğu tarihlerde Ufa ve Orenburg Guberniyaları Ufa Namestnikliği çatısı altında birleştirilmiş durumda idi.

²⁷ Muhammed Selim Ümidbayev, **Din-i Muhammediye'nin Orenburgski Duhovnoy Sobraniyesi Mahkemesinin Yüzyıllık Bayramı**, Peterburg, 1901, s.3.

²⁸ Bazı araştırmacılar Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi'nin Orenburg şehrinde faaliyetlerine başladığı yanlışlığına düşmüşlerdir. Ahmet Kanlıdere de bu yanlışlığa düşen araştırmacıların biridir. Bkz. Ahmet Kanlıdere, **Reform Within İslam The Taidid and Jadid Movement Among The Kazan Tatars (1809-1917) Conciliation or Conflict**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1997, s.15.

²⁹ V.N.Vitevskiy, **İ.İ. Nepluyev i Orenburgskiy Kray v Prejнем Ego Sostave do 1758 g.**, Kazan, Tipo-Litografya V.M. Kluçnikova, 1897, s.848-849.

³⁰ Abdürreşid İbrahim, "Rusya'da Müslümanlar: Tatar Kavimleri'nin Tarihçesi", Yay. haz. : Seyfeddin Erşahin, **A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 35, S: XXXV, 1996, s.575.

³¹ Allen J. Frank, **Muslim Religious Institutions in Imperial Russia The Islamic World of Novouzensk District and the Kazakh Inner Horde, 1780-1910**, Leiden, Koninklijke Brill, 2001, s.102.

Çariçe'nin bu kararında Rusya'nın Kırım'ı ilhakı sırasındaki edinilen tecrübe etkili olmuştur. Kırım ilhak edildiğinde 1783 yılında bey ve mirzaların Kırım hanlığı dönemindeki sahip olduğu haklara ve mülklerine müdahale edilmeyeceği, onların Rus asilzadelerinin faydalandığı haklardan faydalanabilecekleri ilan edildi. 1784 yılında ise bu hak bütün Rusya Müslümanları'nın bey ve mirzalarını kapsayacak şekilde genişletildi³². Müslüman halka dinî inançlarına ve müesseslerine dokunulmayacağı garantisi verilip, müftülük muhafaza edildi. Bütün bu tedbirlerle Kırım'da Rusya karşıtı dalgalanmanın azaldığı görülmüştü³³. Benzer bir kurumun Rusya'nın Müslüman tebaasına ait topraklarda da aynı işlevi görebileceği düşüncesi Mahkeme-i Şeriyenin tesisine giden yolun önündeki engelleri açan unsurlardan biriydi.

II. Katerina'nın Mahkeme-i Şeriye kurulması kararının yanı sıra Çarlık hükümeti Müslümanlar'ın gönlünü kazanacak bir başka adım olarak Kazan, Ufa ve Orenburg'ta camii inşasına izin verdi³⁴. Bu izin Rus çarlığının İslamiyet'e ve İslam müesseselerine hoşgörü ile yaklaştığını göstermenin de bir yolu idi.

Çariçe, Rus ilerleyişini Kazak stepleri ve Türkistan yönünde sürdürmekte de Mahkeme-i Şeriyenin önemli bir pay sahibi olacağı düşüncesinde idi³⁵. Daha önce Kazaklar arasında ve Türkistan hanlıklarında Rusya adına görevlerde bulunmuş Muhammedcan Hüseyinov'un müftülüğe tayini bu düşüncenin bir yansıması idi. Çariçe'nin müsaadesiyle 12 Kasım 1789 tarihinden itibaren Kırgız-Kazak müftüsü ünvanını da kullanmaya başlayan Hüseyinov Mahkeme-i Şeriye'yi diplomatik bir müessese gibi yönlendirmiştir. Onun emrindeki bir grup molla Kazak stepleri ve Türkistan hanlıklarında diplomat ve istihbaratçı gibi çalıştılar. Bu mollalardan bir kısmı

³² Nogmanov, **Tatarı Srednogo Povoljya...** , s.71.

³³ D. Yu. Arapov, **İmperatorskaya Rossia i Muslmskiy Mir** , Moskva, İzdatelstvo Natalis, 2006, s.25, Rızaeddin Fahreddin, **Rusya Müslümanları'nın İhtiyaçları ve Anlar Hakkında İntikad**, Orenburg, Muhammed Fatih Kerimov Matbaası, 1906, s.9.

³⁴ Türkoğlu, **a.g.e.** , s.83. II. Katerina'nın izniyle inşa edilen bu camilerden Kazan'dakiler Çarlık döneminde Cami-i Evvel ve Cami-i Sani olarak tanınmışlardır. Bunlardan Cami-i Sani bugün Mercanî Mescidi adıyla bilinmekte ve Kazan'ın sembol yapılarından biri olma vasfını kazanmış durumdadır.

³⁵ Rızaeddin Fahreddin, **İslamlar Hakkında Hükümet Tedbirleri**, Orenburg, Kerimov Hüseyinov ve Şürekası Matbaası, 1907, s.9.

medreselerde dinî öğrenimlerini tamamlama bahanesi ile sürekli bölgede kalırken diğer bir kısmı da tüccar kisvesi altında düzenli olarak bölgeye gidip, gerekli bilgileri topluyorlardı³⁶. Ayrıca Rusya'ya dostane hisler taşımayan Buharalı mollalar ile Küçük Cüz'ün hâkim olduğu topraklarda bulunan Tatar ve Başkurt mollaların Rusya karşıtı propagandalarına karşı durmak da Mahkeme-i Şeriye'nin bölgeye gönderdiği mollaların vazifeleri arasında idi³⁷.

B. Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi'nin Teşkilat Yapısı, Statüsü ve Görevleri

Kargalı imamlarından Muhammedcan Hüseyinov'un müftülüğe tayin edilmesinden sonra Kazan gubernatörü de vilayette tanınan ve Çarlık yönetimi açısından güvenilir üç kadı tayin etmekle görevlendirilmiştir. Seçilen ilk kadılar şunlardır: Kazan Eski Tatar mahallesinden Ebubekir İbrahimoglu, Ar uyezdi Biyrak Köyünden Bigçentay İbrahimoglu ve Mamadış uyezdi Püriki Üri köyünden Abdülhak Azamoglu³⁸. Bunların dışında Mahkeme-i Şeriyenin idarî işlerini ve devlet organları ile ilişkileri yürütmek üzere sekreter, tercüman, kayıt memurları, kalem müdürü ve müdür yardımcısından oluşan personel tayin edilmiştir. İlk tayin edilen personelin tamamı Ruslardan oluşmaktaydı. Ancak 1890'lı yıllara gelindiğinde Mahkeme-i Şeriye bünyesinde çalışan bütün memurların Tatarlardan oluştuğu görülmektedir ki bu değişim Mahkeme-i Şeriyenin Tatarlar açısından millî bir müessese olarak algılandığının bir ifadesidir.

Mahkeme-i Şeriye kurulduğu ilk dönemlerde Ufa Namestnikliğinin nezaretine tabi, orta mahkeme derecesinde olup, görevleri şunlardan ibaretti:

³⁶ Aleksandr Benningsen'in çarlığın ajanı olarak gösterdiği tüccarlar bunlar olmalıdır. Ancak onlar panislamist ve pantürkist düşünceleri yayan kimseler olarak değil, daha önce de belirtildiği gibi Çarlık açısından lüzumlu bilgileri toplamak üzere bölgede faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bkz. Aleksandr Benningsen, Chantal Quelquejay, **Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları**, İstanbul, Cantekin Matbaası, 2005, s.42-43.

³⁷ Azamatov, **a.g.e.**, s.28-29.

³⁸ Ümidbayev, **a.g.e.**, s. 10

1) Mahkeme-i Şeriye sorumlu olduğu vilayetlerdeki kuruma bağlı ahund ve mollaların isim listesini namestniklik aracılığı ile oluşturacaktı.

2) Mahkeme-i Şeriye mollalık, ahundluk veya diğer dinî görevlere mahalle tarafından seçilip, namestnikliğin imtihan edilmelerini uygun gördüğü kişileri İslam ilimleri ve şeriat ahkâmı konularında imtihan etmekle görevli idi. İmtihan sonuçları namestnikliğe iletilerek uygun görülen kişilerin tayini yapılacaktı³⁹.

Mahkeme-i Şeriyenin kurulduğu ilk dönemde Müslüman tebaa ile ilgili görevleri bununla sınırlı olup, Müslümanlar'ın dinî işlerini düzenlemek hususunda çok yetersiz idi. Söz konusu sınırlı yetkiler Çarlığın Mahkeme-i Şeriye ile İdil-Ural ve Sibiry Müslümanlar'ının dinî ve sosyal işlerinin düzenlenmesinden çok onlar üzerinde bir kontrol mekanizması oluşturma çabası içinde olduğunu göstermektedir.

Mahkeme-i Şeriyenin görev ve yetkilerinin son derece sınırlı olması daha başlangıçtan itibaren sorun yaratmış, müftüler bu konuda sık sık yerel ve merkezî idareye başvuruda bulunmuşlardır. Bu tarz girişimlerden ilki 1791 yılında Mahkeme-i Şeriye'nin Müslümanlar'ın evlenme boşanma ve miras işlerinin kendi denetimlerine bırakılması için Namestniklik idaresine yaptığı başvurudur. Namestnik A.A. Peutling'in uygun görmesi ile Mahkeme-i Şeriye bahsi geçen konularda da işlem yapmaya başlamıştır. Ancak Orenburg Mahkeme-i Şeriyesine tanınan bu yetki 1828 yılında tam olarak tanımlanıp çerçevesi çizilinceye kadar bir anlaşmazlık konusu olarak kalmıştır. 1828 yılında hükümet, din görevlileri ve Mahkeme-i Şeriye'nin evlenme boşanma, diğer aile davaları ile doğum ve ölüm kayıtlarını tutma yetkisini tanıyan kanunu kabul etti. Her mahallede din görevlileri olarak imamlar söz konusu görevleri ifa etmekle birlikte bunlara dair kayıtları tutup, bu kayıtların birer nüshasını Mahkeme-i Şeriyeye göndermekle mükellefti⁴⁰. Bu kayıtların tutulmaya başlamasının en önemli sonucu Tatar Türkçesinin resmi bir devlet kurumunda yer bulmuş olmasıdır. 1924 yılına kadar Orenburg Mahkme-i

³⁹ Ümidbayev, a.g.e, s.15–17.

⁴⁰ Azamatov, a.g.e. , s. 125.

Şeriyesinin yetki alanına dâhil köylerdeki nüfus kayıtları Tatar Türkçesi ile tutulmuştur⁴¹.

Mahkeme-i Şeriye'nin görev ve sorumlulukları ile ilgili olarak Çarlık idaresinin sonuna kadar geçerliliğini koruyan nihaî kanunlar 5 Nisan 1872'de yürürlüğe girmiştir. Bu kanunlar mahkeme-i şeriyenin daha önceki konumunu ve sahip olduğu yetkileri tasdik eder mahiyettedir. Fakat imamların seçim, tayin ve görevden azledilme usulleri teferruatlı bir şekilde ortaya koyulmuştur⁴².

C. Tatarlar'ın Çarlık Yönetimi ile Münasebetlerinde Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi

Mahkeme-i Şeriye İdil-Ural ve Sibiryâ bölgesinin dinî işlerinden sorumlu bir idare olarak tesis edildiğinden, Tatarlar'ın büyük bir çoğunluğu tarafından Çarlık yönetimi nezdinde kendilerinin resmî temsilcisi olarak algılanmaya başlanmıştır⁴³. Bu münasebetle Tatarlar müftülerin seçim süreçlerinde söz sahibi olmak istemişlerdir. İlk müftü Muhammedcan Hüseyinov'dan sonra 19. yüzyıl boyunca görev yapan Abdürrahim Abdüsselamov(1825-1840), Abdülvahit Süleymanov (1840-1862), Selim Giray Tevkilev (1865-1885), Muhammed Yar Sultanov(1885-1915)⁴⁴ gibi müftülerin tayin süreçlerinde Tatarlar'ın önde gelen ahund ve müderrisleri kendi belirledikleri adayın müftü olması için gayret etmişlerse de Çarlık yönetimi onların görüşlerini dikkate almamış, müftü adayının belirlenmesinde bölgede görev yapan namestnik ve gubernatörlerin fikirleri doğrultusunda hareket etmiştir.

⁴¹ Söz konusu Nüfus kayıt defterleri Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivinde (N.A.R.T.) muhafaza edilmektedir.

⁴² Musa Carullah Bigiyev, **Peterburg'da 1914 sene İyun 15-25'te Resmî Cemiyet Münasebetiyle İslahat Esasları**, Petersburg, Tipografiya M.A. Maksudova, 1915, s.37-38.

⁴³ Meşhur Tatar alimlerinden Abdürrahim b. Otuzimeni Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi'nin kurulmasına karşı çıkmış, mülki idarenin dini işlere karışmaması gerektiğini, mollaların hükümet tarafından tayin edilmesinin İslama aykırı olduğunu belirtmiştir. Bkz. M.A. Usmanov, "Gabdrâhim Utız İmani Al-Bulgari: Epoha, Tvorçestvo i Nasledie", **Gabdrâhim Utız İmani**, Kazan, Tatarskoe Kinijnoe İzdatelstvo, 1986, s.367.

⁴⁴ Bahsi geçen müftülerin biyografileri için bkz. A.Yu. Habutdinov, **Rossiyskie Muftii (1788-1950)**, Nijniy Novgorod, İzdatelstvo NİM Mahinur, 2006, s.15-32.

Müslüman tebaanın ve onlara yön vermede çok etkili olan mollaların sadakatini temin etmek Çarlık hükümeti için son derece önemli olduğu için ilk üç müftü, her ne kadar Müslüman halkın istediği kimseler olmasa da din görevlileri arasından seçilerek tayin edilmiştir. Bunda önemli rol oynayan bir başka husus da daha önce değinildiği gibi Çarlığın doğu komşusu Kazaklarla münasebete verilen önemdir. Rusya'nın Kazak steplerinde ve Orta Asya'da güçlü bir şekilde yerleşmeye başlamasından sonra Mahkeme-i Şeriyе'nin dış münasebetlerdeki stratejik önemini kaybetmesiyle iç idaredeki fonksiyonu önem kazanmış, bu sebeple Çarlık idaresi sonraki iki müftüyü din görevlileri arasından seçmemeyi uygun bulmuştur. Tatarlar tarafından desteklenen bir müftünün tayin edilmesi durumunda böyle bir ismin dini liderlik vasfını aşarak toplum lideri olması ihtimali Çarlık yönetiminin müftülerin seçim esası ile belirlenmesine yanaşmamalarının başlıca sebebidir⁴⁵.

Çarlık idaresi, müftülük vasıtası ile Tatarlar'ın ve bölgenin diğer Türk kavimlerinin Rusya'ya sadakatini teminde İslamî anlayışlardan da faydalanmaya çalışmıştır. Abdürrahim Abdüsselamov'un 1836 yılında yayınladığı nasihatinde Müslümanlara iyiliği emir ve kötülükten kaçınmayı tavsiye ederek, ulu'l-emre itaatın farz olduğunu, dolayısı ile Rusya hükümetine sadakatten ayrılmamaları telkininde bulunması bu girişimlerden biridir⁴⁶. Selim Giray Tevkilev de 1870 yılında hükümetin Müslüman mektep ve medreselerinde Rusça öğretilmesi için aldığı kararına muhalefet eden Müslüman ahaliye yönelik benzer bir nasihatname hazırlayarak, şunları ifade etmiştir: “ *Siz ki Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi nezaretindeki itaatli mollalar ve ahundlarsınız. Bazılarınızın yanlış işleri beni size müracaata mecbur etti. Aranızda bazılarınızın Hıristiyanlar'a düşman gözü ile baktığı haberi bana erişti. Binaenaleyh Rusya'daki Hıristiyanlar'ın kimler olduğunu size beyan etme lüzumunu gördüm. Onlar bize cami inşa etme hakkı veren, bizim saadetimiz, tarım, ticaret ve zanaatta ilerlememiz için çalışan padişahın*

⁴⁵ Azamatov, a.g.e. , s.68-70.

⁴⁶ *Sbornik Tsirkularov i İmh Rukovodaşix Rasporajemy po okrugu Orenburgskago Magometanskago Duhovnago Sobranie (1836–1903)*, Ufa, Gubernskaya Tipografia, 1905, s.3-4.

tebaası ve vatanımızın evlatlarıdır. Biz Çar'a nasıl teşekkür etmeliyiz? Elbette bizim teşekkürümüz onun kanunlarına ve emirlerine uymakla olur.

Eğer vatanımız olan büyük imparatorluğun dilini bilmezsek, Çar'ın kanunlarını nasıl biliriz? Memurlar ile nasıl konuşuruz? Rus dilini bilmemekten büyük zararlar gelir. Memurların maksatlarını anlamadığınızdan mütercimler ne söylese ona kani olursunuz. Memurlar ve Hıristiyanlar'dan ihtiyaçlarınızı talep edemediğinizden gerekli birçok şeyden mahrum kalırsınız. Dinî ihtiyaçlarınızla ilgili bir müracaatınız olduğunda Rusça bilen birine yazdırmaya mecbur olursunuz. Bunların zararlı şeyler yazmaları da mümkündür. Bütün bunlar Rusça bilmemenin neticesidir. Rusça okutup sizi Hıristiyanlaştırmaya çalışıyorlar diyenler varmış, öyle sözlere inanmayın. Onlar iftira ediyorlar.

Sahihü'l-Buharî kitabında Peygamberimizin, Yahudî dilini bilmenin faydalı olduğundan bahsettiği nakledilmektedir. Bunun gibi Rus dilini bilmek de size faydalıdır. Dünyevî saadetiniz buna bağlıdır. Siz Rusça bilmek zorundasınız. Rusça öğrenmek istemeyen padişahı sevmiyor demektir. Her şeyin ilmi faydalıdır. Sizin bazılarınız ise din ilminden sonra en gerekli olan ilmin Rusça bilmek olduğunu anlamak istemiyor.

Rusça bilmezseniz mahkemelerde işiniz olduğunda nasıl cevap verirsiniz? Ödediğiniz vergileri nasıl incelersiniz? Mahkeme kayıtları ve sizin saadetiniz için koyulmuş nizamların hepsi Rusça'dır.

Bizim büyük padişahımız sadık tebaasının saadeti için bundan sonra yeni açılmış mektep ve medreselerde Rusça öğretilmesini buyurdu. Padişahımızın bu emrini yerine getirme konusunda siz ahund ve mollalar yardım etmelisiniz.

İşte niçin Rusça bilmeniz gerektiğini beyan ettim. Size buyuruyorum: Rusça okumaya halkı ikna ediniz. Kur'an-ı şerifteki 3. sure 191. ayeti okuyup, bu nasihatleri yerine getirebileceğinizi ispat ediniz.⁴⁷

Tevkilev bu nasihatnameyi hazırlamakla birlikte Tatar halkının misyoner faaliyetlerinden duyduğu rahatsızlığı da dile getirmekten geri

⁴⁷ Rızaeddin Fahreddin, a.g.e. , s.10-12.

durmayarak, misyonerlerin Rusça öğretimi faaliyetini Ruslaştırmanın birinci basamağı olarak sunmalarının önüne geçilmesini istemiştir⁴⁸.

Mahkeme-i Şeriye'den Rus idaresi bu şekilde istifade ederken, Tatarlar da Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma çabaları olarak algıladıkları eğitim ve kültür politikaları karşısında tepkilerini onun aracılığı ile yansıtıyor ve gerekli tedbirlerin alınmasını ondan bekliyorlardı. Böylelikle İdil-Ural bölgesinin Türk ve Müslüman kavimlerini etrafında birleştiren Mahkeme-i Şeriye, onların en önemli resmî kurumları olarak sivrildi.

Bu durum 1867 yılından itibaren Rus idarecilerini rahatsız etmeye başlamıştır. Orenburg Genel Gubernatörü Krijanovskogo söz konusu kurumun Müslüman tebaayı Rusya'ya yaklaştırma işlevini yerine getirmek bir yana Kazaklar'la Tatarlar'ın kaynaşarak Rusya'dan uzaklaşmalarına sebep olduğu tespitini yapmış ve bunun önünün alınması için Mahkeme-i Şeriye'nin ortadan kaldırılarak sadece müftülük makamının muhafaza edilmesini teklif etmiştir. Ancak Müslüman tebaanın tepkisinden çekinen Çarlık yönetimi bu teklifi uygulamaya geçirecek adımlar atmamış⁴⁹, bunun yerine Mahkeme-i Şeriye'nin yetki bölgesini sınırlamayı tercih etmiş, 21 Ekim 1868 tarihinde çıkardığı kanunla Kazak stepleri ve Orta Asya'da Müslüman ahalinin dinî işlerine müdahaleden Mahkeme-i Şeriye'yi men etmiştir⁵⁰. Bu kanuna rağmen Tatar din görevlilerinin bu bölgedeki faaliyetleri 1880'li yıllara kadar devam etmiştir⁵¹.

Tatarlar ise dinî ve kültürel müesseselerinin sorumluluğunu üzerine alan Mahkeme-i Şeriye'nin görevlerini hakkıyla yerine getirebilmesi için daha geniş imkân ve yetkilere sahip olması gerektiğine inanarak, bu yolda çabalamışlar, XX. asır başında ise siyasî taleplerin ana eksenine bu kurumu oturtmuşlardır.

⁴⁸ Azamatov, a.g.e. , s.149.

⁴⁹ D.Yu. Arapov, **Sistema Gosudarstvennogo Regulirovania İslama v Rossiyskoy imperii (poslednaya tret XVIII-nachalo XX vv.)**, Moskva, 2004.

⁵⁰ D.Yu. Arapov, **İslam v Rossiyskoy İmperii Zakonodatelnie aktı, opisania, statistika**, Moskva, Akademkniga, 2001, s.270–271.

⁵¹ **Sbornik Tsirkularov i İnix Rukovodaşih Rasporajeniy po okrugu Orenburgskogo Magometanskogo Duhovnago Sobrania (1836–1903)**, s.42–43.

III. ZEMSTVO TEŞKİLATI VE KAZAN TATARLARI

1861 yılında Çar II. Aleksandr tarafından serfliğin kaldırılmasından sonra Rusya'da yerel idare teşkilatında birtakım değişikliklere gidildi. 1864 yılında Guberniya ve Uyezd Zemstvoları ile Şehir Dumaları'nın tesis edilmesini sağlayan bu değişim süreci yerli ahalinin siyaset dışı işlerde söz sahibi olmasını sağlamıştır.

Zemstvolar, meclis ve idare heyetinden oluşan yerel organlardır. Her üç yılda bir yapılan uyezd ve guberniya zemstvo meclisi seçimlerine toprak sahipleri, köylü ve tüccar sınıflarından gerekli şartları haiz olanlar katılabiliyordu. Guberniya'ya göre değişmekle birlikte 200-800 desatin araziye sahip olanlar, fabrika sahipleri ve tüccarlardan en az 10.000 rublelik gayri menkule sahip olanlar veya yılda 400 ruble vergi verenlerden 25 yaşını dolduran erkekler seçme ve seçilme hakkına sahipti⁵². Söz konusu sınıf temsilcilerinden oluşan uyezd zemstvo meclisi yılda bir defa 10 gün müddetle toplanarak kendisine tevdi edilen işlerle ilgili müzakereler yapıyordu. Meclis çalışmalarının dışında zemstvo yönetiminden meclisin seçtiği üç üye ve bir başkandan oluşan idare heyeti sorumlu idi. Guberniya zemstvo meclisi ise yılda yirmi gün süre ile çalışmalar yaptıktan sonra yönetimi bir başkan ve altı üyeden oluşan idare heyetine bırakıyordu. Uyezd zemstvo meclisi gubernatörün izni ile, guberniya idare meclisi ise İçişleri bakanının izni ile "olağanüstü toplantı" sıfatıyla toplanabiliyordu⁵³.

1864 yılında aralarında Kazan ve Ufa'nın da bulunduğu 34 guberniyada zemstvo teşkilatı oluşturulmuştur. Zemstvolar buldukları bölgenin, sağlık, eğitim, ulaştırma, tarım ve hayvancılık işlerinden sorumlu idiler. Hastane inşası ve doktor temin edilmesi; köprü ve yolların inşa edilmesi, yeni tarım aletleri ve tarımsal gelişmelerin yayılması, okulların inşası ve bu okullar için öğretim kadrosunun hazırlanması gibi işlerde zemstvolar yetkili idi. Ancak guberniya zemstvolarının birbirleri ile münasebet

⁵² Osman Zagatov, "Zemstvo Dediği Ne Demektir?" , **El-Asrû'l-Cedit**, No: 6, 1906, s.340-341.

⁵³ Mecit Gafuri, **Zemstvo Nerse?** , Ufa-1912 , s. 12-15.

kurarak birlikte hareket etmelerine izin verilmiyordu⁵⁴. 1890 yılında çıkarılan bir kanunla Zemstvo idare heyeti uyezdlerde gubernatör, guberniyalarda İçişleri bakanı tarafından atama yolu ile göreve getirilmeye başlandı⁵⁵. Böylelikle zemstvoların idaresi hükümetin kontrolüne girmiş oluyordu. 1913 yılında Astrahan ve Orenburg'ta da zemstvo teşkilatının kurulması ile İdil-Ural boyunda Tatarların ve diğer Türk kavimlerinin yoğun olarak yaşadığı vilayetlerde zemstvo teşkilatlarının kurulması tamamlanmıştır⁵⁶.

Zemstvo teşkilatının sorumluluk sahasına giren işlerdeki birçok faaliyetleri içinde eğitim alanında ortaya koyduğu icraatlar oldukça önemlidir. Zemstvolar açılmadan önce II. Aleksandr döneminde bütün Rusya'da 2.986 okul olup bunlarda 136.797 öğrenci tahsil görmekte idi. 1903 yılına gelindiğinde ise zemstvo idarelerinin bulunduğu 34 guberniya'daki okulların sayısı 18.815'e, öğrenim gören öğrencilerin sayısı ise 1.335.177'ye yükselmiştir. Zemstvo idareleri bu okulların öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere öğretmen okulları ve kurslar da açmıştır. Zemstvolar öğrencilerin yanı sıra halk eğitiminde de rol oynamışlardır. Köylerde kütüphaneler kurulmuş, halk için faydalı olacağı düşünülen kitaplar bastırılıp ücretsiz dağıtılmış, şehirlerde salgın hastalıklar vesaire hakkında halk için konferanslar düzenlenmiştir.

Zemstvoların yerel halka yönelik hizmetlerinden Tatarlar ve bölgenin diğer Müslüman ahalisi yeteri kadar faydalanamamıştır. Mesela Müslüman köylerinde sağlık merkezi kurulmak istendiğinde, köy ahalisi bu duruma şüphe ile yaklaşmış, sağlık merkezi kurulmasının altında farklı amaçlar olabileceği düşüncesi ile karşı çıkmıştır. Eğitim alanında da zemstvolardan istifade edememişlerdir. Zira zemstvolar Rusça eğitim veren okullar açılmasına yardımcı olmakta idi⁵⁷. Ancak eğitim ve kültür alanında zemstvoların bütün bu faaliyetleri Tatarlar için örnek teşkil etmiştir. Cedit hareketinin kapsamındaki birçok faaliyetlerin zemstvoların yürüttüğü

⁵⁴ M.S. Nizamova , *Kazanskoe Zemstvo v kontse XIX- načale XX vv. Mestnoe samoupravlenie i zemskoe obşestvennoe dvijenie*, Kazan, İzdatelstvo Kazanskogo Universiteta, 2003 , s.10-11.

⁵⁵ Zagatov, **a.g.m.** , s. 342.

⁵⁶ Nizamova, **a.g.e.** , s.10.

⁵⁷ Gafuri, **a.g.e.** , s.39-40.

faaliyetlerle benzerlik taşıması bu tesirin azımsanamayacak ölçüde olduğunu göstermektedir.

IV. SİYASÎ HAREKETİN KÜLTÜREL ZEMİNİ OLARAK İDİL-URAL BÖLGESİNDE CEDİTÇİLİK

Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi'nin kuruluşu bölgede mektep ve medreselerin faaliyetlerinin güvence altına alınması ve nispeten serbestlik kazanmasını sağlamıştır. Bu elverişli koşullar altında mektep ve medreselerin sayıları hızla artması bölgenin Müslüman Türk ahalisinin klasik eğitim sistemini kuvvetlendirmiştir. Böylelikle Çarlık yönetiminin Mahkeme-i Şeriye'nin kurulmasıyla Müslüman din görevlilerini kontrol altına alıp, onlara Rusça bilme zorunluluğu getirmesinden beklediği neticenin aksine Tatar toplumunun Rus kültür ve eğitim unsurlarına karşı menfi tavrındaki direnç artmıştır. Ancak bu direnç kadim müessese ve geleneklere sahip çıkarak, batıda ve Rusya'da meydana gelen bilimsel ve teknik gelişmelere aldırış etmeden, Müslüman toplumu Rus idarecilerinin ve misyonerlerinin bozucu tesirlerinden korumayı amaçlayan içe dönük bir tutumdur. Kültürel ve bilimsel alanda rekabetin yerine savunma durumu söz konusu idi.

Zemstvoların teşkili de İdil-Ural boyundaki Müslüman ahalinin mevcut tutumunda bir değişiklik meydana getirmemiştir. Zemstvoların Rusça eğitimi yayma girişimleri benimsenmemiş, 1870 yılından itibaren tesis edilen Rus-Tatar okulları Kazan Tatarları tarafından ilgisizlikle karşılanmıştır⁵⁸. Bununla birlikte toplumunun mevcut yapısının sürdürülebilir bir nitelikten uzak olduğunu fark edip, gerekli tedbirleri almak isteyen Tatar aydınları 19. yüzyılın başından itibaren görünmeye başlamışlardır. Ancak onların çabaları ile Kazan Tatarları ve bölgenin diğer Müslüman Türk kavimleri kültürel yapının geliştirilmesi gayretlerine iştirak etmişlerdir.

⁵⁸ Şerif Sünçeleý, "Rus-Tatar İşkolaları", **Yıldız**, No:1173, 23 Nisan 1914, s.1.

A. İdil-Ural Bölgesinde Ceditçilik Hareketinin Öncüleri

İlk olarak Müftü Muhammedcan Hüseyinov 1818 yılında Halk Eğitimi Bakanlığına sunduğu rapor ile Müslümanlar'ın eğitim işinde büyük reformlar önermiştir. Raporunda mollaların yürüttüğü eğitim faaliyetlerinin son derece yetersiz olduğunu belirtmiş, biri Kazan Üniversitesi, diğeri de Orenburg Askeri valiliği bünyesinde olmak üzere iki okul kurulmasını teklif etmiştir. Bu okulların programında Avrupa'da okutulan bilimlere ve dillere yer verilerek, buradan mezun olan öğrencilerin üniversitelere girme imkânı tanınacaktı. Müftü bu okullara sadece Tatar ve Başkurtlar'dan değil diğer komşu Asya kavimlerinden de öğrenci celp edilmesi taraftarı idi. Fakat Kazan Eğitim Bölgesi Başkanı M.L. Magnitskiy'nin kurulması tasarlanan bu okulları Tatar ve Başkurtları Hıristiyanlaştırmada bir merkez olarak kullanma yolundaki niyetlerini açığa vurması müftünün bu işi rafa kaldırmasına sebep oldu⁵⁹.

1863 yılında ise Hüseyin Feyizhani⁶⁰ İslahü'l-medaris adlı kitabında mektep ve medreselerde birtakım düzenlemelere gidilmesi gerektiğini savunmuştur. Hükümetin izni ve maddi desteği ile Kazan'da sadece dinî değil dünyevi bilimler ve Rus dilinin de okutulacağı bir medrese kurulmasını gerekli görmüş, bu okulun bütün kural ve uygulamalarının Rus eğitim kurumlarındaki ya da Türkiyede'ki (Osmanlı Devleti) modern okullardaki gibi olması gerektiğini belirtmiştir. Feyizhanî'ye göre, Kazan Tatar âlimlerinin ve zenginlerinin toplandığı bir merkez ve Rusya Müslümanları'nın zengin sanayici ve tüccarlarının da uğrak yeri olması sebebiyle böyle bir medresenin kurulması için en uygun yer idi.

Feyizhanî, Medresede ilk üç yıl genel bir öğretim programı uygulandıktan sonra öğrencilerin iki gruba ayrılmasını, bir grubun İslami

⁵⁹ Azamatov, a.g.e. , s.145-146.

⁶⁰ Hüzeyin Feyizhani 1821 yılında Simbir Vilayeti, Cebel uyezdi Sabaçay köyünde doğmuştur. Kendi köyünde başladığı öğrenimini daha sonra Kazan'da sürdürmüştür. Arapça ,Farsça ve Rusça bilen Feyizhanî Rus Müsteşrikleri ile yakın münasebet kurmuş, meşhur Türkolog ve müsteşrik Mirza Kazimbek ile çalışmalarda bulunmuştur. Bir müddet Petersburg'ta Arapça ve Tatarca öğretmeni olarak çalışmış, 1858 yılında Bilimler akademisi tarafından Moskava'daki Dışişleri Bakanlığı arşivinde görevlendirilmiştir. Bu arşivdeki çalışmalarını sonucunda hazırladığı eser 1864 yılında "Kırım Yurduna ve Ul Taraflarga Dair Bulgan Yarlğ ve Hatlar" adıyla neşredilmiştir. Bkz. İbrahim Maraş, **Türk Dünyasında Dinî Yenileşme**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2002, s.95-96.

bilimler öğrenip müderris ve imam olmaya yönlendirilmesini, diğer grubunun lise programı çerçevesinde öğrenim görerek üniversite tahsiline hazırlanmasını teklif etmiştir⁶¹. Ancak Feyizhanî bu projesini gerçekleştirme şansı elde edememiştir.

Orenburg Mahkeme-i Şeriyesinin İlk müftüsü Muhammedcan Hüseyinov ile Feyizhanî'nin projeleri arasında geçen uzun zamana rağmen hiçbir şeyin değişmeden kalması toplumun Rus idaresi altında kendi varlığını koruma yöntemi olarak geliştirdiği zihniyetin kuvvetini göstermesi bakımından önemlidir. Rus kültürüne karşı mücadelede benimsenen yol olarak mevcut zihniyetin ve yönetimin değişmesi için çaba gösteren ilk aydın Abdünnasır Kursavî'dir⁶². O gerek Buhara'da gerekse Kazan'da taklide dayalı her türlü yeniliği reddeden, bidatlerle dolu İslam anlayışını tenkit eden eserler yazdı. Kursavî, Müslümanlar'ın Kur'an ve Sünneti bir kenara bırakıp, daha sonraki âlimlerin görüşleri dışına çıkmadıklarını söylemiş ve dönemin âlimlerini gerek kendi asırlarının gerekse geçmiş asırların biliminden habersiz olmakla suçlamıştır. Selef âlimlerin görüşlerinin haleflerin ihdas ettikleri bidatlerle bozulduğuna inanmış ve içtihat kapısının da sonraki ulema döneminde kapatıldığını, gerçekte ise içtihat kapısının açık olduğunu savunmuştur. Bu görüşleri ile Kursavî Tatar ceditçiliğinin en önemli dayanaklarından biri olmuştur.

Kursavî'nin fikirleri İdil-Ural bölgesinde çağdaşları tarafından da benimsenmiştir. Bunlardan Nizameddin b. Siraceddin Karucî, başta içtihadın mümkünlüğü fikri olmak üzere Kursavî'nin eserlerine şerh ve haşiyeler yazarak destek vermiştir. Abdülveli b.Said el-Kazanî (öl.-1814–1815), Muhammedyar b. Abdullah (öl.-1816–1817), Fazl b. İbrahim el-elmeni (öl–1819–1820) söz konusu dönemde onun fikirlerini benimseyen âlimlerdir.

⁶¹ R.G.Muhammetşin, **Tatarskiy Traditsionalizm: Osobennosti i Formi Proyavleniya**, Kazan, İzdatelskiy Dom Meddok, 2005, s. 30-31.

⁶² Abdünnasır Kursavî 1776 yılında Kazan yakınlarındaki Kurşa köyünde doğdu. Öğrenimine Meçkere medresesinde başladı. Daha sonra Buhara'ya giderek tahsiline orada devam etti. Buhara'dan döndüğünde kendi köyünde imam ve müderris olarak vazife yapmıştır. 1808 yılında tekrar Buhara'ya giden Kursavî buradaki din âlimleri ile arasındaki fikir ayrılıkları sebebiyle Buhara'yı terk etmek zorunda kalmış ve Kazan'a dönmüştür. 1812 yılında çıktığı hac yolculuğu esnasında hastalanarak İstanbul'da vefat etmiştir. Bkz. R.M. Emirhanov, **Oçerki İstorii Tatarskoy Obşestvennoy Mıslı**, Kazan, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, 2000, s.19.

Ayrıca kitapları bölgedeki medreselerde ders kitabı olarak da kullanılmaya başlamıştır⁶³.

Kursavî özellikle Mercanî'nin⁶⁴ düşünceleri üzerinde derin tesirler bırakmıştır. Onun dinî düşüncenin ıslahı ile ilgili fikirlerinin temel kaynağını Kursavi oluşturmaktadır. Nazureti'l-hak⁶⁵ adlı eserinde İdil-Ural bölgesinde yerleşen "içtihat münkariz, taklit farz" anlayışını eleştirerek içtihadın mümkün olduğunu savunması bu tesirin bir sonucudur⁶⁶. Mercanî halkın ve din görevlilerinin büyük bir kısmının din ile âdeti, sünnet ile bidati birbirinden ayıramadığı tespitini yapmış, imamların Cuma ve diğer cemaat namazlarında yaptıkları hataları ve sahip oldukları yanlış bilgileri düzetmelerini sağlamaya çalışarak fikirlerini teoriden pratiğe de aktarmıştır⁶⁷.

Mercanî toplumun gelişmesi ve ilerlemesinde bilimin önemini vurgulamış, Müslümanlar'ın modern bilimlerle ilgilenmemelerini tenkit etmiştir. Tatarlar için modern bilime ulaşma vasıtası olarak gördüğü Rusça'nın öğrenilmesi gerektiğini savunmuştur. Astronomik hesaplamalar yönetimini kullanıp, iklim şartları sebebiyle ay görünmediğinde Ramazan ayının başlangıcını tespit ederek bu konuda bir örnek sunmuştur⁶⁸. Mühendislik hesapları yapılmadan Müslüman ahali tarafından inşa edilen camilerin kiblelerinin yanlış olduğunu tespit etmesi de modern bilimlerin gerekliliğini gösterdiği örneklerden biridir.

Mercanî 1850 yılından itibaren Kazan'da Birinci mahalle, birinci mescitte imam ve hatiplik görevlerinin yanı sıra, buradaki medresede dersler vermeye başlamış, 1881 yılından itibaren ise kendi adı ile anılan medresede

⁶³ Maraş, **a.g.e.** , s. 54–56.

⁶⁴ Şehabettin Mercanî, 1818 yılında kazan yakınlarındaki Mercan köyünde dünyaya geldi. İlköğrenimini babasının medresesinde tamamladı. 1838 yılında tahsilini devam ettirmek için Buhara'ya gitti. Burada da beş yıl kaldıktan sonra Semerkant'a giderek Ebu Said Kadı'nın tilmizi oldu. 1849'da Kazan'a dönen Mercanî 1889 yılında ölümüne kadar birçok eser telif etmiş, eğitim öğretim faaliyetlerinde bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için Bkz. A.Lebib Karan, **Şehabettin Mercanî Turmuşu Hem Eserleri**, İstanbul, Süyümbike Kültür Cemiyeti, 1964, s.3–24.

⁶⁵ Eserin tam adı: Kitabu Nazureti'l-hak fi Farziyyeti'l-İşai ve in Lem Yegibi'ş-Şafak'tır.

⁶⁶ Abdullah İsmeti , "Mercanî Hazretleri Kim idi?" , **Yıldız**, No: 1170, 1914, s.2.

⁶⁷ İsmeti, **a.g.m.** s.2 ,

⁶⁸ Bu teşebbüsü sebebi ile ağır hücumlara uğramış, Mahkeme-i Şeriye'ye kendisi hakkında yapılan şikâyet sonucu mollalık sıfatını altı ay süreyle kullanamama cezasına çarptırılmıştır. Bkz. Azade Ayye Rorlich, **Volga Tatarları, Yüzyılları Aşan Millî Kimlik**, Çev: Mehmet Süreyya Er, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s. 114.

müderis olarak çalışmıştır. Mercanî eğitim öğretim faaliyetleri sırasında medreselerdeki ders kitabı yetersizliğini görmüş, öğretim sürecinin düzenli yürütülmesine engel olan bu eksikliğin giderilmesi yönünde çaba sarf etmiştir.

İdil-Ural bölgesinde Tatar kültürel uyanışına önemli katkılar yapanlardan biri de Abdülkayyum Nasırî'dir⁶⁹. Nasırî özellikle Tatar halkı arasında dünyevi bilimlerin sağladığı bilgileri yayma çabası içinde olmuştur. Matematik, coğrafya, hıfzısıhha, anatomi, fizyoloji ve pedagoji gibi sahalarda Rusça eserlerden faydalanarak Tatar konuşma dilini esas aldığı bir yazı dili ile müracaat eserleri yazmıştır. Temel düzeyde bilgileri ihtiva eden bu neşriyattan faydalanarak Tatarlar arasında fen bilgilerini öğrenen ve bu çeşit bilgileri merak eden kimselerin çoğalmasını sağlamakla ilerisi için yeni hareketlere yol açmış oluyordu⁷⁰.

B. Ceditçilik Hareketinin Bölgede Yayılması ve Hayır Cemiyetleri

19. yüzyılın başlarından itibaren Tatar aydınları eserlerinde cedit ve ıslah terimlerini dönemin İslam anlayışını incelerken kullanmışlardır. Çalışmaları, daha çok Tatar toplumunu durağan bir kalıba sokan ve çağın gelişmelerini bozucu tesirler olarak gören genel anlayışın yanlışlıklarını göstermeye yönelikti. Bütün bu çalışmalar İsmail Gaspıralı'nın başlattığı eğitimi temel alan ceditçiliğin Kazan, Ufa ve Orenburg gibi İdil-Ural bölgesinin önemli merkezlerinde taban bulması ve gelişmesini sağlayan öncülerdir.

İsmail Gaspıralı öğrenimine Bahçesaray'da Hacı İsmail Efendi'nin medresesinde başlamış⁷¹, daha sonra Akmesic'te Rus okuluna devam

⁶⁹ Kayyum Nasırî 1825 yılında Yukarı Şirdani kasabasında doğdu. İlköğrenimini babasının medresesinde yaptı. 1841 yılından itibaren Kazan'da medrese tahsiline devam etti. Burada Farsça, Arapça, Çağatayca öğrendi. Bir yandan da Rusça öğrenmeye başladı. Ortodoks Misyoner okulunda ve Kazan İlahiyat Akademisinde görev yapması ile şiddetli eleştirilere uğradı. 1871 yılında bu görevlerinden ayrıldı. 1902 yılında Kazan'da vefat etti. Bkz. Chantal Lemercier-Quelquejay, **Abdül kayyum El-Nasırî, 19. Yüzyılda Bir Tatar İslahatçı**, Çev: Deniz Bozer, Ankara, ODTÜ, 1985, s.4-6.

⁷⁰ Kurat, "Kazan Türkleri'nin Medenî Uyanış Devresi" , **A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, c.XXIV, S:3-4, 1969, s.108-109.

⁷¹ Kırımlı Cafer Seydahmet, **Gaspıralı İsmail Bey (Dilde, Fikirde, İşte Birlik)**, İstanbul, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1934, s.13.

etmiş, 1865–1867 yılları arasında ise Moskova’da askeri okulda okumuştur⁷². Buradaki tahsili, Girit mücadelesini yürüten Osmanlı ordusuna katılma teşebbüsü sebebiyle yarım kalınca Kırım’a dönerek 1868 yılından itibaren Zincirli medresesi ve Yalta Dereköy mekteplerinde Rusça muallimi olarak çalıştı. Muallimlik yaptığı bu dönemde bir yandan da Rus edebiyatı ve fikir cereyanlarını incelemiş, Pisarev, Çernişevski gibi muharrirlerin eserlerini tetkikle iktisadî, sosyal meseleleri anlamaya ve Rus gençlerinin halka doğru gitmelerinin, batıcılık akımının sebeplerini kavramaya çalıştı. 1872–1874 yılları arasında ise Fransa’da çalışmalarda bulundu⁷³. Bütün bu süreç içinde Rusya Müslümanlar’ının eğitim kurumları ile Rusya ve Avrupa’daki eğitim kurumları arasındaki nitelik farkını gözlemleyerek, gerek program gerekse fizikî koşullar bakımından son derece yetersiz olan Müslüman eğitim kurumlarının ıslahı üzerine yoğunlaşmıştır.

Gaspıralı işe ilköğretim kademesinden başlamak niyetinde idi. Rusya Müslümanları arasında ilköğretimi yaygınlaştırmak isterken temel amacı bilimin ilk basamağı olan okuma yazma becerisini geniş kitlelere kazandırmaktı. Fransa, İngiltere ve Almanya gibi dönemin büyük devletlerindeki okuryazar oranının %90'lara vardığı, Rusya’da da hızla yükseldiği bir dönemde Rusya Müslümanları arasında çok sınırlı bir çerçevede kalmasını kabullenme taraftarı değildi⁷⁴.

Gaspıralı 1884’te Kaytmazağa mahallesinde açtığı mektep ile düşüncelerini uygulamaya koydu⁷⁵. Öncelikle mektebe öğrenci kabulünü öğretim yılı başına veya ikinci yarının başına almıştır. Bu şekilde eski usul mekteplerde olmayan sınıf sistemi kurulup, belli bir grup öğrenciye belli bir program uygulamak mümkün hale geliyordu. Okuma yazma öğretimini öğrencilerin ana dili olan Türkî dilde yapıyor, alfabe öğretimine ilk üç harf ile

⁷² Nadir Devlet, **İsmail Bey Gaspıralı**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988, s.16.

⁷³ Cafer Seydahmet, **ag.e.**, s. 14-18.

⁷⁴ İsmail Gaspıralı, “Mektep ve Usul-i Cedid Nedir?”, Yay. haz: İbrahim Maraş, **Emel**, S:219, 1997, s.13.

⁷⁵ Hakan Kırımlı, **Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1996, s.55.

“nun” harfinin adları ve sesleri⁷⁶ ile başlıyor daha sonra kademeli bir şekilde diğer harfleri öğretiyordu. Gaspıralı, *Türkîce* okuma yazma öğretimini tamamladıktan sonra Arapça okuma derslerine geçiyordu. Arapça okuma derslerine de Kur’an ayetlerinden değil öğrencilerin aşına oldukları Arapça kelimelerden başlıyordu. Bunların yanı sıra mektep programında güzel yazı, ilmihal ve hesap dersleri yer alıyordu.

Eski usul mekteplerden farklı olarak Gaspıralı kırk günde okuma yazma öğretmenin mümkün olduğunu, iki yıl içinde de öğrencinin medrese tahsiline başlayacak düzeyde okuma yazma, ilmihal ve hesap bilgisine sahip olarak mektebi tamamlayabileceğini göstermiştir⁷⁷. Usul-i cedit programını öğrenmek üzere Kırım’a gelenleri bu sistemi gittikleri yerlerde iki kişiye daha öğretmeli koşulu ile ücretsiz olarak eğitmiş, ayrıca sistemin rehberi olarak hace-i sıbyan adlı bir kitapçık hazırlamıştır⁷⁸. Böylelikle usul-i cedit mektepleri başta İdi-Ural bölgesi olmak üzere yaygınlaşmaya başlamıştır.

Gaspıralı, ilköğretim kademesindeki reformla yetinmemiş, medreselerin ıslahı meselesine de yönelmiştir. Bütün din adamları, ulema, mektep hocalarının, Müslüman bilgisinin, ahlakının ve hayır işlerinin tek kaynağı olan medreselerden yetişmesi dolayısıyla Müslüman toplumun hayatına ve düşünce tarzına medreseler kadar güçlü etkisi olan başka bir müessese olmadığı gerçeğinden hareketle Gaspıralı medreselerin ıslahına gayret sarf etmiştir. Kazan, Ufa, Orenburg, Astrahan, Taşkent, Semerkant, Bakü, Nuha ve Bahçesaray’daki mevcut medreselerden birer tanesinin âlî olarak adlandırılıp, programına dinî bilimlerin yanı sıra tarih, coğrafya, fen bilimleri, pedagoji, kısa Rus hukuku derslerinin dahil edilmesi ve bunların *Tatarca* okutulması, öğrencilerine devlet tarafından birtakım imtiyazlar tanınması gibi düzenlemelerin medreselerin ıslahına giden yolda başlangıç için yeterli olacağını dile getirmiştir. Böylelikle mektep ve medreselerin ıslahı için gerekli olan bilgili ve kültürlü ulema ile nitelikli pedagoglar hazırlanmış

⁷⁶ İsmail Gaspıralı’nın ileri sürdüğü usûl-i cedit veya usûl-i savtiye esasları “Pestolaci” tarafından kurulmuş ve Avrupa’da yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Bkz. Kırmılı Cafer Seydahmet, **a.g.e.**, s.105.

⁷⁷ Gaspıralı, **a.g.m.** , s.16-18.

⁷⁸ Cafer Seydahmet, **a.g.e.** , s.107.

olacaktır⁷⁹. Gaspıralı medrese reformu konusunda fikirlerinin daha ikna edici olması için Osmanlı Devletinde bu konuda yapılan teşebbüsleri örnek göstermiştir⁸⁰.

Gaspıralı'nın programı eğitimi temel almakla birlikte onunla sınırlı kalmıyordu. Kademeli ama açık bir program ortaya koymuştur. 1881 yılında yayınladığı "Rusya Müslümanları" adlı eserinde bu programını ortaya koymuş ve ömrünün sonuna kadar bu programı hayata geçirmek için çalışmıştır. Millî eğitim kurumlarının ayakta kalmasını sağlamak için hayır cemiyetlerinin kurulması, millî basının meydana getirilmesi, Müslüman hayat tarzının modernleştirilmesi, Müslüman kadının toplumda daha fazla yer edinmesi, milli aydınlar zümresinin yetiştirilmesi⁸¹ onun programının diğer önemli unsurlarıydı. Gaspıralı, Müslüman Türk kavimlerinin modern bir millet olarak Çarlık sistemi içerisinde sorunsuz bir şekilde yaşamasının bu şartlarla mümkün olabileceğini, klasik Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma metotlarının imparatorluğun Müslüman tebaasını devletten soğutmak ve kendi içine kapanmaktan başka bir neticeye götürmeyeceğini belirterek programının Rus idarecileri tarafından da desteklenmesi yönündeki beklentisini ortaya koymuştur⁸².

Gaspıralı'nın programını gerçekleştirmede karşısındaki diğer önemli mesele Rusya Müslüman kamuoyunu ikna etmek olmuştur. Bunun için Rusya Müslümanları'nın önemli merkezlerine seyahatler yapıyordu⁸³. Her yıl Rusya'nın Müslüman tüccarlarının önemli bir faaliyet merkezi olan Nijni-Novgorod panayırına giderek fikirlerini izah ediyordu. 1881 yılında Kazan'da fikirlerini anlatmak için bir edebiyat gecesi düzenlemiş, katılanlar birkaç kişiyi geçmemesine rağmen Orenburglu altın üreticileri Şakir ve Zakir Remiyev

⁷⁹ İsmail Bey Gasprinskiy, "Ruskoe Musulmanstvo *Musli, Zametki i Nabludenie*", **Rossia i Vostok**, Yay.haz.: R.Bagautdinov, Kazan, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, 1993, s.53-55.

⁸⁰ Kırımlı, **a.g.e.**, s.59.

⁸¹ Edige Mustafa Kırımlı, **Der Nationale Kampf Der Krimtürken mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1917-1918**, Emsdetten (Westf.), 1952, s.9-10.

⁸² İsmail Bey Gasprinskiy, "Ruskoe Musulmanstvo...", **a.g.e.**, s.35-46.

⁸³ Sergey Zenkovsky, **Rusya'da Tükçülük ve İslam**, Çev: Ali Nejat Ongun, Ankara, Günce Yayıncılık, 2000, s.28.

kardeşlerin onun fikirlerine kulak vermeleri Gaspıralı'yı gayreti elden bırakmamaya sevk etmiştir⁸⁴. 1883 yılından itibaren Tercüman gazetesini çıkarmaya başlayıp, basın yolu ile Rusya Müslümanları'na hitap etme imkânı elde etmesi onun faaliyetlerinin başarısı açısından önemli merhalelerden biridir.

İdil-Ural bölgesinde medreselerde 1890'lı yıllardan itibaren Gaspıralı'nın programı uygulanmaya başlamıştır⁸⁵. Bölgedeki eğitim kurumlarında cedit hareketinin benimsenmesinde Alimcan Barudî, Abdullah Apanay ve Abdullah Bubî gibi Tatar aydınlarının kurdukları ya da yönettikleri medreselerin önemli rolü olmuştur Alimcan Barudî, Kazan'da başlayıp Buhara'da devam ettirdiği tahsilinin ardından 1882 yılında babasının desteği ile kurduğu daha sonra Muhammediye medresesi adıyla ün kazanacak olan medresesinde eğitim öğretim faaliyetlerine başlamış, 1887 yılında birkaç aylığına İstanbul ve Kahire'ye giderek, buralardaki medrese eğitimini de incelemiştir. 1890 yılında medresesinde usul-i cedit prensiplerini uygulamaya başlamış, ders kitapları hazırlamış, 1893 yılında Rusya dışında basılan kitapların mektep ve medreselerde kullanımının yasaklanması ile bu işe ağırlık vermiştir. Barudî'nin eşi de Muhammediye Medresesi bünyesinde kız çocukları için açılan mektepte muallime olarak çalışmıştır. 1890'ların sonlarında Barudî'nin gayretleri ile Muhammediye Medresesi gerek fiziki imkânları gerekse programı ve ders kitapları bakımından en önemli ceditçi medreselerden bir haline geldi⁸⁶.

Abdullah Apanay Kazan'ın meşhur tüccarlarından Abdülkerim Apanay'ın oğlu olup, mahalle medresesinde öğrenimine başlamış, 1875 yılında Tünter Şemseddin Hazret Medresesi'ne geçmiştir. Onun 1878 yılında vefat etmesinden sonra tahsilini Buhara'da devam ettirmiştir. Buhara'da on yıl müddetle öğrenim gördükten sonra, Kazan'a dönüp 1890 yılında Biçen

⁸⁴ Cafer Seydahmet, **a.g.e.**, s.45-46.

⁸⁵ Damir İshakov, Fenomen Tatarskogo Djadidizma: Vvedenie k Sotsiokulturnomu Osmicleniyu, Kazan, İzdatelstvo İman, 1997, s.29.

⁸⁶ Leyla Hisamutdinova, "Osnovnie Vehi Jizni i Deyatelnosti Galimdjana Barudî", **Medrese Muhammediya**, Yay.Haz: R.M.Muhammedşin, Kazan, İzdatelstvo İman, 2003, s.14-18. Alimcan Barudî hakkında geniş bilgi için bkz. Munir Yusupov, Galimjan Barudi, Kazan, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, 2003.

Pazarı mahallesine imam seçilmiştir. Mahallede medrese olmadığından kendisine ait evde medrese açıp, o vakit Kırım'da olan Hadi Maksudov'u da muallimliğe davet etmiştir⁸⁷. Bu medrese de hızla gelişerek Kazan'da ceditçi eğitim müesseselerinin önemli temsilcilerinden bir olmuştur.

Bölgede, cedit hareketinin yayılmasında rol oynayan diğer bir önemli eğitim kurumu Viyatka Vilayetindeki İj-Bubi Medresesi'dir. Abdullah Bubi ile İstanbul'da öğrenim gören kardeşi Ubeydullah Muhammed Feyzi Bubi'nin 1895 yılında babalarından medresedeki eğitim öğretim faaliyetlerini devralmalarıyla İj-Bubi Medresesi'nin ceditçi bir eğitim kurumu haline dönüşme süreci başlamıştır. Abdullah Bubi Bahçesaray'a usul-i cedit yöntemini öğrenmek üzere öğrenciler göndermiş, onların ve Muhammed Feyzi'nin de katkıları ile medrese programında tedrici bir yenileme yapmıştır. Aynı yıl medresenin iptidaî kısmını oluşturan iki yıllık kısmını usul-i cedit sistemine göre düzenlediler⁸⁸. 1896 yılından itibaren medresenin 4 yıllık orta kısmının programında değişikliklere giderek 1907 yılında tam manasıyla bir cedit medresesi haline getirdiler. Onlar kız çocuklarının eğitimine önem veriyorlardı. Kız çocukları için açtıkları üç yıllık mektebin programını da aynı yıl son şeklini vererek usul-i cedit programına uygun hale getirmişlerdir⁸⁹.

İdil-Ural bölgesinin en önemli merkezlerinden Orenburg'ta Hüseyinov biraderler tarafından 1889 yılında kurulan Hüseyniye Medresesi de bölgede cedit hareketinin kuvvetlenmesinde önemli katkıları olan eğitim kurumlarından biridir⁹⁰. Ufa'da ise ceditçi medreseler 1905 yılından sonra sivrilmeye başlayan Osmaniye ve Aliye medreseleridir.

Kazan ve Orenburg'taki söz konusu medreselerin İdil-Ural bölgesinde ceditçi eğitim sisteminin yerleşip gelişmesinde rolleri öğrenci yetiştirmekle sınırlı değildir. Bu medreselerin yeni açılacak ceditçi mektep ve medreseler için gerekli eğitim personelinin hazırlanmasında da önemli hizmetleri

⁸⁷ Yusuf Akçura, "Kadı Saylav", **Ahbar**, 1907, No:1, 10 Aralık 1907, s.2.

⁸⁸ Gabdulla Bubi, "Bubiy Medresesinin Kısa Tarihi", **Bertugan Bubiylar hem İj-Bubiy Medresesi**, Yay. haz: Raif Merdanov, Ramil Minnullin, Süleyman Rahimov, Kazan, Ruhیات Neşriyatı, 1999, s.32-33.

⁸⁹ Gabdulla Bubi, **a.g.e.**, s.40-43.

⁹⁰ L.A.Yamaeva, **Musulmanskiy Liberalizm Naçala XX veka Kak Obşestvenno-Politiçeskoe Dvijenie**, Ufa, İzdatesltvo Gilem, 2002, s.106.

olmuştur. Yaz aylarında düzenledikleri muallimlik kursları ile ceditçi eğitim öğretim prensiplerinin hızla yayılmasını sağlamışlardır⁹¹.

İdil-Ural bölgesi ile tarihî ve kültürel açıdan sıkı bağları olan Sibiryâ'da cedit hareketini başlatan Nimetullah Hacı adlı bir tüccardır. 1880–1881 yıllarında Hac yolu üzerinde uğradığı İstanbul'da eğitim kurumları ve faaliyetleri hakkında Rusya tebaasından Mustafa Efendi vasıtasıyla haberdar olan Nimetullah Hacı usul-i cedit hareketini Rusya'ya döndükten sonra desteklemiş, Tümen şehrinde bir usul-i cedit mektebi açılmasını sağlamıştır. Onun bu yardımları, Troitsk'te tüccar Abdülveli Yavuşev'e tesir etmiştir. Yavuşev de Troitsk'te cedit okulları açmaya başladı⁹². Troitsk'te cedit okulların gelişmesine bölgenin meşhur Nakşibendî şeyhi Zeynullah Resulî'nin 1884 yılında açtığı medresesinde 1893 yılından itibaren usul-i cedit yöntemini uygulamaya başlamasının büyük etkisi olmuştur⁹³.

Cedit hareketinin İdil-Ural bölgesinde güçlü bir şekilde yerleşmesini ve tam manasıyla milli bir harekete dönüşmesini sağlayan gelişmelerden biri de hayır cemiyetlerinin faaliyete başlamasıdır. Tatar tüccarları cami, mektep, medrese inşası, mevcut binaların tamiri, buralarda görev yapan imam ve müderrislerin ücretlerinin karşılanması, yetim Müslüman çocuklarının bakım ve eğitim masraflarının ödenmesi gibi Tatar toplumunun sosyal ve kültürel ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli katkılar yapmakta idiler. Bu yardımların sistemli ve düzenli bir hale getirilmesi için İsmail Gaspıralı hayır cemiyetlerinin kurulmasını gerekli görüyordu. Gaspıralı'nın programıyla bağlantılı olmasa da bu konuda ilk çaba gösteren Rusya İmparatorluk Hayır Cemiyeti bünyesinde bir komite kurmak isteyen Kazan'ın önde gelen tüccar ailelerinden Yunusovlara mensup İbrahim Yunusov'dur. 1884 yılında bu amaçla bir toplantı düzenleyerek hayır cemiyetinin kuruluş çalışmalarına başlayan İbrahim Yunusov'un ani ölümü ile bu girişim sonuçsuz kalmıştır.

1895 yılında bu defa Muhammed Rahim Yunusov yeniden İmparatorluk Hayır Cemiyeti'nin Müslüman bölümünü oluşturmak için

⁹¹ Alp, "Defter-i Hakanî Nazırı Mahmud Esad Efendi'nin Gözüyle 20. Asır Başında Türk Dünyası", **H.Ü. Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S:3, 2006, s.28.

⁹² Türkoğlu, **a.g.e.** , s.109-110.

⁹³ L.A.Yamaeva, **a.g.e.** , s.104.

girişimlere başlamışsa da İsmail Gaspıralı'nın fikirlerini benimseyen, Kazan'ın iki önemli Müslüman tüccarı M.İ. Aliyev ve Ahmedcan Saydaşev'in bağımsız bir hayır cemiyeti kurmaya yönelmeleri ile bu girişim önemini kaybetti. Kazan'da hayır cemiyeti kurulması çalışmaları devam ederken Astrahan'da (22 Şubat 1896) ve Hankirman'da (8 Ekim 1897) iki müslüman hayır cemiyetinin tüzükleri onaylandı. General Muhammed Şefi Şamil'in gubernatörlük nezdindeki desteği ve oğlu Zahid Şamil'in⁹⁴ aktif çalışmaları ile 24 Aralık 1897 tarihinde Kazan Müslüman Hayır Cemiyeti tüzüğü onaylandı⁹⁵. Kazan Hayır Cemiyeti özellikle Abdullah Apanay'ın başkanlığı döneminde (1902–1907) hızla gelişmiş ve daha faal bir hale gelmiştir. Apanay, fakir Müslüman çocukları için biri erkek, diğeri kız çocuklarına mahsus olmak üzere iki mektep açılmasını sağlamıştır⁹⁶. 1904 yılında Kazan'daki bütün resmî din görevlileri cemiyetin tabii üyesi ilan edilmekle cemiyetin tabanı oldukça genişlemiştir⁹⁷.

Kazan, Astrahan ve Hankirman'da Müslüman hayır cemiyetlerinin kurulmaya başladığı sıralarda Ufa'da da bir teşebbüs başlatılmıştır. Ocak 1897'de Rızaeddin Fahreddin, Abdürreşid İbrahim, Bünyamin Ahtemov ve Haydar Sırtlanov gibi millî hareketin önemli isimlerinin bulunduğu Ufa'daki toplantıda "*İslah-ı Lisan-ı Türkî, İslah-ı Mekâtip ve Neşr-i Maarif Cemiyeti*" adıyla bir cemiyet kurulması kararlaştırıldı. Cemiyet maddi yönden Gani Hüseyinov'un⁹⁸ desteği ile faaliyete başlayacaktı. Cemiyet çalışmalarının düzenlenmesi ve resmi izin alınması için 6 Ocak 1898 ve 15 Haziran 1898 tarihlerinde birer toplantı daha yapıldı ise de Mahkeme-i Şeriye Müftüsünün desteği sağlanamadığı için resmi bir cemiyet kurulamadı. Ancak bu

⁹⁴ Şeyh Şamil'in Rus ordusuna teslim olmasından sonra Rusya'da kalan oğlu Muhammed Şefi Şamil uzun yıllar Kazan'da yaşamıştır. Muhammed Şefi Şamil'in oğlu Zahid Şamil de 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında Rusya Müslümanlar'ının sosyal ve siyasi faaliyetlerine aktif bir şekilde katılmıştır. Bkz. Alper Alp, "Rus Esareti Döneminde ve Sonrasında Şeyh Şamil ve Oğulları", **G.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü Genç Bilim Adamları Sempozyumu Bildiriler**, Ankara-2009, s.379-392.

⁹⁵ Radik Salihov, **Tatarskaya Burjuaziya Kazani i Natsionalnie Reformı Vtoroy Polovini XIX-naçala XX v.**, Kazan, İzdatelstvo Master Layn, 2001, s.67-71.

⁹⁶ Yusuf Akçura, "Kadı Saylav", **Ahbar**, No: 1, 10 Aralık 1907, s.2-3.

⁹⁷ Radik Salihov, **a.g.e.**, s.71-72.

⁹⁸ Orenbruglu meşhur Tüccarlar Hüseyinov biraderlerden biri olan Gani Hüseyinov'un credit hareketine katkıları hakkında daha geniş bilgi için Bkz. Burhan Şeref, **Gani Bay Tercüme-i Hali, Mektupları ve Anın Hakkında Hatıralar**, Orenburg, Vakıf Matbaası, 1913, s.30-36.

toplantılar sırasında dil, edebiyat ve mektepler hakkında alınan kararlar millî hareketin programının şekillenmesine yaptığı katkılar bakımından önemlidir⁹⁹.

Hayır cemiyetleri, genelde Rusya Müslümanları özelde ise Tatar halkının çarlık sistemi içinde kültürel bir özerklik şeklinde tanımlanabilecek haklar elde etme çabasını kapsayan milli harekette, 1905 devrimi ile siyasî faaliyetlerin önü açılincaya kadar, Tatar aydınları, uleması ve tüccarlarının ortak faaliyet alanı olarak önemli yer tutmuştur.

⁹⁹ Türkoğlu, a.g.e. , s.112-119.

I. BÖLÜM

KAZAN TATARLARI'NIN SİYASETE YÖNELİŞİ VE RUSYA MÜSLÜMANLARI İTTİFAKI HAREKETİ

I. 1905 İHTİLALİ

1774 yılında bastırılan Pugaçev isyanından sonra Kazan Tatarları ve İdil-Ural bölgesinin diğer Müslüman Türk kavimleri Çarlık ile ilişkilerde pasif konuma düşmüşler, Rusya'nın genel siyasî hayatının getirdiği değişimlere göre tavır belirlemeye başlamışlardır. 1789 yılında Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi'nin kurulmasından sonra Çarlık rejimi ile ilişkilerini büyük oranda bu kurum vasıtası ile yürütmüşlerdir. Yerel idare organları olarak kurulan Zemstvolar ve şehir Dumaları'nın ortaya çıkış süreçlerinde herhangi bir rolleri olmamış, ancak yeni oluşturulan meclislerde üye olarak çalışmalara sınırlı biçimde katılmışlardır. 20. Asır başında da Rusya'daki genel siyasî süreçlerle Kazan Tatarları'nın, çok dar çevreler dışında, herhangi bir ilgisi bulunmamakta idi.

Avrupa'da ekonomik krizin belirlediği 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında Rusya'nın Petersburg, Moskova, Kiev, Harkov, Donetsk havzası, Odessa, Bakü, Orta İdil Havzası ve Polonya bölgeleri sanayi merkezleri haline gelmiş durumda idi. Kriz 1900 yılına doğru Rusya'ya da sıçramış, Rusya ekonomisinde önemli bir yere sahip yabancı sermayenin girişi azalmış, bu durum dış sermayeye bağlı sanayi kuruluşlarında üretimin daralmasına veya tamamen durmasına sebep olmuş, netice itibarıyla birçok işçi çalışma imkanını kaybetmiştir. Bu durum sosyalist propagandaların gelişmesine ve yayılmasına uygun bir ortam hazırlamıştır. 1900 yılından itibaren Rusya'da grevler kendini göstermeye başladı. Üniversite öğrencilerinin önderlik ettiği Harkov ve Petersburg'taki grevler ekonomik talepleri aşarak mutlakiyet karşıtı gösteriler halini aldı. Ancak bu hareketler Çarlık güvenlik güçleri tarafından süratle bastırıldı. 1902 yılında Rostov'da

demiryolu işçilerinin başlattığı isyan bir genel greve dönüşmek üzere iken bastırıldı¹⁰⁰.

Rus Monarşisini buhrana sürükleyen diğer bir unsur da uyguladığı milliyetler politikasıdır. Ruslaştırma ve Ortodokslaştırma amaçlarının güdüldüğü bu politika II. Aleksandr döneminde Kırım Savaşı, Polonya isyanı (1863–1864) ve Orta Asya'nın işgali gibi olayların sonucu olarak ortaya çıkmakla birlikte III. Aleksandr döneminde (1882-1895) imparatorluğa tabi bütün milletlere karşı baskı yoğunlaşmış, II.Nikola döneminde de Polonya'da eğitim öğretimde Polonya dili yasaklanıp, kilise ayinlerinin de Rus dilinde yapılması mecburiyeti getirilmiştir. Ukrayna dili yok sayılarak, bu dilde kitap ve diğer yayınların basılması yasaklanmıştır. Yahudilerin göç etmesi, Moskova guberniyası, Kuban ve Tersk Oblastlarında yerleşmeleri yasaklanıp; eğitim müesseselerine girişlerinde kontenjan sınırlaması getirilmiştir. Ayrıca petrol sektörüne ve anonim şirket faaliyetlerine girmelerine kısıtlamalar getirilmiştir. Finlandiya'nın özerk yapısı hedef alınarak, bölgeyi Rusya'nın ayrılmaz bir parçası haline getirmeye yönelik düzenlemeler yapılmıştır. Finlandiya'nın askeri birlikleri dağıtılarak Rus ordusu ile entegre edilmesi kararlaştırıldı. Resmi işlerde Rusça kullanılmaya başlandı. Baltık bölgesinde Alman kültürel nüfuzunun yerine Rus nüfuzunu yerleştirmek üzere resmi işlemlerin Rus dilinde yapılması, eğitim kurumlarının özerk yapısına son verilerek Halk Eğitimi Bakanlığına bağlanması, okullarda Rusça öğretiminin zorunla hale getirilmesi gibi değişikliklere gidildi¹⁰¹. İdil-Ural bölgesi, Kırım, Orta Asya gibi imparatorluğun Müslüman tebaasına yönelik baskılar da devam etmekte idi.

Ekonomik ve sosyal sıkıntılar, tabi milletlere karşı uygulanan asimilasyon ve tazyik politikası ile Rusya'da mutlakiyet karşıtı fikirleri ve çevreleri giderek güçlendiriyordu. Ocak 1904'te başlayan Rus-Japon savaşı

¹⁰⁰ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999, s.378.

¹⁰¹ V.S. Dyakin, "Natsionalniy Vopros vo Vnutrenney Politike Tsarizma (XIX v.)", **Voprosi İstorii**, No:9, 1995, s. 136-141, Rusya'nın özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında uyguladığı Ruslaştırma politikası hakkında geniş bilgi için bkz. Andreas Kappeler, **Rossia Mnogonatsionalnaya İmpriya Vozniknovenie İstoria i Raspad**, Rusça'ya çeviren: Svetlana Çervonnaya, Moskva, Progress-Traditsiya, 2000.

Rusya'yı monarşi sisteminden tavizler vermeye iten en önemli olaylardan biridir. Savaş sebebi ile dış borca müracaat edilmesi, halka yeni vergiler yükletilmesinin ardından uzak doğuda önemsiz bir güç olarak bilinen Japonya karşısında alınan yenilgiler Çarlık rejimini iç politikada da güç durumlara düşürmüştü ve terör olayları vuku bulmaya başlamıştır¹⁰². Haziran 1904'te baskı rejiminin Finlandiya'daki temsilcisi Vali Bobrikov Fin milliyetçileri tarafından öldürülmüş, Temmuz ayında ise sosyalist devrimciler tarafından düzenlenen suikastta İçişleri Bakanı Pleve hayatını kaybetmiştir¹⁰³.

Çarlık hükümeti bu iç ve dış gelişmeler karşısında baskı rejiminde geri adım atma ihtiyacı hissetmiş ve nispeten ılımlı bir politikaya geçiş için 25 Ağustos 1904'te Knez Svyatopolk-Mirskiy İçişleri Bakanlığı'na getirilmiştir. Svyatopolk-Mirskiy Eylül 1904'te verdiği ilk resmî demecinde yönetimin uygulamalarındaki başarının zemstvo ve diğer sosyal organizasyonlar aracılığıyla halka gösterilecek itimada bağlı olduğunu belirterek; beklentilere uygun bir yaklaşım sergilemiştir. Svyatopolk-Mirskiy zemstvo idarelerinin bir kongre tertip etme fikrini de değerlendirerek; 6-9 Kasım 1904 tarihleri arasında söz konusu kongrenin yapılmasına imkan tanımıştır¹⁰⁴. Kongrede on bir maddelik bir uzlaşma metni üzerinde görüşmeler yapılmıştır. İlk üç maddede 1880'li yıllardan itibaren toplumsal organizasyonlar ile yönetimin birbirinden uzaklaştığı, bunun sonucunda da hükümetin devlet işlerini müzakerede toplumu göz ardı ettiği, sistematik bir şekilde merkeziyetçi idareye ve toplum hayatının bütün alanlarına hükmetmeye yöneldiği tespitleri yapılmıştır. Ayrıca bürokratik yapının hükümet ile toplum ve Çarlık ile halk arasında bir kopukluğa sebep olduğu ifade edilmiştir. Dördüncü maddede bu eksiklerin giderilmesi için yönetim ile toplum arasında sıkı bağlantılar, canlı ilişkiler oluşturmanın vakti geldiği ifade edilmiştir. Beşinci madde din ve basın hürriyeti tanınmasını talep ediyor, altıncı ve yedinci maddelerde herkesin kanun önünde eşit olması gerektiği vurgulanıyordu. Sekizinci maddede köylü sınıfına diğer sınıflarla eşit haklar verilmesi isteniyordu. Dokuzuncu maddede

¹⁰² Kurat, **a.g.e.** , s.378

¹⁰³ Dyakin, **a.g.m.** , s. 139.

¹⁰⁴ Daniel Turnbull, "The Defeat of Popular Representation, December 1904: Prince Mirskii, Witte, and the Imperial Family", **Slavic Review**, Vol. 48 , No: 1 , s.54-57.

yerel idare organlarının yetkilerinin artırılması öngörülmekteydi. Onuncu ve on birinci maddeler halk iradesinin temsil edilmesinin zorunluluğu üzerinde duruyordu. Çarlık, hür seçimlerle belirlenmiş halk temsilcilerini yönetime dâhil etmeli, temel hak ve hürriyetlerin tesis edilmesi, devlet ile halkın ortak hareket etmesi esasına dayalı olarak Rusya'nın yenilenmesinde onların yardımına başvurmalıydı¹⁰⁵. Kongrede özellikle bu maddeler üzerinde anlaşma sağlanamadı. Çoğunluk teşrii hakları haiz bir parlamentodan yana olurken, azınlıkta kalanlar söz konusu meclisin danışma kurulu mahiyetinde olmasından yana tavır almıştır¹⁰⁶.

2 Aralık 1904 tarihinde kongre çalışmaları hakkında hazırladığı raporu Çar II. Nikola'ya takdim eden Svyatopolk-Mirskiy, alınan kararların Çar'ın başkanlığında toplanacak üst düzey devlet görevlileri tarafından görüşülmesini istemiş ve bu isteği Çar tarafından uygun görülmüştür. Çar, kongre kararları üzerinde son olarak başbakan Vitte ile bir görüşme yapmış ve 12 Aralık 1904'te yayınladığı fermanla kongre çalışmalarını tasvip ettiğini göstermiştir. Ferman doğrultusunda bakanlar kurulu söz ve basın hürriyetini genişletecek kanunlar hazırlayacak, yerel idare organlarının yetkileri artırılacak, olağanüstü kanun uygulamasına sınırlama getirilecek, gayri Ruslar'ın tabi olduğu gereksiz kısıtlamalar kaldırılacaktı. Fabrikalarda çalışan işçilerin sosyal ve ekonomik durumlarının düzeltilmesine çalışılacaktı¹⁰⁷. Bunlardan başka, bakanlar kurulu tarım ve köy işleri ile köylü sorunlarının çözümünde ihtiyaca göre özel danışma kurulu oluşturmakla görevlendirildi. Diğer sorunların çözülmesinde başkan ve üyelerinin Çar'ın atayacağı bir danışma kurulu oluşturulacaktı¹⁰⁸. Bütün bu kararlar kamuoyunu yatıştırmaya yönelik oyalayıcı tedbirlerdi. Çarlık yönetimi sorunların çözümünde somut adımlar atmaya yanaşmıyordu.

1905 yılı başlarında savaş koşulları sebebi ile Rusya'da grevler artmaya başladı. Bunlardan 8 Ocak'ta düzenlenen Petersburg grevine yaklaşık 150 bin işçi katılmıştı. Grevin siyasî bir harekete dönüşmesini

¹⁰⁵ V.V. Leontoviç, *İstoria Liberalizma v Rossii*, Moskva, Rossia Poligrafresursı, 1995, s. 373–376.

¹⁰⁶ Kurat, *a.g.e.*, s.379.

¹⁰⁷ Carullah, *a.g.e.*, s.183.

¹⁰⁸ Leontoviç, *a.g.e.*, s.380.

engellemek isteyen gizli polis teşkilatı ajanı Papaz Gapon işçi lideri olarak inisiyatifi ele aldı. İşçilere içinde buldukları çaresiz durumu Çar'a aktaracak bir dilekçe hazırlayıp, sunma teklifini getirdi. İşçiler tarafından kabul edilen teklif 9 Ocak günü uygulamaya konuldu. Taleplerini Çar'a iletmek üzere yürüyüşe geçen kalabalık Kış Sarayı önüne geldiğinde üzerlerine ateş açıldı. Petersburg grevinin bu şekilde dağıtılması Polonya, Finlandiya, Ukrayna, Kafkasya, Sibiryada tepkilere ve daha şiddetli grev hareketlerinin başlamasına sebep oldu. Bu kargaşanın üzerine Şubat ayında Rus ordusunun Japonlar'a karşı kara ve deniz savaşında yaşadığı ağır hezimetler eklenince Rus toplumunun üst tabakası ve burjuva sınıfı da Çar'ın baskı rejiminden memnuniyetsizliklerini ortaya koymaya başladılar¹⁰⁹. Bütün bunlar üzerine 18 Şubat 1905'te yayınlanan ferman ile Rusya vatandaşlarına toplumun huzur ve refahını sağlamak için gerekli gördükleri taleplerini bakanlar kuruluna iletme hakkı tanındı. Ayrıca bu fermanla itibarlı, toplumun güvenini kazanmış ve onlar tarafından seçilmiş kişileri, yapılacak yasal düzenlemeleri ilk aşamada tetkik etmek ve görüşmek yetkisi ile toplamak için gerekli hukukî zemini hazırlama görevi Çar tarafından İçişleri Bakanına verilmiştir¹¹⁰. Çarlık yönetiminin vaatlerle sınırlı siyaseti Ekim 1905'te grev dalgaları bütün Rusya'yı sarana kadar devam etti. Ancak bundan sonra 17 Ekim manifestosu ilan edilerek Rusya'da meşruti monarşiye geçiş adımları atıldı.

II. RUSYA MÜSLÜMANLARI İTTİFAKININ OLUŞUM SÜRECİ VE FAALİYETLERİNDE KAZAN TATARLARININ KATKILARI

A. Kazan Tatarları'nın Talepleri ve Teşkilatlanma Çabaları

1905 ihtilaline giden yolda bir katkılarının olmamasıyla birlikte ihtilala giden süreç ve sonuçları Kazan Tatarları için önemli bir vakıya vasfını kazanmıştır.

¹⁰⁹ Kurat, **a.g.e.** , 380-384.

¹¹⁰ Sidney Harcave, **First Blood The Russian Revolution of 1905**, London, Bodley Head, 1965, s.129-130. Bahsi geçen süreç hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Abraham Ascher, **The Revolution of 1905 Russia in Disarray** , California, Stanford University Pres, 1988.

12 Aralık 1904 ve 18 Şubat 1905 fermanlarıyla alınan kararlar neticesinde Kazan Tatarları da Rusya'daki siyasî faaliyetlere dâhil olmaya başlamışlardır. Bu doğrultuda attıkları ilk adım Rusya Müslümanları'nın Çarlık hâkimiyeti altında maruz kaldıkları baskı ve kısıtlamaları dile getiren dilekçelerdir. İdil-Ural boyu ve Sibiry'a Müslüman Türk ahalinin meskûn olduğu bütün şehirlerden bakanlar kuruluna Müslüman tebaanın temsilcilerinin gönderdikleri bu ilk dilekçelerde dile getirilen hususlar küçük farklılıklar içermekle birlikte ortak başlıklar altında toplanabilecek mahiyetteydi. Dilekçelerdeki önemli tespitlerden biri Rusya'nın esas kanunlarında tebaa arasında din ve milliyet farkı gözetilmemesine rağmen hükümet kararları ve gizli genelgelerle Müslüman tebaanın haklarında birçok kısıtlama olduğudur. Talepler ise şunlardan ibarettir:

1) Aile, evlenme boşanma, miras işleri Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi'ne bırakılmalı ve nihai karar mercii olarak tanınmalıdır.

2) Mektep ve medreselerin açılmasına izin verme yetkisi de söz konusu kuruma bırakılmalı ve hükümet müdahale etmemelidir.

3) Mahkeme-i Şeriyenin yönetici müftü ve üye kadıları Müslümanlar tarafından seçim ile belirlenmelidir.

4) Vakıfların kurulmasına izin verilmesi, vakıfların yönetim ve denetimi yetkisi Mahkeme-i Şeriyeye bırakılmalıdır.

5) Din görevlilerinin Rusça bilme zorunluluğu kaldırılmalıdır.

6) Müslüman din görevlilerine Hıristiyan din adamlarının sahip olduğu haklar verilmelidir.

7) Müslüman tebaanın üzerindeki sansür kaldırılmalı, söz ve basın hürriyeti tanınmalıdır.

8) Müslüman askerlere İslam dinin yasakladığı yiyecekler verilmemelidir.

9) Şehir Dumaları'nın Hıristiyan bayramlarında ticari faaliyetlerde bulunulmamasına dair hükmü Müslümanlara teşmil edilmemelidir.

10) Tatar dilinde öğretim yapılacak örgün eğitim kurumlarının açılmasına izin verilmelidir.

11) Bazı yüksek öğretim kurumlarına girişte ve devlet memurluğunda Müslümanlar'a uygulanan sınırlamalar kaldırılmalıdır. Orta Asya ülkelerinde gayrimenkul edinme yasağı iptal edilmelidir. Müslümanlar bütün haklarda Ortodoks tebaa ile eşit seviyeye getirilmelidir. Bu doğrultuda misyonerlerin İslam karşıtı faaliyetlerine karşılık verme imkânı tanınmalıdır.

12) İstişarî veya başka mahiyette bir meclis oluşturulması durumunda burada Müslümanlara da temsilci bulundurma hakkı tanınmalıdır¹¹¹.

Tatar ahali adına bakanlar kuruluna sunulan bu talepler 1905 başlarında ortaya çıkan meseleler değildir. Daha 1870'li yıllarda Tatarlar, kapsamı daha dar olmakla birlikte benzer taleplerle Kazan Gubernatörüne başvurmuşlardır¹¹². Bu defa Tatar ahalinin talepleri yerel idare organlarını aşarak doğrudan merkezi yönetime ulaşma imkânı bulmuştur. Bu talepler etrafında birleşen Kazan Tatarları ve İdil-Ural bölgesindeki diğer Türk kavimlerine, Kafkasya'daki Türk kavimlerinden de destek gelmiştir. Aynı çerçevedeki istekler mektup ve telgraflar vasıtası ile Çar veya Bakanlar kuruluna iletilmekte idi¹¹³. Bu faaliyetlere Rusya'da Müslümanlar'la meskûn diğer bölgeler de iştirak etmiştir. Bu dönemde İdil-Ural ve Sibiryâ bölgesinde Hayır Cemiyetleri etrafında teşkilatlı bir aydın grubu bulunmakta idi. Ayrıca Rusya'daki siyasî gelişmeler hakkında kamuoyunun bilgi sahibi olmasını sağlayacak birçok Rusça gazete bulunduğu gibi bunlardan istifade edecek yeterli sayıda Tatar aydını ve okumuş zümresi mevcuttu. Rusça bilmeyenler için ise artık Rusya'nın her tarafında okunmakta olan Tercüman gazetesi önemli bir bilgi kaynağı konumunda idi. Bütün bunlar Rusya genelinde Türk kavimlerinin harekete geçmesini kolaylaştıran etkenler olmuştur.

¹¹¹ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.1370, Op.1, D.2. L.33-34 ; F.1370. ,Op.1 , D.2 , L.62-64; F.1370, Op.1, D.2, L.49-50; F.1370, Op.1, D.2, L.56-61.

¹¹² Söz konusu talepler şu hususlardan ibarettir: 1- Müslüman okulları hükümet denetiminden çıkarılmalıdır. 2- Müslüman okullarında görevli personelin Rusça bilme zorunluluğuna son verilmelidir. 3- İmam ve müderrisler askerlik hizmetinden muaf tutulmalıdır. 4- Cuma günleri ve müslüman bayramlarında Tatarlar çalışmak zorunda olmamalıdır. Bkz. N. Ostroumov, "K İstorii Musulmanskogo Obrazovatel'nogo Dvijenie v Rossii v XIX i XX vekah", Mir İslama, vıpusk: 5, 1913, s.306-307.

¹¹³ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, Gençlik Matbaası , 1975, 120-121.

Müslüman ahalinin taleplerini ortaya koymaya yönelik ilk toplantı da Kazan'da yapılmıştır. 28 Ocak 1905 tarihinde yapılan toplantıya Kazan Tatarları'nın tanınmış aydın, tüccar ve hazretlerinden yaklaşık 200 kişi katılmıştır. Yapılan görüşmelerde bölge Müslümanlar'ının taleplerini içeren dilekçeler gönderilmesi ve hükümet yetkilileri ile yüz yüze görüşmek üzere de bir heyet seçilmesi kararlaştırıldı. Temsilci olarak Kazan'da cedit hareketinin önemli isimleri olan Kazan Hayır Cemiyeti başkanı Abdullah Apanay, Kazan'ın önemli ceditçi eğitim kurumlarından Muhammediye Medresesi'nde müderrislik yapan Yusuf Akçura ve avukat Seyit Giray Alkin seçilmiştir¹¹⁴. 29 Ocak günü Abdürreşid İbrahim ve Yusuf Akçura gibi önde gelen aydınların katılımı ile yapılan ikinci bir toplantı ile de Petersburg'ta bütün Rusya Müslümanları adına bir kurultay yapmak için Kırım, Kafkasya ve Türkistan Müslümanları'na mektup yazma kararı alındı¹¹⁵. Alınan karar doğrultusunda Yusuf Akçura, İsmail Gaspıralı'ya Mart ayı içerisinde Petersburg'a gelmesini rica etti. Abdürreşid İbrahim de aynı içerikli bir mektubu Ali Merdan Topçubaşı'ya göndermiştir¹¹⁶. Kazan Tatarları'nın bu toplantısı Rusya Müslümanları İttifakı'nın kuruluşu ile sonuçlanan süreci başlatmış oluyordu.

Kazan Heyeti Mart 1905'te Petersburg'ta Başbakan Graf Vitte'yi ziyaret ederek Kazan Tatarları'nın taleplerini sözlü olarak da iletiler. Matbuat komisyonu başkanı Kobeko'yu ziyaretlerinin ardından heyet, İçişleri Bakanı Buligin ile de kısa bir görüşme imkânı elde etti. Görüşmede İçişleri Bakanı'nın önderliğinde hükümete gelen dilekçeleri değerlendirmek üzere oluşturulacak komisyonda Müslüman üyelere de yer verilmesi isteğini dile getiren heyete,

¹¹⁴ Giray Saynur Bozkurt , **Rusya Müslümanları'nın Siyasî kimlik Arayışı 1905-1907 Yılları** , İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 2008, s.151-153. Musa Carullah İslahat'ın Esasları adlı eserinde Abdürreşid İbrahim'in gayretleri ile Mart ayında Kazan Tatarları'nın ileri gelenleri ile bir toplantı düzenlendiği belirtilmektedir. Ancak burada bahsedilen büyük ihtimalle 28 Ocak 1905'te Kazan'da yapılan toplantıdır. Farklı tarihlerde düzenlenmiş gibi görünen her iki toplantı sonunda Petersburg'a gitmek üzere oluşturulan heyetin aynı kişilerden oluşması toplantı tarihinde Carullah'ın yanıltığı ile açıklanabilir. Toplantı ile ilgili dikkat çeken bir başka husus da Tercüman gazetesinin naklettiği toplantıda Abdürreşid İbrahim'den bahsedilmemiş olmasıdır. Dolayısıyla Kazan'daki bu ilk siyasî toplantının düzenlenmesinde Abdürreşid İbrahim'in rolü olmadığı anlaşılmaktadır. Abdürreşid İbrahim ikinci toplantıda alınan kararları İdil-Ural ve Sibirya bölgelerindeki diğer şehirlerde duyurmak üzere Kazan'dan ayrılmış olmalıdır. Giray Saynur Bozkurt'un 28 Ocak 1905 ve Mart 1905'te iki ayrı toplantı yapılmış olduğu izlenimi oluşturan anlatımı Carullah'ın verdiği toplantı tarihindeki hatadan kaynaklanıyor olsa gerektir. Bkz. Bozkurt, a.g.e , s. 120-126, 151-153.

¹¹⁵ Ahmet Temir, **Yusuf Akçura**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1997, s.37.

¹¹⁶ Carullah, a.g.e. , s.6.

Buligin bu konuda gerekli açıklamanın daha sonra yapılacağını bildirmekle yetinmiştir¹¹⁷.

Kazan heyetinin Petersburg'da temaslarda bulunduğu günlerde Kırım ve Kafkasya heyetleri de aynı maksatlarda Çarlık başkentine geldiler. Mart-Nisan 1905 döneminde Rusya Müslümanları temsilcilerinin kendi aralarında yaptıkları görüşmelerde Kazan Tatarları'nın gündeme getirdikleri genel bir kurultay fikrî kabul görmüştür. Abdürreşid İbrahim Kurultay için 20 Mayıs'ta Çistay'da bir düğün vesilesi ile toplanmayı teklif etti¹¹⁸. Söz konusu düğünde genel bir toplantı için gerekli ortam oluşmadı. Ama Rusya Müslümanları'nın meskûn olduğu farklı vilayetlerden birçok temsilcinin burada bulunması Çarlık sistemi içinde karşı karşıya oldukları problemler hakkında görüş alışverişinde bulunmalarını sağlamıştır. Buna rağmen görüşmelerde herhangi bir karar metni ortaya çıkmamıştır. Katılımcılar İçişleri Bakanı'na Rusya Müslümanları adına gönderdikleri telgraf ile hükümetin kendileri ile ilgili siyasetinden rahatsızlıklarını bildirmişlerdir. Yine bu toplantıda Rusya Müslümanları'nın temsilcilerinin bir araya geleceği genel bir toplantının Makaryev Panayırında yapılması kararı alınmıştır¹¹⁹. Bundan sonra Kazan Tatarları dikkatlerini Orenburg Müftüsü'nün inisiyatifiyle düzenlenecek olan Ufa Kurultayına yönelttiler. Ancak söz konusu kurultayın çalışmaları Orenburg Mahkeme-i Şeriyesinin nizamnamesinin yeniden düzenlemesi ile sınırlı kalmıştır.

B. Bütün Rusya Müslümanları Kurultayları ve Rusya Müslümanları İttifakı

1. Bütün Rusya Müslümanları'nın Birinci Kurultayı

Kazan Tatarları Çarlık hükümetinin uyguladığı dinî ve milli kısıtlamalara karşı mücadelede Rusya'da dönemin siyasî atmosferine hâkim devrimci akımlara karışmadan, bazı küçük gruplar hariç tutulacak olursa, hak arama yoluna gitmişlerdir. Henüz siyasî partilerin kurulmasına izin

¹¹⁷ Bozkurt, a.g.e. ,s.152-153.

¹¹⁸ Carullah, a.g.e. ,s.10-11.

¹¹⁹ A.g.e. , s.164.

verilmeyen bir dönemde Ruslar'la vatandaşlık hukuklarında eşit hale gelmelerini sağlayacak düzenlemelerin bir an önce hayata geçirilmesi için çalışacak geniş tabanlı bir cemiyet kurmakla işe başlamayı tercih etmişlerdir¹²⁰. Rusya Müslümanları'nın ilk genel toplantısı da bu doğrultuda düzenlenmiştir.

Ağustos ayı başlarında İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura, Alimcan Barudî, Ali Merdan Topçubaşı, Abdürreşid İbrahim, Ebussuud Ahtemov, Molla Ali Yavuşev, Fatih Kerimî gibi milli hareketin Kırım, İdil-Ural, Sibiryaya ve Kafkasya'daki önemli temsilcileri heyetler halinde kurultay için Makaryev Panayırının düzenlendiği Nijni-Novgorod'a geldiler. Bu sırada Ayaz İshakî ve Fuat Tuktarov gibi Tatar sosyalist devrimcilerin temsilcileri de toplantıya katılmak üzere söz konusu şehre gelmişlerdi¹²¹. 8 Ağustos tarihinde kongre düzenlemek için yapılan başvuru Gubernatör P.F.Unterberger tarafından reddedilmesine rağmen Rusya Müslümanları temsilcileri resmî izin almak için gubernatörlük nezdinde girişimlere devam ettiler¹²². 14 Ağustos günü Ebussuud Ahtemov şahsen gubernatör ile görüşüp, sorunu çözmeye çalıştı ise de gubernatör şehirdeki "olağanüstü hal" durumunu gerekçe göstererek hiçbir toplantıya müsaade edilmeyeceğini belirtmiştir¹²³. Kongre'ye izin alınamamasında Tatar sosyalistlerinin çeşitli ufak çaplı danışma toplantılarında gündeme getirdikleri devrimci talepler de etkili olmuştur¹²⁴. Bunun üzerine Abdürreşid İbrahim'in teklifi ile Oka Nehrinde düzenlenecek bir vapur gezisi sırasında görüşmeler yapılması kararlaştırıldı. Rusya Müslümanları İttifakı'nın bir cemiyet olarak temellerinin atıldığı bu toplantıda Tatar sosyalist devrimcilerinin karar sürecine müdahaleleri engellenmiştir. Görüşmeler neticesinde alınan kararlar şunlardır:

¹²⁰ H.D. Mahmudov, Rusya Müslümanları'nın Hatt-ı Hareketleri, **Vakit**, 23 Mart 1916, s.3. , İsmail Gaspıralı da kurultay düzenleme girişimlerinde Ruslar'da görülen millî gayretin büyük tesiri olduğunu belirterek, Rusya Müslümanları'nın yasalar çerçevesinde görüşmeler yapıp zamanın şartlarına uygun taleplerle seslerini duyurmalarını gerekli görmüştür. "Şura-yı Ümmet", **Tercüman**, 21 Haziran 1905, No:48. Bkz. Bozkurt, **a.g.e.** , s.141-142.

¹²¹ Carullah, 165-171.

¹²² Salavat İshakov, **Pervaya Russkaya Revolyutsia i Musulmane Rossiyskoy İmperii**, Moskva, İzdatelstvo Sotialno-Politiçeskaya Mısl, 2007, s.163.

¹²³ Necip Hablemitoğlu, **Çarlık Rusyasında Türk Kongreleri**, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1997, s.53.

¹²⁴ İshakov, **a.g.e.** , s.165.

1) Şu günkü hayat iktizasıyla çıkmış siyasî, içtimaî, ilmi işlerin hepsinde bütün Rusya Müslümanları birleşmelidir.

2) Bu maksatları fiiliyata geçirmek için Rusya Müslümanları Rus terakkiperverler ile hemfikir olup, halk tarafından seçilmiş vekillerin devleti idare etmeleri ve kanunların çıkarılması sürecine iştirak etmeleri esasına dayalı bir düzenin tesis edilmesi yolunda çalışmalıdır.

3) Rusya Müslümanları'nın Ruslar'la hukuk önünde tam bir eşitliği sağlanmadığı takdirde ikinci maddede beyan edilen maksatlara erişmek mümkün olmaz. Buna kanaat getirip, halihazırdaki kanunlarda hükümetin, yöneticilerin fermanlarında, uygulamalarında Rusya Müslümanları ile ilgili tahditleri, darlıkları, istisnaları ortadan kaldırmak amacıyla Rusya Müslümanları meşru tariklerin, muvafık çarelerin hepsine başvurarak mücadele etmelidir.

4) Rusya Müslümanları bütün çabalarını devletin şu andaki ve yakın gelecekteki alacağı şekle göre yönlendirecektir. Devletin içinde bulunduğu durumun gereği ortaya çıkabilecek yeni esaslara, yeni nizamlara, yeni hayata Müslümanları hazırlamak emeliyle onları her yönüyle eğitmek vazifelerine itina göstermelidirler. Bu doğrultuda her yerde ihtiyaçlarına göre her nevi mektepler tesis edip, kitaplar, gazeteler, dergiler, kütüphaneler, kıraathaneler halk dersleri yardımıyla hayatta meydana gelen değişiklikleri halka yaymak vazifelerinde çaba göstermelidirler.

5) Bu dört maddede gösterilen maksatlara erişmek yollarını kolaylaştırmak için Rusya Müslümanları'nın sırayla yapılacak kurultayları yardımıyla idare edilecek meclisler teşkil edilmelidir¹²⁵.

Kurultay'ın alınan bu kararlar dışında önemli sonuçlarından biri de sünnî-şii ayrımına son vermek konusunda delegelerin mutabakata varmasıdır. Yine bu kurultayda İttifakın bölgesel bürolarının oluşturulması kararlaştırıldı. 16 bölgede kurulacak bürolardan biri merkez olacak, diğerleri bu merkezin kararları doğrultusunda hareket edecek, her yıl Ağustos ayında Rusya Müslümanları kurultayı düzenlenecekti. II. Kurultayın hazırlıkların

¹²⁵ Carullah, a.g.e. , s.135, Abdullah Battal Taymas, **Kazan Türkleri**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1966, s.176-178.

yapma görevi de Ali Merdan Topçubaşı başkanlığında Kafkasyalı delegelere verildi¹²⁶. Ancak Güney Kafkasya'da Şubat 1905'te küçük olaylar şeklinde başlayan Türk-Ermeni çatışmasının Mayıs ayında Nahçıvan, Haziran'da Şuşa, Kasım ayında Gence ve Tiflis'te kanlı olaylara dönüşmesi Kafkasyalı delegelerin dikkatlerini bölgesel meselelere yöneltmiş¹²⁷, Müslüman İttifakında merkez rolü Kazan bürosu oynamaya başlamıştır.

2. 17 Ekim Manifestosu ve Kazan Tatarları'nın Siyasî Faaliyetleri

Bu kongre ile Rusya Müslümanları İttifakının kuruluşuna katılan Kazan Tatarlarının siyasî işlerde daha etkin bir biçimde harekete geçmelerini sağlayan 17 Ekim 1905'te Çar'ın ilan ettiği manifestodur. Çar manifestoda, İmparatorluğun her yerinde kargaşa ve huzursuzlukların hâkim olduğunu, bu kargaşaların Rusya'nın bütünlüğünü tehdit eder bir hal aldığını ve imparatorluğu bu durumdan kurtarmak üzere bazı tedbirler almaya karar verdiği belirterek, söz konusu tedbirleri şu şekilde ilan etmiştir:

1) Ahaliye, şahsi masuniyet, söz, toplantı, cemiyet ve vicdan hürriyeti vermek

2) Devlet Duması için yapılacağı ilan edilen seçimleri geciktirmeksizin, Duma toplanıncaya kadar kalan zamanda mümkün mertebe ahalinin seçme hakkına sahip olmayan sınıflarına da bu hakkı vermek ve seçim kanununu yeni neşredilen kanunlara göre düzenlemek.

3) Hiçbir kanunu Devlet Dumasının onayı olmaksızın yürürlüğe sokmamak ve halk tarafından seçilenlere hükümetin uygulamalarını denetleme imkânı vermek¹²⁸.

Bu kararlar neticesinde Rusya'da Kadetler(Anayasacı Demokrat), Oktabristler (17 Ekim), Sosyalist Devrimci ve Sosyal Demokrat gibi partiler resmen faaliyete başladı. Bu ortamda Kazan Tatarları da siyasî konumlarını

¹²⁶ İshakov, a.g.e. , s.171.

¹²⁷ Ebulfez Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2006, s.113.

¹²⁸ 1905. yıl 17. Oktabırda Çıgarılmış Visoçayşiy Manifest Birlen Ministrlar komitetinin 1905. yıl 17. Aprilinde çıkmış Polojeniesinin Müslümanlara Teallüklü Maddelerinin Tercümesi, Kazan, 1907, s. 3-4.

belirlemek üzere harekete geçtiler. Mevcut Rus partilerinden biri ile işbirliği yapma veya Rusya Müslümanları İttifakı'nı siyasî parti olarak teşkilatlandırma fikirleri tartışılmaya başlandı.

Tatar kamuoyunu 17 Ekim Manifestosu, Devlet Duması ve seçimler hakkında bilgilendirmeye yönelik ilk toplantı 10 Kasım 1905 tarihinde Kazan'daki Saray oteli salonunda yapıldı¹²⁹. Yusuf Akçura ve Seyit Giray Alkin son siyasî gelişmeler hakkında toplantıda bulunan yaklaşık 2000 kişiyi bilgilendirmiştir. Devlet Dumasının hususiyetleri ve Rusya'da mevcut siyasî partilerin hangileri olduğu gibi katılımcılardan gelen soruları da cevaplandıran Akçura ve Alkin, katılımcıların ilgisi karşısında diğer meseleleri ikinci bir toplantı ile izah etmek üzere ilk toplantıya son vermişlerdir¹³⁰. 14 Kasım'da yapılan Alkin'in başkanlığında çoğunlukla öğrenci ve meslek erbabı gençlerin bulunduğu toplantıda yine siyasî partilerin mahiyeti ve Rusya'da faaliyet gösteren siyasî partiler hakkında bilgi verildi.

17 Kasım'da Kazan Tatarları'nın her meslek ve yaş grubundan temsilcilerinin olduğu bir toplantı tertip edildi. 150 civarında davetlinin katıldığı toplantıda başkanlığı yine Seyit Giray Alkin yapmıştır. Yusuf Akçura bu toplantıda ilk konuşmacı olarak söz almış, daha önceki toplantılarda üzerinde durulan konuları özetledikten sonra sözü siyasî partilere getirmiştir. Siyasî partilerin ortaya çıkışını bütün insanların bir fikir etrafında toplanamamasına bağlayan Akçura bu fikir uyuşmazlığında eğitim farklılıkları, din ve milliyet farklılığı, ekonomik durum gibi etkenlerin rol oynayabileceğini belirtmiştir. Rusya'da mevcut siyasî ortamın terakkiperverler ile muhafazakârlar arasındaki mücadeleden ibaret olduğunu ileri sürmüş ve partileri de bu iki ana gruba ayırmanın daha doğru bir tespit olacağını ifade etmiştir. Ancak yenilik taraftarlarının da kendi aralarında her konuda aynı düşünmediklerini bu sebeple farklı partilerin vücuda geldiğine değinerek, söz konusu partiler hakkında bilgi edinmek isteyenlerin düzenledikleri toplantılara katılmalarını veya Kazan Muhbiri gazetesindeki yazıları takip etmelerini tavsiye etmiştir.

¹²⁹ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, **F.199, Op.1, D.771, L.17.**

¹³⁰ "Siyasî Müslüman Müzakereleri", **Kazan Muhbiri**, 14 Kasım 1905, No: 5, s.3.

Daha sonra Alkin, Provovoy Poryadok ve Kadet partilerinin programları hakkında bilgi vermiştir.

Akçura ve Alkin'in verdiği bilgilerden sonra katılımcılar hangi parti programının Müslümanlar için daha uygun olduğu meselesini gündeme getirdiler. Bu konuda uzun müzakereler sonunda mevcut siyasî partilerin programlarını incelemek, uygun görülürse aralarından birinin programını seçmek, uygun görülmediği takdirde ayrı bir program tanzim edip; büyük bir toplantıda üyelere sunmak, burada kabul görmesi halinde de halka bu programı tanıtmak için çalışacak bir komisyon seçildi. Komisyon Seyid Giray Alkin, Abdullah Apanay, Sadık İmankulov, Ahmedcan Saydaşev, Süleyman Aytov, Hadi Maksudî, Yusuf Akçura, Burhan Şeref, Cemali Hüseyinov'dan oluşmaktaydı.

Toplantıda siyasî parti programlarının Tatarca'ya tercüme edilip bastırılması kararlaştırılmış, ayrıca Aralık ayında Petersburg'ta toplanması beklenen şehir Dumaları ve Zemstvo temsilcileri kongresine katılmak üzere Kazan'dan Seyid Giray Alkin, Sadık Alikeyev, Süleyman Aytov, Bedri Apanayev seçilmiştir¹³¹.

21 Kasım'da Seyid Giray Alkin'in başkanlığında mevcut siyasî partilerin programlarını incelemekle görevli heyet toplandı. Toplantıya ulema, tüccar ve öğrenci temsilcilerinden de katılımcılar vardı. Parti programlarını tetkik için yapılan bu ilk toplantıya Kadet Partisi'nin Kazan şubesi idare heyetinden avukat A.G.Bat ile M.S. Vitisyaynov davet edilmişti. Bat ve Vitisyaynov mensup oldukları partinin programını tafsilatı ile açıklayıp, parti ile ilgili sorulara cevap verdiler.

22 Kasım'da ise Kazan'ın meşhur tüccarlarından ve şehir duması üyelerinden Süleyman Aytov'un evinde 17 Ekim Partisi temsilcileri Kazan Vilayeti Asilzade Başkanı Baratinski ve Tatar Öğretmen Okulu öğretmenlerinden Y.M.Pinayev ile toplantı yapıldı. Toplantıda komisyon

¹³¹ "Siyasî Müslüman Müzakereleri", **Kazan Muhbiri**, 21 Kasım 1905, No:6, s.3-4.

üyeleri dışında davetli kişiler de vardı. Baratinski partilerinin programını geniş bir biçimde anlattı¹³².

26 Kasım'da Seyid Giray Alkin'in başkanlığında Saray Oteli'nde yine siyasî bir toplantı yapıldı. Burada Sadık İmankulu, Abdullah Apanay, Burhan Şeref birer konuşma yaparak Müslümanlar'ın siyasî toplantılarının gerekliliği üzerinde durdular. Alkin siyasî partilerin programları gözden geçirilirken din ve millet hakkındaki fikirlerine dikkat edilmesi gerektiğini hatırlattıktan sonra sözü Yusuf Akçura'ya bırakmış, o ise 17 Ekim ile Kadet partilerinin programlarını değerlendirdikten sonra Müslümanlar için Kadet Partisi programının daha faydalı olduğu kanaatini açıkça ifade etmiştir¹³³. Üyelerin dışında Abdurrahman İşmuratov, Muhammed Rahim Yunusov, İsmail Ütemişov'un katıldığı 28 Kasım'da'ki komisyon toplantısında da gündem Rus siyasî partilerinin programının incelenmesi idi. Yusuf Akçura'nın bundan sonraki siyasî toplantılara her mahallenin imamı ile mahalleden seçilecek beş kişi ve her medreseden iki öğrenci davet edilmesi teklifi komisyon tarafından kabul edildi.

29 Kasım'da Kazan ulemasının bir toplantısı oldu. Meşhur tüccar Ahmet Hüseyinov'un ev sahipliği yaptığı toplantıya Kazan'ın ileri gelen ulemasından 18 kişi katıldı. Abdullah Apanay'ın başkanlığında yapılan toplantıda ulemanın ittifak halinde olması için bir cemiyet kurulması ve siyasî sürece katılmaları önerisi görüşüldü. Ancak özellikle siyasî süreçlere katılma konusunda hazretlerden bazıları olumsuz görüş bildirince istenilen ittifak tesis edilemedi¹³⁴.

30 Kasım'da yine Ahmet Hüseyinov'un evinde daha önceden kararlaştırıldığı şekli ile her mahalleden beşer kişi ve her medreseden ikişer öğrencinin katıldığı yaklaşık 150 kişilik bir toplantı yapıldı. Zarif Emirhanî Hazret , Abdullah Emirhanî Hazret, Arif Salihî Hazret, Şerafeddin Ahund, Vakıf Ahund, İbrahim Efendi Yahin, Hacı Ahmetcan Efendi Saydaşev, Hadi Maksudî, Molla Keşşaf Tercümanî, Yusuf Akçura, Hacı Sadık Alkayev,

¹³² “Siyasî Müslüman Meclisleri”, **Kazan Muhbiri**, 24 Kasım 1905, No:7 , s.2.

¹³³ “Siyasî Müslüman Meclisleri” , **Kazan Muhbiri**, 28 Kasım 1905, No:8, s.2.

¹³⁴ “Müslüman Meclisleri”, **Kazan Muhbiri**, 1 Aralık 1905, No: 9 , s.3.

İmadüddin Kemaleddinov, Halil Aliyev, Safiulah Hazret, Ahmetcan Mustafin gibi Kazan'ın önde gelen Tatar aydın ve tüccarları katılmıştı. Mahalle temsilcilerinin ise değişik kesimlerden seçilmesine dikkat edilmişti. Toplantı, programları incelemekle görevli komisyon adına Abdullah Apanay'ın çalışmalarına dair bilgi vermesi ile başladı. Komisyon mevcut partilerden sosyalist devrimci ve sosyal demokratların fikirlerinin Müslümanlar ile uyuşmasının mümkün olmadığına karar vermiştir. Bu sebeple 17 Ekim ve Kadet partilerinin Kazan'daki muteber temsilciler ile yapılan görüşmelerden sonra komisyon şu kararlara varmıştır:

1) 15 Ağustos 1905 tarihinde Makaryev Panayırı'nda Rusya'nın her tarafından gelen ulema, tüccar ve aydınların bir araya gelip tesisine karar verdikleri cemiyet-i İslamiye'nin programı geniş bir parti programı olarak kabul edilebilir. Binaenaleyh bu program gereğince bütün Rusya Müslümanları'nı kapsayan "Rusya Müslümanları İttifakı" ismi ile bir siyasî parti kurmak gerekir.

2) 15 Ağustos Kurultayı'nın ikinci maddesi belirli bir meselede cemiyet-i İslamiye azalarının muayyen bir siyasî parti ile birlikte çalışmasına müsaade etmektedir.

Komisyon, en önemli siyasî meselenin hangi ad altında olursa olsun açılması beklenen Devlet Duması'na üye seçmek olduğu görüşünde idi. Bunun için birlikte hareket edilmesi uygun görülen partinin Kadet Partisi olduğunu belirten komisyon sebeplerini de ortaya koymuştur. Birincisi Kadet programı Rusya imparatorluğunda yaşayan farklı din ve milletlere mensup halkların din hürriyetlerine ve millî haklarına 17 Ekim Partisi programına nazaran daha açık bir şekilde saygı göstermektedir. İkincisi Kadet programı bütün Rusya için aynı iken, 17 Ekim Partisi'nin programı şehirlere ve şubelerine göre değişmektedir. Üçüncüsü Kadet partisine daha çok mahkûm milletlerin girmesi, bu partinin onlar için daha faydalı olacağını göstermektedir. Dördüncüsü Ortodoksluk ve Rus milletinden gayri din ve

milletlere hoşgörü ile bakmayan kişiler daha çok 17 Ekim Partisi'ne girmektedirler¹³⁵.

Komisyon parti programları ile ilgili nihai görüşünü bu şekilde açıklamakla birlikte, Rusya Müslümanları'nın bütününe ilgilendiren böyle bir meselede tek başına karar vermek istememiştir. Çünkü bu konuda muhtemel bir olumsuz sonuç karşısında oluşacak büyük mesuliyeti yüklenmek kolay olmayacaktı. Bu tutumun ikinci sebebi ise Kadet partisinin hükümete yakın partiler arasına girememesi dolayısıyla parlamentodaki gücünün ne olacağının tam manasıyla kestirilememesidir. Komisyon bu sebeplerle nihai karara varmak için Rusya'nın diğer bölgelerindeki muteber kimselere ve aydınlara danışmayı uygun buldu. Bu karar gereğince Ali Merdan Topçubaşı, İsmail Gaspıralı, Fatih Kerimî, Abdurrahman Ahmerov, Abdullah Bubî'nin görüşlerine müracaat edildi.

Toplantıda Rusya Müslümanları İttifakı programı da son gelişmeler doğrultusunda tekrar ele alınarak, maddeler halinde yeni programın esasları belirlendi. Buna göre:

1) Dinî, siyasî ve medenî hakları temin etmek ve eğitim alanında özerk olmak maksadıyla Rusya'daki bütün Müslümanlar ittifak etmelidir.

2) Meşrutiyet rejimi tesis edilmelidir. Rusya'da yaşayan bütün halklar hangi millet ve dinden olursa olsun kanun karşısında eşit olmalıdır. Hürriyet-i şahsiye ve mesken, hürriyet-i vicdaniye ve diniye, hürriyet-i kelamiye ve matbuat, hürriyet-i içtimai ve cemiyet esasları temin edilmelidir.

3) Eğitim esaslarını kendileri belirlemeleri koşuluyla Müslümanlar eğitilmeli ve aydınlatılmalıdır.

4) Rusya Müslümanları İttifakı, muayyen bir maksada erişmek için programı kendisinininkine uygun olan Rus partilerinden biri ile anlaşabilir.

5) Rusya'da Müslümanların çok olduğu yerlerde İttifak'ın şubeleri oluşturulup aralarında münasebet kurulması sağlanmalıdır.

6) Gereklere hakkında müzakeratta bulunmak için İttifak üyeleri zaman zaman büyük toplantılar düzenlemelidir¹³⁶.

¹³⁵ "Siyasî Müslüman Meclisleri", **Kazan Muhbiri**, 5 Aralık 1905, No: 10, s.3.

9 Aralık'ta Rusya Müslümanları İttifakı Kazan Bürosu bir toplantı daha yaptı. Toplantıda yerel ve genel siyasî meseleler ele alındı. Gündemi teşkil eden yerel meselelerden en önemlisi köylerde bazı küçük dereceli memurların halktan topladıkları dilekçeler olmuştur. Söz konusu memurlar: "Siz eskisi gibi yaşamaya razı mısınız, mektep işlerinin değişmesini istiyor musunuz?" gibi sorularla köylülere müracaat edip onlardan eskisi gibi yaşamak istediklerini ve herhangi bir reforma ihtiyaç olmadığını belirten dilekçeler toplamakta idiler. Bu teşebbüslerin önüne geçmek için Kazan bürosu, malumatlı kimselere sormadan zemstvo müdürleri ve memurlarının sözü ile dilekçe vermemelerini köy halkına gazete ve başka vasıtalar ile haber verme; böyle işler halk arasında teşevvüş çıkardığından bu işlerin men edilmesi için gubernatöre müracaat etme kararlarını aldı. Diğer önemli bir yerel mesele de Tetuş, Spas, Layiş uyezdlerinde zemstvo müdürlerinin Devlet Duması'na mollaların seçilemeyeceği yolunda açıklama yapmaları olmuştur. Bölgenin Müslüman ahalisinin seçim süreçlerinden soğutacak bu girişimlere karşı Kazan Bürosu mollaların seçilme imkanına sahip olduğunu gazeteler vasıtası ile halka duyurma ve küçük dereceli memurların bu türden kötü tesirlerini ortadan kaldıracak emirler göndermesini gubernatörden isteme kararlarını aldı.

Toplantının önemli gündem maddelerinde biri de Müslümanların mümkün olduğu kadar çok temsilci ile Duma'ya girmelerini sağlamaya yönelik tedbirler idi. Kazan Bürosu bu doğrultuda yapılması gerekenin genel, eşit, doğrudan seçim ve gizli oy koşullarının sağlanması için çabalamak olduğu görüşüne vardı.

10 Aralık'ta Kazanlı tüccarlardan Şakir Musin'in evinde mahalle ve medrese temsilcileri ve imamların bulunduğu yaklaşık 150 kişinin katılımı ile Kazan bürosu bir toplantı daha yaptı. 9 Aralık'ta alınan kararların teyit edildiği toplantıda büro üyeliği için yeniden seçim yapıldı¹³⁷. Ayrıca Graf Vitte'ye Duma seçimleri ile ilgili olarak şu telgraf gönderildi: "*Kazan şehrinin bütün müslüman mahallelerinden 10 Aralık'ta toplanan vekiller, umumî, eşit,*

¹³⁶ "Siyasî Müslüman Meclisleri", **Kazan Muhbiri**, 5 Aralık 1905, No:10, s.3.

¹³⁷ "Rusya Müslümanları İttifakı", **Kazan Muhbiri**, 12 Aralık 1905, No:12, s.1.

*doğrudan seçin ve gizli oy ile üyeleri belirlenen Devlet Dumasının bir an önce toplanmasını, Rusya'daki Müslümanlar'ın nüfusu ile orantılı olarak Duma'da vekil bulundurmasını istemektedir*¹³⁸.

Kazan bürosunun düzenlediği bu toplantılar sırasında, büronun daha önceden talep ettiği şekilde, Kadet partisi programı ile ilgili diğer vilayetlerdeki İttifak-ı Müslimin üyelerinin görüşleri de gelmeye başlamıştır. Vyatka ve Troitsk vilayetlerinden Kazan bürosunun kararını destekler görüş belirtilirken Abdürreşid İbrahim tafsilatlı bir açıklamayı daha sonra yapacağını belirterek net bir cevap vermemiştir¹³⁹. Zira o 19 Kasım'da ilk kongresini düzenleyen, liderliğini Polonyalı Profesör Bouden'in yaptığı ve Rusya'daki hemen hemen her azınlıktan birkaç temsilcinin bulunduğu Otonomistler İttifakı'nın programını desteklemekte idi¹⁴⁰. Söz konusu kongre neticesinde Otonomistler İttifakı programının temelini oluşturan beş maddelik bir karar alınmıştı. Buna göre:

1) Rusya'daki bütün milletler Rusya'yı cumhuriyet nizamına götürmek için çaba sarf etmelidir.

2) Rusya'daki bütün milletler kanun önünde her milletin eşit olmasını, din ve vicdan hürriyetinin sağlanmasını canı gönülden diler.

3) Rusya gibi çeşitli milletlerden ve dinlerden meydana gelen bir ülkede kanun hazırlamak, düzeni sağlamak ve memleket işlerini idare etmek bir merkezden mümkün değildir.

4) Rusya'da yönetim sistemi adem-i merkeziyete (desentralizasyona) dönüştürülmeli, yani her kavmin kendi işlerini kendi uhdesine verilip, Rusya otonom bölgelerden oluşan federasyon haline dönüştürülmelidir.

5) Rusya'nın çeşitli bölgelerinde dağınık halde yaşayan kavimlerin her türlü hakları o bölgelerin anayasaları ile güvence altına alınmalıdır¹⁴¹.

¹³⁸ "Rusya Müslümanları İttifakı", **Kazan Muhbiri**, 15 Aralık 1905, No:13, s.4.

¹³⁹ "Rusya Müslümanları İttifakı", **Kazan Muhbiri**, 12 Aralık 1905, No:12, s.1. , "Rusya Müslümanları İttifakı", **Kazan Muhbiri**, 15 Aralık 1905, No:13, s.4.

¹⁴⁰ "Aftanomik", **Ülfet**, 11 Aralık 1905, No:1, s.1-2.

¹⁴¹ Kabul edilen bu maddeler İsmail Türkoğlu'nun Abdürreşid İbrahim konulu kitabından alınmış ise de asıl orijinal metinle karşılaştırıldığında 4. ve 5. maddenin Türkçe'ye yanlış aktarıldığı görülmüştür. Türkoğlu'nun aktarması için bkz. İsmail Türkoğlu, **Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, s.41-42. Orijinal metin için bkz. Musa Bigiyev, "Peterburg'da Avtonomikler Cemiyeti", **Ülfet**, 11 Aralık 1905, No:1, s.6-7.

Abdürreşid İbrahim tarafından çıkarılan Ülfet gazetesinde Rusya Müslümanları'nın kendi hakları için mücadele etmek için hiçbir şey yapmayarak, diğer milletlerden çok geride kaldıkları ve bu konuda kendilerine rehberlik edecek liderlerden de yoksun oldukları belirtilirken¹⁴²; Kazan bürosu tarafından Seyid Giray Alkin, Yusuf Akçura, Abdullah Apanay gibi önderlerin gayretleri ile 10 Kasım 1905¹⁴³ tarihinden itibaren yürütülen programa ve diğer siyasî işlere yönelik çalışmaların görmezlikten gelinmesi Kazan bürosu ile Petersburg'ta Müslüman İttifakının işlerini yürütmekle görevli Abdürreşid İbrahim arasında derin bir görüş ayrılığı olduğunu ortaya koymaktadır.

17 Ekim Manifestosu'nun getirdiği hükümleri değerlendirmek üzere Ufa'da da Ahund Hayrullah Osmanov başkanlığında 11 ve 18 Aralık tarihlerinde Asilzade Temsilcileri salonunda Müslüman ahalinin temsilcileri iki toplantı düzenledi. Burada siyasî partiler ve Rusya Müslümanları İttifakı hakkındaki meselelerden ziyade 1905 yılı başlarında hükümete tevdi edilmiş dilekçelerde yer alan hususlar tartışılmıştır. Ancak toplantıda görüşülen meseleler ve ortaya konulan fikirler Kazan bürosuna iletilmiştir¹⁴⁴.

İdil-Ural bölgesinde Kazan bürosunun faaliyetlerini etkin biçimde destekleyen diğer önemli bir merkez de Orenburg olmuştur. Orenburg'ta 2 Aralık 1905'te Abdülhamid Hüseyinov'un evinde şehrin Müslüman ahalisinin ileri gelenlerinden yaklaşık yüz kişinin katılımı ile bir toplantı yapıldı. Bu ilk toplantıda mevcut partilerin programlarını inceleyip halka anlatmaları için on iki kişiden mürekkep bir komisyon seçildi. Komisyonu oluşturan üyelerden dördü Kargalı'dan diğerleri ise Orenburg'tan idi. Komisyon başkanlığına Mahmud Osmanov, yardımcılığına tüccar Adilşah Efendi, serkâtipliğe ise Fatih Kerimî seçildi. Komisyonun teşekkülü gubernatöre de bildirildi. Komisyon toplantıda alınan karar ile mevcut partilerin programlarını,

¹⁴² "Avtonomik", *Ülfet*, No:1, 11 Aralık 1905, s.1.

¹⁴³ Bu tarihte Rusya Müslümanları İttifakı Kazan Şubesi'nin ilk toplantısı yapılmıştır. Buna rağmen Türkoğlu, Abdürreşid İbrahim'in Otonomistler ile yaptığı çalışmaların Rus partileriyle işbirliği konusunda ilk girişim olduğunu ve Abdürreşid İbrahim'in Kazan şubesinin daha sonra aldığı karara uyduğunu belirtirken yanılmaktadır. Çünkü A.İbrahim Otonomistlerle işbirliği fikrinde uzun süre ısrar etmiştir ki bu konuya daha sonra dönecektir. Bkz. Türkoğlu, *Sibiryalı Meşhur...*, s. 43-45.

¹⁴⁴ "Siyasî Müslüman Meclisleri, Ufa'dan yazalar", *Kazan Muhbiri*, 26 Aralık 1905, No: 16, s.2, "Siyasî Müslüman Cemiyetleri, Ufa'dan Yazalar", *Kazan Muhbiri*, 4 Ocak 1906, No:20, s.2.

hedeflerini öğrenip, toplantılarda halka anlatmaya, bastırıp yayınlamaya, gazetelerde yazmaya, diğer umumî, siyasî ve içtimaî işleri yürütmeye yetkili kılınmıştır.

Orenburg'ta ikinci siyasî toplantı gubernatörün izni ile 15 Aralık'ta yapıldı. Bu toplantıya tüccarlar, imamlar, öğrenciler gibi her kesimden davetli temsilcilerin aralarında bulunduğu yaklaşık 400 kişi iştirak etmiştir. Toplantıda Ömer Devletyarev, Fatih Kerimî, İmam Ali Asgar Gafurov, Timurşah Salovyev ve Hüseyin Donskoy siyasî meseleler hakkında etkili konuşmalar yapmışlardır.

Mecliste Fatih Kerimî tarafından tercüme edilip, komisyon tarafından bastırılan 17 Ekim Manifestosu ile Graf Vitte'nin raporu okunup, toplantıya gelen herkese birer nüshası verildi. Manifestonun maddeleri üzerinde ayrı ayrı açıklamalar yapıldı. Toplantıda Kadet Programı uygun görüldü. Ayrı bir Müslüman İttifakı oluşturulursa bile adı geçen parti ile işbirliği yapılabileceği görüşüne varıldı. Genel Müslüman kurultayı düzenlenmesi için uygun yer olarak da Petersburg tercih edildi. Üçüncü toplantının 23 Aralık'ta şehir tiyatrosunda yapılması kararlaştırıldı¹⁴⁵.

23 Aralık 1905 tarihinde şehir tiyatrosunda yapılan toplantıya halkın her kesiminden yaklaşık 3000 kişi katıldı. Toplantı başlamadan evvel katılımcılara 17 Ekim ve Kadet partileri programlarının Tatarca tercümeleri dağıtıldı. Komisyon sekreteri Fatih Kerimî 17 Ekim partisi programını okuyup maddeleri birer birer izah etti. Dünyadaki diğer imparatorluk ve devletlerden, bunların nasıl yönetildiklerinden bahsetti. Bu yönetim şekillerinden hangisinin Rusya için daha faydalı olacağı hakkındaki kanaatini dile getirdi. Devlet Duması'na girme hakkının belirli sınıflara münhasır kalmasını doğru bulmadığını belirterek, seçimlerin genel ve oylamanın gizli olması gerektiği üzerinde durdu.

Toplantıda ikinci konuşmacı Timurşah Salavyev idi. Salovyev bir yandan Kadet partisi programını madde madde izah ederken diğer yandan mutlakiyet rejiminin keyfi uygulamalarının halk üzerinde oluşturduğu baskı ve

¹⁴⁵ "Orenburg'tan Yazalar", **Kazan Muhbiri**, 26 Aralık 1905, No:16, s.2.

adaletsizliklerinden bahsetmiştir. 17 Ekim manifestosuyla vaat edilen meşrutiyetin gerçekleşmesi durumunda mutlakiyet rejiminin yol açtığı sorunların ortadan kalkacağını savunmuştur¹⁴⁶.

31 Aralık 1905'te Nur Ali Abidullin'in evinde yapılan toplantıda Fatih Kerimî komisyon çalışmalarını anlattıktan sonra müzakerelere başlandı. Genel Kurultay'ın Petersburg yerine Kazan bürosunun aldığı karar doğrultusunda Moskova'da yapılmasının uygun olduğu tasdik edildi. Bu kurultay'da Orenburg'un da beş kişi ile temsil edilmesine ve Orenburg'ta İttifak-ı Müslimin bürosu oluşturulması gerektiğine karar verildi. Genel Kurultay'da Orenburg'u Damolla Zahidullah Keşayev, Muhammed Zakir Remiyev, Mahmud Hüseyinov, Abdullah Kemalov ve Fatih Kerimî temsil edecekti. Kargalı şehrinin, Orenburg'a bağlı olsa da, kendi temsilcileri ile kurultaya katılması kararlaştırıldı. Cemiyet çalışmalarının yürütülmesi için bir toplantı salonu yapılması ile kütüphane kurulması teklifi kabul edildi. Ayrıca Orenburg bürosunun masrafları ve büroya yer temin edilmesi için para toplanması kararlaştırıldı¹⁴⁷.

İdil-Ural bölgesinin Tatarlar açısından en önemli merkezleri olan Kazan, Ufa ve Orenburg vilayetlerinde başlatılan bu siyasî toplantılar küçük şehirlere hatta köylere kadar yayılmış, toplantılarda Kazan bürosunun gündeme getirdiği meseleler görüşülmüş ve alınan kararlarda Kazan bürosunun görüşleri etkili olmuştur¹⁴⁸.

3. Bütün Rusya Müslümanları'nın İkinci Kurultayı

Kazan Bürosunun Kadetlerle işbirliği yolundaki kararı ve bu karara Rusya Müslümanları'nın diğer merkezlerinden de destek gelmesinden sonra Yusuf Akçura Kazan bürosu adına 5–12 Ocak 1906 tarihleri arasında yapılan Kadet parti kongresine katılarak, program çalışmalarını takip etmiş, Rusya Müslümanları'nın Kadet programını tam olarak desteklemeleri için bazı değişiklikler yapılması gerektiğini belirtmiştir. Bu doğrultuda Kadet

¹⁴⁶ "Orenburg Cıvıışı", **Kazan Muhbiri**, 6 Ocak 1906, No:21, s.2.

¹⁴⁷ "Orenburg'tan", **Kazan Muhbiri**, 9 Ocak 1906, No:22, s.2.

¹⁴⁸ Diğer bölgelerdeki siyasî toplantılar için bkz. "Çevil Uyezi Akyiğit Karyesi", **Kazan Muhbiri**, 4 Ocak 1906, No:20, s.3 , "Yekaterinburgdan", **Kazan Muhbiri**, 18 Ocak 1906, No: 26, s.2.

programına ilk müdahalesi kadınlar meselesi ile ilgili olmuştur. Kazan bürosu temsilcisi kadınlara da seçme hakkı tanınırsa , Müslüman kadınların şeriat hükümleri çerçevesinde seçme hakkını kullanmaları ile ilgili gerekli düzenlemelerin yapılmasını talep etti. Bu teklif makul bulunup gerekli düzenleme için Müslüman vekillerinin rehberlik etmeleri istendi. Temelde ise Kazan bürosunun Kadet programında yapılmasını istediği değişiklikler şunlardır:

“Ceza hukukuna ve medeni hukuka dair kanunlar yeniden çıkarılırken her bir milletin dine mebni olan hususî adetleri dikkate alınmalıdır. Müslümanlara dinî işlerde özerklik tanınmalıdır. Parti programının Müslümanlar tarafından tasvip edilmesine bir katkı yapması açısından birinci maddede ismi zikredilen kavimler arasına Tatarlar, Sartlar, Kırgızlar da dâhil edilmelidir. Her bölgede ilköğretim bölge halkının ana dilinde ondan sonraki aşamada da “mümkün olduğu kadar” kendi dilinde olmalıdır hükmündeki şart ifadesi kaldırılmalıdır. Eğitimin ana dilde yapılması bütçe veya siyasî sebeplerle mümkün olmadığı takdirde kanun karşısında bütün halk eşittir kaidesi geçerliliğini yitirecektir. İlköğretim tahsilini tamamlayanların devlet dilini bilmek zorunda olmadıkları açıkça ifade edilmelidir. Aksi halde Rusya Müslümanları, misyonerlerin çok önem verdikleri “devlet dili ile eğitimi” yine onların arzuları olarak değerlendireceklerdir”¹⁴⁹.

Bu sırada Kazan bürosu, Rusya Müslümanları İttifakı'nın programını oluşturmak, İttifakın bir siyasî parti olarak teşekkülünü katileştirmek, mevcut siyasî partilerden hangisi ile Rusya Müslümanları İttifakının işbirliği yapacağını tayin etmek üzere Moskova'da II. Kurultay'ın yapılacağını duyurdu¹⁵⁰. Kurultay 12 Ocak'ta Moskova'da başlayacaktı ancak burada toplantı izni çıkmayınca, çalışmaların Petersburg'a alındığı ilan edildi¹⁵¹. 13 Ocak'tan itibaren Kurultay delegeleri Petersburg'a gelmeye başladılar. Aynı gün Petersburg'da ticaret ile iştigal eden Alim Maksudov Petersburg valisine müracaatla 15-23 Ocak tarihleri arasında Müslümanlar'ın, Müftülüğün

¹⁴⁹ Yusuf Akçura, “Meşrutiyet-i Avamiye ve Müslümanlar”, **Kazan Muhbiri**, No:34, 10 Şubat 1906, s.2-3.

¹⁵⁰ “Rusya Müslümanları İttifakı Cıyını”, **Kazan Muhbiri**, No:31, 1 Şubat 1906, s.1.

¹⁵¹ “Umumî Müslüman Vekillerinin Peterburg'da İctimar”, **Ülfet**, No:7, 22 Ocak 1906, s.1.

yapısının yeniden düzenlenmesi, 17 Ekim manifestosunun dinî, siyasî ve ekonomik yönden Müslümanlar'ın hayatına etkileri, Devlet Duması ve çeşitli partilerin programları hakkında görüşmelerde bulunmak üzere bir kurultay düzenleme amacıyla olduklarını belirterek izin istemiştir¹⁵². Petersburg'da da kurultay için resmi izin çıkmamasına rağmen Kazan, Kırım, Kafkasya, Taşkent, Hokand'dan gelen yüzden fazla delege 15-23 Ocak 1906 tarihlerinde belirlenen program çerçevesinde müzakerelerde bulundu. Kurultaya Kırım, Kafkasya ve Orenburg Müftüleri de davet edilmesine rağmen sadece Kırım Müftüsü davete icabet etmiştir.

Bütün olumsuzluklara rağmen ikinci kurultayda ele alınması düşünülen meselelerin tamamı müzakere edilmiştir. Rusya Müslümanları İttifakı'nın program taslağı dört gün boyunca görüşmelerin başlıca konusu olmuş ve üçüncü kurultayda nihaî karara bağlanmak üzere kabul edilmiştir. Programın etraflıca incelenebilmesi ve bir sonraki kurultaya kadar eksiklerinin giderilmesi için basılıp dağıtılmasına karar verilmiştir.

Kurultay'ın önemli konu başlıklarından biri de Rusya Müslümanları İttifakını muntazam bir siyasî parti haline getirmek için şubeler ve idare heyetleri oluşturarak, partinin düşüncelerini halka yaymak, Devlet Dumasına bu partiye mensup kimselerin seçilmesine çalışmak olmuştur¹⁵³. Bu konuda sunulan taslak üzerinde iki günlük müzakereden sonra parti teşkilatlanmasının ne şekilde yapılması gerektiğinde de uzlaşmaya varılmıştır. Buna göre, Müslümanlar'ın yaşadığı şehirlerde ve diğer daha küçük idari birimlerde 10–15 kişilik gruplar bir araya gelerek partinin şubelerini oluşturacaklar, bunların kendi aralarından seçeceği üç kişi idare heyetini teşkil edecek, idare heyeti şehirlerde ve köylerdeki bütün Müslümanları partiye destek olmaya yani Duma seçimleri yapıldığında birlikte hareket etmeye çağırarak, parti masraflarının karşılanması için idare heyeti üye olanlardan para toplayabilecek, ancak toplanan paranın suiistimali önleneyecek, parti üyelerinin sayısı arttıkça şube üyeleri artırılabilecekti. Büronun yapması gereken diğer önemli bir iş, seçmenleri ve vekil adaylarını çok

¹⁵² İshakov, a.g.e. ,s. 206-207.

¹⁵³ “Rusya Müslümanları İttifakı Cıyını” , **Kazan Muhbiri**, No:31, 1 Şubat 1906, s.1.

dikkatli bir şekilde belirleyip, bu konuda parti mensupları ile müşavere etmek, gerektiğinde diğer partilerin şubeleri ile görüşüp kendileri için makul kişilerin seçilmesine gayret etmek olacaktı¹⁵⁴.

Rusya Müslümanları İttifakı henüz bir siyasî parti olarak teşekkülünü tamamlamadığı için Rus partilerinden biri veya birkaçı ile Duma seçimleri için işbirliği yapılması konusunda kurultay delegeleri hemfikirdi. Ancak hangi parti ile işbirliği yapılacağı sorusu müzakerelerde önemli yer tutmuştur. Sosyalist akımların etkisi altında kalan genç aydınlar Rusya Müslümanları'nın bir parti çatısı altında birleşemeyeceklerini savundular. Bazı aydınlar ve tüccarlar ise hükümetin desteklemediği partilerle işbirliği yapmanın maksada uygun olmayabileceğini dile getirdiler. Fakat ekseriyet Rusya Müslümanları'nın haklarının savunulmasında daha vaatkar olan Kadet partisi ile işbirliği yapılmasından yana tavır koydular¹⁵⁵.

II. Kurultay'da siyasî partiye dönüştürülmesi kararlaştırılan cemiyetin parti ismi Kazan bürosunun teklif ettiği şekilde Rusya Müslümanları İttifakı olarak kabul edildi¹⁵⁶. Kurultay'ın diğer kararları da Kazan bürosunun ön gördüğü program doğrultusunda alınmıştır. Kazan bürosunun İttifak üzerindeki bu hâkimiyeti özellikle Abdürreşid İbrahim'i rahatsız etmiştir. Kendi inisiyatifi ile Otonomistler ile görüşüp bunu Rusya Müslümanları İttifakı'na kabul ettirmeye çalışan Abdürreşid İbrahim delegelerin Kadetlerle işbirliğine yönelmelerine engel olamayınca Ülfet gazetesinde II. Kurultay hakkında yapılan olumsuz değerlendirmeler bu rahatsızlığı açıkça göstermektedir. Kazan bürosunu ve Yusuf Akçura'yı sert bir dille eleştiren gazete, Kazan bürosunu diğer bölgeden gelen delegelerin fikirlerine önem vermemekle suçlarken, Yusuf Akçura'yı da memleketin ve Rusya Müslümanları'nın

¹⁵⁴ Yusuf Akçura , “İndi Çınlap İşe Başlyık”, **Kazan Muhbiri**, No: 35, 10 Şubat 1906, s.1. , Rusya Müslümanları İttifakı Nizamnamesinin tamamı için bkz. Carullah, **a.g.e.** , s.179–181.

¹⁵⁵ “Rusya Müslümanları İttifakı Cıyını” , **Kazan Muhbiri**, No:31, 1 Şubat 1906, s.1. Bu konuda Musa Carullah'ın verdiği bilgiler yanıltıcıdır. Carullah Kadet partisi ile işbirliğine İsmail Gaspıralı'nın karşı çıktığını iddia etmesine rağmen Tercüman gazetesinde Gaspıralı kendisinin Kadet programını faydalı gördüğünü açıkça ifade etmektedir. Bkz. Bozkurt, **a.g.e.** , s.237.

¹⁵⁶ Musa Bigiyef, “Peterburg'da Müslümanlar Cemiyeti”, **Ülfet**, No:7, 22 Ocak 1907, s.4, Musa Bigiyef, “Peterburg'da Müslümanlar Cemiyeti” , **Ülfet**, No:9 , 2 Şubat 1906, s.6.

ihtiyaçlarına vakıf olmamakla itham etmiştir¹⁵⁷. Gazete daha sonra bu sert tavrı terk ederek daha yumuşak bir üslupla eleştirilerini sürdürmüştü¹⁵⁸, fakat bu konular üzerindeki anlaşmazlık ilerleyen dönemlerde de büyüyerek devam etmiştir.

4. Bütün Rusya Müslümanları Üçüncü Kurultayı

III. Kurultay izni A.İbrahimov, Lütfullah İshakov ve Alim Maksudov'un birlikte sundukları dilekçede belirtilen program dahilinde 11 Ağustos 1906 tarihinde verildi¹⁵⁹. Abdürreşid İbrahim, Nijni-Novgorod'da 16-20 Ağustos tarihleri arasında kurultay yapılacağını telgraflarla bildirdi. 13 Ağustos'tan itibaren Nijni-Novgorod'a İdil-Ural bölgesi, Kafkasya, Kırım, Sibiry ve Türkistan'dan birçok delege kurultay için gelmeye başladı¹⁶⁰. Ancak kurultay için alınan izinde belirtilen program son derece sınırlı olması sebebi ile temsilciler arasında memnuniyetsizlik meydana getirdi. Program şu maddelerden oluşmakta idi:

1) Şu son asırda misyonerlerin Müslümanlar aleyhindeki hareketleri, İslamiyet'e düşmanlıkları, her vilayette gayet şiddetli oldu. Mektepler, medreseler, mescitler ve mahalleler ile ilgili işlerde misyonerler gayet zalimane hareket ettiler. Hükümet de misyonerlere yardım etmekte idi. Bu durum Müslümanlara kötü etki etti. Müslümanlar din yönünden sıkıntılı durumlara düştüler. Bu hususta müzakere etmek lazımdır. Bu sorunun çaresi nedir bilelim ve birlikte buna mukabele edelim. Dinimizi ve kendimizi misyonerlerin düşmanlığından koruyalım.

2) Mektep ve medreselerin ıslahı meselesi

3) İmam ve müderrislerin kanun önündeki vaziyetlerinin yeniden belirlenmesi meselesi

¹⁵⁷ "Umumî Müslüman Vekillerinin Peterburg'da İctimai", **Ülfet**, No:7, 22 Ocak 1906, s.1. Ülfet gazetesi yazarlarından bir olan Musa Carullah da II. Kurultay hakkında bilgi verirken meseleyi aynı bakış açısı ile izah etmektedir. Bkz. Carullah, **a.g.e.**, s.151-164.

¹⁵⁸ "Büyük Beşaret", **Ülfet**, No:8, 26 Ocak 1906, s.1-2.

¹⁵⁹ Yusuf Akçura, "Rusya Müslümanları Üçüncü Cıyını", **Kazan Muhbiri**, No: 149, 13 Eylül 1906, s.2

¹⁶⁰ Musa Bigiyev, **Umum Rusya Müslümanları'nın Üçüncü Resmî Nedveleri**, Kazan, Tipo-Litografiya Bratya Karimovı, 1906, s.2

4) Rusya Müslümanları'nın sorunlarının çözümü için gerekli maddi kaynağı temin etme meselesi.

İsmail Gaspıralı, Ali Merdan Topçubaşı, Seyid Giray Alkin, Yusuf Akçura bu şekilde bir program çerçevesine kurultay çalışmalarını yürütmeyi maksada uygun bulmadılar. Kurultay delegeleri arasında bu konuda farklı fikirler belirdi. Bir kısmı II. Kurultaydaki gibi resmî izin olmaksızın gerekli gördükleri meseleleri müzakere etme taraftarı oldular. Bazıları resmî izin alınmasını fırsat bilerek bu programın dar çerçevesinden bir şekilde sıyrılarak çalışmalara devam edilmesi gerektiğini savundular. Bazıları da bu tartışmaları lüzumsuz görerek alınan resmi iznin değerlendirilip kurultay çalışmalarına başlanmasını teklif ettiler¹⁶¹. Netice itibarıyla Abdürreşid İbrahim'in de savunduğu ve bu program ile geniş çaplı bir kurultay çalışmasının yapılabileceği fikri kabul gördü. Bununla birlikte program tartışmaları sırasında İsmail Gaspıralı siyasî meseleler için izin alınmamış bir kurultayın maksadı dışında çalışmasının Rusya Müslümanları'nın elde etmek istedikleri haklara kavuşma mücadelesinde yanlış bir yöntem olacağını ısrarla savunmuştur. Zira o, hedeflerin ve taleplerin açık bir şekilde ifade edilmeden işe girişilmesinden ilerisi için olumlu neticeler beklemenin mümkün olmadığını düşünüyordu. Nitekim Rusya Müslümanları'nın 1914 yılındaki dördüncü kurultaya da sadece dinî meseleleri görüşmek üzere izin verilmesi onu haklı çıkarmıştır.

Programın ilanıyla birlikte ortaya çıkan anlaşmazlıkların giderilmesinden sonra Hazırlık komisyonunun müsteşarı Fuat Tuktarov, kurultay çalışmalarını yürütmek üzere belirlenen başkanlık heyetini takdim etti. Başkanlık heyeti şu isimlerden oluşmakta idi: Ali Merdan Topçubaşı, Abdürreşid İbrahim, İsmail Gaspıralı, Seyid Giray Alkin, Alimcan Barudî, Abdullah Apanay, Şah Haydar Sırtlanov, Yusuf Akçura, Selim Giray Canturin, Mustafa Lütfü İsmailov, Abdullah İsmeti, Musa Bigiyev.

Başkanlık heyeti meclis programını müzakere etmek için toplandı ve genel görüşmelere ara verildi. Başkanlık heyeti Ali Merdan Beyi hem

¹⁶¹ Yusuf Akçura, "Rusya Müslümanları Üçüncü Cıyını", **Kazan Muhbiri**, No: 149, 13 Eylül 1906, s.2-3.

kurultayın hem de başkanlık heyetinin reisi seçti. Yusuf Akçura ise müsteşarlığa seçildi. Türkistan ahalisinden Emincan İlham Canev ve Kırgızlar'dan Şahmerdan Kuşçugulov da kabul etmeleri halinde başkanlık heyetine alınacaktı. Bunlara Ali İskender Aşurov'un katılımıyla başkanlık heyetinin oluşumu tamamlandı¹⁶².

Bundan sonra toplantıda programın ne şekilde ele alınacağı karara bağlandı. Programın 1. ve 4. maddeleri başkanlık heyetinin ikinci toplantısına bırakıldı. İkinci ve üçüncü maddeler müzakere edildi. Mektep ve medreseler ile imam ve müderrisleri ilgilendiren bu maddelerin kurultaya sunulmadan önce komisyonlarda görüşülmesi uygun bulundu. Mektep ve medrese komisyonu başkanlığına Abdullah Apanay, Ruhaniyet komisyonu başkanlığına da Alimcan Barudî tavsiye edildi. Ruhaniyet komisyonunun dinî idarelerin ıslahını müzakere konusunda da yetkili olduğu kabul edildi.

Başkanlık heyeti kurultayın çalışma programını da tespit etti. 16 Ağustos'ta bahsi geçen iki komisyonun seçimi, 17 Ağustosta programın birinci maddesine bakılıp, gerektiğinde komisyona teslim edilecek, 18 Ağustos'ta mektep ve medrese, ruhaniyat komisyonunun maruzatı dinlenecek ve onlarla ilgili müzakerat yapılacaktı. Kurultay süresince gündüz başkanlık heyetinin ve komisyonların çalışmaları yapılacak, kurultayın genel meclisleri akşam saat 17.00'de başlayacaktı. Ruhaniyet komisyonu 1905 yılında Ufa'da yapılan kurultayda hazırlanan taslağı göz önünde tutacaktı¹⁶³.

16 Ağustos akşamı yapılan seçimlerde mektep komisyonuna şu isimler seçildi: Muhammed Ali Salihov (Kafkasya), Allahyar Ahundov (Kafkasya), Mustafa Davidoviç (Bahçesaray), Nasreddin Caferov (Türkistan), Fatih Sadıkov, Azizullah Albetkov (Kasım), Abdurrahman Seyidov (Büve), Hadî Maksudî (Kazan), Abdullah Bubî (Viyatka), Ahmetcan Mustafin (Kazan), Kerim Hanifiyef (Kazan) , Arif Hayrullin (Akyigit), İshak Kazakov (Kazan), Niyaz Mahmud Süleymanov (Petropovlosk), Abdullah Apanay (Kazan, Komisyon Başkanı) ,

¹⁶² Bigiyev, **Umum Rusya Müslümanları...**, s.6-11.

¹⁶³ Bigiyev, **a.g.e.** , s.12-13.

Aynı akşam Ruhaniyet komisyonu seçimi de tamamlandı. Komisyon üyeleri şu isimlerden oluşmaktaydı: Ali Asgar Hacıyef (Kafkasya), İbrahim Zeki (Kırım), Hayrullah Osmanî (Kargalı), Keşşaf Tercümanî (Kazan), Habiburrahman Mesudî (Elabuga), Ahmet Şakir Sendikov (Egerci), Ahmed Şerif Salihov (Bozav), Mahmud Ata Mansurov (Usa) , Abdurrahman Resulov (Birski), Şeyhullah Şefiullin (İrkutsk), Canali Anaroğlu (Semipalatinsk), Carullah Akçurin (Tombov), Abdurrahman Muhammedyarev (Yarkend), Salihcan Urmanov (Bulgaveçinski)¹⁶⁴.

17 Ağustos günü kurultay başkanlık heyetinin 1. ve 4. maddelerini görüşmesiyle devam etmiş, Kurultay programı ile ilgili yapılan müzakereler neticesinde şu kararlara varılmıştır:

Son zamanlara kadar Rusya'daki çeşitli dinler ve kavimler kanunen hür ve eşit değildi. Bu durumun neticelerinden biri olarak hükümet İslam dini aleyhindeki misyonerlere hamî gibi görünmekte idi. Hiçbir Müslüman söz ve kelam ile onlara mukabelede bulunma hakkına sahip değildi. 17 Ekim manifestosu bu hali kanunen değiştirdi. Lakin fiilen o esaslar hala ortaya çıkmadı. Bu bakımdan Rusya'daki Müslümanlar diğer vatandaşlar gibi hürriyete malik olabilmek için 17 Ekim esaslarının tamamen uygulamaya yansımalarını, bunun için de Duma'nın geciktirilmeden toplanmasını gerekli görmektedir¹⁶⁵.

Şimdi mevcut mutlakiyet yanlısı partiler eski usul idarenin devamını, 17 Ekim manifestosunda yer alan hürriyet, adalet esaslarının hayata geçirilmemesini istiyorlar. Bunların maksadı, neşriyatı, teşkilatı İslam'a karşıdır. İslam'a zararlı olan bu neşriyata mukabele etmek lazımdır. 17 Ekim manifestosunda mevcut olan esasları hayata geçirmek, Duma'nın süratle toplanmasına çalışmak ve İslam'a zararlı olan fırkalara mukabele edebilmek için evvela Rusya Müslümanları İttifakı namıyla resmî bir Müslüman partisi teşkil etmek, sonra da kurultayın taleplerini bildiren bir kararname ilan edilmesi gerekir.

¹⁶⁴ Bigiyev, a.g.e. , s.20-21.

¹⁶⁵ "Mekerce Cıyuluşu İkinci Meclis", **Kazan Muhbiri**, No:138, 23 Ağustos 1906, s.2.

Bu kararların alınmasını müteakip parti programının müzakeresine geçildi. Mevcut programın bu ihtiyaca cevap vereceğine karar verildi. Bundan sonra da partinin tanzimi meselesi görüşüldü ve şu kararlar alındı:

1) Kurultay 15 kişilik bir idare-i merkeziye seçmelidir. İdare-i merkeziyenin üç kişilik bir daimî heyeti olmalıdır.

2) İdare-i Merkeziye'nin toplantı yeri Petersburg şehri olup, daimi heyet sürekli orada bulunmalı ve diğer üyeler gerektiğinde orada toplanmalıdır.

3) Daimî işler daimî heyetin kararıyla yapılabilir.

4) İdare heyetini III. Kurultay ve daimî heyeti de bu idare heyeti seçecektir.

5) İttifakın, nizamnamenin, programın resmîyetlerini hükümet nezdinde tasdik ettirmek vazifesi bu idare heyetine bırakılmıştır¹⁶⁶.

Kurultayın genel toplantısında ise Rusya'da hürriyet esaslarının uygulamaya yansımaları yolunda gerekli adımların atılmasına hükümeti sevk etmek için kurultay adına bir telgraf gönderilmesi kararlaştırıldı. Siyasî parti kurulması gerekliliği kurultay delegeleri tarafından kabul edildi¹⁶⁷.

Parti programını görüşmek üzere bir komisyon oluşturulması şeklindeki başkanın teklifi kabul gördü. Komisyon üyeleri şunlardan oluşmaktaydı: Mustafa Davidoviç (reis), Abdullah Apanay, Ali Merdan Topçubaşı, Alimcan Barudî, Hadî Maksudî, Sadri Maksudî, Şahmerdan Kuşçugulov, Cihangir Bayburin, Yulbars Bikbov, Ali İskender Aşurev, Şah Haydar Sırtlanov, Lütfullah İshakov, Cemaleddin Huraşın, Abdullah Bubî , Musa Bigiyev¹⁶⁸.

18 Ağustos'ta Kurultay mektep ve medrese komisyonunun kararlarını müzakere etti. 19 Ağustos'ta da bu kararlar üzerinde müzakere devam etti. 27, 28, 29. maddeler ruhaniyet komisyonunun sahasını da ilgilendirdiği için sonraya bırakılıp, diğer bütün maddeler kabul edildi. Söz konusu maddeler de 20 Ağustos'ta ruhaniyat komisyonunun raporu kabul edildikten sonra ele alınıp kabul edildi. Mekteplerle ilgili kararlar şöyle oluşmuştur:

¹⁶⁶ Bigiyev, a.g.e. , s.24–28.

¹⁶⁷ Bigiyev, a.g.e. , s.58.

¹⁶⁸ “Mekerce Cıyuluşu İkinci Meclis”, **Kazan Muhbiri** , No:138, 23 Ağustos 1906, s.3.

- 1) Bir kademeli (iptidaî) mektepler her şehir ve köyde açılacaktır.
- 2) İki kademeli (rüştîye) mektepler sadece gerekli olan yerlerde açılacaktır.
- 3) Eğitim halkın kendi dilinde yapılacaktır.
- 4) Rusça bir kademeli mekteplerde seçmeli, iki kademeli mekteplerde zorunlu olacaktır.
- 5) 8 yaşına girmeyen balalar mektebe kabul edilmeyecektir.
- 6) Bir kademeli mektepte eğitim dört yıldır. Eğitim köylerde 15 Eylül'den Mayıs başına kadar, şehirlerde Eylül başından Mayıs'ın 15 ine kadar olacaktır.
- 7) Bütün mekteplerin programı mümkün olduğu kadar birleştirilmelidir.
- 8) Mekteplere program hazırlamak için Mayıs 1907'de Kazan, Petropovlosk, Taşkent, Tiflis, Bahçesaray gibi şehirlerde muallimler kurultayı yapılacaktır.
- 9) Bütün mektepler için ortak program belirlemek üzere Ağustos 1907'de Kazan'da muallimler genel kurultayı yapılacaktır.
- 10) Mekteplerin bina ve teçhizatı hıfzısıhate muvafık olmalıdır.
- 11) Mekteplerin inşa masrafları hazine, zemstvo ve şehir idareleri tarafından karşılanmalıdır.
- 12) Bir kademeli mekteplerde okumak mecburî olmalıdır¹⁶⁹.
- 13) Mekteplerin idaresi, denetimi ehl-i İslam uhdesinde olmalıdır.

¹⁶⁹ "Müslüman İsyezdi" , **Vakit**, 26 Ağustos 1906, No:66, s.1, "Mekerce Cıyuluşu Tafsil" , **Kazan Muhbiri**, No: 138, 23 Ağustos 1906, s.2-3. , Vakit ve Kazan Muhbiri gazetelerinde komisyon tarafından kabul edildiği belirtilen maddeler ile Musa Carullah'ın verdiği maddelerde arasında 1 den 12'ye kadar bir farklılık yoktur. Ancak 13. madde ile birlikte bir farklılık göze çarpmaktadır ve Vakit gazetesinin verdiği madde sayısı toplan 23 iken Carullah'ın verdiği madde sayısı 32'dir. Vakit ve Kazan Muhbiri'ndeki diğer maddeler şu şekildedir. 13) Muallim yetiştirmek için iki kademeli mekteplerin programı gerektiği kadar genişletilip, eğitim süresi 6 yıla çıkarılmalıdır. 14) Muallime yetiştirmek için Kazan, Ufa, Bahçesaray gibi şehirlerde Darü'l-muallimat açılır. 15) İslam mekteplerinin idaresi umum mekteplerin idaresi gibi olur. 16) Halk tarafından seçilen mütevellî heyetler oluşturulur. 17) Muallimler halk tarafından gizli oy ile seçilir. 18) İki sınıflı mektebe bir sınıflı mektebi bitiren veya o derecede bilgi sahibi olan çocuklar kabul edilir. 19) Orta mekteplerin bulunduğu yerlerde Müslüman balalarına mahsus pansiyonlar açılıp, burada Müslüman balaları orta mektebe hazırlanır, din ve Türkice okurlar. 20) Tatar dilinde ders kitapları olmadığından iyi ders kitapları yazarlara mükâfat vermek gerekir. 21) Muallimlere çeşitli imtiyazlar tanınmalıdır. Mesela askerlikten muaf olabilirler. 22) Tatar Öğretmen okullarında din ve Türkçe öğretimi öğrencilerin mezun olduktan sonra İslam mekteplerinde muallimlik yapabilecek dereceye varmalarını sağlayacak düzeyde olmalıdır. 23) Eğitim bakanlığı danışma kurulunda bir de Müslüman temsilcinin bulunması talep edilmelidir.

14) Mekteplerin denetimi Müslümanlar tarafından seçilmiş bir heyet elinde olmalıdır.

15) Muallimler ahali tarafından gizli oy usulüyle seçilip, tasdik edilmelidir.

16) Mektep muallimleri yetiştirmek için ehl-i İslama mahsus darü'l-mualliminler açılmalıdır.

17) Muallimler yetiştirmek için Kazan, Bakü, Bahçesaray gibi büyük şehirlerde darü'l-muallimatlar açılmalıdır.

18) Ehl-i İslam talebesi ve muallimleri her bakımdan Rus talebe ve muallimleri ile eşit haklara sahip olmalıdır.

19) Lise derecesindeki orta mekteplerde öğrenim gören öğrenciler için mümkün olan yerlerde din, lisan, kitabet, Kur'an öğreten gece okulları açılmalıdır.

20) 1907 Ağustosunda yapılacak muallimler kurultayı mektep kitaplarını seçmek ve en uygun kitaplara ödül vermek için bir komisyon seçmelidir.

21) Müslüman balalarına Rusça muallimleri yetiştirmek için kurulmuş muallim okullarına dinî ilimler ve lügat-ı Türkiye dersleri eklenmelidir.

22) Medreselerde maişet ve tedris cihetleri ıslah edilip, her birinde gerekli dinî ilimler ve genel dersler bulunmalıdır.

23) Eğitim bakanlığında ve şubelerinde Müslüman üyeler olmalıdır.

24) Medreseler dinî okullar sayılıp, ehl-i İslam ruhanileri elinde olmalıdır.

25) Ruhanî idareler bünyesinde birer ilmi heyet teşkil edilip, medrese için zamana uygun kanunlar, dinî, ilmî muntazam programlar hazırlanmalıdır.

26) Medrese talebesi orta dereceli Rus mekteplerinin talebelerinin sahip olduğu haklardan aynen faydalanmalıdır.

27) İmamet imtiyazı tedris imtiyazına kâfi olmaz.

28) Medreseler hususî bir heyet nezaretinde olmalıdır.

29) Müderrislerin imtihan ve tasdik edilmesi dinî idarelerin yetkisindedir.

30) Medrese masrafları vakıflardan, hususî hayratlardan ve talebeden alınacak paralardan karşılanabilir.

31) İşçi çocukları için de okullar açılmalıdır.

32) Talebeler için mektep ve medreselerde kütüphaneler kurulmalıdır¹⁷⁰.

19 Ağustos'ta ruhaniyet komisyonunun kararları da görüşmeye başlandı. Komisyonun kararlarını şu on üç madde oluşturmakta idi:

1) Ruhaniyet ıslahı kalp konumunda olan Mahkeme-i Şeriye'den başlamalıdır. Ruhaniyet nizamlarını ve Müslümanlar'ın dinî işlerini ıslah ancak Mahkeme-i Şeriye'nin ıslahı ile mümkün olur.

2) Rusya'da müftüler (Kırım, Kafkasya, Orenburg, Türkistan, Kırgız Müftüleri), mütediyyin, dinî ilimlerde mahir, ahval-i zamandan haberdar, basiret sahibi olmak şartıyla ahali tarafından beş yıllığına seçilip, Şeyhül-islam ünvanına sahip olacaklardır.

3) Ehl-i İslamın bütün dinî işleri Mahkeme-i Şeriye sorumluluğunda olacak, vilayet mahkemeleri asla bu işlere müdahale etmeyecektir.

4) Her bir mahkeme-i İslamiye'de şeri işler için basiret sahibi ulemadan üç veya altı kadı, hukukî işler için bir Müslüman hukukçu ahali tarafından seçilir.

5) Mahkeme-i Şeriye mescit ve medreseler için halkın seçimi ile imam, müezzin, müderris, muallim gibi görevlileri tayin eder. İlmen ve ahlaken liyakatlerine nezaret eder; hizmetlerinde kusurları görülürse gerekli işlemleri yapar.

6) Mahkeme-i Şeriye mektep ve medreselere nezaret eder. Din ve bilimin gereklerine uygun program tayin eder. Ders durumunu takip edip, her sene sonunda imtihanların yapılmasına nezaret eder.

7) Mahkeme-i Şeriye vazifelerini icra etmek için vilayetlerde ve uyezdlere ahund, müderris, imam heyetlerinden oluşan meclisler teşkil eder.

¹⁷⁰ Bigiyev, **Umum Rusya Müslümanları...**, s.61-62.

8) Bütün ruhanîlerin maaşları (Şeyhülislam, Kadı, Naip, İmam, Müezzin, Müderris, Muallim) devlet tarafından verilir. Müslüman ruhaniler Hıristiyan ruhanilerle eşit haklara sahip olmalıdır.

9) Senede bir defa Şeyhülislam huzuruna milletin ihtiyaçlarını müşavere etmek için en az on beş, en fazla elli ulema ve ehl-i basiret davet edilir. Bir şura meclisi teşkil edilir.

10) Yedisu, Türkistan vilayetleri için bir Mahkeme-i Şeriye kurulmalıdır. Kırım, Kafkasya hariç bütün ehl-i İslam Orenburg ve Türkistan Meşihatlarına dâhil edilmelidir.

11) Bütün Şeyhülislamların fevkinde, şeyhülislamların işlerine nezaret edecek, Müslümanlar'ın işlerini idare edecek, dinî millî haklarını himaye edecek, bütün ihtiyaçlarını vasıtasız olarak imparator hazretlerine bildirecek, Müslümanlar tarafından seçilmiş mütedeyyin, dinî ilimlere hâkim bir reis tayin edilir.

12) Şeyhülislam Reisi senede bir defa bütün şeyhülislamı davet ederek, Müslümanlar'ın mühim işleri hakkında kararlar, müşkül mesail-i diniye hakkında fetvalar vermek suretiyle Müslümanlar'ın işlerini yürütür. Bu reisin idaresi Mahkeme-i Şeriyeler için bir merkez, bütün Rusya Müslümanları için bir rabıta olur. Şeyhülislam, naip ve kadıları tasdik gibi işlerin tamamı reisin elinde olur.

13) Değişik yerlerden toplanan imtihan programlarından din ve zamana en uygun şekilde düzenlenmiş bir programı seçtikten sonra, Mahkeme-i Şeriye bu sene ertelemeden bütün medreselere söz konusu programı gönderip, bundan sonra imtihanların bu program gereğince olacağını ilan etmelidir. İttifak'ın idare-i merkeziyesi Mahkeme-i Şeriye'den bu şekilde hareket etmesini talep etmelidir¹⁷¹.

19 Ağustos günü yapılan görüşmelerde ruhaniyet komisyonunun ortaya koyduğu maddelerden üçü üzerinde mutabakat sağlandı. Kalan maddeleri 20 Ağustos günü kurultay meclisinde görüşülerek karara bağlandı. Komisyonun 13 maddelik raporuna reis Ali Merdan Topçubaşı'nın teklifi ile bir

¹⁷¹ Bigiyev, **Umum Rusya Müslümanları...**, s.100-103.

madde daha eklendi bu madde “Ehl-i İslam hepsi birdir. Mezhep ihtilafı ehemmiyetsizdir. Umumî bir riyaset-i ruhaniye tesis etmeğe mani değildir” şeklinde idi. Söz konusu madde de kurultay tarafından kabul edildi¹⁷².

20 Ağustos günü Kurultayın başkanlık heyeti şu kararlara vardı: “*İdare-i merkeziyeye yüklenecek vazifelerin en mühimlerinden biri Rusya Müslümanları için bir siyasî parti teşkil etmek, yani bir taraftan nizamname hazırlayıp, partinin resmi nitelik kazanmasına çalışmak, diğer taraftan üye toplayarak siyasî partinin bilfiil ortaya çıkması için çaba göstermektir. Müslüman İttifakı'nın gelirini diğer partilerin gelirleri gibi parti mensuplarından alınacak üyelik ücreti, bağışlar, neşriyat ve diğer faaliyetlerden sağlanacak kârlar oluşturacaktır. Partinin bir Rusça bir de Türkçe gazetesi olacak, idare-i merkeziye bu iki gazetenin Petersburg'da neşri için çalışacaktır. Bu gazetelerde Rusya Müslümanları'nın hakları savunulacak ve ittifakın efkârı neşredilecektir. Rusya Müslümanları'nın dördüncü kurultayı 10 Ağustos 1907'de Nijni-Novgorod'da yapılacaktır. Sene de bir defa yapılacak bu kurultaylar siyasî parti toplantısı olmayıp, bütün Rusya Müslümanları'nın parti farkı gözetmeksizin genel toplantısı niteliğinde olacak ve bu kurultaylarda Rusya Müslümanları'nın geneli ile ilgili meseleler müzakere edilecektir. Kurultay meclislerinin protokolü, meclisin kararları mümkün olduğu kadar süratle idare-i merkeziye tarafından neşredilecek bundan elde edilecek gelir de Rusya Müslümanları İttifakı'na bırakılacaktır”.*

20 Ağustos günü program komisyonunun çalışmaları hakkında Abdullah Apanay bilgi verdi. Komisyon II. Kurultayda kabul edilen program üzerinde iki gün çalışmış, bazı değişikliklerden sonra Rusya Müslümanları için uygun olacağına karar vermiştir¹⁷³.

Abdullah Apanay program çalışmaları ile ilgili değerlendirmelerini de kurultayın dikkatine sunmuştur. 74 maddelik bir programı böyle büyük bir toplantıda müzakere etmenin kolay olmadığını, programda yer alan dinî, siyasî, iktisadî, hukukî meseleleri dikkatli ve uzun süre müzakere etmek gerektiği üzerinde durmuştur. Bu sebeple komisyonun bu programı kati

¹⁷² Bigiyev, a.g.e., s.134.

¹⁷³ Bigiyev, a.g.e., s.139-140.

surette kabul etmekten ziyade Müslümanlar'ın siyasî işlerinde idare-yi merkeziyeye yol gösterici bir rehber olarak geçici bir süre için kabul edilmesinden yana olduğunu belirtmiştir. Programın tafsilen müzakere edilmesi ve gerekli düzenlemelerin yapılması işlerini idare-i merkeziyenin üzerine alması gerektiği şeklindeki komisyonun kanaatini dile getirmiştir. İdare-i merkeziyenin eklenecek maddeleri düzenlemek, program için gerekli olacak her şeyi hazır etmek, gelecek kurultayda bunların tamamını arz etmek gibi sorumlulukları olduğunu hatırlatmıştır.

Programın bu şekilde teşekkül etmesinin de normal olduğunu, program ne kadar iyi hazırlanırsa hazırlansın eksikleri çıkacağını, her şey zamanla tekâmül edeceği için, programın da tecrübe ve tadilat ile tekâmül edileceğini ifade etmiş; idare-i merkeziyenin bir yandan bunlarla meşgul olurken diğer yandan da üye kaydına başlayıp, İttifak'ın resmîyetini tasdik ettirmeye çalışmasını, Devlet Duması seçimleri sırasında Müslümanlara faydalı olacak şekilde hareket etmesini tavsiye etmiştir. Kurultay meclisi de komisyon adına ortaya konulan bu görüşe katılarak teklifi kabul etmiştir¹⁷⁴.

Başkanlık heyeti Kurultay çalışmaları ile ilgili olarak Başbakan'a bir telgraf gönderilmesini kararlaştırdı. Telgraf metni şu şekilde idi: *"Nijni-Novgorod'da resmi surette toplanan Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı, toplantı programının birinci maddesini müzakere ederek görmüştür ki: Kanunlarda, hükümet tasarruflarında, idarî işlerde Müslümanlar'ın dinî, umumî haklarına getirilmiş sınırlamalar yüzünden misyonerler her türlü fitneye başvurarak Müslümanları daima rahatsız ederlerdi. Misyonerler her suretle hükümetin ianesini görüp Müslümanlarda rahatsızlık ziyade olur idi.*

Medeniyetin en mühim teminatından olan hürriyet-i vicdan, hürriyet-i matbuat yokluğundan misyonerlerin düşmanlığına Müslümanlar genel veya dinî matbuat ile mukabele edemiyorlardı. Bu hürriyetler 17 Ekim fermanıyla vaat edilmiş ise de henüz vücuda gelmemiştir.

Devlet Dumasının kapanması, eski usul idareden nihayetsiz zulümler görüp, misyonerler tarafından her türlü düşmanlığa uğramış Müslümanlar'ın

¹⁷⁴ Bigiyev, a.g.e. , s.141-143.

*rahatsızlığını daha da artırdı. Bütün vatandaşları rahatsız eden bu ağır hallerden kurtulmak için yegâne çare Devlet Duması'nın bila-tehir davet edilmesi hem de 17 Ekim fermanında vaat edilmiş hürriyet esasların tamamen vazedilmesidir*¹⁷⁵.

İdare-i merkeziye seçimleri ile kurultay çalışmaları sona erdi. Yapılan seçim sonucunda İdare-i merkeziye üyeleri şu isimlerden oluştu: Abdürreşid İbrahim, Yusuf Akçura, Seyid Giray Alkin, İsmail Gaspıralı, Ali Merdan Topçubaşı, Abdullah Apanay, Alimcan Barudî, Sadreddin Maksudî, Şah Haydar Sırtlanov, Musa Bigiyev, Abdullah Bubî, Hadî Maksudî, Mustafa Davidoviç, Şahmerdan Kuşçugulov, Selim Giray Canturin¹⁷⁶. İdare-i Merkeziyeye daha sonra Fatih Kerimî, İsmail Han Ziyadhanov, Hoca Mahmud Behbudî de dahil edildi¹⁷⁷.

III. Kurultay'da da başlangıç aşamasından beri olduğu gibi Abdürreşid İbrahim ile Kazan bürosunun temsilcileri arasında yöntem ve prensip noktasında ayrılıklar devam etti. Bu kongrede bütün komisyonlarda ve başkanlık heyetinde olduğu gibi kurultay sonunda oluşturulan idare-i merkeziyede de belirgin bir Kazan bürosu ağırlığı vardı. İttifak, kurultaylar süreci sonrasında idare-i merkeziyenin faaliyetleri ile varlığını sürdürmüştür.

5. İdare-i Merkeziye Yönetimi Döneminde Rusya Müslümanları İttifakı

III.Kurultay'da alınan karar gereği R.M.İ. idare-i merkeziyesi Ekim ayında Moskova'da toplanarak partinin resmî hüviyet kazanması konusunda müşaverelerde bulunacak ve Petersburg'da çalışmalarını sürdürecektik üç kişilik bir daimî heyet oluşturacaktı. Fakat Ekim ayında idare-i merkeziye üyelerinden birçoğu farklı sebeplerle Moskova'ya gidemeyince toplantı Kasım ayına ertelendi¹⁷⁸. İdare-i Merkeziye heyeti 18 Kasım 1906'da Moskova'da

¹⁷⁵ Bigiyev, a.g.e. ,s. 159-60.

¹⁷⁶ Tataristan Cumhuriyeti Milli Arşivi, F.199, Op.1, D.711, L.37-37 ob.

¹⁷⁷ Tataristan Cumhuriyeti Milli Arşivi, F.1370, Op.1, D.14, L.13.

¹⁷⁸ "İttifak-ı Müslimin", Yıldız, No: 60, 5 Aralık 1906, s.2.

daha önce kararlaştırılan gündemle toplandı¹⁷⁹. Moskova'da Rusya'nın birçok şehirlerinde olduğu gibi olağanüstü hal yönetimi uygulamaları olduğundan toplantılar resmî surette değil, hususî olarak yapılmıştır.

Toplantıda ilk olarak Kazan bürosu ve idare-i merkeziye bırakılan işlerin yapılıp yapılmadığı teftiş edildi. Kazan bürosu kendisine tevdi edilen son kurultayın kararname ve zabıtlarını neşretmek görevini yerine getirmişti. Geçici hazinedar Fatih Kerimî'nin tuttuğu hesapları idare-i merkeziye teftiş etmiştir. Hazinedar'ın hesabına göre Nijni'de bağışçılardan kurultay başlayana kadar 1730 ruble 65 kopik toplanmıştır. Meclise girmek için satılan biletlerden 458 ruble 50 kopik elde edilmiştir. Kurultay'dan sonra Nijni'de zenginlerden 1376 ruble 22 kopik toplanmıştır. Bu şekilde hazinedarın eline 3565 ruble 37 kopik geçmiştir. Bu paradan Kurultay ve sonrasında yapılacak neşriyat için toplam 1621 ruble 88 kopik sarf edilmiştir. Moskova toplantısına kadar hazinedarın elinde 1963 ruble 49 kopik kalmıştır. Nijni'de çeşitli bölgelerdeki zenginler tarafından 2600 ruble vaat edilmişti. Ancak bu para Moskova toplantısının yapıldığı sırada henüz toplanmamıştı.

Moskova toplantısında R.M.İ.'yi resmî ve nizamî bir parti olarak hükümete tasdik ettirme meselesi hakkında çok müşavere yapılmıştır. İdare-i merkeziyenin başkanı Ali Meran Bey Topçubaşı bir nizamname hazırlamıştı. Üyeler cemiyetin resmîyet kazanmasının ilk hedef olduğuna karar verdiği için nizamname Rusya'nın yürürlükteki kanunlarına uygun hale getirilmeye çalışılmış ve bazı değişikliklere gidilmiştir. R.M.İ. partisi için nizamnamede resmî ad olarak "Obşestvo Musulman Konstitutsionalistov" (İdare-i Meşrute Taraftarı Olan Müslümanların Cemiyeti) ismi kabul edildi.

İdare-i merkeziyenin toplantısında üzerinde önemle durulan bir başka konu Petersburg'da daimî bulunmak için üç kişiden oluşan bir büro seçilmesi idi. Bu hususta yapılan görüşmelerde üyelere seçilmeye uygun olanları, ellerinden iş gelenleri seçilmek istemedikleri ve yürürlükteki kanunlar sebebiyle bazılarının seçilmeleri de mümkün olmadığı için büro seçimi

¹⁷⁹ "Müslüman İttifakı İdare-i Merkeziyesinin Cıyuluşu", **Vakit**, No:1905, 30 Kasım 1906, s.2.

yapılamadı. Büro yerine geçici bir komisyon seçilmişti. Ancak komisyona seçilen üyeler bunu da kabul etmediler. Bu sebeple büro işleri Kazan bürosuna bırakıldı. Cemiyetin resmîleştirilmesi konusunda girişimlerde bulunma yetkisi Kazan bürosuna devredildi. Kazan bürosu bunu kabul etmiş ve Petersburg şehir başkanına ittifak cemiyetinin resmîleştirilmesi talebiyle başvuruda bulunmuştur. Daimi büro oluşturma konusunun partinin resmiyet kazanmasından sonra yeniden ele alınması kararlaştırılmıştır.

Moskova görüşmelerinde ele alınan önemli konulardan bir diğeri ise R.M.İ. partisini Rus halkına hususen Duma azaları ve hükümet memurlarına daha yakından tanıtmak için Petersburg'da Rusça bir gazete çıkarmak idi. Söz konusu gazetenin neşredilmesi partinin imkanları ile mümkün olmayacağından, bu işle sorumlu bir şirket kurulması kararlaştırıldı. Rusya Müslümanları için faydalı kitaplar, gazeteler ve dergiler de neşretmesi planlanan "Kitap" adını alacak bu şirket için Topçubaşı'nın hazırladığı nizamname de görüşülerek kabul edildi¹⁸⁰.

İdare-i merkeziye heyeti üyeleri, Petersburg'da tesis edilecek büronun haftada ya da ayda bir defa "*Türkice*" bir gazete neşretmesini, kendi faaliyetlerini bu gazete vasıtasıyla İttifak üyelerine duyurmasını kararlaştırdılar. Söz konusu gazete meydana çıkana kadar partinin fikirlerini Rusya'da yayın yapan Türkî ceridelerden partiye muhalif olmayanlar aracılığıyla neşretmesini uygun bulmuşlardır¹⁸¹.

Moskova toplantısında Rusya Müslümanlarının çeşitli sorunları da gündeme geldi. İslam mekteplerine devlet hazinesi, zemstvo ve şehir idareleri bütçelerinden para alınması hususunda ve dini medreseler için Müslümanlardan, vakıflardan para alma konularında, ayrıca cemiyet-i hayriyelerin durumunu düzeltmek, Köylü bankasından Müslümanları da faydalandırmak hakkında müşavereler yapıldı. Pazar günleri öğleye kadar Müslümanlara dükkânlarını kapatmak mecburiyeti getirilmesi ve Orenburg'

¹⁸⁰ "İttifak-ı Müslimin", **Yıldız**, No: 60, 5 Aralık 1906, s.2-3.

¹⁸¹ Yusuf Akçura, Fatih Kerimî'ye gönderdiği 2 Aralık 1906 tarihli mektubunda idare-i merkeziyenin aldığı karar doğrultusunda millî gazetelere müracaat edileceğini, kabul edenlerin partinin yayın organı olarak tanınacağını, bununla birlikte partinin siyasetine muhalif yayın yapmaya başlayan gazetenin yayın organı olma sıfatını elinden alma yetkisinin de idare-i merkeziyede kalacağını bildirmiştir. Bkz. Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, **F.1370, Op.1, D.14, L.1**

vilayetindeki Müslüman Kazaçi mekteplerine müfettişler tarafından uygulanan baskı hakkında müzakereler yapıldı. Bu konularda yapılabilecek şeyleri belirlemek için birkaç komisyon oluşturuldu.

Seçim çalışmaları ele alınarak en kısa zamanda idare-i merkeziye tarafından seçim işlerinde gayret hususunda ve seçimde hangi partiler ile İttifak etmek gerektiği hakkında bir bildiri neşredilmesine karar verildi. Bildiri şu esaslara dayanacaktı: Rusya'da her kavim ve milletin hukuk önünde tam manasıyla eşit olması ile 17 Ekimde vaat edilen hürriyetlerin hepsinin bilfiil ortaya çıkmasını talep eden partilerin her biri ile seçim zamanında ittifak yapmak mümkündür. Öncelikle Devlet Dumasına mümkün olduğu kadar çok üye seçilmesi için çalışma yapılmalıdır. Müslümanlar'dan Duma'ya seçilecek üye olmadığında başka partiler ile ittifak makul karşılanacaktır¹⁸².

İdare-i Merkeziyenin bundan sonraki toplantısı 31 Mart- 8 Nisan tarihleri arasında Petersburg'da yapıldı¹⁸³. Bir önceki toplantıda gündemi işgal eden önemli konulardan biri olan daimî büro oluşturma meselesi burada da ele alındı. Büro için Kaspiy gazetesinin muharriri Topçubaşı, Ülfet gazetesinin muhariri Abdürreşid İbrahimov, Seyid Giray Alkin, Yusuf Akçura, Ahmedbek Kuybagarov aday gösterilmişse de adayların kabul etmemesi üzerine daimî büro oluşturma girişimi ikinci defa başarısızlığa uğramıştır¹⁸⁴. Bunun üzerine "Muvakkat Komisyon" adı ile daimi büronun yapacağı işleri üzerine alacak bir grup oluşturulması kararına varıldı. Muvakkat Komisyon şu isimlerden oluşacaktı: Ali Merdan Topçubaşı, Abdürreşid İbrahim, Seyid Giray Alkin, Yusuf Akçura ve Fatih Kerimî.

Muvakkat komisyon, R.M.İ.'nin nizamnamesini tasdik ettirmeye çalışmak, İttifakın yayın organı olarak Petersburg'da çıkarılacak gazete hakkında teşebbüsleri sürdürmek, partinin yerel komitelerini oluşturma yollarını araştırmak, Duma'daki Müslüman Fraksiyonu ile Müslüman halkı arasındaki münasebetin kuvvetlenmesine hizmet etmek gibi işlerle

¹⁸² "İttifak-ı Müslimin", **Yıldız**, No: 60, 5 Aralık 1906, s.3.

¹⁸³ "Müslüman İttifakı İdare-i Merkeziyesinin Dördüncü Cıyuluşu", **Vakit**, No:164, 1 Mayıs 1907, s.2.

¹⁸⁴ "Müslüman İttifakı", **Vakit**, No:157, 10 Nisan 1907, s.1.

görevlendirildi¹⁸⁵. Muvakkat komisyon bu toplantıdan sonra R.M.İ. partisinin tek yetkili organı olarak çalışmalarını sürdürdü.

Partinin resmen onaylanması için idare-i merkeziye tarafından 28 Şubat 1907'de Petersburg Şehir yönetimine yapılan müracaatın sonuçları muvakkat komisyonun oluşturulduğu toplantıda değerlendirildi. Şehir yönetimi, R.M.İ. nizamnamesini tasdiki dilekçesini üç maddelik bir ret cevabı vermişti. Şehir yönetimine göre: 1) Nizamnamenin bazı yerlerinde faaliyet alanı tam olarak gösterilmemiştir. 2) Kurucuların nerede yaşadıkları beyan edilmemiştir. 3) İttifak'tan üyelerin ne şekilde çıkacakları ve genel kurultayların ne zamanlarda yapılacağı gösterilmemiştir. Şehir yönetiminin bu tespitlerine katılmayan idare-i merkeziye, asıl sebebin nizamnamede birkaç yerde meşrutî rejime yapılan atıflar olduğu kanaatine varmıştır¹⁸⁶. Muvakkat komisyon partinin remileştirilmesi için çabalarına bundan sonra devam ettirmiş, nizamnamede istenilen düzenlemeleri yaptıktan sonra 3 Mayıs 1907 tarihinde Petersburg şehir yönetimine onay için yeniden sunmuştur¹⁸⁷. 29 Mayıs'ta müracaatın sonuca bağlanacağı belirtilmesine rağmen söz konusu tarihte şehir yönetimi kesin kararını açıklamamıştır. Çünkü şehir yönetiminin oluşturduğu kurul nizamnamenin tasdik edilmesinde herhangi bir sakınca görmemiş ve tasdik edilmesinden yana görüş belirtmiştir. Komisyonun olumlu görüşüne karşılık Şehir yönetimi başkanı yetkisine dayanarak nizamname ile ilgili kararı bekletmiş, daha sonra bu konuda kendi görüşlerini de ekleyerek incelenmesi için İçişleri Bakanlığına göndermiştir¹⁸⁸.

İçişleri bakanlığında Bakan yardımcısı Krijanovski R.M.İ. nizamnamesi üzerinde yaptığı inceleme neticesinde nizamnamenin tasdik edilmemesi gerektiği kararına varırken şu gerekçeleri ileri sürmüştür:

¹⁸⁵ "Müslüman İttifakı, Petersburg'da Müslümanlar Nişliyer" ? , **Vakit**, No: 158, 12 Nisan 1907, s.2.

¹⁸⁶ "Müslüman İttifakı, **Vakit**, No:159, 14 Nisan 1907, s.2. , "İttifak-ı Müslimin Hakkında", **Yıldız**, No:306, 14 Eylül 1908, s.2.

¹⁸⁷ Nizamnameyi incelemekle görevli dairenin başkanı Petersburg Şehir Yöneticisi, üyeleri ise; belediye başkanı, sanayi başmüfettişi, asilzade kurulu başkanı, İçişleri bakanı müfettişi ve bir savcı idi. Bkz. "Peterburg'da Müslümanlar, İttifak, Fraksiya, Trudovikler, Duma, Müslüman İşleri" , **Vakit**, No:174, 24 Mayıs 1907, s.1.

¹⁸⁸ Muhammed Fatih Kerimî, "Müslüman İttifakı", **Vakit**, No:191, 5 Temmuz 1907, s.2.

“a- İttifak’ın maksatları, vazih değildir. Maksatlarına erşimek için takip edeceği yolların kanunlara ne derece uygun olacağı da anlaşılır bir şekilde ortaya koyulmamıştır.

b- Siyasî yönelişi ile Müslüman İttifakı’nın millî düşmanlığı artırma ihtimali vardır. Kazan, Ufa, Orenburg gibi Müslüman nüfusun çok olduğu yerlerde bu durum daha endişe vericidir¹⁸⁹.”

Netice itibarıyla R.M.İ.’nin resmi bir parti haline gelmesi Çarlık yönetimi tarafından engellenmiş, bu sebeple parti yerel şubelerini Rusya’da Müslüman nüfusun yoğun olarak yaşadığı bölgelere yayma fırsatı elde edememiş, oluşumunu tamamlayamadan siyasî faaliyetleri sona ermiştir. Partinin yerini de Duma’daki faaliyetleri ile Müslüman Fraksiyonu almıştır.

III. TATARLARIN EĞİTİM VE MAHKEME-İ ŞERİYE HAKKINDAKİ TALEPLERİNE ÇARLIK YÖNETİMİNİN BAKIŞ AÇISI

12 Aralık 1904 sonrasında Tatarların mektepler, medreseler ve mahkeme-i şeriye konularında ortaya koydukları ve Rusya’nın hür eşit tebaası olarak yaşamak arzularının bir tezahürü olan talepler, yerel ve genel toplantılar ve kurultaylarda da gündeme alınmış ve bu bağlamda karar verilmişti. Söz konusu taleplerin ortaya çıkmasından sonra Çarlık idarecileri de bu konuları kalıplaşmış bir yaklaşım tarzı ile imparatorluk menfaatleri açısından ele almayı gerekli görmüşlerdir. Rusya Müslümanları’nın eğitim sistemi ile ilgili problemlerin önemli yer tuttuğu gayri Rus tebaanın eğitimi konulu A.S. Budiloviç başkanlığında yapılan çalışma ve Çerevanskiy tarafından hazırlanan Rusya Müslümanları’nın dinî idareleri hakkındaki rapor bu süreçte Çarlık yönetiminin bu konulara yaklaşımını açıklıkla ortaya koyan belgelerdir.

¹⁸⁹ Yusuf Akçura, “İttifak’ın Kanunlaşdırılması”, **Vakit**, No:239, 4 Kasım 1907, s.1.

A. Doğudaki Gayri Rus Ahalinin Eğitimi Meselesi Hakkında Yapılan Özel Toplantının Çalışmaları

Tatarlar ve diğer gayri Rus ahalinin eğitimi meselesi ile ilgili toplantı için talimat Budiloviç'e Halk Eğitim Bakanı tarafından 31 Mart 1905 tarihinde verilmişti¹⁹⁰. İçişleri Bakanının Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi Müftüsü Muhammed Yar Sultanov'a, sorumluluk alanı içinde bulunan bölgede yaşayan Müslüman ahalinin sorunları ile ilgili bir toplantı için verdiği iznin de aynı tarihlere rastlaması ilginçtir. Bu durum çarlık yönetiminin meseleyi kendi kaynakları ve uzmanları vasıtası ile topladığı bilgiler neticesinde değerlendireceğini göstermekte idi.

Budiloviç imparatorluğun batı bölgelerinde görev yapmış, Dorpat Üniversitesi rektörlüğünü yürütmüştü. Toplantının yapılmasına karar verilen günlerde Halk Eğitimi Bakanlığı Şurası üyesi idi¹⁹¹. Toplantıya bölge uzmanları olara katılan üyeler; şunlardır: Kazan bölgesi için N.A. Bobrovnikov, S.V.Smolenskiy, Simbirsk için İ.Ya. Yakovlev, Bükey Ordası için A.A. Voskresenskiy, Turgay bölgesi için F.D. Sokolov, Türkistan bölgesi için N.P. Ostroumov, Güney Kafkasya İçin M.A. Miropiyev, Kırım için H.A. Monastırlı'dır. Toplantı için davet edilen diğer uzmanlar da şunlardır. İ.A. İznaskov, P.N. Luppov, Mongolist A.M. Pozdneyev, Türkolog N.F. Katanov, V.D. Simirnov, Teolog misyoner M.A. Maşanov, Arabist V.R. Rozen.

Yukarıda adı geçen uzmanlardan meydana gelen heyetin çalışmaları yedi başlık altında toplanmıştır:

1) Temelleri, geçmişi, şimdiki durumu ve gelecekte mümkün olan gelişimi yönlerinden N.İ. İlminskiy¹⁹² sisteminin genel değerlendirmesi

¹⁹⁰ A.S. Budiloviç, **Trudı Osobago Soveşçaniya po Voprosam Obrazovaniya Vostoçnih İnorodtsev**, Peterburg, Tipografiya E.L. Porohovşikovoy, 1905, s.III.

¹⁹¹ Wayne Dowler, **Classroom and Empire The Politics of Schooling Russia's Eastern Nationalities, 1860-1917**, Quebec, McGill-Queen's University Press, s.174.

¹⁹² İlminskiy'nin faaliyetleri dört başlık altında toplanabilir:

- 1) İncil ve kilise ayin metinlerini yerli kavimlerinin dillerine çevirmek ve bu dillerde Rus alfabesi esasına göre ders kitapları hazırlamak
- 2) Yeni kiliseler inşa etmek ve buralarda farklı kavimlerin dillerinde dini törenler yapmak
- 3) Özellikle sonradan hıristiyanlığa çeşitli yollarla geçmiş olan ve pagan kavimlerin yaşadığı köylerde okullar kurmak. İlminskiy bu okulları Müslüman Kırgızlar arasında da yaygınlaştırmaya çalışmıştır.

2) Hıristiyan ve putperestler için Rus-gayri Rus ilköğretim okullarının organizasyonu

3) Hıristiyan ve putperest gayri Ruslar için öğretmen okullarının organizasyonu

4) Müslümanlar için ilköğretim ve öğretmen okulların organizasyonu

5) Lamalar için aynı okulların organizasyonu

6) Her türlü Rus-gayri Rus okullarının idaresinin organizasyonu

7) Rus- gayri Rus okulları için yayın faaliyetlerinin ve Rusya'da doğu dilleri ile doğu halklarını daha çok tanınmasını sağlayacak tedbirlerin düzenlenmesi

Görüldüğü üzere toplantı Rusya Müslümanlar'ının eğitim sorunlarına münhasıran düzenlenmiş değildi. Buna rağmen Rus uzmanların konu ile ilgili tespit ve önerilerini ortaya koymaları için gerekli ortamı sağlamıştır. Toplantı Rusya Müslümanlar'ının eğitiminde üç farklı sistemin varlığını sürdürdüğü tespiti yapılmıştır. Bunlardan birincisi Rusya imparatorluğu genelinde sayıları 30 bini bulduğu tahmin edilen mektep ve medreseler idi. İkincisi devlet okulları, üçüncüsü de İlminskiy prensiplerine dayalı Rus-gayri Rus okulları idi. Heyet öncelikle mektep ve medreselerin durumu ile ilgilenmiş; mektep ve medreselerin büyük bir çoğunluğunda fiziki şartların son derece kötü olduğu, talim ve terbiye yönünden birçok eksikler bulunduğu tespitlerini yapmış; tamamen dinî ilimlerden oluşan öğretim programı ve öğretim sistemi sebebi ile öğrencilerin fanatik bir ruhla yetiştiğini ileri sürmüştür. Heyet bütün bu aksaklıklara eklenen daha sakıncalı bir vakıa olarak bu eğitim kurumları vasıtası ile Çuvaş, Mişer, Başkurt, Kırgız¹⁹³, Çeremis gibi Türk ve Fin kavimlerini Tatarlaştırmaya çalışan aşırı Tatar milliyetçiliğinin mevcudiyetini ileri sürmüşlerdir. Söz konusu kavimlerden birçoğunun kendi dillerini mektep ve medreseler etkisi ile kaybetmeye başladığı ve durumun önüne geçilmesi gerektiği görüşünü dile getiren heyet 1897 yılı nüfus istatistikleri sonuçları gözden geçirildiğinde henüz geç kalınmamış olduğu hükmüne varmıştır.

4) kendi kavimleri arasında misyonerlik ve eğitim çalışmalarını yürütebilecek çok sayıda papaz ve öğretmen yetiştirmek Bkz. S. Bobrovnikov, "Moslems in Russia", **The Moslem World**, No:1, 1911, s.8.

¹⁹³ Bu dönemde kullanılan Kırgız ifadesinden anlaşılması gereken Kazaklar'dır.

Rusya imparatorluğunda yaşayan 14 milyon Müslüman'dan 3.737.627 kişi kendisini Tatar olarak kabul etmiş, kalan nüfus ise Başkurt, Kırgız, Sart, Özbek, Türkmen, Türk, Kumuk gibi diğer Türk kavimlerine ayrılmıştır. Bu sonuçtan hareketle heyet Rusya Müslümanları arasında Tatarlaşma sürecinin sona ermediğini, durdurulabilecek noktada olduğunu imparatorluk çıkarlarının da bunu gerektirdiği kanaatini dile getirmiştir. Onlara göre özellikle Kırgızlar Türk kavimleri arasındaki nüfus oranları, işgal ettikleri geniş sahalardan bakımından Tatarlaşma etkisinden uzak tutulmalı idi.

Heyet bu genel durum tespitinden sonra alınması gereken tedbirleri tartışmaya açmış, bu konuda iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Bazı uzmanlar Müslüman eğitim kurumlarına karşı ilgisiz bir tavır takınıldığı takdirde zaman içerisinde bunların niteliksizlikleri sebebi ile kendiliğinden ortadan kalkacağını savunmuşlardır. Bunun aksi bir tutumun Müslümanlar arasında fanatizmi güçlendirmek, Müslüman ahalinin Rus halkına ve devletine yakınlığını zayıflatmak gibi neticeler doğurabileceği uyarısını yapmışlardır.

Diğer grup ise mektep ve medreselere müdahale edilmediği takdirde belki yüzyıl daha 14 milyonluk Müslüman ahalinin zihni, ahlakî ve vatandaşlık anlayışının gelişimine de müdahale edilemeyeceğini belirterek, hükümetin karışmaması sonucunda bu okulların kısıtlı eğitimli ve fanatik molla, imam ve işanlar¹⁹⁴ kontrolünde kalıp, Müslüman tebaa arasında panislamizm ve pantürkizm gibi fanatik arzuların güçlenmesine sebep olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Böyle bir durumda Rusya nüfusunun %10'una tekabül eden bir kitlenin kültürel ihtiyaçlarına devletin ilgisiz kalmaya hakkı olmadığını vurgulamışlardır.

Heyette bu ikinci görüş ağırlık kazanmış, okulların özerkliğine ve eğitimin inanç alanına müdahale edilmeden, eğitim sürecine aktif bir şekilde müdahale edilmesi kararı benimsenmiştir. Bunun için alınması gerekli gördükleri önlemler şunlar olmuştur: Mekteplerin açılışı ile ilgili tutanak hazırlanması, bunlar hakkında istatistikî bilgiler toplanması, mollalardan Rusça bildiklerine dair belge talep edilmesi, bu okullarda tahsil heyeti ve

¹⁹⁴ İdil-Ural bölgesinde tasavvuf ehli şeyhlere "İşan" denilmekteydi.

sansür komitesi tarafından gözden geçirilmiş ders kitaplarının kullanılması, bilgili kimseler tarafından mekteplerdeki öğretim sürecinin denetlenmesi. Heyet medreselerin bünyesindeki Rusça sınıflarına da öğrencilerin Rusça bilgisini artırması, Rus eğitiminin temellerini atması bakımından önem atfediyordu.

Mevcut Müslüman öğretim kurumlarında bahsi geçen tedbirleri hayata geçirmeyi gerekli gören heyet eğitim konusunda istenilen sonuçlara elde etmenin yeni bir eğitim sistemi ile olabileceği kararına varmıştır. Rus-Tatar, Rus-Başkurt, Rus-Kırgız okulları ile Kazan, Akmesit ve Taşkent'teki öğretmen okulları buna temel teşkil edebilirdi. Bu okullar dinî yönü bir tarafa bırakılırsa bilimsel ve yurtsever anlayış bakımından İlimskiy sistemine dayanmalı idi. Bunun için de okullarda öğretim dili Arapça ya da sunî ortak Türk dili değil, öğrencilerin yerel ağızları olmalıydı. Bu ağızlarda hazırlanacak kitaplar da Rusça okuma yazmaya bir köprü olması için Rus harfleri ile hazırlanmalıdır. Bahis konusu okullara Rus öğrencilerin de devam etmesi sağlanarak Müslüman ahali ile Ruslar'ın kaynaşmasına çalışılmalıdır¹⁹⁵.

Görüldüğü üzere Rus uzmanlar Tatarlar'ın kendi milli benliklerini korumaya yönelik faaliyetlerini fanatizm olarak değerlendirirken, Ruslaştırma çabalarını da onlara ortak vatandaşlık değerlerini kazandırma olarak takdim etmeye çalışıyorlardı. Bu bakış açısı ile de Tatarlar'ın kendi eğitim kurumları olan mektep ve medreseler üzerindeki reform çabalarını tehlikeli teşebbüsler tanımlaması ile engellemenin yollarını arıyorlardı. Bu tavır elbette uzmanlarla sınırlı kalmamış Çarlık hükümetinin de benimsediği bir yaklaşım olmuştur.

B. Çerevanskiy Raporu

General A.P.İgnatyef tarafından oluşturulan din hürriyeti komisyonu Rusya'da Sünni Müslümanlar'ın din işleri hakkında rapor hazırlamak üzere 17 Nisan 1905 tarihinde V.P.Çerevanskiy'i görevlendirmiştir¹⁹⁶. Çerevanskiy hükümete gönderilen dilekçeleri tahlil ile raporuna başlamaktadır. Dilekçelerin muhtevsından önce şekil özellikleri üzerinde durmuş, bunların bir merkez

¹⁹⁵ Budiloviç, a.g.e. , s. XXXI-XXXVI.

¹⁹⁶ Bozkurt, a.g.e. ,s.241.

tarafından yönlendirilerek hazırlanmış, bütün halkın ortak taleplerini yansıtmaktan ziyade bir grubun telkinlerinin neticesi gibi görüldüğünü ifade etmiştir. Dilekçeler üzerindeki bu yorumlardan sonra Rusya Müslümanları hakkında bazı genel açıklamalar yapmıştır. İlk olarak Müslüman kelimesi yerine Rus idarecileri tarafından kullanılan Muhammedî (Mogametân) kelimesinin hatalı olduğunu vurgulamıştır. İkinci olarak Rusya'da Müslüman nüfusun miktarı üzerinde durmuştur. Müslümanlar tarafından dile getirilen 20 milyon rakamının gerçeği yansıtmadığını gerçek nüfusun 13 milyon civarında olması gerektiğini iddia etmiştir. Bu nüfusa dahil edilen Kırgızlar'ı da Türk-Tatar kavimleri cümlesinden saymamıştır.

Üçüncü olarak Müslüman eğitim kurumlarının ve din görevlilerinin giderlerinin devlet tarafından karşılanması meselesi üzerinde durmuştur. Bu konuda Osmanlı Devleti'ni örnek göstermiş Hıristiyan cemaatlerin masraflarını kendilerinin karşıladığı okullara sahip olduklarını, İslam karşıtı öğretilerin yer bulduğu bu tür okullara Osmanlı Devleti'nin destek vermesi mümkün olmadığı gibi Rusya'nın da Hıristiyanlık karşıtı öğretileri olan Müslüman mekteplerine desteğinin söz konusu olamayacağını belirtmiştir. Ancak Çerevanskiy Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin kendi cemaat liderlerini seçme hakkına sahip olduklarını görmezden gelmiştir. Ona göre Rus devletinin destekleyebileceği tek okul tipi Rus yetkililer tarafından programı belirlenen Rus-Tatar, Rus-Başkurt, Rus-Kırgız okulları idi¹⁹⁷. Bu görüş Budiloviç komisyonunca da dile getirilmişti.

Çerevanskiy Rusya Müslümanları ile ilgili bütün sorunları onların din anlayışı ve kültürel yapılarına bağlamış ve bu konuda eleştiriler yapmakla yetinmiştir. Rusya'nın devlet olarak ilgilenmesi gereken sorun bu kütlenin medeniyet yoluna nasıl sevk edileceğidir. Müslüman din görevlilerinin Rusça'ya karşı tutumlarını bu doğrultuda açıkladığı gibi Müslüman halkın kendi içine kapanması ve durgunluğunu da aynı temel sebeplere bağlamıştır. Rusya Müslümanları'nın bu tavrın sebebini en küçük dereceli Rus idareciden başlayarak gubernatöre kadar bütün Rus yetkililerinin baskılarına ve

¹⁹⁷ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.1370, Op.1, D.3, L.32-35.

misyonerlerin saldırılarına bağlamalarını göz ardı ederek, Müslüman toplumun sosyal hayatındaki sorunların bu sonucu doğurduğunu iddia etmiştir.

Mescitlerin inşası ve açılması ile ilgili sorunları dinî baskı olarak yorumlamanın hata olduğunu ileri sürüyor, ancak bu alandaki sorunların çözümü için birtakım öneriler getiriyordu. Hıristiyan din adamlarının mescitlerin inşası ile ilgili kararlara müdahale etmemesi, yeni mescitlerin inşası konusunda iznin Müslüman din işleri idaresinden çıkması, yeni mescit yapılması talebinin gerçekten toplumun ihtiyacı ve talebi doğrultusunda olup olmadığının incelenmesi bu önerilerden bazılardır.

Müslümanlar'ın din işlerinin yürütülmesi için kurulmuş Kırım, Kafkasya ve Orenburg'daki müftülüklerin adlarının "dinî idare" olarak değiştirilmesi ile işe başlanmasını tavsiye etmiş, Müslüman ahalinin de arzusunun bu yönde olduğunu ileri sürmüştür. Söz konusu dinî teşkilatlara tabi Müslüman Türk kavimlerinin mezhep ve kültürel yapılarındaki farklılıkları tahlil edip, bunun Rusya için önemli bir avantaj olduğunu savunarak; bütün bu kavimlerin Tatarlar'ın önderliğinde homojen bir Müslüman toplum haline gelmesini en arzu edilmez gelişmelerden biri olarak tavsif etmiştir¹⁹⁸. Bu fikirden hareketle Türkistan vilayetinde bir müftülük kurulmasını, onlar arasında mevcut olmayan bir din adamları sınıfı oluşturacağından ve onların Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi nüfuzuna girmelerine sebep olacağından uygun bulmamıştır.

Çerevanskiy sık sık Kırgızlar'ın 4 milyonu bulan nüfuslarına atıf yaparak onları Rusya Müslümanları'ndan ayrı bir toplum halinde tutmaya yönelik tedbirlerin zorunluluğunu vurgulamıştır. Onların İslam dinine tam olarak ısınmadıkları iddiasıyla bu düşüncesinin uygulanabilir olduğunu savunsa da, bu kadar kalabalık bir kitlenin din işlerinin idaresini uzun süre düzensiz bir şekilde bırakmayı mümkün görmüyordu. Zira ona göre Kırgızlar Tatar etkisi altına girmiş ve Rus idarecileri bunu geç fark etmişlerdir. Bu durumda polisiye tedbirler almayı mantıksız bulmuş, sorunun çözümünde

¹⁹⁸ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.1370, Op.1, D.3, L.40-44 ob.

Orenburg Mahkeme-i Şeriyesinin ve diğer dinî teşkilatların yeniden düzenlenmesinin önemli rol oynayacağı düşüncesini dile getirmiştir. Çerevanskiy Başkurt, Çuvaş, Mişer ve Tipter gibi kavimlerin Türk-Tatar başlığı altında toplanmaya imkan vermeyecek ölçüde dil ve kültür bakımından farklı hususiyetlere sahip olduğunu iddia etmiş, bu sebeple mezkur kavimleri Müslüman adı altında birleştirmeyi de uygun görmemiştir. Bu bakımdan bölgesel dinî idareler kurulmasını önermiştir. Onun tavsiye ettiği dinî idareler ve merkezleri şunlardır: Petersburg (Petersburg), Kırım (Akmescit), Kafkasya (Tiflis)¹⁹⁹, Sibiryaya (Troitsk veya Petropavlovsk), Step (Akmolinsk, İrgiz), Başkurt (Ufa).

Çerevanskiy bu yeni düzenlemenin mevcut idareler için yapılan masrafların artmasına sebep olacağını kabul etmekle birlikte özellikle Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi'nin mevcut sınırlarını ve merkezi konumunu daha fazla muhafaza etmemesi gerektiğini ileri sürmüştür²⁰⁰.

Çerevanskiy raporunda yüksek dereceli, mahallî din görevlilerinin atanma ve seçilmesi, mektep ve medreselerin açılma koşulları, Müslüman din görevlilerinin imtiyazları, yetim çocuklar, vakıfların kurulması ve idaresi, aile ve miras işleri, mescitlerdeki din görevlilerinin imtihan edilmesi ve tayinlerinin onaylanması, Müslüman din işleri idaresinin karar alma çerçevesinin belirsizliği, nüfus kayıt defterlerinin tutulması, Müslümanlar'ın kurumları tarafından alınana kararların hükümet organları ve yetkililerince uygulamaya konulması, Doğu dilleri ile sansürsüz yayın yapılması, yeminlerin herkesin ana dilinde yapılması, misyoner faaliyetlerinin Müslümanlar arasında yasaklanması, Müslümanlar'ın zorla Hıristiyanlaştırılmasının yasaklanması, İslam dinini bildiğine dair belgesi olmayan Müslüman gençlerin Rus eğitim müesseselerine alınmaması, Müslüman çocuklarının Rus okullarına mecburî girişlerinin yasaklanması, okullarda ana dillerin öğretilmesi mescit ve mekteplerin inşasında devlet veya zemstvo hazinesinden istifade edilmesi gibi başlıklarla Rusya Müslümanları'nın

¹⁹⁹ Güney ve Kuzey Kafkasya'nın bir dini idarenin nezaretine verilmesini tavsiye etmekteydi.

²⁰⁰ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, **F.1370, Op.1, D.3, L.48-50 ob.**

taleplerini incelemiştir²⁰¹. Ancak incelemesinde; İslam dinine ve Rusya Müslümanlar'ının ahlakî, dinî anlayışlarına, yaşayışlarına hücumlarda bulunmak, Çarlığın Ruslaştırma çabasına haklı gerekçeler aramak metodunu kullanmıştır.

Çerevanskiy'nin raporu 22 Şubat-28 Mayıs tarihleri arasında General İgnatyef başkanlığındaki din hürriyeti komisyon çalışmalarında Budiloviç komisyonun raporu ile birlikte değerlendirilmiş ve büyük ölçüde kabul görmüştür. Ancak komisyon çalışmaları İçişleri bakanlığının talimatı ile sona ermiştir. Zira Devlet Duması'nın açılmasından sonra kanun yapma süreci değişeceğinden, hususî komisyon kanun taslağı hazırlamakla değil bilgi toplamakla yükümlü olacaktı²⁰².

IV. ORENBURG MAHKEME-İ ŞERİYESİNİN SİYASÎ FAALİYETLERE MÜDAHALE ETME GİRİŞİMLERİ

A. Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi Müftüsü Muhammed Yar Sultanov'un Çarlık Hükümetine İlettiği Talepler

1 Mart 1905 tarihinde Rusya bakanlar kurulu Müslüman din görevlileri, mektep ve medreseler hakkında Müslümanlar'ın isteklerinin değerlendirilerek yeni kanunlar hazırlanması gerektiğine karar vermiştir²⁰³. Bunun üzerine Müftü Muhammed Yar Sultanov Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi'ne tabii olan Müslümanlar'ın maruz kaldığı idarî ve hukukî kısıtlamaları belirleyen bir belgeyi Bakanlar kuruluna sundu. Belgede başlıca şu hususlar üzerinde durulmuştur:

1) Rus eğitim kurumlarından mezun olan ve eğitimleri gereği öğretmenlik hakkını kazanmış Müslümanlar kendi dindaşları dışındaki kimselere öğretmenlik yapmak hakkından mahrumdurlar.

2) Yüksek öğretim kurumlarında öğrenim gören müslüman öğrenciler burs ve diğer eğitime yardımcı unsurlardan faydalanma imkânına sahip

²⁰¹ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.1370, Op.1, D.3, L.51-75.

²⁰² Arapov, *Sistema...*, s.193.

²⁰³ Rızaeedin Fahreddin, *İslamlar Hakkında...*, II. Kısım, s.10-11.

değildirler. Bu durum onların yüksek öğretimden yeterince istifade edememelerine sebep olmaktadır.

3) Gubernatörler zaman zaman bazı din görevlilerini vazifelerinden alıp, imamlik haklarını da iptal etmektedirler. Bu din görevlileri mahalle halkının seçimi ile göreve geldikleri için onlar üzerindeki keyfi tasarruflar halk arasında kendilerine baskı olarak algılanmaktadır. Dolayısıyla bu konuda idarî organların mevcut kanunlara uymaları arzu edilmektedir.

4) Camilere bağlı olarak kurulan mektep ve medreseler 1870'e kadar müslüman din görevlilerinin denetimi altında idi. Bu durum Kırım ve Güney Kafkasya dinî idareleri için hâlihazırda geçerlidir. Söz konusu mektepler şu anda Halk Eğitim Bakanlığı'na bağlanmış durumdadır. Adı geçen bakanlığın yönetiminde geçen otuz yıl Müslümanlar'ın eğitiminde hiçbir faydalı sonuç meydana getirmemiş; üstelik halkın eğitim müfettişlerine karşı menfi tutumunu keskinleştirmiştir. Bu sebeplerle camilerin bünyelerindeki mekteplerin yeniden Müslüman din görevlilerinin denetimine verilmesi uygundur.

5) Müslümanlar'ın dinî idareleri farklı bölgelerde farklı nizamnamelere tabidir. Özellikle Orenburg Mahkeme-i Şeriyesinin nizamnamesi çağın gereklerine cevap vermekten uzaktır. Kırım ve Güney Kafkasya Müftülüklerinin nizamnameleri örneğinde bir düzenleme Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi için yeterli olabilir²⁰⁴.

Müftü, 9 Mart 1905 tarihinde Kont Witte ile bu hususlarda yaptığı görüşmeler neticesinde Mahkeme-i Şeriyе'nin ıslahı için gerekli esasları belirlemek üzere bir toplantı düzenleme izni aldı²⁰⁵. Bundan sonra Nisan 1905'te düzenlenecek olan "Ulema kurultayının hazırlıkları başladı.

B. Ulema Kurultayı (10-15 Nisan 1905)

Müftü Sultanov, Ufa'ya döndükten sonra düzenlenecek toplantılarda hazır bulunmasını istediği mollalara gönderdiği davetiyede gündemi

²⁰⁴ Rusya Devlet Tarih Arşivi, F.1276, Op.1, D.107. , L.26-27.

²⁰⁵ Rızaeddin Fahreddin, a.g.e. , s.11.

belirtmemiş, sadece “10 Nisan’da görev ile ilgili işleri vuzuha kavuşturmak amacıyla” ifadesini kullanmakla yetinmiştir.

Toplantıya davetli olarak gelen mollalar şunlardır:

Damolla Abdullah İbn-i Abdülkerîm Apanay (Kazan İmamı), Damolla Alimcan Bin Muhammedcan Barudî (Kazan İmamı), Damolla Ahmed Hacı Bin Abduzzahir Rahmankul (Troisk şehrinin Ahundu), Damolla Şihabeddin Bin Hüsneddin Milveş (Samara Ahundu), Damolla Halil Bin Abdülalam Süleyman (Nijgorod İmamı), Abdullah Efendi Abdulalam oğlu Nimetullah (Bubî medresesi baş müderrisi), Damolla Abdülhak Amaddin(Semipalat’da imam müderris), Damolla Muhammed Sadık Osman (Said Kasabasında İmam müderris), Abdulvahhab Abdulbari oğlu Yavuş (Petropoval şehrinde imam), Muhammedcan Zeyneddin oğlu Yangalin (Saratov şehrinde Ahund), Abdulalim Abdulalam oğlu Devletşah (Orenburg’ta imam), Muhammed Veli Abdülgani oğlu Hüseyin (Orenburg’ta meşhur müderris), Damolla Mutiullah Efendi Tuhfetullah (Uralsk şehrinde ahund müderris) , Muhammed Kasım Muhammed Ata hazret oğlu Mansur (Sultanay karyesinde ahund, müderris), Mesud Efendi Bilal (Verhural şehrinde ahund), Safiullah Maksud (Kazan Uyezdi Külbaş karyesinde ahund), Hayaleddin Hüseyin oğlu Hasankay (Perm şehrinde müderris) , Muhammed Ali Devlikam (Kasım şehrinde ahund), Muhammed Şakir Veliullah oğlu Gaffar (Simbir şehrinde müderris ahund) , Muhammed Yusuf Said (Tuman uyezdi Mañıl karyesinde ahund), Cemaleddin Huraşın (Belebey şehrinde imam, hatip, ahund), Muhammed Sabir Muhammedcan oğlu Hasan (Ufa şehrinde imam, müderris) , Hayrullah hazret Osman (Ufa’da meşhur müderris ahund), Hayrullah bin Abdurrahman Osman (Said kasabasında meşhur imam müderris), Damolla Şerefeddin Habibullah hazret oğlu Pati, Hayreddin Agayef (Moskova şehrinde ahund), Hamza Hamid (Tomsk şehrinde ahund), Hacı Ali İsa oğlu (Han ordasında ahund), Sabircan Ömer oğlu Muzaffer (Verhural şehrinde imam, müderris), Abdurrahman Zebir (Kazan uyezdi çarşı karyesinde imam), Selahaddin Beşir (Troisk uyezdi Miyas Fabrikasında imam müderris), Abdullah İbrahim oğlu Haremşah (İsterlitamak uyezdi Buzov Yaz karyesinde imam), Aynullah Kaçım (Nokrat Karyesinde Ahund), Hüseyin Sakal (Paşat Karyesinde ahund),

Muhtar Salih (Astrahan Karyesinde Ahund) , Ataullah hazret Bayezid (Petersburg'ta ahund), Ahmed Şakir Suyundak (Egerci'de ahund) , Aynü'l-İslam Ahmed Hacı oğlu Muhammedcan (Çemşe Karyesinde imam müderris), Muhammed Şakir Muhammed Haris oğlu Tukay²⁰⁶.

Kurultay çalışmalarına oy hakkı bulunmaksızın davet edilenler ise şunlardır²⁰⁷:

Zeyneddin Ağafarov (Yekaterinburg), Abdülkebir Hacı Murtazin (Malçin), Mahmud Bay Hüseyinov (Orenburg), Zakir Remiyev (Orenburg), Yusuf Dibirdiyev (Simbir), Zakir Aliyev (Çilabi) , Halil Aliyev (Kazan), Fatih Musin (Simi), Arif Tuymatev (Petropavl), Mustafa Devletkildiyev (Petropavl), Şakir Ahmetyev (Çilabi), Murtaza Tikmin (Perm), Hüseyin Baybikev (Moskova) , Yusuf Akçura (Simbir), Seyid Giray Alkin (Kazan), Rahmetullah İlikbayev (Simbir), Ebussuud Ahtemov (Ufa)²⁰⁸.

Kurultay çalışmaları 10 Nisan 1905 tarihinde Müftü Sultanov'un açış konuşması ile başlamıştır. Müftü, dinî ve sosyal alanda Rusya Müslümanları için yeni düzenlemelerin elzem olduğunu, ancak işe dinî alandaki düzenlemelerle başlamak gerektiğini belirtmiş; kurultay delegelerinden Türkîce tercümeleri ile birlikte sunulan Orenburg, Kırım ve Tiflis dinî idarelerinin nizamnamelerini tetkik ederek; fikirlerini ortaya koymalarını istemiştir²⁰⁹.

10 Nisan günü ilk celsede söz konusu dinî idarelerinin nizamnamelerin okunması ile yetinilmiş, ikinci celsede ise önemli konularda müzakereler yapılmıştır. Toplantının birinci gününün en önemli tartışma konusu Rusya'da bütün dinî idareleri bir çatı altında toplayacak genel bir Şeyhülislamlık

²⁰⁶ Musa Carullah , **Islahat Esasları** , s.13-14.

²⁰⁷ Nadir Devlet Kurultay'a Yusuf Akçura, Seyit Giray Alkin, Zakir Remiyev vs. gibi Kazan Tatarları'nın önde gelen simalarının davetsiz katıldığını belirtirken yanılmaktadır. Söz konusu isimler kurultaya Müftü'nün daveti ile ancak oy hakkı bulunmaksızın katılmışlardır. İsmail Türkoğlu ve Giray Saynur Bozkurt da aynı yanılığa düşmüşlerdir. Bkz. Devlet, **Rusya Türkleri'nin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999, s.95-100; Türkoğlu, **a.g.e.** , s.131-142; Bozkurt, **1905-1907 yılları Rusya Müslümanları'nın Siyasî kimlik Arayışları**, İstanbul-2008, s.127-135.

²⁰⁸ Tataristan Cumhuriyeti Milli Arşivi, F.1370, Op.1, D.2, L.11-11 ob. , İmam Muhammed Sabir El-Hüsni, "Peterburg'da Dahiliye Nazırı'nın Muavini Riyasetinde 29. April'de Bulacak "Mejdu Vedomostsvenniy Soveşeniye" Münasebetiyle Bir Kadar Söz" , **Din ve Maişet**, No:18, 1914, s.286.

²⁰⁹ Carullah, **a.g.e.** , s.16.

kurulmasının uygun olup olmayacağı meselesi olmuştur. Şeyhülislamlığın tesis edilmesi taraftarları, merkezi Petersburg olmak üzere, Müslümanlarca seçilecek bir şeyhülislamın başında bulunacağı bakanlık seviyesindeki bir meşihat makamının kurulmasına Rusya Müslümanları'nın dinî işlerine İçişleri Bakanlığı Yabancı Dinler Din İşleri Bölümünün²¹⁰ müdahalesini engelleyeceği düşüncesi ile destek vermişlerdir.

Merkezî şeyhülislamlık kurulmasına karşı çıkanlar iki grup idi. Bir kısmı Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi'ne bağlı vilayet meclisleri kurularak Mahkeme-i Şeriye'nin bunların üzerinde, nihai karar mercii haline getirilmesinin maksada daha uygun olduğu görüşünü ileri sürmüşlerdir. Diğer bir grup ise merkezi meşihat makamının hiçbir suretle gerekli olmadığını savunmuşlardır. Bu konu üzerinde tam bir sonuca varılmadan kurultayın ilk gün çalışmaları sona ermiştir²¹¹.

İkinci gün çalışmaları da Şeyhülislamlık meselesi üzerindeki tartışmalarla başlamıştır. Müzakereler neticesinde vilayet meclisleri ve şeyhülislamlığın kurulmasına gerek olmadığı kararına varılmıştır. Bu kararın alınmasından sonra oy hakkına sahip delegelerin ellerinde Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi ile ilgili yapılacak düzenlemeler için bir ön hazırlık olmadığı için çalışmalara 12 Nisan'dan itibaren Rızaeddin Fahreddin'in hazırladığı taslağın görüşülmesi ile devam edildi. 13 Nisan'da ise Yusuf Akçura tarafından hazırlanan taslak müzakereye sunuldu. Ebussuud Ahtemov, İbrahim Akçura, Seyid Giray Alkin, Yusuf Akçura, Mahmud Hüseyinov, Muhammed Zakir Remiyev, Muhammed Yusuf Dibirdiyev'in imzalarıyla sunulan taslağa "Tüccar ve Ayan Layihası" adı verilmiştir²¹². Kurultay'ın son iki gününde "Ufa Şakirtleri", Abdullah Dibirdi Efendi, İmam Sehman İshakî, Abullah Apanay, Hasan Ata Habeşi, Ebussuud Ahtemov

²¹⁰ Çar I. Aleksandr'ın 25 Mayıs 1810 tarihli emri ile Farklı Dinlerin Din İşleri Genel İdaresi adı ile bakanlık düzeyinde bir birim oluşturularak, Rusya Müslümanları'nın dini işleri de bu birime bağlanmıştır. 1817 yılında Knez Golitsin'in sorumluluğu altında olmak üzere Din İşleri Bakanlığı ile Halk Eğitimi Bakanlığı birleştirilerek, imparatorluktaki bütün din ve eğitim kurumlarının idaresi söz konusu bakanlığa bağlandı. 1832 yılında ise Yabancı Dinler Din İşleri Bölümü, İçişleri bakanlığına bağlı bir birim olarak çalışmalarını sürdürdü. Bkz. D.Yu. Arapov, **Sistema...**, s.56.57.

²¹¹ Carullah, **a.g.e.**, s.38-41.

²¹² Carullah, **a.g.e.**, s.76-77.

Efendi, Ahund Şihhabeddin Hazret'in ayrı ayrı ortaya koyduğu taslak ve mütalaalar da değerlendirilmiş ve nihaî bir taslak oluşturulmuştur²¹³. Hazırlanan nihai taslağı inceleyip kanun maddeleri haline getirmek, hatalı yönlerini düzeltmek üzere Müftü tarafından bir karma heyet oluşturuldu. Heyet üyeleri: Kutluğ Muhammed Tevkilev (Albay, Belebey Uyezd Başkanı), Can Sultan Seydalin (Troitsk Bölge Mahkemesi Üyesi), Abdullah Timurov (Ufa Bölge Mahkemesi Üyesi), Selim Giray Canturin (Ufa Guberniya Mahkemesi Üyesi), Ebussuud Ahtemov (Kazan'da Avukat), Seyid Giray Alkin (Kazan'da Avukat), Rızaeddin Fahreddin (Mahkeme-i Şeriye Üyesi), Abdullah Apanay (Kazan'da Müderris), İbrahim Akçurin (Fabrikatör), Muhammed Zahir Remiyev (Edip), Muhammed Yusuf Dibirdiyev idi²¹⁴.

Karma Heyet, Kurultaya sunulan bütün taslaklar ve mütalaalar üzerinde 18 Nisan-3 Mayıs tarihleri arasında çalışarak; 113 maddeden oluşan nihaî bir taslak hazırlayıp Müftü Sultanov'a sundu. Taslağın ilk iki maddesi Rusya Müslümanları'nın bir tebaa olarak İmparatorlukla münasebetlerini belirlemeye yönelikti. Buna göre:

"1) Rusya Devletinde kanunlar kuvvetiyle tekit ve tasdik edilmiş hukuk-ı esasiye doğrultusunda, Rusya Müslümanları vatandaşı olmak sıfatıyla kanun önünde Ruslar'la eşit olup, dinî inanç ve ibadetlerinde tam bir hürriyetten istifade ederler. Hiçbir yerde hiçbir zaman hakları kısıtlanmaz. Dinî hayatları her hususta İslam şeriatı hükümlerine uygun olmalıdır.

2) Şeriat-ı İslamiye insanın yalnız imanına, yalnız ibadetlerine mahsus olmayıp, bütün iradeli amellerini, sosyal hayatın bütün yönlerini kapsar. Bunlar hakkında talimatlarını beyan eder. Hukuk-ı diniye medenî hakların ekserisini şamildir. Buna göre, din hürriyeti esasıyla birlikte Rusya Müslümanları'na şu haklar da verilmelidir. a) Dinî ilimler, dinî ihtiyaçlar, şer'î vergiler ile ilgili işleri her yerde, her zaman hür bir şekilde eda etmek, talimat-ı İslamiye'yi her bir yolla beyan etmek hakkı b) Müslümanların dinî içtimaî işlerini idare etmek için Şeriat-ı İslamiye esaslarına muvafık tarzda tertip edilmiş dinî idareler tesis etmek ve din görevlileri yetiştirmek c)

²¹³ Devlet, **Rusya Türkleri'nin Millî...**, s. 98-99.

²¹⁴ Carullah, **a.g.e.**, s. 108.

İbadethanelerin inşasında söz sahibi olmak d) Şeriat-ı İslamiye ruhuna her yönden uygun tarzda çocukları eğitmek e) Kendilerine mahsus kabristanlara malik olmak f) Müslüman çocuklarını dinî, millî ruhta terbiye etmek için ilk, orta ve yüksek dereceli mektepler, medreseler açmak, bu okullarda kendi dillerinde öğretim yapmak g) Dinî, manevî maksatlar için sermaye teşkil etmek, menkul ve gayrimenkul mülklere sahip olmak, o sermayeleri o mülkleri kendi inisiyatifleri doğrultusunda idare etmek. h) Vakıflar tesis etmek i) Miras ve aile hukukuna dair meseleleri Şeriat-ı İslamiye hükümlerine göre tanzim etmek.”

Taslağın sonraki maddeleri ise Mahkeme-i Şeriyenin sorumluk bölgesi, teşkilat yapısı ve görevlerini düzenlemeye yöneliktir. Taslakta Mahkeme-i Şeriyenin ilk kurulduğu dönemde olduğu gibi Kırım ve Kafkasya haricindeki bütün Rusya Müslümanları üzerinde yetkili olması öngörülmekte idi. Mahkeme-i Şeriye'nin alt şubeleri olarak vilayet meclisleri kurulması; mahalleden başlayarak, vilayet meclisi üyeleri, Mahkeme-i Şeriye yönetimini oluşturan kadılar ve Müftünün seçim suretiyle görevlendirilmesi kararlaştırılmış ve seçim süreçleri ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir²¹⁵.

Karma heyetin hazırladığı taslağı inceleyen Müftü Sultanov bazı maddelerinde ufak değişiklikler yapmış, kurultay çalışmalarına dair kendi raporu ile birlikte söz konusu taslağı 12 Mayıs 1905 tarihinde Başbakan Graf Vitte'ye göndermiştir²¹⁶.

Mahkeme-i Şeriye mutlakiyet rejiminde Kazan Tatarları ve bölgenin diğer Müslüman Türk ahalisinin tek resmî temsilcisi olması sebebi ile Çarlık hükümeti tarafından Rusya Müslümanları'nın taleplerini ortaya koymakla görevlendirilmiştir. Bunda Rusya Müslümanları'nın siyasî faaliyetlere girişmesinin önüne geçmek amacı güdülmüş olması mümkün ise de Rusya Müslümanları'nın önemli bir kısmının temsilcilerini bir araya getiren ve Rusya Müslümanları'nın taleplerinin ilk defa etraflı bir şekilde tartışılması temin eden bir ortam oluşturması bakımından Kurultay, Kazan Tatarları'nın siyasî faaliyetlerinin başlangıcında önemli bir rol oynamıştır.

²¹⁵ Carullah, **a.g.e.** , s.111–138.

²¹⁶ Giray Saynur Bozkurt, **a.g.e.** , s.135.

Tatar tüccar ve aydınları meşrutiyete geçiş adımlarının tam olarak atılmadığı bu dönemde Rusya Müslümanları'nın bütün sorunlarını ve ihtiyaçlarını Mahkeme-i Şeriye vasıtası ile gündeme getirme imkânını değerlendirmek için Kurultay çalışmalarına katılmışlardır²¹⁷.

C. Mahkeme-i Şeriye'nin İkinci Kurultay Girişimi

10-15 Nisan 1905 tarihleri arasında Müftü Muhammed Yar Sultanov'un girişimleri ile yapılan kurultayda alınan kararlara rağmen Mahkeme-i Şeriye'nin statüsü, görevleri, teşkilat yapısı ile ilgili herhangi bir değişikliğe gidilmemiştir. Bu sebeple, 1909 yılı sonlarında Mahkeme-i Şeriye üyeleri olan kadılar yeni bir kurultay için hazırlıklara başlamıştır. 1910 Mayısında yapılması düşünülen kurultay çalışmalarına din görevlileri, I. ve II. Duma vekilleri ile önemli gazetelerin naşirlerinin davet edilmesi planlanmıştı. Malumat dergisi²¹⁸ kurultayın kısa programını da açıkladı. Program şu başlıklardan oluşmaktaydı: a) Müslümanlar'ın eğitim meselesi, b) Mahallenin yönetimi ve ihtiyaçlarının karşılanması, c) Mollaların görevleri, kullandıkları unvanlar ve onların içeriği, d) Mahkeme-i Şeriye'nin düzenlenmesi, diğer şehirlerde şubelerinin açılması ve görevleri.

Hazırlıkları yürüten kadılar, kurultayın düzenlenmesi ile ilgili belgeleri 1910 Martında Mahkeme-i Şeriye Kadılığına atanan İshak Adilgirayev ve

²¹⁷ Yusuf Akçura, "Yeni Zakonlar Kütkende", **Ahbar**, No: 30 , 22 Şubat 1908, s.1.

²¹⁸ Malumat-ı Mahkeme-i Şeriye-i Orenburgiye Dergisi, adından da anlaşılacağı üzere Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi'nin yanın organıdır. 1908 yılında Orenburg'ta yayınlanmaya başlamıştır. Kasım 1910'da 61. sayısı yayımlandıktan sonra yayınına ara verilmiş, Muhammed Safa Bayezidov müftülüğe atandıktan sonra 1916 yılında yeniden yayınlanmaya başlamış, 1917 Şubatında ise yayını tamamen durdurulmuştur. Dergi resmî ve gayri resmi olmak üzere iki kısımdan oluşuyordu. Resmi kısmında Mahkeme-i Şeriye'nin, hükümetin, guberniya idaresinin kararları, çeşitli resmî haberler, yeni mescit ve mahalleler açılmasına dair verilen izinler, terfi eden ve azledilen din görevlilerinin isimleri yayınlanmaktaydı. Gayri resmi kısmında ise, şeriat hükümleri, tartışılan konular hakkında fetvalar, Kur'an tefsiri, yeni ayın başlangıcı, dini bayramlar konusunda haberler, tarih, tıp vs. gibi ilimler hakkında makaleler, sosyal ve siyasî meselelere dair iç ve dış gelişmeler de yayınlanmaktaydı. Bkz. Ramil Minnullin, "Meglumate Mehkeme-i Şeriyeye Orenburgiye Jurnalı", **Gasırlar Avazı** , S: 3-4, 2000, s.227-230. Ayrıca Malumat-ı Mahkeme-i Şeriye-i Orenburgiye Dergisinin tam bir içindékiler listesi için bkz. Ramil Minnullin , "**Meglumat**" **Jurnalının Bibliografik Kürsetkeçe**, Kazan, İman Neşriyatı , 2002.

Kargalı İmamı Mağcan İsmetullin'e devrettiler. Ancak onların girişimleri devam ettirmemeleri sebebi ile kurultay düzenlenemedi²¹⁹.

D. Ufa Danışma Toplantısı (14-15 Aralık 1913)

Mahkeme-i Şeriye Kazan Tatarları'nın siyasî faaliyetlerinde merkezî yer tutan eğitim öğretim meselesi bakımından önemli bir toplantı olan Ufa Danışma Toplantısının da düzenleyicisi olmuştur. Bu toplantıya giden süreci başlatan İçişleri Bakanlığı Yabancı Dinler Din İşleri Bölümü Müdürünün birtakım sorular çerçevesinde mektep ve medreseler hakkında şeri hükmün ne olduğu belirlemek üzere Mahkeme-i Şeriye'yi görevlendirmesidir²²⁰. Müftü Sultanov bu soruları tercüme ederek mektep ve medreselerin şariat açısından durumu hakkında görüşlerini bildirmeleri için İdil-Ural bölgesindeki din âlimlerinden yaklaşık 40 kişiye gönderdi²²¹. Kısa sürede söz konusu sorulara cevap olmak üzere hazırlanan layihalar Müftü'ye ulaştı. Bu layihalarda dile getirilen görüşler birbirinden çok farklı olmasalar da meseleyi karara bağlamak ve ortak bir layiha hazırlamak için Müftü Sultanov 10 Aralık 1913 tarihinde Ufa'da düzenlenecek toplantıya yaklaşık 70 mollayı davet etti²²². Ancak toplantı için izin almakta Müftü ile Din İşleri Bölümü Müdürü arasında anlaşmazlık çıktı. Din İşleri Bölümü Müdürü Müftü'nün izin için kendisine Ufa Gubernatörü aracılığıyla müracaat etmesi gerektiğini belirtmişti. Katılanların sayısı ve kimler olduğu, toplantı programının belirtilmesi gibi ek şartlar bulunsa da Müftü için kabul edilemez olan şart kendisini Ufa Gubernatörüne tabi gibi gösterecek bir resmî işleme girişmekti²²³. Zira Müftü, Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi İçişleri Bakanlığı Yabancı Dinler Din İşleri Bölümüne bağlı olduğundan bölüm müdürüne doğrudan müracaat etme hakkına sahipti. Bu sebeple Müftü 9 Aralık günü

²¹⁹ Tataristan Cumhuriyeti Milli Arşivi , **F.199, Op.1, D.675, L.219**, "Ufa'da İmamlar İçtimar" , **Yıldız**, No:509, 28 Şubat 1910, s.2.

²²⁰ "Dinî Medreseler Hakkında" , **Din ve Maişet**, No:41, 1913, s. 655.

²²¹ Cihangir Abizgildin, Ziyaedin El-Kemali, Muhammed Sabir El-Hüsnü, **İzah Name Ufa'daki Kineş Meclisinin Kararları**, Ufa, Elektro-Tipografiya Vostochnaya Peçat, 1914, s.2.

²²² Abdullah Battal, "Ufa Meclisi'nin Bulmav Kaluvı" , **Yıldız**, 10 Aralık 1913, No: 1078, s.1.

²²³ "Kineş Meclis Başlandı" , **Yıldız**, 15 Aralık 1913, No: 1082, s.1.

telgraflarla toplantının düzenlenmeyeceğini bildirdi²²⁴. Bu sırada 30-40 kadar hazret toplantı çalışmaları için Ufa'ya ulaşmıştı. Bunlardan bir kısmı toplantının düzenlenmeyeceği haberini alınca şehri terk edip gittiler. Ancak aksaklıkların giderilmesi ve toplantının yapılması için çalışmak yönünde karar alanlar şehirde kaldılar. Aralarından temsilci olarak seçtikleri Belebey Ahundu Cemaleddin Huraşın, Moskova İmamı Abdullah Şemseddinov, Eci İmamı Hasan Zahirov'u Müftü ile meseleyi görüşmek üzere gönderdiler. Müftü kendisinin Ufa Gubernatörü aracılığı ile müracaatta bulunmayacağını belirtti. Bunun üzerine temsilciler kendileri Ufa gubernatörüne müracaat etmek üzere Müftüden izin aldılar. Müftü'nün kendilerine izin vermesi ile harekete geçerek, Ufa Gubernatörü aracılığı ile Din İşleri Bölümü müdüründen toplantının düzenlenmesi için izin istediler. Toplantı programını, katılacakların listesini sunarak, toplantının "kurultay" adı ile değil "danışma toplantısı" adı ile düzenleneceğini de belirtmişlerdir²²⁵. 13 Mayıs günü temsilcilere bekledikleri cevap ile birlikte toplantı izni bildirildi. İçişleri Bakanlığı Yabancı Dinler Din İşleri Bölümü Müdürü tarafından Müftü'ye gönderilen mektep ve medreseler hakkındaki sorulara cevap verilmesi için Ufa şehrine çağırılan ahund, imam ve müderrisler Bakanlığın izni doğrultusunda 14 Aralık 1913'te Mahkeme-i Şeriye salonunda çalışmalara başladılar²²⁶.

Mahkeme-i Şeriye Üyeleri; İneyetullah Kapkayev, Hasan Ata Muhammedov, Nur Muhammed Mamliyev ve davet ile gelen; Ahund Ahmed Abdulzahir Rahmankulov, Ahund Zarif Yunusov, Abdullah Şemseddinov, Ahund Cemaleddin Huraşın, Ahund Şakir Gaffarov, Hasan Zahirov, Mesud Abidullin, Celaledin Sakalov, Ahund Abidullah Zahirov, Yusuf Saidov, Abdurrahman Zebirov, Safa b. Bahaddin, Ahund Muhammed Abdulgaffarov, Ömer Kapkayev, Abdülvekil Müslimov toplantılara katılmışlardır²²⁷.

Cemaleddin Huraşın çalışmaların başında Çar'a sadakat telgrafı göndermekle vazifelendirildi. Abdullah Şemseddin kendilerine gönderilen

²²⁴ "Kineş Meclisi Hakkında" , **Yıldız**, 24 Aralık 1913, No: 1088, s.1.

²²⁵ "Kineş Meclis Başlandı" , **Yıldız**, No: 1082, 15 Aralık 1913, s.1-2, Abdullah Battal , "Kineş Meclisinin Kararları, **Yıldız**, No:1091, 27 Aralık 1913, s.1.

²²⁶ "Ufa'da Kineş Meclisi" , **Yıldız**, No: 1086, 20 Aralık 1913, s.1.

²²⁷ "Ufa'da Kineş Meclisi" , **Yıldız**, No:1087, 22 Aralık 1913, s.2.

soruların gündeme alınması ve toplantının amacının belirlenmesini teklif etti. Müftü soruları okuttuktan sonra sadece şeri cevaplar verilmesi, başka konulara girilmemesi gerektiğın hatırlattı²²⁸. Toplantıda görüşmeleri Rusça ve Tatarca olarak zapt etmek üzere Mesud Abidullin ve Ataullah Abidullin kâtipliğe seçildiler. Bundan sonra Müftülüğe söz konusu sorular için daha önce gönderilen cevaplar okundu. Cevaplarda delil olarak gösterilen ayet ve hadislerin de kaydedilmesi kararlaştırıldı. Toplantının sabah oturumu çalışmaları tamamlandı. Akşam toplantısında gönderilen cevapların tamamı okunduktan sonra soruların müzakere edilmesine geçildi.

Birinci Soru: Müslümanlar'ın dinî mektep ve medreseleri şeriatta neden ibarettir?

Cevap: Ahkâm-ı diniye ve ahlâk-ı İslamiye öğretip, dünya ve ahirette saadetli olmak için gerekli malumatı veren yerdir.

İkinci Soru: Mektep ve medreseden gaye nedir?

Cevap: Müslüman çocuklarına okuma yazma, ahkâm-ı İslamiye'yi öğretmek, onları güzel ahlâkla eğiterek, dünyada ve ahirette saadete erdirmek ve memleketimizin sükûnet içinde yaşaması için hizmet etmektir.

Medreseden gaye: İşbu yolu başkalarına gösterebilecek ulum-ı diniye ve kanun-ı dünyeviyede malumatlı ve zamanın iktizasına kamilen aşına müftü, kadı, müderris, muallim ve muallimeler, alim ve fakihler, hatip, imam ve müezzinler yetiştirmektir.

Üçüncü Soru: Mektep ve medresede tahsil hakkında şeriatta beyan var mı?

Cevap: Mektep, medreselerde usul-i talim kolaylık ve süratle maksada erdirtirecek şekilde ve ana dilde Arap harfleri ile yapılmalıdır.

Dördüncü Soru: Mektep ve medreselerde program nedir?

Cevap: Mektepte okutulacak dersler; Ana dilde okuma yazma kaideleri ile imla ve inşa, Kur'an ve tecvit, ilmihal, Ahlak ve ibadetlerle ilgili birkaç hadis-i şerif, ilm-i ahlâk, tarih-i mukaddes, tarih-i İslam, tarih-i millî, Rusya tarihi, coğrafya, hesap, hıfz-ı sıhhat, riyaziyat-ı bedeniye, eşar-ı meşrua ve

²²⁸ "Kineş Meclisi Hakkında", **Yıldız**, No: 1088, 24 Aralık 1913, s.1.

ilahiler, eşya (nebatat, hayvanat, maden), ziraatla ilgili biraz malumat, hüsni hat

Medresede okutulacak dersler: mektepte okutulacak dersler üzerine; ulumü'l-Kur'an, ulumü'l-hadis, ilm-i kelam, ilm-i fıkıh, ilm-i mantık, usul-i fıkıh, Arap dili ve edebiyatı, siyerü'n-nebi ve tarih-i İslam, tarih-i edyan, tarih-i tabii, tarih-i umumî , tarih-i millî ve vatan tarihi, hükümet lisanı, ilm-i ahlak, usul-i teallim, ilm-i hayatü'l-beşer ve riyazat-ı bedeniye, kanun dersleri, Farsça, ilm-i iktisad, ilm-i ahval-i ruh, Türkî edebiyatı (aksamı ile), hikmet-i tabiye ve ilahiye, heyet, hendese, ilm-i münazara, ilm-i hıfzısıhhat, ilm-i hesap ve cebir, ilm-i coğrafya (bütün aksamı) , bostancılık ve ekincilik ilmi, eşar-ı meşrua ve münacat-ı ilahiye , hüsni hat, ilm-i tıptan biraz malumat, felsefe-i diniye, ilm-i kimya

Beşinci Soru: Heyet-i talimiye

Cevap: Heyet-i talimiye hakkında şeran en mühim hususiyetler ehliyet ve İslamiyet'tir. Ehliyeti olan her Müslüman ve müslime hangi sınıftan olursa olsun makbuldür. Binaenaleyh heyet-i talimiye azası olmak için diyanetli, güzel ahlaklı, usul-i talimden haberdar, üzerine aldığı vazifeyi kâmilan ifa edecek kudrete sahip olmak gerekir.

15 Aralık 1913 tarihinde söz konusu maddeler müzakere edilip onaylandı²²⁹. Alınan kararlar ceditçilerin hedefleri ile uygun olmasına ve ceditçilik taraftarı Tatar kamuoyunda sevinç yaratmasına rağmen, Tatar siyasetinin ana temsilcisi Müslüman fraksiyonunun bu faaliyete herhangi bir şekilde dâhil edilmemesi, Çarlık hükümetinin Müslüman İttifakı hareketine karşı olumsuz bakış açısını yansıtmaktadır.

E. İçişleri Bakanlığı Tarafından Düzenlenen Müslümanlar Hakkında Özel Toplantı'nın Çalışmaları

Çarlık yöneticileri Tatar siyasî yönelişinden duydukları rahatsızlığı 30 Nisan -13 Mayıs 1914 tarihleri arasında yaptıkları "Müslümanlar Hakkında

²²⁹ "Ufa'da Kineş Meclisi" , **Yıldız**, No:1087, 22 Aralık 1913, s.2.

Özel Toplantı”da da dile getirmişlerdir²³⁰. Kazan Tatarlarını temsilen toplantıya müftü vekili olarak Mahkeme-i Şeriye üyesi Kadı İnaletullah Kapkayev ile Petersburg imamı Safa Bayezidov davet edilmiştir²³¹. Kırım Müslümanlar’ını temsilen toplantıya Kırım Müftüsü’nün vekili Kadı Ömer Efendi katılmıştır. Hükümet adına ise toplantıya başta Yabancı Dinler Dinişleri Bölümü Müdürü olmak üzere Kazan, Ufa ve Orenburg Gubernatörleri ile birkaç üst düzey memur katılmıştır.

Toplantıda, Orenburg ve Kırım İdare-i Ruhaniyelerinin hali, Kafkaz’da Müslümanlar’ın dinî idare işleri, Müftülük olmayan yerlerde (Kuzey Kafkasya, Türkistan ve Kırgızlar’da) dinî işlerin idare tariki, mahalle ve imamların hali ve onların maaşlarını temin meselesi, mektep ve medreselerin halihazırdaki durumu gibi konuları ele alındı²³². Ancak toplantının düzenlenmesinin esas sebebi Tatarların fikri önderliğinde Rusya Müslümanlar’ının İslam ve kavmiyet temelindeki birlik düşüncesinin gittikçe kuvvetlenmesine karşı alınacak tedbirleri görüşmekti. Uzun müzakerelerden sonra şu kararlar alınmıştır:

- 1) Orenburg ve Kırım müftülüklerinin sorumlu oldukları bölgede bir değişikliğe gidilmemesi.
- 2) Bu müftülüklerin yetki alanına girmeyen Kuzey Kafkasya ve Türkistan’da mensuplarının sadece din görevlisi olarak hizmet edebileceği tarzda dinî idareler kurulması.
- 3) Müslümanlar’ın yüksek dereceli din görevlilerinin belirlenmesinde atama usulünün korunması.
- 4) Miras davalarına bakma yetkisini Müslüman din görevlilerinden alınarak devlet mahkemelerine devredilmesi²³³.

Mahkeme-i Şeriye üyesi ve müstakbel Müftü’nün hazır bulunduğu bu toplantıda alınan kararlar uygulamaya konulamamış; ancak toplantı Çarlık hükümetinin Rusya Müslümanları ile ilgili planladığı düzenlemelerde

²³⁰ “Kineş Meclisinin Dikkatine”, **Vakit**, , No:1504, 7 Haziran 1914, s.1.

²³¹ “Peterbug’da Dâhiliye Nazırı’nın Muavini Riyasetinde 29. April’de Bulacak *Mejdu Vedomostvenniy Soveşenie* Münasebeti ile”, **Din ve Maişet**, No:7, 1914, s.269–270.

²³² “Peterburg’ta Dahliye Nezareti Huzurunda Bulgan Kineş Meclisi” , **Vakit**, No:1509, 13 Haziran 1914, s.2.

²³³ Arapov, **Sistema ...** , s. 225–227.

Mahkeme-i Şeriyeyi öne çıkarma yönündeki kuvvetli tercihini bir kez daha ortaya koymuştur.

II. BÖLÜM

KAZAN TATARLARI'NIN DEVLET DUMASI VE MÜSLÜMAN FRAKSİYONUNUN ÇALIŞMALARINDAKİ KATKILARI

I. DEVLET DUMASINDA RUSYA MÜSLÜMANLARININ TEMSİLCİLERİ

A. Devlet Duması'nın Açılış Süreci

Rusya'da parlamentonun açılmasına dair kararı, Çar II. Nikola 6 Ağustos 1905 tarihli fermanla ilan etti. Fermana, Devlet Duması isminde bir meclisin açılmasının zamanı geldiği ifade edilirken, bu kurumun Rusya İmparatorluğu'nun temel kanunlarından olan Çar'ın mutlak hâkimiyetini sınırlamayacağı vurgulanmış, böylelikle bu adımın meşrutiyete geçiş amaçlı olmadığı ortaya koyulmuştur²³⁴. Devlet Duması hükümet daireleri ve yüksek mahkemelerin teklif ettiği kanunlar hakkında hazırlık yapmak, danışma organı görevini icra etmek, devletin gelir ve giderlerini teftiş etmek gibi işleri üstlenecekti. Fermana, söz konusu meclisin açılması için bütün Rusya'da cari olacak gerekli kanunun hazırlandığı, ancak bu kanunun bazı bölgelerde yerel şartlara göre değişebileceği ifade edilerek, özellikle gayri Rus tebaa ile ilgili özel kanunî düzenlemeler yolu açık tutulmuştur.

Çar, fermana 1906 yılı Ocak ayı ortalarında Devlet Duması'nın toplanmasına imkân verecek şekilde hazırlıkların yapıldığını, Duma kanunundaki eksiklerin giderilmesi, zamanın icap ettirdiği yeniliklerin devletin menfaatleri doğrultusunda yapılması yetkilerini kendi uhdesine aldığını belirtmiştir. Ayrıca Devlet Duması'na seçilecek kişilerden beklentilerini de açıklamıştır. Bu beklentiler; Duma üyelerinin bütün Rusya önünde Çar'ın güvenine layık kişiler olduklarını göstermeleri, hükümet organları ve bürokratlar ile tam bir ittifak içinde Rusya'nın büyüklüğünü ve terakkisini, huzur ve sükûnunu koruyup halk arasında intizamı kuvvetlendirmek

²³⁴ Gosudarstvennaya Duma, Uzakoenia 6 Avgusta 1905, Peterburg, Gosudarstvennaya Tipografiya, 1905, s.3-4.

hususlarında Çarlık idaresinin gayretlerine içten ve faydalı yardımlarda bulunmaları şeklinde sıralanmıştır²³⁵.

Fermana ek olarak Duma hak ve yetkileri ile seçim kanunu da ilan edilmiştir. Bu doğrultuda Devlet Duması'nın kuruluş amacı yukarıda ifade edilen şekli ile tekrarlandıktan sonra meclisin görev süresi belirlenmiştir. Devlet Duması beş yıllık bir süre için seçilmekle birlikte Çar'a gerektiğinde bu süreyi beklemeden de Duma'yı feshedebilme yetkisi tanınmıştır. Ancak böyle bir karar aldığı takdirde meclis seçiminin yenilenmesi emrini vermek durumunda kalacağı kabul edilmiştir. Duma'nın yıl içindeki çalışma ve tatil takviminin belirlenmesi yetkisi de Çar'a bırakılmış, Devlet Duması için gerekli masrafların devlet hazinesinden karşılanacağı hükme bağlanmıştır.

Devlet Duması kanununda komisyonların teşkili ve çalışması, başkan ile başkanlık heyetinin seçilmesi ve çalışma esasları, milletvekillerinin hak ve yetkileri, milletvekilliğinin düşme sebepleri, Duma'nın idare ve çalışma usulleri, yetkili olduğu işler, seçme ve seçilme hakkına sahip olma şartları açık bir şekilde ortaya konulmuştur.

Devlet Duması'nın yetkili olduğu işler söz konusu kanunda şu şekilde sıralanmıştır:

1) Devlet İşleri için memuriyetler tayin etmek, kanun çıkarmak, mevcut kanunları tekemmül etmek, değiştirmek, durdurmak yada bütünüyle feshetmek.

2) Bakanlık ve genel müdürlüklerin mali yapılarını, devletin gelir ve giderlerini teftiş etmek.

3) Gelir ve gider defterlerini kontrol etmekle görevli müfettişlerin raporlarını incelemek.

4) Çar'ın emri doğrultusunda devlete ait gelir veya mallardan bir kısmını istimlâk etmek

5) Demir yolları ile ilgili işlere nezaret etmek.

6) Kanunlara aykırı olarak düzenlenmiş hisseler ile kurulan anonim şirketler hakkındaki işlere bakmak.

²³⁵ Ahmed Hadî Maksudî , **Devlet Duması'nın Hem Anın İçin Çilenler Saylavının Nizamnamesi**, Kazan-1906, Lito-Tipografiya İ.N.Haritonova, s. 5-6.

7) Bu hususların dışında Çar'ın fermanı ile Duma'ya bırakılacak işleri yürütmek.

Devlet Duması'nın bu çerçevedeki yetkilerini kullanırken çıkaracağı veya düzenleyeceği kanunların devletin esas kanunlarına uygun olması gerektiği belirtilmiş; bakanların, genel müdürlerin ve bunlara bağlı kurum ve görevlilerinin kanuna aykırı uygulamalarını soruşturma hakkına sahip olduğu da kabul edilmiştir²³⁶.

Kanun gereğince seçme ve seçilme hakkının çerçevesi teoride geniş tutulmuştur. Kadınlar, 25 yaşının altındaki erkekler, öğrenciler, ordu ve donanmada görev yapan askerler, göçebe kavimler seçimlere katılma hakkından mahrum bırakılmıştır. Bunların dışında çeşitli suçlardan ceza almış kişiler, vilayetlerdeki mülkî amirler ve onların yardımcıları ile emniyet görevlilerinin de seçimlere katılamayacağı ilan edilmiştir. Böylelikle geniş kitlelere yayılabilecek ve toplumun büyük bir kısmını kapsayacak bir seçim sistemini uygulamaya koyma imkânı ortaya çıkmış; ancak yalnızca belirli vergi dilimlerini aşan toprak sahipleri, şehir halkı ile ilçe ve kırsal bölge temsilcilerine seçimlere katılma hakkı tanınması ile bu imkân kullanılamamıştır²³⁷.

6 Ağustos kanunu toplumun bütün kesimlerini kapsayan bir seçmen kitlesi oluşturmadığı için halk tarafından benimsenmemiştir. Bu sebeple 17 Ekim fermanı ilan edildiğinde halkın seçme hakkına sahip olmayan kesimlerinin de bu kapsama alınacağı vaat edilmiş, 11 Aralık 1905 tarihli fermanla da bu vaat yerine getirilmiştir. Çar'ın bu fermanı ile belirli vergileri ödeyen herkes, ibadethanelerde birinci derecedeki din adamları, fabrika işçileri de seçme ve seçilme hakkında sahip olmuş²³⁸ böylece 6 ağustos fermanına göre daha çoğulcu bir yapı oluşturulmuştur.

Çarlık yönetimi, Devlet Duması'na dair düzenlemelerin demokratik prensiplere dayandırılması doğrultusundaki kamuoyu baskılarını karşılamak üzere çeşitli tavizler verirken, kontrolü elde tutmak için yeni arayışlara da

²³⁶ Gosudarstvennaya Duma, Uzakonenia 6 Avgusta, s.67.

²³⁷ Hadi Maksudî, a.g.e. , s.17-18.

²³⁸ A.g.e. ,s.30-31.

girişmiştir. Devlet Şurasının yapısının değiştirilerek yasama görevini üstlenecek parlamentonun üst kanadını oluşturan bir meclis haline getirilmesi bu girişimlerden en önemlisidir. 20 Şubat 1906'da imparatorun emri ile başlayan çalışmalar 24 Nisan 1906 tarihinde Çar'ın Devlet Şurası'nın teşkili kanununu kabul etmesi ile sonuçlanmıştır²³⁹.

Yeni düzenlemeye göre Devlet Şurası 98'i tayin 98'i ise seçim yolu ile belirlenecek 196 üyeden oluşacaktı. 98 kişi bakanlıklarda görev yapmış bürokratlar, senatörler, çeşitli bakanlıkların dairelerinin başkan ve müdürleri, bakanlıkların danışma kurulu üyeleri, büyük elçiler, askeri ve sivil genel gubernatörler, asilzade temsilcileri, akademisyenler ve gazeteciler arasından belirlenip, imparator tarafından üyeliğe atanmışlardır. Seçimle belirlen adayların 56'sını Avrupa Rusyası'nda bulunan vilayetlerdeki toprak sahipleri oluşturacaktı. Diğer 42 üye de toplumun farklı elit grupları arasından seçilecekti. Bunlardan 18'i toprak sahibi asilzadelere, 12'si sanayici ve tüccarlar ile çeşitli dernek temsilcilerinden, 6'sı Bilimler Akademisi ve Üniversitelerden, 6'sı da yüksek dereceli Ortodoks din adamlarından seçilmiştir²⁴⁰.

Devlet Duması'nın üstünde bir statüye sahip olan, Devlet Duması'nda kabul edilen kanunların onay mercilerinden biri haline gelen Devlet Şurası yapısı itibarıyla Çarlık hükümetinin hâkim olacağı bir meclis olarak ortaya çıkmıştır. Zira üyelerin yarısı bürokratlar arasından atanmış, seçimle belirlenecek üyelere ise Çarlık hükümeti ile iyi ilişkiler içerisinde olan toprak sahiplerine ağırlık verilmiştir. Böyle bir yapıya sahip Devlet Şurası'nın kurulması, Devlet Duması'nın yetkisini ve önemini azaltmıştır. Buna rağmen Rusya'daki siyasi parti ve hareketler Devlet Duması'na yönelik ilgileri azalmamış, hürriyet esaslarının güvencesi olacak meşrutî yönetimin kurulması ve gelişmesine önem vermişlerdir. Rusya Müslümanları da bu tavrı benimsemiş; Devlet Şurası'nda kendilerinden hiçbir üye bulunmamasına

²³⁹ Vadim Aleksandroviç Demin, **Verhanaya Palata Rossiyskoy İmperii**, Moskva, Lito-Tipografiya İ.N.Haritonova, 2006, s.34.

²⁴⁰ Demin, "Gosudarstvenniy Sovyet", Rossiyskoy İmperii v Naçale XX veka: Mehanizm Formirovania i Funktsionarivania", **Voprosi İstorii**, No:9, 1995, s.75-76.

tepki göstermekle birlikte²⁴¹, Devlet Duması için yapılan seçimlere aktif olarak katılmışlardır.

B. Devlet Duması'nda Müslüman Temsilcilerin Niceliksel Durumu ve Temsil Ettikleri Bölgeler

Devlet Duması'nın 1906 yılında başlayan çalışmaları Çarlık rejimini 1917 yılında nihayet buluncaya kadar devam etmiş, Bu süre içinde Duma seçimleri dört defa yenilenmiştir. İlk iki dönem Devler Duması kısa süre çalışma fırsatı bulmuş, III. ve IV. dönemlerde ise Devlet Duması kanunda öngörülen süre olan beş yıllık görev süresini tamamlayabilmiştir.

İlk dönem Duma seçimleri 1906 yılının Şubat ve Mart aylarında Rusya'nın birçok bölgesinde yapılmıştır²⁴². 27 Nisan 1906 tarihinde açılan Duma'nın çalışmalarına o tarihe kadar seçim işlemleri tamamlanmış 478 milletvekili katılmıştır. I.Duma'nın dağıtıldığı 9 Temmuz tarihine kadar kanunda belirtilen sayı olan 524 milletvekilinden 499'unun seçim süreci tamamlanmıştır²⁴³. Seçim süreçlerindeki bu gecikmelerin farklı sebepleri vardı. Bazı vilayetlerde hüküm süren kargaşa ortamının seçimlerin güvenilir bir şekilde yapılmasını engelleyeceğini düşünen hükümet bu bölgelerde seçimlerin ertelenmesi veya iptal edilmesine karar vermiştir. Ayrıca Step vilayetleri ile Türkistan bölgesi vilayetleri için ayrı bir seçim kanunu hazırlanmıştır. 23 Şubat'ta ilan edilen bu kanun gereğince Step vilayetlerinde seçim Mayıs ve Haziran aylarında yapıldı. Türkistan bölgesinde ise seçimler Ağustos ve Eylül aylarında yapılacaktı. Ancak Duma çalışmaları bu tarihten önce sona ermiş, dolayısıyla I. Duma için Türkistan'da seçimler yapılamamıştır. Söz konusu kanunun seçimleri geciktirmesinden daha önemli bir yönü ortaya çıkmıştır ki bu da yerli nüfusa her vilayet için sadece bir milletvekili seçme hakkı tanınması idi. Bu durum bölgenin yerli ahalsinin sahip

²⁴¹ “ 22 Fevral Peterburg”, *Ülfet*, No:12, 23 Şubat 1906, s.1-2.

²⁴² L.A. Yamayeva, *Musulmanskie deputatı Gosudarstvennoy Dumı Rossii 1906-1917 gg.*, Ufa, Kitap, 1998, s.7.

²⁴³ Dilara Usmanova, *Musulmanskaya Fraksia i Problemi “Svobodı Sovesti” v Gosudarstvennoy Dume Rossii (1906-1917)*, Kazan, İzdatelstvo Master Layn, 1999, s.31.

olduğu nüfusa oranla adil bir şekilde Devlet Duması'nda temsil edilmesini engellemiştir²⁴⁴.

I. Duma'da 161 milletvekili ile Kadetler en fazla üyeye sahip olurken, Trudovik grubu 97 üye ile ikinci büyük grubu oluşturmakta idiler. Müslüman milletvekili sayısı ise 25'te kalmış, bunlardan da 22'si meclis çalışmalarına katılma imkânı elde etmiştir²⁴⁵.

I. Duma'ya, Seyid Giray Alkin, Arif Badamşin, Feyzulkuddüs Minlibayev Kazan'dan; Ebussuud Ahtemov, Selim Giray Canturin, Sahibzade Maksudov, Şah Haydar Sırtlanov, Kutluğ Muhammed Tevkelev, Cemaleddin Huraşin Ufa'dan; Şahşerif Mutinov, Muhammed Zakir Remiyev Orenburg'tan; Muhammed Tahir Aliyev, Esadullah Muradhanov, Ali Merdan Topçubaşı Bakü'den; Abdürrahim Hakberdiyev, İsmailhan Ziyadhanov Gence'den; Zekeriya Şerifbeyoğlu Kars'tan, Agahan Erivanskiy Erivan'dan; Ahmed Beremcanov Turgay'dan, Alihan Bukeyhanov Semipalatinsk'den, Alpısbay Kalmetyev Uralsk'tan, Şahimerdan Koşçugulov Akmolinsk'ten, Molla Tainov Semireçenskiy'den, Şemseddin Hüseyinov Vyatka'dan, Taştemir Eldarhanov Terskiy'den seçilmişlerdir²⁴⁶. I. Duma'da yer alan 25 Müslüman milletvekillinden 12'si, oran olarak da %50'ye yakın bir kısmı İdil-Ural bölgesindedir. Böylelikle Rusya Müslümanları İttifakı'nda Kazan Tatarları'nın sahip olduğu güçlü konum Devlet Duması'na da yansımıştır.

Hükümet ile Devlet Duması arasında toprak meselesinin çözümü konusundaki anlaşmazlık üzerine I. Duma 9 Temmuz 1906 tarihinde Çar'ın yayınladığı ferman neticesinde dağıtıldı²⁴⁷. 11 Aralık 1905 kanunu doğrultusunda II. Duma seçimleri 1907 Ocak ve Şubat aylarında yapıldı. Seçimler neticesinde oluşan II.Duma'da sol partilerin ağırlığı bir hayli arttı. 518 milletvekilinin seçildiği Duma'da Sol partiler 222 milletvekiline sahiptiler. Bunlardan 104 Trudoviklere, 65'i Sosyal Demokratlara, 37'si Sosyalist

²⁴⁴ Yamaeva, **a.g.e.** , s.7-8.

²⁴⁵ "Gosudarstvennaya Duma", **Tatarskaya Entsiklopedia**, Kazan, İstitut Tatarskoy Entsiklopedii, 2005, c.2 , s.157.

²⁴⁶ Usmanova, **a.g.e.** ,s. 128-138.

²⁴⁷ Yamaeva, **Musulmanskiy Liberalizm...**, s.161.

Devrimcilere, 16'sı da Halkçı Sosyalistlere mensuptu²⁴⁸. Rusya Müslümanları da milletvekili sayısını artırarak 36'ya çıkarmayı başarmışlar, önceki Duma'da birinci parti konumunda olan Kadetler'in temsilci sayısı ise 98'e düşmüştür²⁴⁹.

II. Duma'ya Ufa'dan 7, Kazan'dan 4, Bakü, Gence, Orenburg, Dağıstan-Zakatala vilayetlerinden 2, Astrahan, Samara, Simbirsk, Kırım, Erivan ve Tersk vilayetlerinden birer, Step vilayetlerinden 4 ve Türkistan Vilayetlerinden 6 milletvekili seçildi²⁵⁰. II. Duma'ya seçilen Müslüman milletvekilleri şunlardır: Taşpulat Abdulhalilov, Tevli Allabergenov, Hadi Atlasov, Arif Badamşin, Ahmed Beremcanov, Muhammed Ekrem Biggulov, Zeynel Zeynelov, Sultan Bahitcan Karatayev, Aslanbek Kardeşov, Abdullah Kariyev, Şahmerdan Koşçugulov, Bahtigiray Kulmanov, Şerafeddin Kulbakov, Safiullah Maksudov, Habibürrahman Mesutov, Mustafa Mahmudov, Abdürreşid Mediyev, Ömer Musin, Salihcan Muhammedcanov, Abdullah Necmeddinov, Temirali Norokonev, Mahtum Kuluhan Nurberdihanov, Şehbal Seyfeddinov, Balabek Sultanov, Şah Haydar Sırtlanov, İsmail Tagiyev, Kutluğ Muhammed Tevkilev, Muhammed Şakir Tukayev, Muhammedcan Tınışbayev, Hayrullah Osmanov, Fethali Hanhoyskiy, Kelimullah Hasanov, Muhammed Sabir Hasanov, Halil Hasmemmedov, Mehmed Tagi Şahtahtinskiy, Taşt Emir Eldarhanov²⁵¹.

II. Duma'da da hükümet yanlısı partilerin çoğunluğu elde edememesi, aksine meşrutiyet rejiminin yerleşmesi ve demokratik prensiplerin daha geniş bir biçimde kabul görmesi taraftarı olan siyasi hareketlerin Duma'da çoğunluğu elinde bulundurması, ayrıca Rusya İmparatorluğunda Rus milliyeti içerisinde eritmeye çalışılan azınlıkların da güçlü bir şekilde seslerini duyurmaya başlamaları II. Duma'nın da çalışmalarını sürdürmesine hükümet tarafından izin verilmeyeceğinin belirtileri idi. 20 Şubat 1907 tarihinde çalışmalarına başlayan II. Duma'da hükümet adına görüşlerini açıklayan

²⁴⁸ Yamaeva, **Musulmanskie Deputatı...**, s.40.

²⁴⁹ "Gosudarstvennaya Duma", **a.g.e.**, s.158.

²⁵⁰ Yamaeva, **Musulmanskie Deputatı...**, s.40-41.

²⁵¹ Dilara Usmanova, **Musulmanskie Predstaviteli v Gosudarstvennoy Dume Rossiyskoy İmperii**, Kazan, İzdatelstvo Fen, 2005, s. 554–567, Sadreddin Maksudov, Hesapname (II), **Yıldız**, No:146, 18 Temmuz 1907, s.2.

Başbakan Stolipin, parlamentonun en önemli görevinin ülkedeki devrim atmosferini sona erdirecek yasal tedbirleri görüşmek olduğunu, bunun için imparatorluğun esas kanunlarında bazı değişikliklerin Duma gündemine alınması gerektiğini belirtmiştir. Ancak Duma'daki hükümete muhalif partiler hükümet tekliflerine öncelik verilmesine karşı çıktılar ve sıradan kanunlarla ilgili görüşmelerle meşgul olmayı tercih ettiler. Hükümetin beklentilerinin aksine olarak toprak meselesinin çözümünü yine gündemin ilk sıralarına taşıdılar²⁵². Çarlık hükümeti ile Duma arasında ortaya çıkan bu uyumsuzluğu zirve noktasına getiren gelişme, hükümetin Sosyal Demokrat milletvekillerinin dokunulmazlıklarının kaldırılması talebi ile Duma'ya müracaat etmesidir. Stolipin'in bu teklifine karşılık Başta Kadetler olmak üzere çoğunluk milletvekilleri konu hakkında bir komisyonun kurulması ve bu komisyonun incelemeleri sonucunda karara varılması görüşünü benimsediler. Duma'nın bu kararı üzerine hükümetin girişimleri sonucunda Çar 3 Haziran 1907'de yayınladığı fermanla II. Duma'yı dağıttı²⁵³. Devlet Duması'nın çalışmaya başlamasının üzerinden bir yıl geçmeden Çar, kendisine tanınan meclisi feshetme yetkisini ikinci defa kullanmış oldu. Devlet Duması'nın kararlarının Devlet Şurası ve Çar onayını almadan geçerlilik kazanma ihtimali olmamasına rağmen Çarlık hükümeti kamuoyunda kendilerine karşı tepkilerin güçlenmesine sebep olacak bir parlamento muhalefetine tahammül etmek istememiş, bu sebeple de kendisi ile uyumlu bir parlamento yapısı oluşturmaya çalışmıştır.

6 Ağustos 1905 kanunu, Çar'a Duma'yı feshetme yetkisini yeni meclis için seçim ve çalışma tarihini belirtmek şartıyla tanımıştı. Bu sebeple 3 Haziran'da Duma'nın fesih kararı ile birlikte seçimlerin 1 Eylül'den itibaren yapılmaya başlanacağı, meclisin ise 1 Kasım 1906 tarihinden itibaren çalışmalarına devam edeceği ilan edildi. Ancak artık farklı bir seçim kanunu yürürlüğe girmişti. Zira Çar, I. ve II. Duma'nın dağıtılmasının seçim kanunundaki aksaklıklardan ve bunun neticesinde Rusya için hükümetin ve Çar'ın gösterdiği yolda çalışmaktan imtina eden kimselerin Duma'da

²⁵² Yamaeva, **Musulmanskie Deputatı...**, s.44-45.

²⁵³ "Padişahın Manifesti", **Vakit**, No:179, 5 Haziran 1907, s.1.

çoğunluğu elde etmesinden kaynaklandığı kanaatinde idi. Bu düşüncelerden hareketle Devlet Duması'na hükümet yanlısı partilerin daha çok temsilci ile girmesini sağlayacak tedbirlere dahil olmak üzere toprak sahibi asilzadelerin seçmen kontenjanında daha fazla yer almaları için gerekli düzenlemeler yapıldı. Çarlık hükümeti açısından “medeniyetin tamamen yerleşip gelişmediği” bölgeler olan Türkistan, Step ve Zakaspiy vilayetlerinin yerli halkının milletvekili seçme hakkı ellerinden alındı. Azınlıkların ise sadece temsil vazifesini icra etmek üzere Duma'da bulunmaları uygun görülmüştür²⁵⁴. Bu uygulamanın en fazla etkilediği bölgelerden biri de Kafkasya olmuştur. Kafkasya vilayetlerinden seçilebilecek milletvekili sayısı son derece azaltılmış, böylelikle bölgede önemli bir nüfus potansiyeline sahip olan Müslümanlar nüfusları ile kıyas kabul etmeyecek derecede düşük bir temsil oranına mahkûm edilmişlerdir²⁵⁵. Tâbi kavimleri, azınlıkları ve hükümet muhaliflerini dışlayan yeni seçim kanununun ilan edildiği 3 Haziran 1907 aynı zamanda Rus tarihçileri tarafından 1905 devriminin de sonu olarak kabul edilmektedir²⁵⁶. Bundan sonra mutlakıyet yanlısı çevreler Rusya'daki siyasi gelişmelere hâkim olmuşlardır.

1905-1907 yılları arasındaki bu buhranlı dönemde Rusya'da 12.144 kişi öldürülmüştür. Bu kişiler arasında 3 bin asker, 112 hapisane yöneticisi, 4 bakan ve 83 genel gubernatör bulunmaktadır. Olayların sorumluları olarak görülenlerden 2.381 kişi idam edilmiş²⁵⁷, 3873 kişi çalışma kamplarına gönderilmiş, 5781 kişi hapse atılmıştır. Basına karşı da yoğun bir baskı uygulanmış; basın çalışanlarından 1114 kişi çeşitli cezalara çarptırılmış, 978 gazete ve dergi kapatılmıştır. Bu baskılardan milletvekilleri de etkilenmiş, I. Duma milletvekilleri, Çar'ın Duma'yı dağıtmasına karşı yayınlanan Viborg bildirgesini imzaladıkları için çeşitli cezalara çarptırılmışlar; II.Duma milletvekillerinden de 74 kişi adli takibata uğramış ve bunun neticesinde çeşitli cezalar almışlardır²⁵⁸.

²⁵⁴ “Duma'nın Taratılıvı”, **Yıldız**, No: 128, 6 Haziran 1907, s.1-2.

²⁵⁵ “Saylav Kanunu”, **Din ve Maişet**, No: 22, 1907, s.350.

²⁵⁶ İshakov, **a.g.e.**, s.278.

²⁵⁷ “İhtilalin Semeresi”, **Din ve Maişet**, No:35, 1907, s.559.

²⁵⁸ “İki Yıl İçinde Bulgan Cezalar”, **Din ve Maişet**, No:42, 1907, s.687.

Yeni seçim kanunu doğrultusunda Duma'ya seçilecek milletvekili sayısı 442'ye indirilmişti. III. Duma seçimleri Eylül ve Ekim aylarında yapılmıştır²⁵⁹. 1 Kasım 1907 tarihinde çalışmalara başlayan yeni mecliste çoğunluğu 125 milletvekili ile hükümet yanlısı bir parti olan 17 Ekim İttifakı elde etti. Milliyetçiler 90, Kadetler yalnızca 53 milletvekili çıkarabilmiştir²⁶⁰.

Rusya Müslümanları sadece 10 milletvekili ile III. Duma'da temsil edilmişlerdir. Bunlar: Cihangir Bayburin, İbrahimbek Haydarov, İsa Yenikeyev, Sadreddin Maksudov, Şerafeddin Mahmudov, İsmail Müftüzade, Ali Asgar Sırtlanov, Kutluğ Muhammed Tevkelev, Muhammed Şakir Tukayev, Halil Hasmemmedov'dur. Ancak bunlardan Haydarov Sosyal Demokratlara, Müftüzade ise 17 Ekim İttifakı'na katılmıştır. Diğer 8 milletvekillinden 7'si İdil-Ural bölgesindedir²⁶¹. Bu durum III. Duma'da Rusya Müslümanlarını temsilde Kazan Tatarları'nın ağırlık kazandığını ortaya koymaktadır.

III. Duma, Çarlık hükümetinin öngördüğü şekilde muhalif grupların etkilerinin azaldığı bir ortam oluşturduğu için normal çalışma süresi olan beş yılı tamamlamıştır. IV. Duma seçimleri 1912'nin Eylül ve Ekim aylarında yapılmış, seçimler sonucunda Rusya Müslümanları sadece yedi milletvekilini Duma'ya gönderebilmiştir. İbrahim Ahtemov, Abdüllatif Bayterakov, Kutluğ Muhammed Tevkelev, İsa Yenikeyev, Mingazettin Minnigaleyev, Mehmed Yusuf Caferov, Muhammed Dalgat Çarlık döneminin son meclisine seçilen Müslüman milletvekilleridir²⁶². Söz konusu milletvekillerden beşi İdil-Ural bölgesindedir ki, IV. Duma'da Rusya Müslümanlarının taleplerini dile getirenler artık tamamen Kazan Tatarları olmuştur.

Genel olarak incelendiğinde Devlet Duması'nın dört dönemlik çalışmalarında Rusya Müslümanları 67 farklı milletvekili tarafından temsil edilmiştir. İdil-Ural bölgesinden seçilen vekillerin sayısı ise toplam olarak 32'dir. Bu milletvekillerinin büyük çoğunluğu Kazan Tatarı olmakla birlikte Başkurtlar'a mensup milletvekilleri de bulunmakta idi. Ancak o dönemde

²⁵⁹ Yamaeva, **Musulmanskiy Liberalizm...**, s.172.

²⁶⁰ "Gosudarstvennaya Duma", **a.g.e.**, s.158.

²⁶¹ Sadreddin Maksudî, "Hesapname III. Duma Müslüman Fraksiyonu Hakkında Siyasî Sohbetler", **Yıldız**, No: 281, 3 Temmuz 1908, s.2.

²⁶² Yamaeva, **Musulmanskie Deputatı...**, s.200.

Başkurt ve Tatarlar arasında kavmî mensubiyetten kaynaklanan bir ihtilaf mevcut değildi.

C. Devlet Dumasında Müslüman Fraksiyonlarının Oluşumu

1. I. ve II. Duma'da Müslüman Fraksiyonları'nın Oluşturulması

I. Duma'ya seçilen Rusya Müslümanları'nın milletvekilleri 1906 Nisan sonlarında Petersburg'a toplanmaya başladılar. Seçimler vilayetlere göre farklı zamanlarda yapıldığından, seçim süreçlerinin daha önce tamamlandığı İdil-Ural bölgesinden seçilen Müslüman milletvekilleri Duma çalışmalarına zamanında katılma imkânı bulmuşlar, Kafkasya temsilcileri geç iştirak ederken Step ve Türkistan bölgesinden gelen vekillerin bir kısmı I. Duma çalışmalarına katılmaya fırsat dahi bulamamıştır. Rusya Müslümanları İttifakı'nın liderlerinden biri olan Kazan vilayeti milletvekili Seyit Giray Alkin Müslüman milletvekillerini bir fraksiyon etrafında birleştirmek için çalışmalara başlamış; ancak bu ilk çabalar istenilen seviyede bir teşkilatlanma meydana getirmeye yetmemiştir²⁶³. Bu başarısızlığın sebeplerinden biri söz konusu milletvekillerin tamamına yakın bir kısmının toplanmasının Haziran ayı ortalarını bulmasıdır. Diğer ve daha önemli sebebi ise Abdürreşid İbrahim'in başında bulunduğu Petersburg grubu ile Seyid Giray Alkin'in lideri olduğu Kazan grubu arasındaki fikrî anlaşmazlıktır. Abdürreşid İbrahim'in fikirlerini paylaşan milletvekilleri Alkin'in başkanlığında oluşacak bir fraksiyona katılmayı kabul etmemişlerdir²⁶⁴. Zira Alkin önderliğindeki grup Kadetler'le işbirliğini öngörürken, Abdürreşid İbrahim'in etkisindeki grup Otonomistler'le ortak hareket etme yanlısı idiler. Fakat ilk Duma'da Kadetler'le Otonomistler arasında bir ihtilaf olmadığından Müslüman milletvekilleri de iki gruba

²⁶³ M.F.Usal, **Birinçi, İkinci, Üçüncü Duma Müslüman Deputatlar hem Alarının Kılğan İşleri**, Kazan-1909, s. 40. Bu kitabın yazarı zaman zaman Tan Yıldızı gazetesindeki makalelerinde de "Usal" müstear ismini kullanan Mahmut Fuat Tuktarov'dur.

²⁶⁴ "Gosudarstvenniy Duma'da Kazan Gubernası Vekilinin Mektubu", **Kazan Muhbiri**, No:104, 21 Haziran 1906, s.2.

ayrılmamışlardır. Bütün bu olumsuzluklara rağmen milletvekilleri Mayıs ayı başlarında bir araya gelip geçici olarak, gevşek bir yapıda teşkilatlandılar. Duma'da gündeme alınan ya da alınacak olan kanun taslaklarının Rusya Müslümanları'nın menfaatlerine uygunluğu açısından inceleyip gruba raporlar hazırlayacak komisyonlar seçildi. Milletvekilleri, grubun oluşumu, disiplini, Duma'daki diğer partilerle münasebeti hakkında, diğer bölgelerin temsilcileri gelmeden kesin karar verip resmî açıklama yapmayı uygun görmediler²⁶⁵.

Haziran ayının ortalarına doğru Rusya Müslümanları'nın temsilcilerinin büyük bir çoğunluğu Petersburg'a gelmiş durumda idi. Böylelikle Mayıs ayındaki toplantıda öngörülen zemin teşekkül etmiş oluyordu. 14 Haziran'da Kafkasya, Türkistan, İdil-Ural bölgesi milletvekillerinin katıldığı toplantıda Müslüman Fraksiyonu'nun kurulması kararı kabul edildi. Fraksiyon, II. Bütün Rusya Müslümanları Kurultayında tespit edilen program doğrultusunda siyasi faaliyetlere devam etmeyi kararlaştırdı. Toplantıda fraksiyonun idare heyeti de belirlendi. Başkanlığa Ali Merdan Topçubaşı seçilirken, üyeliklere ise Ebussuud Ahtemov, İsmail Han Ziyadhanov, Selim Giray Canturin, Ali Askar Sırtlanov ve Seyid Giray Alkin seçildi²⁶⁶. Müslüman Fraksiyonu teşekkülünü tamamladıktan yalnızca birkaç hafta sonra 8 Temmuz 1906'da I. Duma'nın dağıtılması üzerine faaliyetlerine son vermek durumunda kaldı. Fakat Rusya Müslümanları'nın temsilcilerinin bundan sonraki Duma çalışmalarında organize bir şekilde faaliyet göstermeleri bakımından önemli bir aşamaya gelinmiştir.

II. Duma'ya Rusya Müslümanları 36 milletvekili gönderme başarısını gösterdiler. Ancak I. Duma'da Müslüman vekilleri arasında baş gösteren fikir ayrılıkları II. Duma'da da ortaya çıktı. Bu defa Müslüman temsilcilerin bir kısmı Trudovikler'le işbirliği yapmayı tercih ederek "Müslümanlar'ın Hizmet Taifesi" adlı bir grup kurdular²⁶⁷.

²⁶⁵ Yusuf Akçura, "Peterburg'da Dört Kün (7-10 Mayıs)", **Kazan Muhbiri**, No:86, 17 Mayıs 1906, s.3.

²⁶⁶ "Gosudarstvenniy Duma'da Kazan Gubernası Vekilinin Mektubu", **Kazan Muhbiri**, No:104, 21 Haziran 1906, s.2.

²⁶⁷ Usal, **a.g.e.**, s. 49-50.

II. Duma'da Müslüman Fraksiyonu'nun kurulması için ilk toplantı 18 Şubat 1907 tarihinde 15 kadar milletvekilinin katılımı ile Sadrî Maksudî'nin evinde yapıldı. Toplantıya katılanlardan Hayrullah Osmanov, Muhammed Şahtahtinski, Abdürreşid Mehdiyev, Müslüman milletvekillerinin birlikte hareket etmesi gerektiğini vurgulayan konuşmalar yaptılar. Böylelikle Müslüman Fraksiyonu'nun temeli atıldı. Fakat ilk haftalarda fraksiyon başkanının seçimi konusunda mutabakata varılamadı. Bu ihtilaf başlıca iki meseleye dayanmakta idi. Birincisi henüz bütün milletvekillerinin toplanmamış olması, ikincisi ise bazı milletvekillerinin başkan seçimi ve teşkilatlanmayı yeni bir programın görüşülüp kabul edilmesi şartına bağlamaları idi. Yeni bir program belirlenmesi konusundaki sorun birkaç toplantıda daha gündemin en önemli maddesini teşkil etti. Sadri Maksudî, Hayrullah Osmanov, Ali Asgar Sırtlanov ve Safiullah Maksudov gibi milletvekilleri Rusya Müslümanları İttifakı programının fraksiyon için de düsturulamel olması gerektiği savunmuşlardır. Bahsi geçen milletvekilleri ve onlar gibi düşünenlerin bütün çabalarına rağmen bu konuda tam bir mutabakata varılamamıştır. Zira bazı milletvekillerine İttifak'ın programı ulaşmamıştır. Tartışmaların uzaması üzerine bir komisyon kurularak program meselesinin çözüme kavuşturulması kararlaştırılmıştır. Komisyon İttifak'ın programını inceledikten sonra birtakım değişikliklerle fraksiyonun da programı olarak kabul edilebileceği kanaatine vardı²⁶⁸. Komisyon, mülkiyet dokunulmazlığı hakkındaki maddenin programdan çıkarılması gerektiğine karar vermişti. Bakanları icraatlarından dolayı milletvekillerine karşı sorumlu hale getiren madde de komisyon tarafından fraksiyon programına uygun bulunmamıştır. Mahkemelerle ilgili maddelerde birçok düzenlemeler yapıldı. Köylü sorunu başlığı altında yer alan toprak meselesinin ve imparatorluğun uzak bölgelerine yapılan göçlerle ilgili meselenin adil çözümünü talep eden ifadeler de kaldırıldı. Dönemin siyasî atmosferinde hükümet tarafından radikal sayılabilecek talepler bu şekilde programdan çıkarıldı²⁶⁹. Demokratik prensiplerin güçlenmesinden yana olan siyasî çevreler ve partiler, Müslüman

²⁶⁸ Sadreddin Maksudî , "Hesapname-II", **Yıldız**, No:146, 18 Temmuz 1907, s.2.

²⁶⁹ Yamaeva, **a.g.e.** , s.41-42.

Fraksiyonu'nun da dâhil olmak üzere, Devlet Duması'nın varlığını sürdürmesini daha öncelikli bir siyasî hedef olarak görmeye başladıkları için bu tavır benimsemişlerdir. Müslüman Fraksiyonu soru önergesi verme hakkını sık sık kullanıp, hükümetin tepkisini çekmekten kaçınması da bu tavırla ilgilidir²⁷⁰.

II. Duma Müslüman Fraksiyonu resmen 17 Mart'ta kuruldu. Fraksiyonun başkan ve idare heyeti seçimi de yapıldı. Başkan olarak Muhammed Ekrem Biggulov seçildi. İdare heyeti ise Kutluğ Muhammed Tevkelev, Fethali Hanhoyski, Hayrullah Osmanov, Abdürreşid Mehdiyev, Bahıtcan Karatayev ve Halil Hasmemmedov'dan oluşmaktaydı. Bunlardan Osmanov'a fraksiyon işlerini kaydetmek ve hazinedarlık vazifeleri verildi. Mehdiyev ise fraksiyonun kararlarını Rusça olarak kaydetmekle görevlendirildi.

II. Duma'daki Müslüman Fraksiyonunda Türkistan ve Step vilayetlerinden, Zakaspiy vilayetinden, İdil-Ural bölgesi vilayetlerinden, Kafkasya'dan ve Kırım'dan toplam 30 milletvekili yer almaktaydı. Bunlar: Tevli Allahberdiyev, Ahmed Birimcanov, Sultan Bahıtcan Karatayev, Muhammedcan Tınışbayev, Batırgiray Kulmanov, Şahmerdan Kuşçugulov, Temirali Norokonev, Mahdum Kuluhan Nurbedihanov, Taşpulat Abdülhalilov, Abdülvahit Kariyev, Salihcan Muhammedcanov, Muhammed Kerim Biggulov, Kelimullah Hasanov, Kutluğ Muhammed Tevkelev, Ali Asgar Sırtlanov, Şerafeddin Kulbakov, Muhammed Şakir Tukayev, Hayrullah Osmanov, Şehbal Seyfeddinov, Safiullah Maksudov, Ömer Musin, Sadreddin Maksudov, Memmed Şahtahtinski, Fethali Hanhoyski, Halil Hasmemmedov, Şerafeddin Mahmudov, Taştemir Eldarhanov, Aslanbek Kardaşov, Beybala Sultanov, Abdürreşid Mehdiyev'dir²⁷¹. II. Duma Müslüman Fraksiyonu azımsanamayacak miktardaki milletvekili sayısı ile dört aydan kısa bir süre çalışma imkânı bulmuş ve 3 Temmuz'da meclisin dağıtılması ile varlığı sona ermiştir.

²⁷⁰ Sadreddin Maksudî, "Hesapname", **Yıldız**, No: 152, 1 Ağustos 1907, s.2-3.

²⁷¹ Sadreddin Maksudî, "Hesapname-II", **Yıldız**, No:146, 18 Temmuz 1907 s.2-3.

2. III. ve IV. Duma'da Müslüman Fraksiyonları'nın Kuruluşu

1 Kasım 1907 tarihinde açılan III. Duma'da yeni seçim kanunu sebebiyle Rusya Müslümanları sadece 10 milletvekili ile temsil edilmiştir. Ancak bunlardan ikisinin farklı partilere katılması sebebiyle Müslüman Fraksiyonu sekiz üye ile kurulmuştur. Fraksiyon başkanlığına Ufa vilayeti milletvekili Kutluğ Muhammed Tевкеlev, başkâtipliğe Kazan vilayeti milletvekili Sadreddin Maksudî seçilmiştir. Fraksiyonun diğer üyeleri ise: Muhammed Şakir Tukayev, Şerafeddin Mahmudov, Ali Asgar Sırtlanov, Şerafeddin Mahmudov, Cihangir Bayburin, Halil Hasmemmedov, İsa Yenikeyev idi²⁷². Yeni fraksiyon önceki dönemde belirlenmiş programı benimsemiş ve bu program doğrultusunda çalışmalarını sürdürmüştür. Partilerle münasebetlerde III. Duma döneminde Müslüman Fraksiyonu'nun tavrında bir değişiklik söz konusudur. Kadetler ya da 17 Ekim Birliği ile ittifak yerine gündeme gelen konuların niteliğine göre farklı gruplarla işbirliği yapılmasını daha doğru bir siyasî tavır olarak görmüşlerdir²⁷³.

Üçüncü defa oluşturulan Müslüman Fraksiyonu, Çarlık yönetiminin Duma'nın normal çalışma süresini tamamlamasına fırsat verdiği için beş yıl boyunca Duma'da Rusya Müslümanları'nın seslerini duyurmaya, Rusya'da eşit vatandaş konumuna yükselmeleri için ihtiyaç duyulan kanunların çıkmasına çalışmıştır. III. Duma'da oluşturulan Müslüman fraksiyonu RMİ'nin resmî bir parti olması engellendiği için 1908 yılından itibaren Rusya Müslümanlarının siyasî faaliyetlerinin de merkezi konumuna yükselmiştir. III. Duma'nın normal çalışma süresini tamamladığı 9 Temmuz 1912 tarihinde seçimlerin yenilenmesi için dağılmasıyla üçüncü Müslüman fraksiyonunun da görevi bitmiştir.

IV. Duma'da Müslüman Fraksiyonu daha da küçülerek varlığını sürdürmüştür. Çarlık döneminin son Devlet Dumasına Rusya Müslümanlarının gönderdiği 7 milletvekili 17 Kasım 1912 tarihinde yaptıkları

²⁷² Sadreddin Maksudî, "Hesapname 3. Duma ve Müslüman Fraksiyası Hakkında Siyasî Sohbetler", **Yıldız**, No:281, 3 Temmuz 1908, s.2-3.

²⁷³ Dilara Usmanova, **Musulmanskie Predstaviteli...**, s.189-190.

toplantı ile bir fraksiyon oluşturma kararı aldılar²⁷⁴. Bu ortak karara iştirak etmeyen Muhammed Dalgat, Terakkiperverler grubuna katılmayı tercih etti. Böylece 6 kişiden oluşan fraksiyonun başkanlığını bir süre İsa Yeniyekev yürüttükten sonra Kutluğ Muhammed Tevkilev ikinci defa Müslüman Fraksiyonunun başkanlığını üstlendi. Müslüman Fraksiyonunun üyeleri de Terakkiperverlere yakın olmakla birlikte III.Duma çalışmaları sırasındaki siyasî tavrı devam ettirerek, başta millî gruplar olmak üzere, gerektiğinde farklı gruplarla işbirliği yapmalarına imkan verecek siyasi ilişkiler kurmayı denemişlerdir. Kadet grubunun Balkan savaşları sırasındaki şiddetli Türk karşıtı siyaseti ve Rusya Müslümanlarının Duma gündemine getirdiği meselelerdeki ilgisiz yaklaşımları Müslüman Fraksiyonunu onlardan uzaklaştırmış ve karşılıklı münasebetlerde büyük gerileme olmuştur IV. Duma çalışmaları I. Dünya savaşının getirdiği koşullar sebebiyle 3 Eylül 1915-9 Şubat 1916 tarihleri arasında yaklaşık beş ay süreyle kesintiye uğramış, 16 Aralık 1916 tarihinde yeniden çalışmalara ara verilmiş, Şubat 1917'de süresiz olarak meclisin tatil edildiğinin ilan edilmesi ile de IV.Duma'nın görevi bitmiştir²⁷⁵.

II. MÜSLÜMAN FRAKSİYONUNUN RUSYA MÜSLÜMANLARI'NIN TALEPLERİ DOĞRULTUSUNDA DUMA GÜNDEMİNE TAŞIDIĞI MESELELER

A. Müslüman Fraksiyonu ile Rusya Müslümanları İttifakı İdare-i Merkeziyesi'nin İşbirliği

R.M.İ'nin daimî merkez bürosunu kurma çabaları sonuç vermemesi üzerine, yerine muvakkat komisyon kurulduktan sonra II. Duma'daki Müslüman Fraksiyonu ile R.M.İ. arasındaki münasebet şekillenmeye başladı. Muvakkat komisyon üyeleri Duma'da Müslüman ahali ile ilgili meselelerde fraksiyona destek olma ve onunla birlikte çalışma kararı alarak, durumu

²⁷⁴ “Dürtinçi Devlet Dumasında Müslüman Fraksiya”, **Vakit**, No:1075, 13 Kasım 1912, s.1.

²⁷⁵ Usmanova, **a.g.e.**, s.201-202.

fraksiyon üyelerine bildirdiler. Fraksiyon üyeleri bu konuda farklı görüşlere sahipti. Bir kısmı halkın temsilcileri olarak kendi prensipleri doğrultusunda çalışabileceklerini, muvakkat komisyonun fraksiyon işlerine dahlinin lüzumsuz olduğunu ileri sürdüler. Ancak çoğunluk muvakkat komisyonun milletvekilleri ile birlikte çalışmasını münasip ve hatta gerekli görmüştür. Bu işbirliğinin ne şekilde yürütüleceğini belirlemek üzere 3 Nisan 1907 tarihinde karma bir toplantı yapıldı²⁷⁶. Toplantıya R.M.İ. idare-i merkeziyesinin 11 üyesi, fraksiyonun 28 üyesi ve “Müslümanların Hizmet Taifesi” grubunun başkanı Zeynelov katılmıştır. İlk toplantı genel görüşmeler şeklinde geçmiş ve karma toplantının ikinci aşaması 6 Nisan 1907 tarihinde yapılmıştır.

6 Nisan günü toplantıya aynı zamanda Müslüman Fraksiyonu'nun reisi olan Biggulov'un başkanlığında devam edildi. Müzakereler sonucunda fraksiyon üyeleri ile R.M.İ. İdare-i Merkeziye'si muvakkat komisyonu üyelerinden karma bir heyet oluşturulması konusunda mutabakata varıldı. Buna göre, oluşturulacak 23 kişilik karma heyette muvakkat komisyonun beş üyesi de bulunacak ve fraksiyon üyeleri ile eşit haklara sahip olacaklardı. 15'i Müslüman Fraksiyonu üyelerinden oluşacak heyetin kalan üç üyeliğine Müslümanların Hizmet Taifesi grubundan milletvekilleri seçilecekti. 6 Nisan toplantısı bu çalışmalardan sonra dağıldı. 7 Nisan günü yapılan toplantıya ise Ali Merdan Topçubaşı başkanlık etti. Toplantının amacı karma komisyon üyelerinin tespiti idi. Fraksiyondan karma komisyona Biggulov, Mehdiyev, Sultanov, Kuşçugulov, Osmanov, Kariyev, Muhammedcanov, Sırtlanov, Sabir Hasanov, Seyfeddinov, Hanhoyski, Tevkilev, Birimcanov, Sadrî Maksudov, Hasmammedov seçilmiştir. Muvakkat komisyonun üyeleri Topçubaşı, Akçura, Alkin, Kerimov, İbrahimov da bu karma heyete dahil olurken, Müslümanların Hizmet Taifesi kendisine bırakılan 3 üyeyi daha sonra belirleyecekti²⁷⁷.

²⁷⁶ Fatih Kerimî, “Müslüman İttifakı Peterburg'da Müslümanlar Nişliyi?”, **Vakit**, No:158, 12 Nisan 1907, s.2.

²⁷⁷ Fatih Kerimî, “Peterburg'da Müslümanlar İttifak ve Fraksiyon”, **Vakit**, No:159, 14 Nisan 1907, s.1-2.

Karma komisyon da Dinî ve Millî İşler, Hukuk İşleri Komisyonu ve Toprak İşleri Komisyonu olmak üzere üç alt komisyona ayrıldı²⁷⁸. Dinî ve Millî İşler Komisyonu başkanı Kutluğ Muhammed Tevkilev, üyeleri ise; Topçubaşı, Alkin, Osmanov, Kariyev, İbrahimov, Akçurin, Maksudov, Hasmemmedov, Kerimov, Kuşçugulov ve Seyfeddinov idi. Hukuk İşleri Komisyonu başkanı Topçubaşı, üyeleri; Alkin, Hanhoyski, Biggulov, Muhammedcanov, Mehdiyev, Kariyev ve Hasmemmedov idi. İktisadî İşler Komisyonunun başkanı Hanhoyski, üyeleri; Alkin, Birimcanov, Karatayev, Seyfeddinov, Sırtlanov ve Hasanov idi²⁷⁹.

12 Nisan'da bu alt komisyonların her biri teşkilatlanmalarını tamamlayarak çalışmaya başladılar. Dinî ve Millî İşler Komisyonu Duma'ya sunulan dinî cemiyetlerin teşkili, vicdan hürriyeti, bir dinden başka bir dine geçiş, mahalli mahkemeler gibi kanun taslakları ve hükümetin bu konulara yaklaşımı hakkında raporlar hazırlamıştır. Ali Merdan Topçu Baş 31 Mart kanununun değiştirilmesi, Seyid Giray Alkin de ticaret erbabının istirahat vakitlerinin belirlenmesi hakkında kanun teklifleri hazırlamışlar, söz konusu teklifler 26 Mayıs'ta Devlet Dumasına sunulmuştur. Ayrıca Duma'daki Din Komisyonuna verilmek üzere Topçubaşı Rusya'da Müslüman vatandaşların tâbi oldukları kısıtlamaları sistematik bir şekilde ortaya koyan bir rapor hazırladı.

Muvakkat komisyon üyeleri Yusuf Akçura, Fatih Kerimî, Abdürreşid İbrahim din hürriyeti hakkındaki kanun taslaklarını Tatar Türkçesine tercüme etmekle meşgul oldular. Ali Merdan Topçubaşı, zemstvo idaresinin halen kurulmadığı vilayetlere de bu idarenin tesis edilmesini amaçlayan bir kanun tasarısı hazırlığına girişti. Yusuf Akçura da Rusya Müslümanları'nın dinî idarelerinin hak ve yetkilerini düzenleyen yeni bir kanun teklifi hazırladı²⁸⁰.

²⁷⁸ Sadreddin Maksudî, "Hesapname", **Yıldız**, No:147, 20 Temmuz 1907, s.2. Sadri Maksudî alt komisyonlardan birini Toprak komisyonu olarak belirtirken, *Vakit Gazetesi*'nde konu ile ilgili verilen haberde söz konusu alt komisyonun adı "Ekonomi İşleri Komisyonu olarak belirtilmektedir. Bununla birlikte söz konusu komisyonun toprak sorunları ile meşgul olacağı her iki kaynakta da belirtilmektedir.

²⁷⁹ "Peterburg'da Müslümanlar", **Vakit**, No:161, 19 Nisan 1907, s.1.

²⁸⁰ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, **F.1370, Op.1, D.14, L.13**. , Yusuf Akçura, Dinî idareler hakkındaki kanun taslağını hazırlamak üzere Kazan'a dönmüş ve çalışmalarına burada devam etmiştir. Kanun taslağını Tatar Türkçesinde hazırlamayı mümkün görmemiş, "*Osmanlı Türkçesi*" ile yazmayı

Ancak bu sırada Çar tarafından II. Duma'nın da dağıtılması kararı alındığı için zemstvo ve dini idareler hakkındaki kanun tasarıları Müslüman fraksiyonunca Duma gündemine taşınamadı.

Bu dönemde idare-i merkeziye heyetinin fraksiyon çalışmalarına yardımcı olmak üzere attığı önemli adımlardan biri de R.M.İ ve Müslüman Fraksiyonu'nun yayın organı olacak Rusça bir gazete çıkarma teşebbüsüdür. Bu konuda ilk adım R.M.İ. İdare-i Merkeziyesi'nin Kasım ayında Moskova'da yaptığı toplantıda atılmıştır. Bu toplantıda Ali Merdan Topçubaşı'nın "Kitap" isminde bir matbuat şirketi kurmak için hazırladığı nizamname kabul edilmiştir. Bu nizamnameye göre, matbaa açmak, çeşitli dillerde kitaplar, broşürler, gazeteler ve dergiler basıp neşretmek için bir şirket kurulacak, şirketin 100 bin rublelik başlangıç sermayesi 50 ve 100 rublelik hisselerle bölünecekti. Şirketin nizamnamesi tasdik edildikten sonra hisse sahipleri toplanarak şirket yöneticilerini, yazarlar heyetini seçecekler ve şirketin çalışma tarzını belirleyeceklerdi. Ana hatları bu şekilde olan nizamname Rusça olarak hazırlandığından halkın anlaması için *Türkice*'ye tercüme edilerek Müslüman vilayetlerine gönderilecekti.

İdare-i Merkeziye söz konusu toplantıda bu işe başlamak üzere İsmail Gaspıralı'nın başkanlığında üç kişilik bir komisyon belirlendi. Komisyon şirket ortaklarını kaydetmeye başlayacaktı. Ancak bu usul ile şirketin teşekkülünün iki yıldan uzun bir süre alacağını tahmin eden İdare-i Merkeziye 31 Mart - 8 Nisan tarihleri arasında yapılan toplantıda işi çabuklaştırma kararı almış, bunun için izlenecek yolu da muvakkat komisyon ortaya koymuştur. Şirketin kurulması çalışmaları devam ettirilecek fakat bu sırada Rusya Müslümanları'nın fikirlerini, arzu ve taleplerini, aldıkları kararları hükümete, Rus halkına ve Duma'ya bildirecek bir vasıta olarak Rusça gazete yayınlanması işi hızlandırılacaktı. Rusça gazete yayınının önündeki en büyük zorluk bütçe oluşturulması olduğundan zengin Rusya Müslümanlarına

ise fraksiyon üyelerinin bir çoğunun anlamayacağı düşüncesi ile uygun bulmamış, Kazan'da bir avukattan yardım alarak Kanun taslağını hazırlamıştır. 70-80 sayfa civarında olduğunu ifade ettiği kanun taslağını Tatar Türkçesi ile Beyanü'l-hak gazetesi basmayı önermişse de bunu kabul etmemiş, Rusça olarak bastırma imkanı da bulamamıştır. Bkz. Yusuf Akçura, "Yana Kanunlar Kütkende", **Ahbar**, No:12, 9 Ocak 1908, s.1.

müracaat edilerek, kendilerinden kurulacak şirkette sahip olacakları hisseler karşılık 1000'er ruble toplanacaktı. Muvakkat Komisyon gazete neşrine başlamak için 40.000 rublenin yeterli olacağını öngörmüştü. Bütçe oluşturma sürecinin Haziran ayına kadar tamamlanmasını hedefleyen Muvakkat Komisyon, plan başarılı olduğu takdirde Kasım-Aralık 1907'de gazetenin yayına başlayabileceği görüşünde idi²⁸¹.

II. Duma'nın dağıtılmasından sonra Muvakkat Komisyon Tercüman, Vakıf ve Yıldız gibi gazetelerde yayınladığı bildiri ile Rusya Müslümanlarını III. Duma için yapılacak seçimlere gayretle iştirak etmeye teşvik etmiştir. Zira 3 Haziran kanunu sonucunda Rusya Müslümanları'nın Duma'daki temsil oranının azalacak olması Müslüman ahali arasında seçimleri boykot etme fikrinin yayılmasına sebep olmuştu. Muvakkat komisyon, Rusya Müslümanları'nı kendi milletvekili adaylarının seçilmesi için çabalamaya, kendi adaylarının bulunmadığı yerlerde meşrutiyet rejimini benimseyen, hürriyetperver adayları desteklemeye çağırmıştır. Muvakkat komisyon II.Duma'da Müslüman Fraksiyonu ile ortaya koydukları uyumlu çalışmalara atıfta bulunarak III. Duma'da da Müslüman Fraksiyonu'na yardımda bulunacak nitelikli insanlardan oluşan bir büro kurulması için gerekli desteği sağlama konusunda Rusya Müslümanlarına çağrı yapmıştır²⁸². 17 Haziran'da yayınladığı ikinci bir bildiri ile Muvakkat Komisyon seçimlerde istenilen neticenin ele edilmesi için mahalli komiteler kurulmasını ve seçim süreçlerinin bu komiteler vasıtası ile yakından takip edilmesini tavsiye etmiştir²⁸³.

Muvakkat komisyonun bu icraatlarını takiben İdare-i Merkeziye toplantısı 17–22 Ağustos tarihleri arasında Nijni-Novgorod'da yapıldı²⁸⁴. Dört oturumda tamamlanan görüşmelerde şu meseleler ele alınmıştır: 1) Duma'daki Müslüman milletvekillerine yardım etmek için Petersburg'da daimi bir büro oluşturulması 2) Petersburg'da Rusça bir gazete'nin yayınlanması 3)

²⁸¹ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, **F.1370, Op.1 , D.14, L.13-14.**

²⁸² “Rusya Müslümanları İttifakı'nın Muvakkat Komissiyası Tarafından” , **Yıldız**, No:140, 4 Temmuz 1907, s.1-2.

²⁸³ “Rusya Müslümanları İttifakı'nın Muvakkat Komissiyası Tarafından Müslüman Sayılacaklarına Hitap” , **Yıldız**, No:141, 6 Temmuz 1907, s.1–2.

²⁸⁴ Bozkurt, **a.g.e.** , s.412.

İttifakın nizamnamesini tasdik ettirmek 4) İdare-i Merkeziye'nin şimdiki ve gelecekteki ahvali 5) Para meselesi 6) Yeni seçim kanuna bakış.

İdare-i Merkeziye üyeleri görüştükleri meselelerde ağırlığı Petersburg'da daimi büro kurma meselesine vermişler, bu konu hakkındaki düşüncelerini bu sırada Nijni-Novgorod'da bulunan Rusya Müslümanları'nın önemli tüccarlarına da aktarmayı kararlaştırmışlardır. 21 Ağustos'ta onlarla da müşavere toplantısı yapan İdare-i Merkeziye heyeti üyeleri, diğer bütün partilerin büro ve idare-i merkeziyelerinin Duma'daki fraksiyonlarına yardımlarda bulduklarına; yeni seçim kanunu gereğince III. Duma Müslüman milletvekillerinin pek az olacağına dikkati çekerek Müslümanlar için de böyle daimi bir büro tesis edilmesini pek uygun ve gerekli gördüklerini vurgulamışlardır. Görüşmeler sonucunda, gerekli büroyu teşkil etme yetkisi idare-i merkeziyeye bırakıldı. Büronun senelik masrafları karşılığı olan 15-20 bin rublenin İdil-Ural bölgesinden, Kafkasya, Kırım, Türkistan, Sibiryaya ve Step vilayetlerinden toplanmasına karar verildi. Bunu toplamak için de her bölgeden birer ikişer muteber adam tayin edilmiştir. Bu paraların Eylül ayı içinde toplanması, büronun Ekim ayında Petersburg'da işe başlaması öngörülmüştür.

İdare-i Merkeziye daimî büroyu teşkil etme meselesini müzakere ettikten sonra büroya üç üye tayin etmeye karar verdi. İdare-i Merkeziye'nin yeniden toplanması maddi ve manevi yönlerden müşkül olduğundan bu üç üyeyi hemen belirlemeyi uygun gördüler. İdare-i Merkeziye tarafından daimî büroya üye olarak Ali Merdan Topçubaşı, Bahıtcın Karatayev, Abdullah Apanay seçilmiş ise de 21 Ağustos toplantısına katılan tüccarlardan bazılarının birkaç imza ile İdare-i Merkeziye reisine dilekçe vererek daimi büro üyeliğine Musa Bigiyev'in seçilmesini istemeleri anlaşmazlığa sebep olmuş ve büro üyelerinin seçimi bir sonraki İdare-i Merkeziye toplantısına bırakılmıştır.

Bunların dışında II. Duma'da Müslüman Fraksiyonu, vicdan hürriyeti, genel eğitim ve gelecek Duma, tesisat-ı ruhaniyenin ıslahı hakkında hazırlanan raporların ve gazete meselesinin görüşülmesi genel toplantılar yapılmasına müsaade edilmediği için mümkün olmadı. İdare-i Merkeziye

seçim hakkında Tatarca-Rusça yeniden bir hitapname dağıtıp, seçmenlere müracaat edilmesine karar verdi. Parti nizamnamesinin onaylatma meselesinin sürekli üzerinde durulması kararlaştırıldı²⁸⁵.

İdare-i Merkeziye büro meselesini ve diğer konularda son kararlarını belirlemek üzere 5 Kasım 1907 tarihinde Petersburg'da bir toplantı daha yaptı²⁸⁶. Muhtemelen bu toplantı neticesinde Ali Merdan Topçubaşı, Sultan Bahitcan Karatayev, Seyid Giray Alkin, Fethali Hanhoyski'den oluşan bir büro kurulmuştur²⁸⁷. Bu şekilde sıkı bir işbirliği halinde yürüyen İdare-i Merkeziye ve Müslüman Fraksiyonu ilişkileri III. Duma'nın ilk yılında da devam etmiş; III. Duma çalışmalarına başladıktan sonra her ne kadar yeni bir karma komisyon oluşturulmamışsa da Fraksiyona yardımcı olmak üzere kurulan büro vasıtası ile R.M.'nin önde gelen üyeleri Duma çalışmalarında milletvekillerine destek olmuşlardır²⁸⁸. 1908 yılının ikinci yarısından sonra R.M.İ. nizamnamesinin resmen tasdik edilmeyeceği anlaşıldıktan sonra parti faaliyetleri akamete uğramış, Müslüman Fraksiyonu Kazan Tatarları ve Rusya Müslümanları'nın siyasî iradesini temsil eden yegâne organizasyon haline gelmiştir. Müslüman Fraksiyonu'nun bu vasfı ile Devlet Duması'nda meşgul olduğu en önemli ve öncelikli sorunlardan biri toprak meselesi olmuştur.

B. Toprak Meselesi

Rusya'da 1861 yılından itibaren serfliğin kaldırılması kararı soruncunda ortaya çıkan hür köylüye arazi temini meselesi büyük bir problem halini almıştır. Çarlığın büyük toprak sahiplerinin mülklerine zarar vermeden köylülerin toprak sorununu çözmeye çalışması sürecin uzamasına yol açmış; ekonomik bakımdan zor durumda kalan köylüler arasında huzursuzluklar baş

²⁸⁵ “Nijni'de Müslüman Cıyuluşı”, **Vakit**, No:213, 30 Ağustos 1907, s.2.

²⁸⁶ “Müslüman İttifakı”, **Vakit**, No: 249, 27 Kasım 1907, s.1.

²⁸⁷ Bu büronun kimlerden oluştuğu konusundaki ihtiyatlı yaklaşımımızın sebebi, 5 Kasım 1907 tarihli idare-i merkeziye toplantısı hakkında bilgileri ayrıntılı bir şekilde elde edemeyişimizdir. Söz konusu bilgileri ihtiva eden Vakit gazetesinin 246. sayısının görebildiğimiz tek nüshasında ilgili sayfa tahrif olmuş durumdadır. Bozkurt'un III. Duma'da Müslüman Fraksiyonuna yardım ettiklerini belirttiği İdare-i Merkeziye üyeleri bu büronun kadrosunu teşkil eden kişiler olmalıdır. Bkz. Bozkurt, **a.g.e.** , s.422.

²⁸⁸ Sadreddin Maksudî, “Hesapname 3. Duma ve Müslüman Fraksiyası Hakkında Siyasî Sohbetler”, **Yıldız**, No:283, 10 Temmuz 1908, s.2.

göstermiş ve Avrupa Rusyası'nda köylüler ile toprak sahipleri arasında çatışmalar görülmeye başlamıştır²⁸⁹. Çarlık yöneticilerinin Kırım, Kafkasya, Başkurt Bölgesi, Sibiryaya, Step ve Türkistan vilayetlerinde yerli ahalinin sahip olduğu arazileri meselenin çözümünde kullanılacak bakir kaynaklar olarak görüp, bu yönde çalışmalar başlatması toprak meselesine Rusya Müslümanları'nın da dâhil olması sonucunu doğurmuştur. Kırım'da vakıf arazileri ve Osmanlı topraklarına göç eden Tatar halkının boşalttığı bölgeler devletleştirilerek yeni göçmenlere dağıtılmış; Kafkasya'da bir yandan Rus göçmenler için araziler devletleştirilirken, diğer taraftan büyük toprak sahiplerinden alınan arazilere farklı etnik unsurlar yerleştirilerek etnik çatışmalara zemin hazırlanmıştır. Ural ötesi, Step ve Türkistan vilayetlerindeki göçebe ahalinin toprakları da devletleştirilerek Rus göçmenler için yeni araziler açılması çalışmalarına girilmiştir²⁹⁰.

Başkurt bölgesinde arazilerin statüsü ve mülkiyet durumu 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başında belirlenmişti. 1863 Ancak Orenburg Genel Valisi Kirjanovskiy'nin yönetimi döneminde bu sistem bozulmuştur. 13 Mayıs 1863 tarihli kanunun uygulama süreci bu sorunu başlatmıştır. Toprakların köylüye dağıtımı sırasında 30'ar desatin verilmesi gerekirken 15 desatin arazi verilmiş, kalan yarısı ise devlet arazisi olarak kabul edilmiştir. Elde edilen bu yeni araziler gubernatörün yakın çevresine ve bazı etkili isimlere çok cüzi miktarlar karşılığında satılmıştır. 1870'li yıllarda da Başkurtlar'ın ellerindeki arazi belgeleri arazi düzenlemeleri bahane edilerek toplanmış, ancak daha sonra bu belgeler iade edilmeyince Başkurtlar söz konusu topraklar üzerindeki haklarını ispat etme imkânını yitirmişlerdir.

6 Haziran 1894 yılında çıkan bir kanunla Başkurt bölgesindeki ormanlar hazine arazisi olarak ilan edilmiştir. 20 Nisan 1898 tarihli kanunla da Ufa, Orenburg ve Perm şehirlerinde arazi komisyonları kuruldu. Daha önce erkek nüfus dikkate alınarak kişi başına 15 desatin arazi verilirken, bu kanunla 15 desatinlik araziye sahip ailenin erkek çocukları kendilerine bu

²⁸⁹ Ayneddin Ahmerov, "Müslümanlar'ın Yer Meselesi", **Kazan Muhbiri**, No:21, 6 Ocak 1906, s.1.

²⁹⁰ Usmanova, **Musulmanskie Predstaviteli...**, s. 318-319.

araziden düşen payı alacaklardı. Böylelikle birkaç nesil sonra Başkurt halkı tamamen topraksız hale gelmiş olacaktı²⁹¹.

Kazak toprakları için de benzer bir süreç işlemekteydi. 1868 yılına kadar Kazak ahalinin meskûn olduğu topraklar onların malı sayılıyordu. 1868 yılında çıkarılan kanunla göçebe halkın yaşadığı topraklar devlet malı haline getirildi. Kazaklar'ın geleneksel hayat tarzlarını devam ettirmeleri için süresiz olarak kullanımlarına verildiği ilan edildi. Çarlık yönetimi bu sırada Rus köylüsünün bölgeye göçünü ilgili volost yöneticilerinin iznine bağlı olarak serbest bırakmıştı. 19. yüzyılın sonlarında ülkenin batı bölgelerinde kırsal nüfusun artması ile arazi sıkıntısının baş göstermesi üzerine hükümet Sibiryâ, Step ve Türkistan vilayetlerine köylü göçünü teşvik etmeye başladı.

1895 yılında F.A. Şerbin başkanlığında bir heyet Kazak ahalisinin kullanımındaki devlet arazilerinin yüz ölçümünü kesin olarak belirlemek için bölgeye gönderilmiştir. Heyet 12 uyezd merkezinde çalışmalar yapmış; kullanabilir arazi olarak 168 milyon desatinlik bir alanı tespit etmiştir. Bu arazinin 20 milyon desatinlik kısmının Rus göçmenlerine dağıtılabilecek durumda olduğu belirlenmiştir. İlk aşamada 4 milyon desatin arazinin Rus göçmenlere dağıtılabileceğini öngören heyetin çalışması sonucunda kitleler halinde Rus göçmenler bölgeye gelmeye başlamışlardır. Hükümetin aktif katılımı ve desteği ile Avrupa Rusyası'ndan göç dalgası Semeriçe vilayetine 1905, Sirderyâ, Semerkand ve Fergana oblastlarına 1906'dan itibaren yoğunlaşmıştır. 14 Şubat 1905 tarihli kanunda göçmenlere arazi temini sırasında yerli ahalinin menfaatinin gözetilmesi öngörülmesine rağmen, uygulamada bu hassasiyet gösterilmemiş ve en verimli araziler göçmenlere bırakılmıştır²⁹².

Toprak meselesinde Müslüman milletvekillerinin tutumu I. Duma çalışmaları sırasında bu sorunlar etrafında şekillenmeye başladı. Fraksiyonun oluşturulmasından sonra 24 ve 28 Haziran 1906 tarihinde

²⁹¹ Şehbal Seyfeddinov, **Zayavlenie Çlena Gosudarstvennoy Dumi ot Orenburgskoy Gubernii Şigbala Sahautdinova Seyfitdinova k Agrarnuyu Komissiyu 2 Gosud Dumi**, Orenburg, Kerimov, Hüseyinov ve Şürekası Matbaası, 1907, s.2-5.

²⁹² Usmanova, **Musulmanskie Predstaviteli...**, s.324-326.

yapılan grup toplantısında toprak reformu meselesinin ana hatları tartışıldı²⁹³. Müslüman grubunda çoğunluk tarafından kabul edilen görüş Kadet programına yakındı. Buna göre grup vilayetlerde ellerinde yetersiz miktarda arazi olan yoksul köylülere yapılacak toprak dağıtımının o vilayetin toprak fonu çerçevesinde gerçekleştirilmesi gerektiğini savunuyordu²⁹⁴. Bu tutum hükümetin göç politikasına karşı idi.

II. Duma döneminde toprak meselesi Müslüman Fraksiyonu'nun bölünmesinin sebeplerinden biri idi. M.H.T. özel mülkiyet statüsünde geniş arazilerin müsadere edilerek halka bedelsiz dağıtılmasını isterken, vakıf arazilerine de el konulup topraksız köylülere dağıtılmasını savunuyordu. Müslüman Fraksiyonu ise Kadetlerin de benimsediği şekilde özel mülkiyet statüsüne dâhil geniş toprakların bedelleri ödenerek devletleştirilmesi gerektiği görüşünü savunmaktaydı. Müslüman Fraksiyonu milli müesseselerin (camiler, mektepler, medreseler ve yetimhaneler) giderlerinin karşılanmasında önemli katkıları olan vakıflara ait arazilerin muhafaza edilmesinden yana idi.

II.Duma'da oluşturulan toprak komisyonuna Müslüman Fraksiyonu çeşitli vilayetlerden gelen milletvekilleri ile katılmıştı. Bunlar Kafkasya, Kırım, İdil-Ural bölgesi, Türkistan, Güney Kafkasya'dan seçilen vekillerdi. Toprak meselesi Duma'da tartışıldığı sırada K.Hasanov, B.Sultanov, M.Şahtinskiy, Z.Zeynelov ve Karatayev kendi bölgelerinin şartları doğrultusunda görüşlerini dile getirdiler. Hasanov, Başkurt bölgelerinde yaşanan kıtlığa ve Başkurtların ellerindeki toprakların yetersizliğine değinmiştir. Güney Kafkasya temsilcisi Hanhoyski ve Kazak milletvekili Karatayev kendi bölgelerinde Rus göçmenlerin yerleştirilmesinin yol açtığı problemler üzerinde durmuşlardır. Kırım vekili Mehdiyev, Kırım Tatarları'nın topraklarına hukuka aykırı bir şekilde el konulmasını ve vakıf mallarının devletleştirilmesini eleştirmiştir. Erivan milletvekili Şahtinskiy bölgede özel

²⁹³ Usmanova, **a.g.e.** , s.318.

²⁹⁴ Seyid Giray Alkin, "Duma'nın Karıysı İşleri-I *Cir Meselesi*", **Kazan Muhbiri** , No:62, 3 Nisan 1906, s.1.

mülkiyet statüsündeki toprakların rayici üzerinden değil, çok düşük fiyatlarla devletleştirildiğini anlatmıştır.

II.Duma'nın çalışmalarını sürdürdüğü dönemde Müslüman Fraksiyonu'nun toprak meselesi ile ilgili görüşlerini bir bütün olarak ortaya koyan Sultanov'dur. Sultanov hangi toprakların hangi şartlarla köylülere verileceği ve köylüler arasında toprağın nasıl paylaşılacağı gibi birkaç karmaşık durum sebebi ile toprak meselesinin çözülmesinin zorlaştığını ifade etmiştir. Rusya toprakları çok geniş bölgelere yayıldığı ve bu bölgelerde farklı iklimler koşulları görüldüğü için toprak meselesine her vilayetin kendi içinde çözüm bulması gerektiğini ifade etmiştir. Köyler arasında toprağın nasıl paylaşılacağı meselesinde ise oluşturulacak yerel komitelerin yetkili olmasını önermiştir²⁹⁵.

Orenburg vilayeti milletvekili Şehbal Seyfeddinov, Duma toprak komisyonuna sunduğu raporda Başkurt bölgesindeki toprak meselesine çözüm önerileri getirmiştir. Buna göre: *"6 Haziran 1894 tarihli kanun iptal edilmelidir. Bu kanunla devlet hazinesine devredilen ormanlar Başkurt malikâne sahiplerine geri verilmelidir. 20 Nisan 1898 tarihli kanun da iptal edilmelidir. Bu kanun doğrultusunda kişi başına yapılan arazi tahsisleri yerel şartlara uygun değildir. Başkurt arazileri hakkında çıkarılacak yeni kanunlarda nüfusları ve ekonomik faaliyetleri göz önüne alınmalıdır. Devletleştirilen ve kaynak arazi statüsüne sokulan toprakların idaresi Başkurtlar tarafından oluşturulacak yerel idare kurullarına bırakılmalıdır. Başkurtlardan alınarak büyük toprak sahiplerine ve memurlara satılan arazilerden elde edilen gelir yeni oluşturulan arazi birimlerinin genişletilmesinde kullanılmalıdır. Yönetimin ve etkili kişilerin baskıları ile değerinin çok altında Başkurtlar'ın menfaati gözetilmeden, uzun süreli kiraya verilen araziler Başkurtlar'a iade edilmelidir. Kaynak arazilerin satışı kanunla men edilmelidir."*²⁹⁶

III.Duma döneminde 17 Ekim İttifakı Partisinin teklifi ile 71 milletvekilinden oluşan göç işleri komisyonu kurulmuş; bu komisyonda

²⁹⁵ Usmanova, **a.g.e.** , s.319–320.

²⁹⁶ Seyfeddinov, **a.g.e.** , s.6–8.

Müslüman milletvekillerinden Sırtlanov, Tevkilev, Hasmemmedov ve Müftüzade yer almıştır. IV. Duma'da da çalışmalarına devameden bu komisyonda Müslüman milletvekillerinden sadece Caferov yer almıştır²⁹⁷.

III.Duma'da Türkistan bölgesinden temsilci olmadığı için onların haklarını koruma görevini İdil-Ural ve Kafkasya bölgesi milletvekilleri üzerine almıştır. III.Duma döneminde toprak meselesinin önemli bir parçasını oluşturan göç meselesi gündeme geldiğinde Hasmemmedov, Haydarov ve S.Maksudî yaptıkları konuşmalarla Türkistan halkının haklarını savunmuşlardır²⁹⁸. Sadri Maksudî Rus köylülerinin iskânı sonrasında Kazaklar'ın topraksız kalmamaları için Akmolla, Turgay, Yedisu, Ural, Semeriçe, Amuderya ve Sırderya vilayetlerinde özel arazi komisyonları kurulması gerektiğini dile getirmiştir²⁹⁹. Sadrî Maksudî, göç politikasında Rus hükümetinin daha önce aldığı kendi kararlarına dahi riayet etmediğini, toprak meselesinin imparatorlukta yaşayan kavimlerden birinin menfaatleri gözetilmeden diğerinin lehine düzenlenmenin doğru bir yaklaşım olmadığını vurgulamıştır³⁰⁰.

Müslüman Fraksiyonu sadece Duma kürsüsünde gündeme dair konuşmalarla değil kanun teklifi vermek sureti ile de toprak meselesi ve hükümetin göç politikasına karşı mücadele etmiştir. 13 Haziran 1908 tarihinde Müslüman Fraksiyonu tarafından Tevkilev ve Hasmemmedov'un imzasıyla göç işleri komisyonuna verilen kanun teklifinde göçebe halkın arazisinin devlet malı sayılmasının hukuka aykırı olduğu, bu şekilde bir politikanın Rusya'nın siyasî hâkimiyetini yansıtmaktan başka bir vasfı olmayacağı belirtiliyordu. Bu taslak III. Duma'nın görev süresi bitinceye kadar görüşülmeksizin komisyonda bekletilmiştir.

Hükümet, Duma'da yapılan görüşmeler dışında, toprak meselesi hakkında kendi çalışmalarını yürütüyordu. 1907 Mart-Kasım döneminde İçişleri Banka yardımcısı A.İ.Likoşin, daha sonra Şubat 1908'de A.A.Şultsa,

²⁹⁷ Usmanova, **a.g.e.** , s.328–329.

²⁹⁸ Usmanova, **a.g.e.** , s.332.

²⁹⁹ Sadreddin Maksudov, "Hesapname, 3. Duma ve Müslüman Fraksiyası Hakkında Siyasî Sohbetler", **Yıldız**, No: 284, 13 Temmuz 1908, s.2.

³⁰⁰ "Rusya Gazitesinden Maksudov Nutku", **Yıldız**, No:378, 23 Mart 1909, s.2–1. , "Sadri Efendi Maksudî Nutku", **Yıldız**, No:542, 21 Mayıs 1910, s.2–3.

Şubat 1909'da da B.E. İvanitskiy başkanlığında yapılan toplantılarda toprak sorunu ile bağlantılı konular görüşülmüştür. Hükümet çevreleri bu görüşmeler sonucunda şu hususlarda mutabakata varmışlardır: Avrupa Rusyası'ndaki toprak sorununu hafifletmek, malikâne sahiplerini topraksız köylülerin saldırılarından korumak, sınır bölgelerinde Rus hâkimiyetini güçlendirmek için devlet açısından güvenilir nüfus kitlesi olan Rus köylülerinin sayısını mümkün olduğu kadar artırmak. Bu esaslar çerçevesinde Haziran 1909'da yürürlüğe giren kanun ile göç politikası devam ettirilmiştir³⁰¹.

C. Eğitim Meselesi

Müslüman Fraksiyonunun Devlet Duması'ndaki önemli yer tutan faaliyetlerinden biri de Rusya Müslümanları'nın eğitim sorunlarıdır. Bu alandaki sorunlar hükümetin Müslüman tebaayı muhtemel bir tehdit kaynağı gibi algılayıp, bu tehdidi bertaraf etmek ve onların imparatorluğa entegrasyonunu sağlamak için asimilasyon politikasına ağırlık vermesi ve eğitimi de asimilasyonun bir vasıtası olarak kullanmak istemesinden kaynaklanmıştır. Müslüman Fraksiyonu, kendi tabanının talepleri doğrultusunda, Çarlık yönetiminin bu politikasının eğitim alanındaki yansımaları olan 31 Mart kanunu³⁰² ve Rusya'da genel eğitim-öğretim sistemine geçiş sorunları ile meşgul olmuştur.

1. 31 Mart Kanunu

Müslüman Fraksiyonu'nun Duma'da karşılaştığı ilk önemli sorun 31 Mart 1906 tarihinde "Rusya'nın doğu ve güneydoğusunda yaşayan gayri Ruslar'ın ilkokulları hakkında kurallar" adıyla Halk Eğitimi Bakanlığı'nın yayınladığı kanundur. Kanunun başlıca maddeleri şunlardan ibarettir.

³⁰¹ Usmanova, *Deputatı ot Kazanskoy Gubernii v Gosudarstvennoy Dume Rossii*, Kazan, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, 2006 , s.168-169.

³⁰² Rusça "pravila" kelimesinin karşılığı kurallardır. Ancak sözkonusu tarihte ilan edilen genelge Tatar kamuoyunda "31 Mart Kanunu" adıyla maruftur. Bu sebeple çalışmamızda Tatar kamuoyunda bilenen şekli ile ifade edilmiştir.

1) Rusya'nın gayri Rus kavimlerinin yaşadığı doğu ve güneydoğu vilayetlerinde onlar için işbu esaslar doğrultusunda okullar açılacaktır.

2) Gayri Ruslar'ın okulları bir yandan onların fikren ve ahlaken gelişmeleri ve böylelikle hayatlarını iyileştirmelerinin yolunu açmak, diğer yandan bu kavimler arasında Rus dilini yaygınlaştırmak ve onları ortak vatana segi temelinde Rus halkı ile yakınlaştırmak içindir.

3) İlköğretimde her kavim kendi ana dilini kullanacaktır.

4) Gayri Rus okullarında muallim ve muallimeler, belli bir eğitim seviyesine sahip olmak şartıyla, her kavmin kendi mensupları arasından veya o kavimlerin dillerini bilen Ruslar'dan tayin edilecektir.

5) Gayri Rus okulları ya iki yıllık okuma yazma okulları, ya dört yıllık tek kademeli okullar ya da altı yıllık iki kademeli okullar şeklinde olabilir.

6) Birkaç farklı kavmin birlikte yaşadığı bölgelerde her kavmin ilkokulları ayrı olur. Fakat her kavim için ayrı tek kademeli okul açmak mümkün olmazsa son sınıflarda gayri Rus kavimlere mensup öğrencilerin hepsi birlikte Rusça okurlar.

7) İki yıllık ve dört yıllık gayri Rus okullarında din bilgisi, kilise Slavcası (Ortodokslar için), ana dilde okuma yazma, Rus dili (konuşma, okuma-yazma), dört işlem ve şarkı söyleme dersleri programı oluşturur.

İki kademeli mekteplerde ise aynı derecedeki Rus okullarının programı geçerli olup, anadil öğretimi için gerekli ders saatleri belirlenir.

8) Gayri Rus okullarının idaresi genel kurallar çerçevesinde görevli muallim ve muallimelere teslim edilir.

9) Gayri Rus okullarını idari ve öğretim faaliyetleri bakımından denetleme yetkisi Halk Eğitimi Bakanlığının yerel organlarına bağlı müfettişlere aittir.

10) İki yıllık veya bir kademeli okullarda öğretim Rusça ve her kavmin kendi dilindeki kitaplarla yapılacaktır.

11) Gayri Rus kavimlerden kendilerine has alfabeyle sahip olmayanların kitapları onların Rusça öğrenmesini kolaylaştırmak için Rus harfleri ile kendi dillerinde basılacaktır. Millî alfabesi olan kavimlerin kitapları

ise hem Rus harfleri ile hem de kendi harfleri ile basılacaktır. Kitaplar Rusça çevirileri ile de yayınlanabilir.

12) Çocuklar ana dilleri ile okuma yazma öğrenmeye başladıklarında eş zamanlı olarak Rusça konuşma dersleri de başlamalı, bu dersler ikinci öğretim yılının başından itibaren verilmelidir.

13) Gayri Rus kavimlerin çocukları genel Rus ilkokullarına girdiklerinde din, Slavca okuma ve dinî şarkılar söyleme derslerinden muaf tutulurlar.

14) Gayri Rus kavimlerin (Müslüman ve Lamaitler gibi) dinî okullarının denetiminden özel müfettişler sorumludur.

15) Gayri Rus mekteplerin müdürü Rusya vatandaşı ve en az bir kademeli mektep seviyesinde öğrenim görmüş olmalıdır.

16) Dinî mekteplerin müdürlerinin dinî bilgilerini ölçme müfettişlerin yetkisi dahilinde değildir.

17) Dinî mekteplerde sadece Rusya'da basılan kitaplar okutulabilir. Diğer ülkelerde basılan kitaplar için ilgili müfettişlerden izin almak gereklidir.

18) Gayri Ruslar'ın dinî mektepleri, mektebin masraflarının temin edilmesi, mektep bünyesinde Rusça sınıf bulunması, mektep müdürünün de görevinin gerektirdiği öğrenim seviyesine sahip olması şartlarıyla gayri Rus okulları müfettişinin izni ile açılır.

17) Gayri Ruslar'ın özel okullarında Rusça sınıfların masraflarının devlet hazinesinden karşılanması talep edilebilir³⁰³.

31 Mart kanunu adıyla tarihe geçen bu kanunun yukarıda zikredilen maddeleri İdil-Ural bölgesi ağırlıklı olmak üzere, Rusya Müslümanları'nın büyük tepkisini çekmiştir. Tatar ahalisi Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi Müftüsüne ve Halk Eğitimi Bakanı'na protesto telgrafları göndererek bu kanunun bir an önce iptal edilmesini istemişlerdir³⁰⁴.

Tatar kamuoyu bu kanunu 17 Ekim manifestosunun ihlali ve daha önce kendilerine eğitim alanında verilen hakların sınırlandırılması olarak algılamışlardır. Tatar basınında ise konu ile ilgili sert eleştiriler yer almıştır. Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma amaçlarına yönelik maddelerin Duma'dan

³⁰³ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.1370, Op.1, D.2, L.14-16.ob.

³⁰⁴ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.1370, Op.1, D.2, L.25.

onay alamayacağı endişesi ile kanunun Duma'nın açılmasına az bir zaman kala yayınlandığı görüşlerine yer verilmiştir. Kanunun dördüncü maddesinde gayri Rus okullarda görev yapacak muallim ve muallimelerin her kavmin kendi içinden tayin edileceği kararı da Tatarlar'ın tepkisini çekmiştir. Onlara göre bundan maksat Müslüman Tatarlar'a Kazak mekteplerinde muallimlik yapma yolunu kapatmak, Müslümanları ayırıştırıp, aralarındaki münasebetleri yok ederek onları Hıristiyanlaştırmaya çalışmaktır.

Tatarlar'ın karşı çıktığı bir başka husus mektep ve medreselerin Halk eğitimi Bakanlığı müfettişlerince denetlenecek olmasıdır. Tatarlar bu maddeyi söz konusu bakanlığın mektep ve medreseleri kendisine bağlamaya yönelik geçmişteki girişimlerinin bir uzantısı olarak görmüşlerdir.

Bütün bunlar bir yana Tatarlar'ın 31 Mart kanununa büyük tepki göstermelerinin ana sebebi kanunun 11. maddesinde ders kitaplarında kullanılacak alfabe ile ilgili ibarelerdir. Ders kitaplarının Arap alfabesinin yanı sıra Rus alfabesi ile de Tatarca olarak yayınlanmasının Tatarlar'ı ileride Rus harflerini kullanmaya mecbur etmenin ön hazırlığı olduğu kanaati ile bu maddeye büyük tepki göstermişlerdir. Bu maddeye Tatar aydınları millî hususiyetlerine indirilmiş bir darbe olarak gördükleri için karşı çıkmışlardır. Halk ise Kur'an'ın da Rus harfleri ile basılmak istendiği düşüncesi ile kanunun söz konusu maddesine şiddetle muhalefet etmişlerdir³⁰⁵.

Tatar kamuoyunun yoğun tepkileri üzerine Halk Eğitim Bakanlığı geri adım atmak zorunda kalarak, Müslüman tebaayı teskin etmek amacıyla kanun maddeleri hakkında açıklamalar yapmış; Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi vasıtası ile Müslüman halka aktarılmasını sağlamıştır³⁰⁶. İçişleri Bakanlığı da aynı amaçla vilayet valilerini görevlendirmiş ve vilayetlerindeki Müslüman tebaaya kanun maddelerinin onlara karşı bir düzenleme olmadığını anlatmaları talimatını vermiştir³⁰⁷. Çarlık idarecileri açıklamalarında bu kanunun misyonerce hedefleri olmadığını, Tatarlar'a

³⁰⁵ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, **F.1, Op.4, D.2670, L.1-2.**

³⁰⁶ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, **F.1370, Op.1, D.2, L.24.**

³⁰⁷ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, **F.1, Op.4, D.2670, L.23.** Kazan Vilayetinde 31 Mart kanunu maddelerini müslüman tebaaya izah edilmesi için 2000 adet Rusça, 300 adet Tatarca izahname bastırılarak seçim komisyonlarına ve müslüman din görevlilerine dağıtılmıştır. Bkz. Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, **F.1, Op.4, D.2670, L.24-24 ob.**

Kazaklar arasında öğretim faaliyetlerinde bulunmayı yasaklamadığı, millî alfabesi olan gayri Ruslar için ders kitaplarında Rus alfabesinin kullanılmasını zorunlu hale getirmedeği, yeterli eğitime ve pedagoji tecrübesine sahip olması şartıyla Müslümanlar'ın bu okulların müfettişliğine atanmasının önünde bir engel bulunmadığı gibi hususlar üzerinde durmuşlardır³⁰⁸.

Çarlık makamlarının izahatlarına rağmen Tatar kamuoyunun tepkileri devam etmiştir. Zira onlar kanunun birtakım değişikliklerle muhafaza edilmesinden değil, tamamen yürürlükten kaldırılmasından yana idiler³⁰⁹. Nitekim Tatarlar'ın bu konudaki ısrarlı tavırları Müslüman Fraksiyonu vasıtası ile meselenin Duma gündemine de taşınmasına sebep olmuştur. Müslüman Fraksiyonu 24 Mayıs 1907 tarihinde Devlet Duması Başkanına konu ile ilgili Ali Merdan Topçubaşı'nın hazırladığı bir raporla müracaat ederek 31 Mart kanunun yürürlükten kaldırılmasını talep etmiştir. Müslüman Fraksiyonu'nun raporunda üzerinde durulan hususlar kamuoyunun hassasiyetlerini paylaşır nitelikte idi. Müslüman Fraksiyonu da kanunun Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma amaçları doğrultusunda, İlimskiy prensipleri rehberliğinde hazırlandığını, bu sebeple bütünüyle yürürlükten kaldırılması gerektiği savunuyordu. Fraksiyon, Müslüman ahali arasında Rus dilinin yaygınlaştırma ve onlar arasında ortak vatana muhabbet derecesini kuvvetlendirmenin onların kendi dillerinde eğitim alabilecekleri modern okullar kurulması ile mümkün olabileceğini vurgulamıştır³¹⁰.

Tatar kamuoyunun ve sonrasında Müslüman Fraksiyonu'nun ısrarlı çabaları sonuç vermiş; konunun Müslüman temsilcilerinin de katılımı ile görüşülmesi için Halk Eğitimi Bakanlığı tarafından 1907 Eylülünde Petersburg'da bir toplantı düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. 15 Ekim 1907 tarihine kadar devam eden görüşmeler sonucunda 31 Mart kanununda bazı değişikliklere gidilmesi konusunda mutabakata varılmış³¹¹; 1 Kasım 1907 tarihinde Halk Eğitim Bakanlığı "Gayri Ruslar için İlkokullar Kanununu" yayınlamıştır. Bu kanunda Müslüman eğitim kurumlarının denetimini

³⁰⁸Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.1, Op.4, D.2670, L. 2 ob.

³⁰⁹Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.1370, Op.1, D.2, L.31-32.

³¹⁰Rızaeddin Fahreddin, **İslamlar Hakkında...**, s.49-55.

³¹¹Bozkurt, a.g.e. , s.403.

düzenleyen maddeler, Rus alfabesi ve millî alfabe ile ders kitabı basımına dair maddeler, mektep ve medreselerin açılma iznini eğitim bölgesi müfettişine bırakan madde çıkarılmıştır. Ancak ders programları ve Rus diline verilen ağırlık aynen muhafaza edilmiştir³¹².

2. Genel İlköğretim Meselesi

Rusya İmparatorluğu'na tabi bütün milletler için genel ilköğretime geçiş meselesi 20 Şubat 1907 tarihinde Halk Eğitimi Bakanı P.Fon-Kaufman'ın II. Duma'ya sunduğu kanun teklifi ile gündeme gelmiştir. II. Duma çok kısa süren bir çalışma döneminden sonra dağıtıldığı için söz konusu kanun taslağı incelenememiş³¹³, III. Duma açıldıktan sonra taslağın görüşülmesi için 17 Ekim İttifakı Partisi milletvekillerinden B.K. Fon-Anrip'in başkanlığında 10 Kasım 1907 tarihinde bir komisyon kurulmuştur³¹⁴. Oluşturulan komisyonda Müslüman Fraksiyonundan Kazan milletvekili İsa Yenikeyev ile Ufa milletvekili Şerafettin Mahmudov üye olarak bulunmakta idiler. Komisyon çalışmalarına bu iki üyenin yanı sıra Müslüman Fraksiyonundan Halil Hasmammedov, Kutluğ Muhammed Tevkilev ve Sadreddin Maksudî de zaman zaman katılmışlardır³¹⁵.

Rusya İmparatorluğunda genel ilköğretime geçiş hakkındaki kanun taslağı üzerinde Kasım 1907'de başlayan Duma komisyonu çalışmaları 1910 baharında tamamlanmıştır. Komisyon çalışmalarında eğitim dili meselesi önemli yer tutmuştur. Komisyonun 1908 yılı çalışmaları sırasında nüfusun farklı milletlerden oluştuğu vilayetlerde eğitimde öğrencilerin ana dilinin kullanılmasına imkân tanınması kararlaştırılmış, ancak yerel dillerin eğitimde hangi oranda kullanılacağı hakkındaki nihaî karar vilayetlerdeki yerel idarecilere bırakılmıştır³¹⁶. Komisyonun azınlık gruplarına mensup üyeleri buna karşı çıkmış, edebî dile sahip halklara ana dillerinde eğitim veren okullar açma hakkı tanınması için ısrarcı olmuşlardır. Edebî bir dile sahip

³¹² Rusya Federasyonu Devlet Arşivi, F.102 4D, Op.1908, D.234 t.1, L.59-60.

³¹³ Yusuf Akçura, "İptidâî Talimin Umumîleştirilmesi", *Ahbar*, No:39, 14 Mart 1908, s.1.

³¹⁴ Usmanova, *Musulmanskie Predstaviteli...*, s.413.

³¹⁵ Sadreddin Maksudov, "Duma ve Fraksiya Ahvalinden", *Yıldız*, No: 487, 5 Ocak 1910, s.1.

³¹⁶ Usmanova, *Deputati ot Kazanskoy Gubernii...*, s.223-224.

olmayan halkların dillerinin ise eğitimde yardımcı unsur olarak kullanılması gerektiğini dile getirmişlerdir.

Nisan 1909'da Halk Eğitim Bakanlığı "ilk öğretim okulları hakkında kanunlar" taslağını komisyona sununca bu konu yeniden gündeme gelmiştir. Taslak eğitim dilinin Rusça olmasını, ahalisini farklı kavimlerin oluşturduğu vilayetlerde ana dilin öğretimin birinci yılında kullanılmasını, zorunlu hallerde ise ana dilin ikinci yılda da kullanılabilmesini öngörüyordu. Azınlık gruplarının milletvekilleri önceki taslakta görüşülen ve yerel durumların göz önünde bulundurulmasını sağlayan maddeye nazaran durumu daha kötüleştirecek böyle bir hükme karşı çıkmışlardır. Komisyondaki hararetli tartışmalar üzerine gayri Rus okulları konusunda hususi bir çalışma yapılması komisyon üyeleri tarafından gerekli görülmüştür. 17 Ekim İttifakı'nın sol eğilimli milletvekili D.A. Leonov'ın başkanlığında oluşturulan alt komisyon bu hususta Ekim 1909'dan Mart 1910'a kadar müzakerelerde bulunmuştur. Alt komisyonda eğitim dili, öğrenim süresi, eğitim programı, öğretim kadrosu, devlet desteği, nihayet hangi halklara ana dilde eğitim görmelerine izin verileceği meseleleri tartışılmış, ancak söz konusu meselelerin hiçbirinde görüş birliğine varılamamıştır. Eğitim komisyonu çalışmalarını yasama yılı sonuna kadar devam ettirmiş ve kanun taslağı komisyonda çoğunluk tarafından kabul edilmiş ve genel kurula sunulmasına karar verilmiştir³¹⁷.

Müslüman Fraksiyonu, Rusya İmparatorluğunda genel ilköğretimin tesisi konusu Duma genel kuruluna gelmeden önce kendi görüşünü açıklayarak, kanun taslağının Rusya Müslümanları açısından hangi esaslar doğrultusunda ele alınması gerektiğini ortaya koymuştur. Buna göre:

1) Hâlihazırdaki kültür ve eğitim durumları göz önüne alındığında Rusya Müslümanları için ilköğretimde genel bilgi veren dünyevî mektep ile dinî mektep olmak üzere iki ayrı tip okul gereklidir.

2) Komisyonun kabul ettiği kanun taslağı doğrultusunda açılacak ilköğretim okullarına Müslüman Fraksiyonu şu şartlarla destek verecektir: Müslümanların yaşadığı vilayetlerde açılan ilköğretim okullarında dersler

³¹⁷ Usmanova, *Musulmanskie Predstaviteli...*, s.415-420.

çocukların ana dilinde okutulmalıdır. Bu okullar memleketin ortak menfaatlerini gözetmekle beraber, idare ve program yönlerinden yerel halkın dinî, millî ve sosyal ihtiyaçlarına uygun olmalıdır. Müslüman ahalinin yaşadığı vilayetlerde açılan ilkokullarda Rus dili öğretimi üçüncü sınıfın ilk yarısında başlamalıdır. Din derslerinin programı ve bu dersleri okutacak öğretmenler Mahkeme-i Şeriye tarafından tasdik edilmelidir.

3) Müslümanların dinî okul alanındaki ihtiyaçlarını mevcut mektep ve medreseler karşılıyorlar. Bununla birlikte şimdiye kadar Müslümanlar arasında dinî okullar bünyesinde açılan ilkokullar bundan sonra da dinî mektepler olarak varlıklarını sürdürmelidir.

4) Dinî okullar Mahkeme-i Şeriye'ye bağlı olmalıdır.

5) Mevcut Müslüman okullarından dini ilimler yanı sıra, dünyevi bilimlerin de okutulduğu okulların statüsü hakkında bu okulların açılmasını ve faaliyetlerini sürdürmesini sağlayan şahıslar veya ahalinin görüşü belirleyici olmalıdır.

6) Müslüman ahalinin okul ihtiyacının karşılanması için devlet desteği zaruridir³¹⁸.

Müslüman Fraksiyonu'nun genel ilköğretime geçiş konusundaki bu tavrını Tatar kamuoyu da paylaşıyordu. Bunun en önemli göstergelerinden biri Orenburg Müslüman ahalisinin bu mesele hususunda umumî bir toplantı düzenleyip müzakerelerde bulunmayı ve kendilerinin maksatlarını gerekli yerlere önceden bildirmeyi lüzumlu görmesidir. Bu amaçla yapılacak bir toplantıya resmi izin almak için Hüseyin Hüseyinov, Ebubekir Kapkayev, İhsan Bigkazakov Gubernatör'e müracaat etmişler, müracaatın olumlu sonuç vermesi üzerine toplantının 1 Ekim 1910'da şehir tiyatrosunda yapılması kararlaştırılmıştır.

Toplantı belirlenen tarihte saat üç civarında başlamış, ulema, tüccar, münevver, işçi gibi halkın her kesimine mensup insanlar toplantıda bulunmuştur³¹⁹. Tesadüfî olarak Orenburg'da bulunan Sadri Maksudî ve

³¹⁸ “Üçüncü Duma'daki Müslüman Fraksiyonu'nun Talim-i İptidâî Meselesi Hakkındağı Kararı”, **Yıldız**, No:573, 8 Ağustos 1910, s.1.

³¹⁹ Ehemmiyetli Cıyılış”, **Din ve Maişet**, No: 40, 1910, s.638.

Cihangir Bayburin de toplantıya iştirak edenler arasında yer almışlardır. Toplantının düzenleyicilerinden Kapkayev toplantıyı açıp, amaçlarının ne olduğunu belirtmiş ve başkan seçimine geçilmesini önermiştir. Toplantıya katılanlar Ebubekir Efendi'yi başkan Burhan Şeref'i de sekreter olarak seçmişlerdir.

Başkan seçiminden sonra gündeme dair konuşmalara geçilmiş ilk olarak Nimetullah Timuşev Hazret genel ilköğretime geçiş konusundaki görüşlerini dile getirmiştir. Timuşev, bu taslağa göre 8-12 yaşındaki bütün çocukların açılacak okullarda okutulacağını, öğretimin Rus dilinde yapılıp, kendi dillerinin okullarda yardımcı unsur olarak az bir yer tutacağını, taslakta İslam dinin öğretilmesine de az yer bırakıldığını, böyle olunca da çocukların dillerini ve dinlerini öğrenmelerinde eksiklikler olacağını, kendi kültürlerinden uzaklaşma sonucuna götürecek bu duruma tahammül etmenin mümkün olmadığını, bu sebeple de henüz vakit var iken Müslümanların taleplerini süratle gerekli yerlere ulaştırmaları gerektiğini ifade etmiştir.

İshak Adilgirayov da Timuşev ile aynı doğrultuda bilgiler verdikten sonra Sadrî Maksudî'ye söz verilmiştir. Maksudî Müslüman Fraksiyonu'nun bu konudaki tavrını toplantıda hazır bulunanlara açıklamış; millî mekteplerin faydaları üzerinde durmuş, o güne kadar Müslümanların millî ruh ve terbiyeyi bu öğretim kurumlarında kazandıklarını, bu sebeple de Müslümanların bunlardan mahrum kalmaya razı olmadıklarını, Müslüman Fraksiyonunun elinden geldiği kadar uğraşıp Müslümanların genel taleplerini anlattığını, ancak böyle büyük meselelerde Müslümanlar'ın kendilerinin de çalışmaları ve fraksiyona ek destek sağlamaları gerektiğini belirtmiştir.

Burhan Şeref ise her millet için kendi millî mekteplerinin önemini, millî mekteplerini muhafaza edebilen milletlerin millet olarak yaşayabileceklerini, Avusturya hâkimiyeti altındaki Çekler ile Türkiye'deki Rumlar, Ermeniler, Bulgarlar ve başka halkların kendi millî mekteplerine ne kadar ehemmiyet verdiklerini, eskiden milletlerin birbirinden hudutlar ile ayrılırken artık mektep ve dil ile ayrıldıklarını, yaşadıkları dönemde milletlerin birbirini yutmalarının da mektep sayesinde olduğunu, eskiden Rusya'da Çuvaş, Çirmiş, Ar gibi

halklar pek çok oldukları halde halihazırda azalıp, Ruslar'ın çoğaldığını ve bunu doğuran şeyin mektep olduğunu anlatmıştır.

Yapılan konuşmaların ardından toplantıda Müslüman Fraksiyonu'nun belirlediği çerçeveye uygun olarak şu kararlar alınmıştır:

1) Dinî mahalle mekteplerimiz yeni çıkacak iptidaî mektepler kanunundan müstesna olmalıdır.

2) Yeni kanun çerçevesinde açılacak iptidaî mekteplerde eğitim-öğretim kendi dilimizde, kendi ders kitaplarımız ile olmalıdır.

3) Yeni kanun gereğince açılacak iptidaî mekteplerde din ve dil iyi öğretilmelidir.

4) Yeni açılacak iptidaî mekteplerde *Müslümanca* okuma, dil ve din muallimlerini tayin gibi Müslümanlar'a ait işler dinî idarelerin müşavere ve iştiraki ile yapılmalıdır.

5) Meclisin bu taleplerini gerekli yerlere birdirmek ve bu meseleyi takibe şu kişilerden ibaret bir komisyon seçilmiştir: Zahidullah, Nimetullah, İshak hazretler, Hüseyin Hüseyinov, Burhan Şeref, Ebubekir Kapkayev, Fatih Kerimî, Hüseyin Donskoy, Abdurrahman Fahreddinov, Abdurrahim Necibullin, Şeyh Attar Abizgildin.

Müslümanların bu maksat ve taleplerini gerekli yerlere ulaştırmak için Duma Eğitim Komisyonu'nun Başkanı Fon-Anrip'e telgraf gönderip, bunun birer örneğini de Duma'daki fraksiyonların liderlerine, parti başkanlarına, büyük gazete idarelerine ve müftüye göndermeyi kararlaştırmışlardır³²⁰.

"Genel ilköğretime geçiş hakkında" ve "ilköğretim okulları hakkında" kanun taslakları 1910 yılı Ekim-Kasım aylarında Duma genel kurulunda görüşülmüştür. Görüşmelerde Müslüman Fraksiyonu adına Sadreddin Maksudov, İsa Yenikeyev, Halil Hasmemmedov, Şerafeddin Mahmudov, Kutluğ Muhammed Tevkilev kanun taslakları hakkındaki fikirlerini ortaya koymuşlardır. Sosyal Demokratlar'a üye olan İbrahimbek Haydarov da bu kanunların görüşülmesi sırasında Müslüman Fraksiyonu desteklemiştir.

³²⁰ "İptidaî Talim Meselesinde Orenburg Müslümanları Cıyuluşı", **Vakit**, No: 675, 3 Ekim 1910, s.2.

Genel kurul çalışmaları sırasında İdil-Ural bölgesi vilayetlerinden Müslüman Fraksiyonu mensuplarına çok sayıda destek telgrafları gönderilmiştir³²¹.

Müslüman Fraksiyonu ilköğretim okulları hakkındaki kanunun özellikle 12. , 14. , 16. , 17. , 30. , 31. , 36. ve 62. maddelerine karşı çıkmaktaydı. Bunlardan 12. madde ilkokullarda dersleri mecburi ve mümkün olduğu takdirde okutulacak dersler olarak iki gruba ayırıyor, gayri Ruslar'ın dillerini de ikinci gruptaki dersler arasında sayıyordu. Müslüman fraksiyonu bu maddenin suiistimal edilerek, Rusya Müslümanları'nın dillerinin ilkokullarda okutulmaması için çeşitli bahaneler üretilmesine sebep olabileceği endişesini taşıyorlardı. Dolayısıyla maddenin bu şekilde bırakılmayıp vuzuha kavuşturulmasını ve her halkın ana dilinin ilkokullarda okutulması gerektiğini savunmuşlardır. 14. madde gayri Rus öğrencilerin azınlıkta kaldığı ilkokullarda onlara din dersi okutulmayacağını, ancak azınlıkta kalan öğrenciler Ortodoks ise onlara din eğitimi verileceğini hükme bağlıyordu. Bu durumda kanun taslağında sıkça tekrarlanan okulun görevlerinden birinin dinî ve ahlakî eğitim vermek olduğuna dair ibare yalnızca hâkim unsur için geçerli oluyordu. 16. madde ilkokullarda eğitim dilinin Rusça olduğunu kabul ediyor, ders kitaplarını belirleme yetiksini de Halk Eğitimi Bakanlığına bırakıyordu. 17. madde de Rusça konuşulmayan bölgelerdeki okullarda çocukların mahallî şivelerinin ilk iki yıl öğretimde kullanılmasına izin verileceği, üçüncü yıldan itibaren ise eğitimin tamamen Rus dilinde yapılacağı belirtiliyordu. Rus dilinin bu kadar vurgulanması ve gayri Rus öğrencilerin “ana dili” ibaresi yerine “mahallî şiveler” ibaresinin kullanılması Müslüman millevkillerinin bu maddelere şüphe ile bakmalarına neden olmuştur. 30. madde Müslüman din öğretmenlerinin tayininde vilayet yöneticilerini yetkili kıлып, Mahkeme-i Şeriye'yi devre dışı bıraktığı için Müslüman Fraksiyonu tarafından eleştirilmiştir. 31. ve 36. maddelerde ilkokullara atanacak öğretmenlerin Rusya vatandaşı ve Ortodoks olması şartları getirilmişti. Bu maddelere eklenen şerh ile de gayri Rus öğrencilerin öğrenim gördüğü ilkokullarda öğretmenlerin kendi dindaşları arasından atanabileceği belirtiliyordu. Bu

³²¹ Yamaeva, **Musulmanskie Deputatı...**, s. 100-101

maddelerdeki muğlâklığın bütün ilkokullarda Ortodoks Rus öğretmenlerin görev yapması sonucuna götüreceği düşüncesi ile Müslüman Fraksiyonu kesin ifadelerle gayri Rus okullarında görev yapacak öğretmenlerin öğrencilerle aynı dinden olacağını belirtilmesini istemiştir³²². 62. madde yerel eğitim komitelerinin başkan ve üyelerinin yarısının Ortodokslar'dan seçileceği belirtiyordu. Müslüman Fraksiyonu bu hükmün 17 Ekim fermanında ilan edilen din hürriyetinin ihlali anlamına geldiğini belirterek karşı çıkmıştır.

Müslüman Fraksiyonu, söz konusu maddelerin dışında genel olarak ilkokullar ve eğitim ile ilgili kanunlar düzenlendiğinde gayri Rus ahalinin dinî, kültürel hususiyetlerinin göz önünde bulundurulması gerektiğini, yeni açılan eğitim kurumlarının gayri Rus tebaanın beklentileri doğrultusunda düzenlenmemesi halinde rağbet görmeyeceğini, eğitim alanındaki faaliyetlerde baskı ve zorlamanın olumlu bir netice vermeyeceğini savunmuştur³²³.

Müslüman Fraksiyonunun bu maddelere yönelik itirazları sonucu değiştirmemiş, yalnızca eğitim dili meselesine 17 Ekim İttifakı partisi mensuplarının girişimi sonucunda ek bir madde ile açıklık getirilmiştir. Buna göre edebî dile sahip gayri Rus halkların yaşadığı bölgelerde ana dilde eğitim veren okulların açılmasına izin verilecekti³²⁴. Bu durumda da sadece Tatarlar edebî dile sahip kavim olarak kabul ediliyor Rusya tebaası diğer Türk kavimleri bu haktan mahrum edilmiş oluyordu. Müslüman Fraksiyonu bu engeli aşmak için bütün Müslüman Türk kavimlerini kapsamak üzere "*Türk-Tatar dili*" terimini önermiş, bu teklif kabul edilmeyince "*Müslüman dili*" terimi üzerinde durmuş ancak bu çabalar olumlu bir sonuç vermemiştir³²⁵.

³²²“Hasmemmedov Nutku”, **Talim-i Umumî Meselesi Hakkında Müslüman Deputatların Nutukları**, Basım yeri ve yılı yok, s.27.

³²³ “G. Duma’da Talim-i Umumî Meselesi Müzakere İtilgende Şerafeddin Efendi Mahamudov’nun Oktabır 27’inde Söylengen Nutku”, **Talim-i Umumî Meselesi Hakkında Müslüman Deputatların Nutukları**, s.35.

³²⁴ Yamaeva, **a.g.e.**, s.102.

³²⁵ “Sadri Efendi Maksudov’nun İkinci Uzun nutku” , **Talim-i Umumî Meselesi Hakkında Müslüman Deputatların Nutukları**, s.9.

Genel ilköğretime geçiş ve ilköğretim okulları hakkındaki kanunlar Devlet Dumasında onaylanarak Devlet Şurasına gönderilmiş ancak burada tasdik edilmediği için kanun hükmünü alamamıştır.

D. Ticaret ve Sanayi Kuruluşlarında Çalışanlar İçin Tatil Günlerinin Belirlenmesi Meselesi

Yerel düzeyde ticaret ve sanayi sektörlerinde çalışanların tatil günlerinin belirlenmesi sorunu 1870'li yıllardan itibaren kamuoyunda tartışılmaya başlansa da 1882 yılında Kazan Şehir Duması'nın gündemine gelmiştir. İmparatorluk çapında konu ile ilgili kanuni düzenlemeye gidilmesi için ise Sanayi ve Ticaret Bakanlığı 1904 yılında meslek örgütlerine müracaat ederek görüşlerini iletmelerini istemiştir. Bu ön çalışmadan sonra Ekonomi Bakanlığının önderliğinde 31 Mayıs -3 Haziran 1905 tarihleri arasında bir danışma toplantısı düzenlenmiştir. Ekonomi Bakanı V.İ. Timiryazev başkanlığındaki toplantıya Sinod Meclisi³²⁶, İçişleri, Adalet, Halk Eğitimi, Sanayi ve Ticaret bakanlıklarından görevliler, çeşitli sanayi ve ticaret kuruluşları ile derneklerin temsilcileri katılmışlardır. 1905 yılı başlarında Bakanlar kuruluna Müslüman tüccarların ve çalışanların dinî ihtiyaçlarının temin edilmesi konusunda bir rapor sunan Kazan Tatarları'ndan Seyid Giray Alkin, Ahmedcan Saydaşev ve Sadık Alikayev de toplantıya davet edilmişlerdir.

Toplantının Tatar üyeleri, meselenin din hürriyeti bağlamında ele alınması gerektiğini, Ortodoks Hıristiyanlık dışındaki dinlerin mensupları için yabancıların bayramlarını onların da bayramı haline getirmenin din hürriyeti ile bağdaşmayacağını savunmuşlardır. Dolayısıyla Müslüman tüccarların kendi bayramlarında ve Cuma günleri tatil yapması gerektiğini belirtmiştir. Hükümetin Müslümanları Hıristiyan bayramlarında ve Pazar günleri çalışmamaya mecbur ederse, onlar için fazladan tatil günleri eklemiş olacağını, bunun da Müslüman tüccarlara ekonomik anlamda büyük zarar

³²⁶ I. Petro döneminde lağvedilen Patriklik teşkilatı yerine kurulan Rus Ortodoks kilisesinin yönetim organıdır. 1917 yılına kadar varlığını sürdürmüştür.

getireceğini ileri sürmüşlerdir. Hükümetin kendi tebaası olan Müslümanların dinî ihtiyaçlarını göz önünde bulundurmasını istemişlerdir.

Toplantıya katılan diğer temsilciler ise Müslümanlara sadece kendi bayramlarında tatil yapma hakkı tanınması durumunda Hıristiyan tüccarların ekonomik yönden büyük kayıplara uğrayacağını savunmuşlardır. Sinod Meclisi temsilcisi ise Rusya'nın Hıristiyan bir devlet olduğunu dolayısıyla tatil ve bayram günlerinin de hâkim dinin esaslarına göre şekillenmesi gerektiğini savunmuştur. Toplantıda diğer dinlere mensup tebaanın Hıristiyan bayramlarında 5 saati geçmemek şartı ile çalışabilecekleri kararı alınmış, kararın uygulaması ise yerel idarecilere bırakılmıştır. Toplantıda alınan bu karar 15 Kasım 1906 tarihinde yayınlanan geçici kanun ile yürürlüğe girdi³²⁷.

Tatil meselesinin geçici kanunla kısmî bir şekilde çözümü Rusya Müslümanları arasında kabul görmemiş, Müslüman tebaa tarafından, Kazan, Ufa, Orenburg vilayetlerinden Bakanlar kuruluna ve Duma'ya gönderilen telgraflarda sorunun din hürriyeti kapsamında ele alınması ve bu doğrultuda çözüm üretilmesi istenmiştir. Müslüman Fraksiyonu bu talepler üzerine harekete geçerek 24 Mayıs 1907'de Duma'ya "Ticaret ve sanayi kuruluşlarında çalışan yabancı dinlere mensup işçilerin normal tatilleri hakkında" başlığıyla bir kanun teklifi sunmuştur. M.A Biggulov, S.Maksudî ve A. Kadiyev'in imzalarıyla sunulan kanun teklifinde Müslüman Fraksiyonu tatil ve bayram günlerinin belirlenmesinde azınlıkların da fikirlerinin hesaba katılmasını ve taleplerine saygı gösterilmesini istemiştir. Müslüman Fraksiyonunun kanun teklifinde düzenlenmesini istedikleri hususlar şunlardır:

1) Nüfusun gayri Rus ve yabancı dinlere mensup kavimlerle karışık olduğu yerleşim yerlerinde çalışanların ve işyerlerinin faaliyetlerinin Pazar günleri ve Hıristiyan bayramları ile sınırlanması usulü yerine bölgedeki halkların dini günleri dikkate alınmalıdır.

2) Çoğunluğu Ortodoks çalışanların oluşturduğu sanayi ve ticaret kuruluşlarında tatil günleri Ortodoks bayramları ve Pazar günleri olarak

³²⁷ Dilara Usmanova, "Sadri Maksudî v Gosudarstvennoy Dume Rossii: Vopros o Prazdnich Dnax v Deyatelnosti Musulmanskoy Fraktsii", **Sadri Maksudi Tarih Hem Hezerge Zaman**, yay. haz. : F.Yu Gaffarova, Kazan, İstitut İstorii AN RT, 2004, s.39-43.

belirlenmektedir. Çoğunluğu yabancı dinlere mensup çalışanların oluşturduğu iş yerlerinde de onların dinine göre tatil günleri belirlenmelidir.

3) Ortodoks ve diğer dinlere mensup işçilerin birlikte çalıştığı işyerlerinde çalışanların tatil günleri kendi dinlerine göre belirlenmelidir.

Müslüman Fraksiyonu'nun bu taslağı üzerinde görüşmeler yapılamadan II. Duma'nın dağılması ile konu gündemden düşmüştür. 12 Eylül 1907'de tatil meselesini düzenleyen geçici kanun yürürlükten kaldırıldıktan sonra ortaya çıkan kanunî boşluğu gidermek için 12 Aralık 1907 tarihinde "Ticari sektörde çalışanların normal tatili hakkında" kanun teklifi III.Duma'da oluşturulan "İşçi ve Şehir İşleri Komisyonunda" görüşülmeye başlanmıştır. Komisyonunda Müslüman Fraksiyonundan Ş. Mahmudov, H. Hasmemmedov bulunmuştur. Komisyon görüşmeleri sırasında Müslüman Fraksiyonu üyeleri Müslüman tüccarların Pazar günü birkaç saatliğine de olsa ticaret yapabilmelerinin sağlanmasını, buna karşılık Cuma günü ticari faaliyetlerinin yasaklanmasını talep etmişlerdir. Ancak bu teklif kabul görmemiştir.

Komisyon çalışmalarından sonra kanun teklifi 10 Nisan 1910 tarihinde genel kurul gündemine taşınmıştır. Sadreddin Maksudov, İsa Yenikeyev, Halil Hasmemmedov ve İbrahimbek Haydarov Müslüman Fraksiyonu'nun kanun hakkındaki görüşlerini ortaya koymuşlardır³²⁸.

Müslüman Fraksiyonu kanunun özellikle 9. maddesine karşı çıkmışlardır. Bu madde aynen kabul edildiği takdirde Pazar günleri ve Ortodoks Rus bayramlarında bütün Rusya tebaası ticaretle meşgul olamayıp tatil yapmak zorunda kalacaktı. Hıristiyan bayramlarında tatil yapmanın Müslüman tebaa için birkaç yönden uyun olmadığını savunmuşlardır. İlk olarak din hürriyeti olan bir devlette, ahalinin dinî hissiyatına dokunan kanunlar çıkarılmaması gerektiğini, Hıristiyan bayramlarında tatil yapmanın Müslümanlara ağır geleceğini belirtmişlerdir. İkincisi ise örf ve adetlerle ilgilidir. Bir milletin devamı, bekası için din ve dilden sonra en önde gelen unsurun millî adetler olduğunu, örf ve adetler arasında da bayramların büyük

³²⁸ Usmanova, **a.g.m.** , s.45-46.

ve mühim bir yeri olduğunu, milletin sahip olduğu manevî bağları bayramlar vasıtasıyla hissettiğini ifade etmişlerdir. Üçüncüsü ise iktisadî faaliyetlere getireceği zararlardır. Rus bayramlarını kutlamaya mecbur edilen Müslüman tebaanın kendi bayramlarını terk etme ihtimali olmadığını, bu durumda Müslüman çalışanların Rus bayramlarının yanı sıra kendi bayramlarında da ticarî faaliyetlerden men edildiklerinde büyük ekonomik kayıplara uğrayabilecekleri kaygısını ortaya koymuşlardır³²⁹.

Tatil meselesi hakkındaki kanunun görüşülmesi sırasında Müslüman Fraksiyonu'nun ek maddeler ile Rus bayramlarının ve Pazar gününün bütün tebaa için tatil ilan edilmesini önleme girişimleri istedikleri sonucu vermemiştir. Müslüman Fraksiyonu'nun çabalarının olumsuz sonuçlanması üzerine Kazan'da Tatar ahalinin önde gelenleri tarafından tatil meselesi hakkında Müslüman kamuoyunun taleplerini hükümet organlarına ve Duma'ya iletmek üzere bir toplantı tertip edilmiştir³³⁰. Ahmedcan Saydaşev başkanlığında 28 Mayıs 1910 tarihinde Ticaret kulübü salonunda yapılan toplantıya yaklaşık 2000 kişi katılmıştır. Toplantıda tatil meselesi ve Müslüman Fraksiyonu'nun bu konudaki çabaları hakkında katılımcılara bilgi verilmiş; daha sonra Duma başkanına, milletvekillerine, Devlet Şurası üyelerine, Orenburg, Kırım ve Kafkasya müftülerine telgraflar yollamak, ihtiyaç olduğu zaman Petersburg'a vekiller göndermek ve tatil meselesine dair başka işleri görüşmek için 12 kişiden ibaret bir komisyon seçilmiştir. Komisyona seçilen üyeler şunlardır: Ahund Şerafeddin Abizof, Kelimullah Hasanov, Ahmedcan Saydaşev, Hadi Maksudî, Alimcan Aliyev, Seyid Giray Alkin, Ayneddin Müminov, Hafız Ahtemov, İsmail Kerimov, Bedrettin Apanay, Muhammedcan Saydaşev, Kemalettin İmadütdinov. Bu komisyonun Tatil meselesi sonuçlanıncaya kadar çalışmalarını sürdürmesi kararlaştırılmıştır³³¹.

³²⁹ Sadrî Maksudî , Yal İtüv Meselesi, **Yıldız**, No: 531, s.1-2. , “Sadri Maksudî'nin Duma'da 1. May'da Yal İtüv Kününün Müslümanlar için Cuma Kün Buluvını Tilep Süylegen Nutku” , **Yıldız**, No: 537, 9 Mayıs 1910, s.1-3. , “3. May'da Duma'da Yal İtüv Meselesi Müzakere Kilingan Vakıta İsa Mirza Yenikeyev Tarafından İrad İtilgen Nutuknun Tercümesi”, **Yıldız**, No: 545, 30 Mayıs 1910, s.2-3.

³³⁰ Rusya Federasyonu Devlet Arşivi, **F.102 4D, Op.1908, D. 234 t. 1, L.87.**

³³¹ “Yal İtüv Meselesi Hakkında Cıyuluş” , **Yıldız**, No: 545, 30 Mayıs 1910, s.3.

Komisyon üyeleri tatil meselesi hakkında Kazan'ın Müslüman ahalisi adına Devlet Duması Başkanına gönderdikleri telgrafta, Duma genel kurulunda görüşülen kanunda Müslüman Fraksiyonun taleplerinin dikkate alınmamasından duydukları üzüntüyü dile getirmişler, böyle bir kararın geçen birkaç asır içerisinde Rus halkına ve Rus Devletinin adaletine karşı kendileri arasında oluşan güven hissine zarar vereceğini belirtmişler, Müslümanları Rus bayramlarına iştirak etmek zorunda bırakmanın büyük bir adaletsizlik olduğunu vurgulamışlardır. Tatil meselesi ile ilgili kanunun mevcut şekli ile kabul edilmesinin Rus Devleti ile vatandaşları Müslümanlar arasındaki ilişkiler tarihinde karanlık bir sayfa teşkil edeceğini, Rus halkı ile aralarındaki karşılıklı güven ve sempati hislerini tersine çevirebileceği uyarılarını yapmışlar, Duma'yı böyle bir adım atmamaya çağırarak müracaatlarına son noktayı koymuşlardır³³².

3–17 Aralık 1910 tarihleri arasında Duma genel kurulunda yapılan görüşmeler sonucunda ticaret ve sanayi kuruluşlarında çalışanların normal tatilleri hakkındaki kanun kabul edildi. Ancak hükümet tarafından kanun esnekleştirilmiş, 1906 yılında kabul edilen geçici kanun doğrultusundaki uygulamanın devamına karar verilmiştir³³³. Böylelikle Müslüman Fraksiyonun kamuoyunu arkasına alarak bu konuda verdiği kararlı mücadele, hükümet tarafından göz önüne alınmış oluyordu.

III. DUMA DIŞI SİYASÎ FAALİYETLERDE MÜSLÜMAN FRAKSİYONU

A. Rusya Müslümanları IV. Kurultayı (1914)

30 Nisan–14 Mayıs 1914 tarihleri arasında Rusya Müslümanları'nın dinî işlerini görüşmek üzere Yabancı Dinler Dinişleri Bölümü Başkanı'nın yönetiminde Orenburg ve Kırım müftülüğü temsilcileri ile yapılan toplantı Müslüman Fraksiyonu'nun üyelerini harekete geçirmiş, Rusya Müslümanları'nın mevcut sorunlarının müzakere edileceği bir kurultay

³³² Rusya Federasyonu Devlet Arşivi, F.102 4D, Op.1908, D. 234 t. 1, L.87.

³³³ Usmanova, a.g.m. , s.49-50.

toplamak amacıyla Kutluğ Muhammed Tevkilev İçişleri bakanlığına müracaatta bulunmuştur. Kutluğ Muhammed Tevkilev ile İçişleri Bakanı arasında yapılan görüşmelerde kurultayın şu şartlarla düzenlenmesine izin verilmiştir.

- 1) Kurultay 15–25 Haziran tarihleri arasında yapılacaktı.
- 2) Müslüman milletvekillerinin haricinde kurultaya iştirak edeceklerin sayısı 35 kişiden fazla olmayacaktı.
- 3) Kurultaya kimlerin katılacağı bir ay önceden İçişleri Bakanlığına bildirilecekti.
- 4) Kurultayın bütün toplantıları kapalı ve de hükümet tarafından tayin edilecek Yabancı Dinler Dinişleri Bölümünden bir memurun nezaretinde yapılacaktı.

Kurultayın programı, Rusya Müslümanları'nın dinî idarelerine mahsus mevcut kanunları tetkik etmek; dini idareleri olan ve olmayan bölgelerdeki Müslümanların dinî işlerinin hangi esaslar doğrultusunda düzenleneceğini belirlemek olarak bildirilmişti³³⁴.

Tevkilev kurultay için resmî izni aldıktan sonra telgraflarla delegeleri Petersburg'a davet etmiştir³³⁵. Kurultay'a Kazan vilayetinden; Sadri Maksudî, Safiullah Abdullin, Molla Keşşaf Tercümanî, Seyid Giray Alkin, Ufa Vilayetinden; Ebussuud Ahtemov, Hasan Ata Muhammedov, Cihangir Abizgildin, Cemaleddin Huraşşin, Şakir Tukayev, Orenburg Vilayetinden; Rızaeddin Fahreddin, Zahidullah Keşayev, Hayrullah Osmanov, Zakir Remiyev, Nimetullah Timuşev, Türkistan'dan Cihanşah Seydalin, General Sahip Giray Yenikeyev, Türkistan şehrinden Seyid Nasır Mir Celilov, Simbirsk vilayetinden İbrahim Akçurin, Uralsk'tan Bahıtcın Karatayev, Omsk'tan Alihan Bukeyhanov, İrkutsk'tan İmam Abdullah Reşidov, Kuzey Kafkasya Terski Oblastı Grozni şehrinden Muhammed Abdülkadirov, Kuban Oblastından Livtarahov Güney Kafkasya, Bakü'den Ali Merdan Topçubaşı, Ahund Alizade (Vilayet Ruhanî Meclisinin üyesi), Tiflis'ten Sünni ve Şii İdare-i ruhaniyelerinin üyelerinden Sübhankulov ve Mollazade, Gence'den Hasan

³³⁴ “Müslüman İsyezdi”, *Millet*, No:11, 30 Mayıs 1914, s.1.

³³⁵ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, **F.199, Op.1, D.948, L. 99 – 101.**

Ağayev, Kırım'dan İsmail Gaspıralı, Kadı Ömer Ahmet Müftüzade, Davidoviç, Petersburg'dan Sultan Selim Giray Canturin, Musa Bigiyev, Sir Ali Lapin, Zahid Şamil, İsmail Limanov, Semipalat Oblastı'ndan Said Vakkas Çurmanov davet edilmişlerdir³³⁶.

15 Haziran'da Petersburg'da başlayan kurultay çalışmalarına Fraksiyon üyeleri; Bünyamin Ahtemov, Abdüllatif Beyterakov, Muhammed Yusuf Caferov, Muhammed Talgat, İsa Mirza Yenikeyev, Kutluğ Muhammed Tevkilev iştirak etmişlerdir³³⁷. Davet edilen delegelerden de İsmail Gaspıralı, Seyid Giray Alkin, Zakir Remiyev ve Nimetullah Timuşev dışındakiler Petersburg'a gelip kurultay çalışmalarına katkıda bulunmuşlardır³³⁸. Kurultay başkanlığına Tevkilev, yardımcılıklarına Bünyamin Ahtemov ve Ali Merdan Topçubaşı, Sekreterliğe Sadri Maksudî ve Musa Bigiyev seçilmiştir³³⁹.

Kurultay'da görüşülecek meseleler bütün Rusya Müslümanlarına ait ve her bir sınıfın dikkatini celp eden meseleler olduğundan, mümkün olduğu kadar Müslüman toplumun farklı kesimlerinden ve her bölgeden Kurultay'da temsilci bulunmasına gayret edilmiş idi. Bu maksat doğrultusundaki gayretler başarılı olmuş, mevcut dört dinî idareye mensup Müslümanların vekillerinden başka, kendilerine mahsus dinî idareleri olmayan Step, Türkistan vilayetleri ve Kuzey Kafkasya Müslümanları'nın temsilcileri de Kurultay'a iştirak etmişlerdir. Sünnî, Şii iki mezhebin mensupları da Kurultay'da hazır bulunup, millî ve dinî işlerinin idaresi meselesinde birlikte hareket etme kararlılığında olduklarını göstermişlerdir. Kurultay'ın ulemaya mensup 12 üyesinden üçü Orenburg ve ikisi de Güney Kafkasya dini idarelerinin durumuna ve faaliyetlerine vâkıf kişilerdi. Kurultay'a Rusya Müslümanlarının iki meşhur âlimi bizzat katılıp çalışmışlardır. Diğer üyelerin ekserisini aydınlar oluşturmaktaydı. Kurultay'ın heyetini oluşturan isimlerin birçoğu önceki Müslüman kurultaylarında ve toplantılarında ön saflarda çalışan kimselerdi.

³³⁶ A. Battal, "Peterburg'da Kineş Meclisi", **Yıldız**, No:1210, 18 Haziran 1914, s.1-2.

³³⁷ "25-25 İyunda Petrograd'da Bulgan Müslüman Siyezdi Ni İşledi ve Niçik İşledi?", **Millet**, No:13, s.5-6.

³³⁸ Battal, **a.g.m.**, s.2.

³³⁹ Battal, "Peterburg'da Kineş Meclisi", **Yıldız**, No:1211, 19 Haziran 1914, s.1.

Kurultay çalışmaları sırasında öncelikle Rusya Müslümanları'nın dinî işlerine mahsus kanunlar hakkında kurultay üyelerine bilgi verilecek, dini idarelerin mevcut durumu ile bunların ıslahına dair önceki kurultaylarda, danışma toplantılarında ve başka vesilelerle tertip edilen taslaklar, raporlar, kararlar kurultay katılımcılarına aktarılacak vilayetlerden gelen kurultay üyelerinin raporları ve beyanatları dinlenecekti.

Bunlar Kurultay'ın genel toplantılarında arz edildikten sonra, gerektiği kadar komisyonlar seçilerek bu materyaller onlara teslim edilecekti. Komisyonlar kendilerine kurultay tarafından verilen görev gereğince bunları inceleyip, dinî idarelerin düzenlenmesi için temel kaideler belirleyeceklerdi. Bununla birlikte aralarda komisyonların bu işleri Kurultay'ın genel toplantılarında müzakere edilip icabına göre değişiklikler de yapılarak kabul edilecekti. Bu şekilde çalışma tamamlandıktan sonra kurultay genel kurulu ortaya konan çalışmaları düzenleyip, Kurultay'ın maksadına ve ortaya konulan görüşlere uygun kararları kabul ederek işi tamamlayacaktı³⁴⁰.

Belirlenen çalışma programı aynen uygulamaya konulmuş, Kurultay'ın ilk gününde Bünyamin Ahtemov'un raporu okunmuştur. Ahtemov'un raporu kısımdan oluşmakta idi. Birinci kısımda mevcut kanunlar çerçevesinde Orenburg Müftülüğünün teşkilatı, yetki ve görevleri açıklanmaktaydı. İkinci kısmı ise Akmolla, Semipalat, Yedisu, Ural ve Turgay vilayetlerinde Müslümanların dini işlerinin idaresi hakkında idi³⁴¹.

Kurultay'ın ikinci günkü toplantısında İsmail Limanov raporunu takdim etmiştir. Raporunda Kırım Müftülüğünün teşkilatı, müftülüğe bağlı din görevlilerinin hak ve görevleri, Rusya'daki diğer dinî idarelere bağlı din görevlilerinin kanun önündeki durumları hakkında bilgi vermiştir. Limanov'dan sonra Sadri Maksudî "Müslümanlar'ın Dinî Kurumlarının Düzenlenmesi Hakkında Temel Talepler" başlığı ile hazırladığı raporunu delegelerin dikkatine sunmuştur³⁴².

³⁴⁰ 25-25 İyunda Petrograd'da Bulgan Müslüman Syezdi Ni İşledi ve Niçik İşledi?", **Millet**, No:13, s.6-7.

³⁴¹ Battal, "Peterburg'da Kineş Meclisi", **Yıldız**, No:1211, 19 Haziran 1914, s.2.

³⁴² Battal, "Peterburg'da Kineş Meclisi", **Yıldız**, No:1212, 20 Haziran 1914, s.1-2.

17 Haziran'daki Kurultay çalışmalarının üçüncü gününde Muhammed Talgat Kuzey Kafkasya Müslümanları'nın dinî işlerinin düzenlenmesi hakkındaki raporunu sunmuştur. Talgat; Dağıstan, Tersk, Kuban oblastlarında ayrı dinî idareler kurulması, bütün din görevlilerinin seçimle belirlenmesi, müftü ve kadıların devlet hazinesinden makamlarına uygun maaşlar almaları, din görevlileri yetiştirmek için dini medreseler kurulması, dinî iptidaî mektepler açılması, aile ve mirasla ilgili dinî muamelelerin din görevlileri nezaretinde olması gibi talepleri gündeme getirmiştir. Bu taleplerin yanı sıra Talgat, mezhep ayrılıklarının Müslümanlar'ın ilerlemelerindeki en büyük engellerden biri olduğunu ve mezhebe dayalı ihtilafların sona erdirilmesi gerektiğini dile getirmiştir.

Aynı gün Şakir Tukayev ve Ali Merdan Topçubaşı da hazırladıkları raporları okumuşlardır. Tukayev, Rusya Müslümanları'nın dinî işlerinin bölgelere göre farklı kanunlarla düzenlenmesinin doğru olmadığını, bu sebeple merkezî bir dinî idarenin kurulması gerektiğini belirtmiştir. Topçubaşı ise Güney Kafkasya'daki Sünnî ve Şii dinî idarelerinin birleştirilmesi gerektiği düşüncesine destek vermiş, 1905 yılında Tiflis'te Müslüman din âlimleri ve aydınlarının katılımı ile bu meselenin çözümü için toplantı yapıldığını hatırlatmıştır³⁴³.

Dördüncü gün Türkistan ve Step vilayetlerinin temsilcileri olan General Sahip Giray Yenikeyev, Sir Ali Lapin, Cihanşah Seydalin, Bahıtcan Karatayev, Alihan Bükeyhanov'un raporları okunmuştur³⁴⁴. Dördüncü gün Türkistan ve Step vilayetlerinin temsilcileri olan General Sahip Giray Yenikeyev, Sir Ali Lapin, Cihanşah Seydalin, Bahıtcan Karatayev, Alihan Bükeyhanov'un raporları okunmuştur³⁴⁵. Söz konusu raporlarda genel olarak Rusya'nın bölgede uyguladığı Ruslaştırma politikası eleştirilmiş, Türkistan ve Step vilayetleri için de birer müftülüğün kurulması gerektiği savunulmuştur³⁴⁶.

Beşinci gün İsa Yenikeyev, Rusya'da Müslüman okulları hakkında rapor sunmuştur. Yenikeyev, bu okullarda eğitimin halkın ana dilinde

³⁴³ Battal, "Peterburg'da Kineş Meclisi", **Yıldız**, No: 1213, 22 Haziran 1914, s.1-2.

³⁴⁴ Battal, "Peterburg'da Kineş Meclisi", **Yıldız**, No: 1214, 24 Haziran, s.1.

³⁴⁵ Battal, "Peterburg'da Kineş Meclisi", **Yıldız**, No: 1214, 24 Haziran, s.1.

³⁴⁶ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, **F.199, Op.1, D.948, L. 123ob-124**.

yapılması, okulların giderlerinin devlet hazinesinden karşılanması taleplerini öne çıkarmıştır³⁴⁷. Beşinci gün sonunda kurultay delegelerinin hazırladığı raporların sunumu tamamlandı. Fakat bu iş için kurultay yönetiminin öngördüğü iki günlük sürenin aşılması sebebiyle komisyon çalışmalarına ayrılan zaman azalmıştır. Başkanlık heyeti tarafından kurultayın süresinin uzatılması için yapılan müracaat reddedilmiş, bunun üzerine hızla komisyonlar oluşturularak sunulan raporların değerlendirilmesi kararlaştırılmış ve üç komisyon oluşturulmuştur. Birincisi dinî idarelerde yapılacak temel düzenlemeler üzerinde çalışacak ana komisyondur. Diğer komisyonlar eğitim ve vakıf meselesini incelemek üzere kurulmuştur. Ana komisyon kurultaya sunulan raporları inceleyip bir karara varmak üzere çalışmalara başlamıştır. Ancak raporların incelenmesi uzun sürdüğünden ve kurultayın bitiş tarihine kadar bir sonuca ulaşamama ihtimali belirlediğinden Sadri Maksudî'nin sunduğu rapor esas kabul edilerek bu rapor üzerinde görüşmeler yapılmış, söz konusu rapordaki Rusya Müslümanları için gene merkezi bir dinî idare kurulmasına dair teklif kabul edilmemiştir³⁴⁸. Komisyonun bu çalışmaları kurultay genel kurulunda görüşüldükten sonra kararlar şu şekilde ortaya çıkmıştır:

1) Türkistan ve Step vilayetlerinde yaşayan Müslüman ahaliye devlet Duması seçimlerine katılma hakkı yeniden tanınmalıdır.

2) Müslüman dini kurumları hakkındaki kanunlar yürürlüğe girinceye kadar dini okullardaki öğretmenler hükümet memurları tarafından izlenmemelidir.

3) Dini öğrenimini Türkiye ve İran'da tamamlayan kişilerin Rusya'daki Müslüman okullarında çalışmasına müsaade edilmelidir.

4) Müslüman askerlerin bulunduğu askerî birliklerde imamlar görevlendirilmelidir.

5) Müslüman din görevlileri camilerde sarıklarını çıkarmak zorunda bırakılmamalıdır.

6) Türkistan ve Kuzey Kafkasya'da dinî idareler kurulmalıdır.

³⁴⁷ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199, Op.1, D.948, L. 133 ob.

³⁴⁸ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199, Op.1, D.948, L. 131-132 ob.

7) Turgay, Ural, Semipalat ve Akmolla vilayetleri Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi'nin sorumluluk alanına dâhil edilmelidir³⁴⁹.

Alınan bu kararların yanı sıra kurultayın önemli bir diğer yönü de Rusya Müslümanları İttifakı'nın canlandırılması için yapılan hususî görüşmelerdir. Planlı bir çalışma yürütülmesi için merkezî ve yerel komiteler oluşturulması, kurultay delegelerinin halkı kurultayın kararları konusunda bilgilendirmesi hususlarında mutabakata varılmıştır³⁵⁰. Bu şekilde Müslüman Fraksiyonu tarafından Duma'ya sunulacak kanun teklifleri hakkında Rusya Müslümanlarının söz birliği ile siyasî faaliyetleri desteklemesi hedeflenmiştir.

B. Müslüman Fraksiyonunun Danışma Toplantısı (1916)

1915 sonbaharında Devlet Duması'nın çalışmaları geçici olarak durdurulduktan sonra Müslüman Fraksiyonu siyasî faaliyetlerini devam ettirmiş ve faaliyetin ana konusu Duma yeniden çalışmalara başladığında Rusya Müslümanları adına yürütülecek siyasetin ana hatlarını belirlemek olmuştur. Bu doğrultuda Müslüman Fraksiyonu 3–20 Şubat 1916 tarihleri arasında Petersburg'da bir danışma toplantısı düzenlemiştir³⁵¹.

Toplantıya; Kutluğ Muhammed Tevkilev, İsa Yenikeyev, Bünyamin Ahtemov, Yusuf Caferov, İsmail Limanov, Musa Bigiyev, Selim Giray Canturin, Zahid Şamil, Ayaz İshakî, Hüseyin Baybikov, Sadri Maksudî, Şakir Muhammedyarev, "Turmuş" gazetesinin muharriri Zakir Kadri, Kazak gazetesi muharriri Ahmet Baytursunov, İmam Abdurrahman Ratmetkulov, muhabir olarak Yıldız gazetesinden Abdullah İsmetî, Koyaş'tan Kerim Said katılmışlardır³⁵².

Kırım, Türkistan ve Kafkasya'dan meşhur aydınları ve toplum önderleri katılamasına rağmen genel bir danışma toplantısı niteliğinde olan çalışmalar üç başlık altında yürütülmüştür.

1) Devlet Duması açıldığında Müslüman Fraksiyonu adına bir deklarasyon yayınlaması

³⁴⁹ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199, Op.1, D.948, L. 137 ob.138.

³⁵⁰ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199, Op.1, D.948, L. 127-127 ob.

³⁵¹ "Fraksiya Yanında Kineş Meclisi", *Vakit*, No: 1994, 4 Mart 1916, s.1.

³⁵² "Müslüman Fraksiyası Huzurunda Kineş Meclisi", *Yıldız*, No:1611, 22 Şubat 1916, s.1.

2) Müslüman Fraksiyonun Duma'da nasıl bir politika izleyip, kimlerle birlikte hareket etmesi gerektiği

3) Müslüman Fraksiyonu bünyesinde bir "Büro" kurulması

Danışma toplantısında yapılan görüşmelerde ilk gündem madesi olan Müslüman Fraksiyonu adına yayınlanacak deklarasyon metni üzerinde uzlaşmaya varılmıştır. Deklarasyonda; hükümet savaştan önce Müslümanlara karşı izlediği siyaseti savaş vaktinde de devam ettirdiği tespiti yapılmış, Müslümanların din ve milliyet farkı sebebi ile tabi oldukları kısıtlamaların biran önce kaldırılmalı gerektiği belirtilmiş, Bir dinden diğer dine geçişin kanunlarla tam ve engellerle karşılaşılmayacak şekilde düzenlenmesi ve seçim kanununun değiştirilmesi talep edilmiştir.

İkinci gündem maddesi üzerinde yapılan görüşmeler sonucunda Müslüman İttifakı tarafından kabul edilen programın sınırlandırılması gerektiği, Yani millî menfaatler doğrultusunda gündeme getirilen taleplerde asgari kazanımları elde etmenin daha doğru bir yaklaşım olacağı düşüncesi kabul görmüştür. Uygun zaman geldiğinde bu taleplerin çerçevesinin genişletilebileceği kabul edilmiştir.

Hangi fraksiyon ile işbirliği yapılacağı konusunda, Polonyalılar, Yahudiler, Eston gibi milli azınlıklarla birlikte hareket edilebileceği hükmüne varılırken, sol veya merkez partilerden biri ile ittifak yapılmasına karşı çıkmıştır. Bütün bunlara rağmen Müslüman Fraksiyonu'nun taleplerini kabul etmesi durumunda Terakkiperver blok ile işbirliği yapmanın mümkün olduğu kararı alınmıştır. Söz konusu talepler şunlardan ibarettir: Dinî ve millî kısıtlamalar sona erdirilmelidir. Türkistan, Zakafkasya, Sibiryaya, Turgay vilayetlerine seçimlere katılma hakkı tanınmalıdır. Bir Dinden başka bir dine geçişteki serbestlik herkese eşit şekilde uygulanmalıdır. Müslüman dinî idareleri yeniden düzenlenmelidir. Müslüman mekteplerinde ana dilde eğitime izin verilmelidir.

Üçüncü gündem maddesi ile ilgili olarak, Müslüman Fraksiyonu üyelerine kanun taslaklarının hazırlanmasında ve Müslümanları ilgilendiren

meselerin incelenmesinde yardımcı olmak üzere dört kişilik bir büro kurulması uygun görülmüştür³⁵³.

Müslüman Fraksiyonun düzenlediği bu danışma toplantısı Çarlık rejiminin sona ermesinden önceki son genel toplantı niteliğindedir. Alınan kararlar birbiri ile çelişki içinde olsa da Müslüman fraksiyonunun siyasi faaliyetlerinde esnek bir tavır takındığını göstermektedir.

³⁵³ ³⁵³ “Fraksiya Yanında Kineş Meclisi”, **Vakit**, No: 1994, 4 Mart 1916, s.1.

III. BÖLÜM

KAZAN TATARLARI'NIN MUHAFAZAKÂR GRUPLARI VE ONLARIN SİYASÎ YÖNELİŞLERİ

I. KADİMCİLER

A. Kadimciliğin Kökenleri

Kazan Tatarları'nın kendi kültür ve sosyal müesseselerinin varlığının güvencesi olan siyasi bağımsızlıklarını kaybetmelerinden sonra, Müslüman bir toplum olarak Hıristiyan Rus Çarlığının hâkimiyeti altında varlıklarını sürdürme mücadelesine girişmişlerdir. Bunun için benimsenen yol da kadim bir geçmişe sahip sosyal müesseselerine dayanarak toplumu hâkim unsur olan Rus etkisinden korumaya çalışmak olmuştur. 19. yüzyılın sonlarına kadar Tatar toplumunda kadim esaslar üzere yaşama fikri hâkim olmuştur. Tatar toplumunun Çarlığın resmi ve kültürel kurumları ile münasebetinin çerçevesini belirleyen bu hayat tarzı kadimcilik adını almıştır.

Rızaeddin Fahreddin Kazan Tatarları arasında bu anlayışın yerleşme sürecini şöyle açıklamaktadır: *“Kazan alındığı vakit cümle mescitler ve medreselerden taş üstünde taş kalmadı. Kitaplar, Kur'anlar tamamen yakıldı. Müslümanlar savaşta ölüp bittiler. Kadın ve çocuklar esir alınarak Moskova'ya gönderildi. Etraftaki köyler yakılıp, ahalisi dağıtıldı. Kabirler üzerindeki yazılı bilgiler bile yok edildi. İşbu sebepten bir asırdan ziyade vakit bölgenin Müslüman ahalisinin medrese, mescit ve ibadethane, imam ve âlimlerinin isimleri olsun kalmamıştır. Ahali güz mevsiminin geceleri gibi büsbütün karanlıkta yaşayıp, ancak kendi atalarının İslam dinine mensup olduğunu hem de bir zamanlar bu yerlerin hâkimleri olarak yaşadıklarını işite gelmişlerdir.*

Bir yandan ağızdan ağıza yayılmakta olan tarihî rivayetlerin eseri olarak ve diğer taraftan Ruslar'ın bunları zorla Hıristiyanlaştırmaları ve Hıristiyanlığı kabul edenlerin bütün mesuliyetlerini Müslümanlara yüklemeleri ehl-i İslam'ın kendi milliyetini muhafaza etmesine çok yardımcı olmuştur.

*Rusya hâkimiyetine düştükten ve bir asırdan ziyade cahiliyet üzere yaşadıkdan sonra bazılarımız Dağıstan tarafına sefer ederek ilim tahsil edip, bu memlekete dönüp azar azar ilim neşretmeye başlamışlardır. Dağıstan'da olan din usulü sade ve faydalı olduğundan bizim memleketimiz için fevkalade fayda vermiştir. Eğer Dağıstan ders usulü bizim taifemiz gibi kabiliyetli bir kavim arasında yayılmış olsa idi her cihetten başka kavimlerden bir iki basamak yukarıda olacağımızda şüphe yok idi. Fakat bu esnada bazı adamlar Buhara'ya varıp yük yük haşiyeler toplayıp gelmişler ve bundan sonra aramızda da Buhara üslubu yayılmıştır. Halkımız bu asra kadar vaktini skolâstik düşünceler ile geçirmiştir*³⁵⁴.

İsmail Gaspıralı ise kadimci yönelişin köklerine daha genel bir açıdan bakmaktadır. Ona göre kadim ve cedit taraftarları tarih boyunca her toplumda var olmuştur. Gaspıralı, insanların bir toplum haline geldikleri andan itibaren bir grubun “böyle olsun”, bir grubun ise “böyle olmasın” arzu ettiklerini; “olsuncular”ın bugünkü ceditçilerin, “olmasincıların” bugünkü kadimcilerin ataları olduğunu belirterek, bu durumun sosyolojik bir olgu olduğu tespitini yapmaktadır. Bu izahını Sokrat'ın fikirleri dolayısıyla uğradığı hücumları, Ortaçağ Avrupası'nda Dünya'nın döndüğünü ve diğer bazı bilimsel gelişmeleri ilk ortaya atanların uğradığı zulümleri örnek göstererek desteklemektedir.

Gaspıralı, bu çatışmanın sadece bilimler, nazariyat ve efkâra mahsus olmadığını sanayi, siyaset ve iktisat sahalarında da görüldüğünü, teknik gelişmelerin de toplumlarda ilk zamanlar direniş ile karşılaştığını, toplumsal ve siyasî işlerde ise bu karşıtlığın şahsa ve nefse daha fazla dokunması sebebiyle daha şiddetli olduğunu belirtmektedir. Genel eğitim hakkı, hukuk önünde eşitlik, liyakat ve kabiliyete göre kişilere görev vermek gibi toplum hayatında meydana gelen anlayış değişikliklerinin ortaya çıkmasının asırlar sürdüğünü, bugün dahi dünyanın her tarafında, her kavim ve millet arasında her türlü iş ve fikir alanında kadimci ve ceditçi mücadelelerin görüldüğünü, bundan sonra da görüleceğini savunmuştur.

³⁵⁴ Rızaeddin Fahreddin, **İslamlar Hakkında Hükümet Tedbirleri**, Kısım –II, Orenburg-1907, s.7-8.

Gaspıralı, Rusya Müslümanları arasında da kadimci ve ceditçilerin olmasının tabii bir hal olduğu kanaatindedir. Rusya Müslümanları arasında ise bu çatışma şer'an ve aklen makbul ve elzem olan eğitim reformu yolunu kapalı bırakmamak için çareler aranmasıyla başlamıştır³⁵⁵.

Kadimci yönelişin kökeni konusunda bu cereyanın kendi açıklaması ise tarihi süreci Rus işgali döneminden başlatmaktadır. Buna göre: “Rusya toprağında sakin Müslümanlar arasında, diyanet-i celile-i İslamiyenin kıyımı ve adat-ı Muhammediyenin devamı ulemaları sayesinde olmuştur. Bahusus geçmiş üç asır içerisinde, ulema dinî eğitim hizmetini kendi üzerlerine alıp, Müslümanların ahlâk-ı milliyelerini kaybetmemeleri için son derecede ceht ve gayret etmişlerdir. Millet birkaç asırdan beri siyasî kuvvetten mahrum ve malî kuvvet cihetinden zayıf ve düşkün olduğundan ekser hukukunu kaybetmiştir. Bir cihetten rical-i hükümetin muamele-i şedidesi tahtında diğer cihetten misyonerlerin hile ve tuzakları arasında bu hale duçar olmuş millette ulema-ı İslamın taassubu da olmasaydı şüphe yok ki “Polak İslamları”³⁵⁶ gibi çoktan dillerini ve ahlak-ı milliyelerini kaybetmiş olurlardı. İşte böyle zamanlarda hükümet teklifi ve ahali teşviki olmaksızın, milletin evladını terbiye etmek maksadıyla, mektep ve medrese meydana getirmeye gayret etmişlerdir”³⁵⁷.

Kadimci yaklaşımın kökenlerine yönelik izahların ortak noktası Rusya hâkimiyeti altında yaşayan Tatarlar'ın varlıklarını kendi millî yapılarına zarar gelmeden korumalarına yapılan vurgudur. Kadimciliğin temel amacını da bu tutum oluşturmuştur. Kadim esaslar üzere kurulu Tatar medreseleri 18. ve 19. yüzyıllar boyunca Rusya'nın Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma siyasetine karşı Tatarlar'ın manevî, ahlakî dayanağı olarak bu amacın en önemli vasıtası haline geldi. Geleneksel İslamî ilimlerin öğretimi bu yönde çok yardımcı olmuştur. İslam felsefesi, mantık, fıkıh, İslam hukuku gibi derslerin öğretimi Tatarlar arasında kendilerine özgü bu muhafazakâr anlayışı ortaya çıkardı. Bu anlayış, Çarlığın İdil-Ural bölgesinin Müslüman Tük ahalisini Hıristiyanlaştırma politikasının başarısız olmasının sebeplerinden birini teşkil

³⁵⁵ Yavuz Akpınar, *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri 2 Fikrî Eserleri*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2004, s.273-280.

³⁵⁶ Polanya Tatarları'nın Tatar Türkçesindeki ifadesidir.

³⁵⁷ Abdürrahim El-Amîni, “Rusya Toprağında Sakin...”, *Din ve Maişet*, No:1, 1906, s.5-6.

eden, Tatar toplumunun manevi hayatını şekillendiren ideolojik yapıdır³⁵⁸. Ancak bu ideolojinin “kadimcilik” olarak adlandırılmaya başlaması mektep ve medreselerde 1880’lerden sonra usul-i cedit esasına dayalı eğitime geçilmesi ile doğrudan ilgilidir³⁵⁹.

Kadimcilere göre mektep ve medreselerde her şey kutsal geleneklere bağlıdır. Onlar bu münasebetle her şeye dinî karakter verdiklerinden³⁶⁰, bu eğitim kurumlarını dış etkilere karşı merkez kale olarak gördüklerinden bu prensiplerin yıkılmasını din hükümlerinin yıkılması, hatta milletin yıkılması saymaktaydılar³⁶¹. Bu sebeple geçen zaman ile birlikte usul-i cedit ve usul-i kadim çok daha geniş bir anlam kazanmaya başladı. Usul-i kadim ve usul-i cedit terimleri eğitim sahasından sosyal hayata taşındı. Bununla birlikte önemli ölçüde başlangıçtaki anlamını yitirdi. Artık mektep ve medreselerin düzenlenmesi meselesi Müslüman Tatar toplumunu iki kampa ayırdı: Kadimciler ve Ceditçiler. Sadece okulda değil Tatar toplumsal hayatının her alanında değişim meseleleri ve tartışmalarının ortaya çıkmasıyla bu ayrışma güçlendi. İşte herhangi bir yenilik ve ıslah istemeyen kadim taraftarları için meşguliyetlerine bakılmaksızın kadimciler adı ortaya çıktı. Buna karşılık sadece zamanın şartlarına göre mektepleri düzenlemek isteyenler değil, genel olarak ilerlemeci Müslümanlar, yani ister molla, muallim olsun hatta isterse herhangi bir metot hakkında fikir sahibi olmayan tüccar ve işçi olsun, kendi eski nizamlarıyla yetinmeyen ve ıslah arzulayan kişiler de ceditçi olarak isimlendirilmeye başladı³⁶².

³⁵⁸ R.G. Muhammedşin, **a.g.e.** , 2005, s.21.

³⁵⁹ S.Ribakov, “Novometodisti i Starometodisti v Russkom Musulmanstve” , **Mir İslama**, vıpusk 9, t. 2, 1912 ,s.854.

³⁶⁰ Y.D. Koblov, “Konfessionalnaya Şkoli Kazanskih Tatar” , **İnorodçeskoe Obozrenie**, T. II, Kn. 1, s.68.

³⁶¹ Tataristan Millî Arşivi , **F.199, Op.1 , D. 675 , L.59.**

³⁶² Koblov, **a.g.e.** , s.68-69.

B. Kadimcilerin Ceditçilerle Mücadele Alanının Genişlemesinde Neşriyat Faaliyetleri ve Eğitim Meselelerinin Etkisi

Kadimciler bölgedeki Müslüman ahalinin önemli bir kısmını oluşturmaktaydı. Köylüler, küçük ölçekli işletme sahibi tüccarlar, orta ve üzeri yaş mollalar daha çok bu guruba girmekte idi³⁶³.

Neşriyat yolu ile kadimci esasları savunmaya yönelik ilk yayın 1898 yılında G.Muhittinov'un "Yeni Metoda Karşı Çelik Mızraklar" adıyla yayınladığı risaledir. Bu risalede İsmail Gaspıralı'yı sert biçimde eleştirerek, onun girişimlerinin İslam'a sadece zarar vermekten ibaret olabileceğini savunmuştur³⁶⁴. 1899 yılında Fatih Kerimî Rus ve Tatar öğrencilerini karşılaştırmak suretiyle, Avrupaî eğitim tarzının üstün yanları ortaya koyduğu "Bir Şakirt ile Bir Student" adlı kitapçıkla buna karşılık vermiştir³⁶⁵.

1905 Devriminden sonra söz, basın, toplantı ve cemiyet hürriyetlerinin ortaya çıkışıyla birlikte kadimcilik ve ceditçilik mücadelesine Müslüman Tatar ahalisinin bütün kesimleri katıldı. Onların göreceli faydaları ve anlamları meşitlerde okullarda, dükkânlarda ve pazarlarda tartışıldı. Cedit ve Kadim akımları arasındaki mücadele yeni oluşan Kazan Tatar basınına da yansdı. Birbirlerini amansızca eleştiren ve alaya alan hikâye, roman ve broşürler yaygınlaştı³⁶⁶. Ceditçiler "Fethullah Hazret", "Molla Bulam Molla Bulam", "Karak Molla", "At Karakları" gibi hikâyeler ve manzum eserler ile kadimcilerin zamanın bilgi ve kültür seviyesinin gerisinde kaldığı, aldıkları eğitimin toplumda kendilerine yer edinmeleri hususunda yetersiz olduğu iddialarını kimi zaman sert ifadelerle, kimi zaman alaycı bir üslupla ortaya koyuyorlardı³⁶⁷.

Kadimciler de bu iddialara cevap vermek amacıyla eserler vermişlerdir. Kadimcilerin ceditçilere karşı neşriyat alanında yürüttükleri mücadelede lider olarak sivrilen İsmuhammed Dinmuhammedov'dur. Onun

³⁶³ Tataristan Millî Arşivi , F.199, Op.1 , D. 675 , L.60.

³⁶⁴ Rusya Federasyonu Devlet Arşivi, F.102, Op.1898, D. 11, Ç.3, L.4-5.

³⁶⁵ Rusya Federasyonu Devlet Arşivi, F.102, Op.1898, D. 11, Ç.3, L. 85-86.

³⁶⁶ Koblov, a.g.e. , s.70-71.

³⁶⁷ S.Ribakov, a.g.m., s.856-860.

bu konuma gelmesinde öğrenim gördüğü Tünter Medresesi ve hocası Gali Seyfullin'in büyük payı vardır. Tünter Medresesi o dönemde iki yüz yıldan fazla bir geçmişe sahip olan en itibarlı Tatar medreselerinden biri idi. Gali Seyfullin ise Buhara, Kâbil, Lahor ve Kandahar gibi şehirlerde İslamî ilimler tahsil etmiş Şihabeddin Mercanî tarafından da takdir edilen, Tatarlar arasında meşhur bir âlim idi. Gali Seyfullin'in yanında uzun süre eğitim gören İşmuhammedov hocasının 45 yıllık idaresinden sonra 1874 yılından itibaren bu medreseyi yönetmeye başlamıştır. Buradaki görevi bölgenin Müslüman ahalisi arasında onun şöhret ve itibar kazanmasına vesile olmuştur³⁶⁸.

İşmuhammed Dinmuhammedov da Ceditçilerin gazete ve kitaplarla kadimcilere yaptıkları eleştirilere cevap vermek üzere bazı risaleler kaleme almıştır. Bahsi geçen risalelerden önemlileri şunlardır:

- 1) İnkâr-Salih-in-ve-Ahram-el-Marikin
- 2) İkamet-ul Burhan
- 3) Mirac Eddiyat
- 4) Mirac-Elfehüm-Miftah-Hutba
- 5) Tergib-el-fuzzal-ila-Tahlis-ş-Şariat³⁶⁹

Bu risalelerde Dinmuhammedov eğitim meselesi merkez olmak üzere diğer bazı sosyal meseleleri ileri sürerek ceditçileri çeşitli yönlerden sert biçimde eleştirmektedir. Ona göre ceditçi eğitim tarzının kabul edilemez özellikleri şunlardır: *“Ceditçiler ilköğretimde düşmanları ile aynı usulü kullanarak onların eline kendileri aleyhine kullanılacak silah vermişlerdir. Usul-i cedit Kreşin Tatarları'nın dilinde eğitim yapmaktan ibarettir. Usul-i savtiyeyi savunmak Kur'an'ı inkâr demektir. Çünkü usul-i savtiye İlminskiy'nin çok etkisi altındadır. Usul-i ceditçiler hareketleriyle ve inançsızları taklitleriyle şeriatı lekelemişlerdir”*³⁷⁰. Ceditçilerin mektep ve medreselerin inşası ve diğer giderlerinin karşılanmasında zemstvodan yardım almayı gündeme getirmesine de Dinmuhammedov şiddetle hücum etmiştir. Bu konudaki eleştirilerinin dayanağını da şu ifadelerle ortaya koymuştur. *“Kur'ana göre*

³⁶⁸ R.G. Muhammedşin, **a.g.e.** , s.59-61

³⁶⁹ Ribakov, **a.g.m.**, s.866-867.

³⁷⁰ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, **F.199 , Op.1 , D.773 , L.304.**

*müşriklere mescit inşası için izin verilmez. Medreseler de mescit sınıfına girer bu sebeple medreseler için Zemstvo'dan destek almak, buradan temin edilen şeriata muhalif ders kitaplarıyla Müslüman çocuklarını eğitmek şeriata uymamak ve Allah'ın emirlerine karşı gelmektir*³⁷¹. Dinmuhammedov'un ceditçilerin eğitim faaliyetleri hakkındaki bir diğer eleştirisi de onların İslamî ilimlere dair kitapları bırakıp, Rus yazarların kitaplarının çevirisini yapmaları ve bu çeviri kitapları çocukların eğitiminde kullanmaya başlamalarıdır³⁷².

Dinmuhammedov'un ceditçilere yönelttiği diğer bazı eleştiriler de şu hususlardan ibarettir: “ *Ceditçiler Hutbenin ana dilde irad edilmesi gerektiğini savunuyorlar. Onlar anlaşıldığı kadarıyla günümüze kadar ilk Müslümanlardan başlayarak onların bütün sonraki nesillerinin hutbeyi Arapça okuduğunu bilmiyorlar. İslamın bütün akaidi böyle öğretilir ve okunur. Temel eğitim Arapça öğretimi olmalıdır*³⁷³.

*Ceditçiler'den Şii ve mutezilelerden olduğu gibi uzak durmak gerekir. Çünkü bunlar sizin inancınızla alay ederek Allah'a Hz. Muhammed'in öğrettiği gibi inanmıyorlar. Ceditçiler İslam âlimlerinin hükümlerinin tersine kılık kıyafette diğer dinlerinin mensuplarını taklit ediyorlar*³⁷⁴.

İşmuhammed Dinmuhammedov ceditçilere yönelik eleştirilerini bahsi geçen risalelerin yanı sıra Kadimcilerin yegâne yayın organı olan Din ve Maişet dergisinde de devam ettirmiştir. Kadın hakları, cemiyet-i hayriyeler, tiyatro ve edebiyat geceleri, ekonomik hayatta banka ve sigorta gibi uygulamalar kadimcilerin en yoğun karşı propaganda yürüttükleri hususlardır. Kadimcilerin Tatar kamuoyuna yönelik bu yayın faaliyetlerine rağmen ceditçilerin fikirlerinin toplumda hızla yayılması kadimcileri farklı mücadele yöntemlerine itmiştir. Bu yöntemlerden biri ceditçilerin önde gelen liderlerinin ve medreselerinin çeşitli suçlamalarla Çarlık hükümeti makamlarına ihbar edilmesidir. İşmuhammed Dinmuhammedov ve onun düşüncelerini paylaşan kadimci mollalar ceditçilere karşı mücadelede bu yolla Çarlık hükümetinin desteğini almanın yollarını aramışlardır. *Bu tavırlarını şöyle formüle*

³⁷¹ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199 , Op.1 , D.773 , L.304.

³⁷² Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.420, Op.1 , D.203, L.61 ob.

³⁷³ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.420, Op.1 , D.203, L.61.

³⁷⁴ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.420, Op.1 , D.203, L.60 ob.-61.

etmişlerdir: “Ceditçiler hak yoldan sapmış ve kendileriyle her türlü usul ile mücadele edilmesi gereken kimselerdir³⁷⁵. Onlara karşı düşmanca davranmak, onları düşman saymak, onların işlerine karşı çıkmak gerekir³⁷⁶”.

C. Kadimcilerin İhbarları

Ceditçilerin basın ve eğitim alanındaki başarıları, kadimcilerin bir kısmının yine İsmuhammed Dinmuhammedov’un öncülüğünde Tatar aydınlarını çeşitli isnatlarla Rusya İçişleri Bakanlığı yetkililerine ve Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi’ne şikâyet etmelerine sebep olmuştur.

İttifak-ı müslimin üyelerine ve ceditçi muallimlere yönelttikleri suçlamalar onların panislamizm taraftarı olduğu ve öğrencileri devrimci bir zihniyet ile yetiştirdikleri şeklindedir³⁷⁷. Dinmuhammedov’a göre ceditçi muallimler Rusya devlet düzeni ve toplumsal huzur için çok zararlı hususî bir Müslüman partisine mensupturlar. Bu partinin Kazan’daki başlıca üyeleri Alimcan Barudî, Hadî Maksudî, Sadri Maksudî ve Abdullah Apanayev’dir³⁷⁸. Dinmuhammedov bunlardan Barudî, Maksudî ve Apanayev’in Müslümanların Rus İmparatoru ve Rusya için askerlik vazifesi yapmak zorunda olmadıkları, hükümdar olarak Türk sultanını kabul etmeleri gerektiği yolunda Tatarlar arasında propaganda yaptıklarını ileri sürmüştür³⁷⁹.

Ceditçiler aleyhine yapılan başka bir ihbarda da ceditçilerin köy köy gezerek halkı Rus çarına karşı kışkırttığı ileri sürülmüştür³⁸⁰. Kadimciler bu iddialarında ısrarlı olmuşlardır. Onların iddiasına göre: “Ceditçi eğitim sisteminin yayılmasından sonra bu akıma mensup molla ve muallimler Tatar halkını Rusya’dan ayrılmanın zorunluluğuna ikna etmeye çalışıyorlar. Bu düşünceleri varlıklı Tatarlar’ da dile getirmeye başlamıştır. Ceditçiler sık sık düğün ve cenaze töreni gibi bahanelerle toplanıp, Rus hâkimiyetinden bir an önce nasıl kurtulabileceklerini konuşuyorlar.” Bu faaliyetlerde bulunan kişiler

³⁷⁵ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.420, Op.1, D.203, L.57 ob.

³⁷⁶ Ribakov, a.g.m., s.870.

³⁷⁷ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199, Op.1, D.785, L.23-24.

³⁷⁸ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199, Op.1, D.786, L.13.

³⁷⁹ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199, Op.1, D.786, L.33 ob.

³⁸⁰ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199, Op.1, D.786, L.23 ob.

olarak suçladıkları ceditçi mollaların isimlerini ihbar etmekten de kaçınmamışlardır³⁸¹.

Kadimcilerin iddialarının bir diğer boyutunu da ceditçilerin Tatarlar arasında devrimci fikirleri yaydıkları konusundaki ihbarları oluşturmaktadır. Kadimci mollalar bu konuda kendi tavırları ile ceditçilerin tavırları arasındaki farkı şu sözlerle ortaya koymaktadırlar: *“Biz mahallelerimizde halka Kur’an ve şeriatın emrettiği gibi hükümete sadık kalmalarını vaaz ediyoruz. Biz Müslüman köylüleri mantıksız işlerden uzak tuttuk ve şimdiye kadar bizi dinlediler. Çünkü Kur’an ve İslam inancı Allah’a, peygambere ve hükümete itaati emreder. Bizim inancımıza göre Çar’a karşı günah işlenmez. Ona itaat edilmelidir. Dolayısıyla şimdiye kadar Müslüman ahali herhangi bir intizamsızlık ve kargaşaya neden olmamıştır.*

Son zamanlarda ortaya çıkan muallimler ise devrimcidir. Bütün Tatar köylerine dağılarak halkı politize etmişlerdir. Bu muallimlerin yaşadıkları yerlerde halkın tümüyle politik konulara yöneldiği görülmektedir. Okuttukları öğrenciler hükümet karşıtıdır. Bu muallimler özünde devrimci olmakla birlikte dine ve Allah’a hizmet görüntüsü altında Tatarlar’ı yoldan çıkarıyorlar. Onlar Orenburg Mahkeme-i Şeriyesinden bir talimat geldiğinde dalga geçiyorlar. Muallimler sıradan halka Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi’nin hükümetin emirlerini yerine getiren eski bir bürokratik müessese olduğu propagandasını yapıyorlar. Onlara göre her hizmet ve her iş cemiyetin kendi elinde olmalıdır. Muallimler Mahkeme-i Şeriye’yi ele geçirmek, aksi takdirde ise ortadan kaldırmak niyetindedirler. Bu muallimler için en rahatsız edici unsurlar mollalar ve Mahkeme-i Şeriye’dir. Çünkü bu iki unsur onlar için büyük engeldir. Bu devrimciler bizim Tatarlar arasında bulunduğu müddetçe ne Rusya kanunlarına, ne de şeriata göre hareket etmek mümkündür³⁸².

Kadimcilerin hükümet makamlarına yaptıkları bu müracaatlar karşısında Rusya İç işleri bakanlığı Kazan, Ufa, Orenburg, Simbirsk, Samara ve Saratov gubernatörlerine söz konusu iddiaların araştırılması talimatını vermiştir. İdil-Ural bölgesinde kadimcilerin iddia ettiği gibi Tatarlar arasında

³⁸¹ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199, Op.1, D.786, L. 67-67 ob.

³⁸² Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199, Op.1, D.675, L. 5-8.

Çarlık karşıtı ve devrimci akımın mevcudiyeti ve potansiyeli hakkında adı geçen guberniyalarda yürütülen soruşturmalarda, Kazan dışında, hemen hemen ortak bir sonuca ulaşılmıştır. Buna göre, Müslümanların kadimci gurubunun içişleri bakanlığına yazdıkları dilekçelerin sebebi eskiden mollalar tarafından yürütülen mektep ve medreselerdeki eğitim öğretim faaliyetlerinde kendilerine rakip olarak muallimlerin ortaya çıkmasından duydukları rahatsızlık ile Müslüman nüfus üzerindeki otoritelerini kaybetme korkusudur³⁸³.

Kadimcilerin bu ihbarlarına karşılık ceditçiler de harekete geçmiş, İşmuhammed Dinmuhammedov'un sadece Müslümanlar arasında değil Müslümanlar'la Ruslar arasında da düşmanlık hisleri uyandıracak bir fanatik olduğunu belirterek Vyatka Gubernatörüne şikâyette bulunmuşlardır³⁸⁴. Bununla da kalmayıp Dinmuhammedov'u Orenburg Mahkeme-i Şeriyesine de şikâyet etmişlerdir. Ceditçiler şikâyet dilekçelerinde Mahkeme-i Şeriye'nin mollaları denetleme, görevlerini gereklerini yerine getirmedikleri takdirde onları cezalandırma, geçici veya tamamen görevden uzaklaştırma gibi yetkileri bulunduğunu hatırlatarak, bu yetkiler çerçevesinde Dinmuhammedov'un cezalandırılmasını istemişlerdir. Ayrıca Ceditçiler bu dilekçede, onun ceditçileri İslam ve halk düşmanı olarak göstermesi, kendisinin ve taraftarlarının ceditçi mollaları 1905 ve sonrasında hükümet karşıtı propaganda yaptıkları iddiasıyla hükümet makamlarına ihbar etmesi gibi faaliyetlerine karşı Mahkeme-i Şeriye'nin harekete geçerek Tatar ahalisini barış ve huzura kavuşturması gerektiğini belirtmişlerdir³⁸⁵. Mahkeme-i Şeriye ise ceditçiler ile kadimciler arasındaki bu mücadeleye herhangi bir şekilde dâhil olmamıştır.

Bu ihbarlar Sadrî Maksudî tarafından Duma gündemine de taşınmıştır. Sadrî Maksudî ihbarlar konusunda bilgilendiren, Rusya Başbakanı Stolipin'dir³⁸⁶. Stolipin, Sadri Maksudî ile yaptığı görüşmede kendisine

³⁸³ Rusya Federasyonu Devlet Arşivi, F.102 4D, Op.1908 , D.234, t.1, L. 71-76.

³⁸⁴ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199, Op.1, D.771, L. 301-302.

³⁸⁵ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199, Op.1, D.773, L.303-305.

³⁸⁶ Stolipin St. Petersburg Üniversitesinin Fizik-Matematik bölümünü bitirdikten sonra Kovenskiy Vilayetinin asilzade temsilcisi olarak görev yaptı. 1902-1903 yıllarında Grodnenskiy Vilayetinin

gönderilen ihbar mektupları ve şikâyet dilekçelerini göstererek Sadri Maksudî'nin fikrine müracaat etmiştir³⁸⁷. Bu görüşmeyi Duma gündemine taşıyan Maksudî bazı yaşlı mollaların kendi şahsi menfaatleri için Rus mutlakiyetçileri ile işbirliği içinde hareket ederek asılsız ihbarlar yapmaya başladıklarını dile getirmiştir³⁸⁸.

Kadimciler ile ceditçiler arasındaki karşılıklı ihbarlar ve suçlamalar Çarlık yöneticilerine kadimciler hakkında da tespitler yapma imkânı vermiştir. 1897 yılında yapılan nüfus sayımı sırasında İdil-Ural bölgesinde ahali arasında beliren huzursuzluğun kaynağının kadimci mollalar olması, 31 Mart kanunları konusunda yapılan protestolara da kadimci mollaların etkili bir biçimde katılması gibi olaylar Çarlık yöneticilerine kadimcilerin devlet politikalarının sadık takipçileri olmadığını göstermiştir³⁸⁹. Buna rağmen Çarlık yönetimi daha büyük tehlike olarak gördüğü ceditçilere karşı mücadelede kadimcileri bir müttefik olarak görmüştür. Ancak bu Rusya İçişleri Bakanı'nın ifadesi ile kadimcilerin farkında olmadan yürüttükleri bir ittifaktı³⁹⁰. Bu ortaklıkta en önemli yeri kadimcilerin yaptıkları ihbarlar tutmuştur. Bu ihbarlar çoğunlukla asılsız olmasına rağmen ceditçi kadro ve müesseselerin baskı altına alınmasında etkili birer vasıta olmuşlardır.

II. 1905 SONRASI SİYASÎ GELİŞMELER KARŞISINDA KADİMCİLER

A. Seçim Sistemi ve Devlet Duması'na Kadimcilerin Bakış Açısı

Kazan Tatarları arasında kadimciler her durumda birlik ve bütünlük içinde hareket eden bir kitle vasfını kazanamamıştır. Bunda İsmühammed

Gubernatörlüğü görevini yürüttü. 1903-1906 yılları arasında Saratov'da Gubernatörlüğünde bulundu. 1906 Nisanında İçişleri Bakanlığına, aynı yılın Temmuz ayında Rusya Başbakanlığına tayin edildi. Bu görevde iken Eylül 1911'de Kiev'de uğradığı suikast neticesinde öldü. Bkz. D. Yu. Arapov, **İmperatorskaya Rossia i Musulmanskiy Mir**, Moskva, İzdatelstvo Natalis, 2006, s.314-317.

³⁸⁷ Stolipin bu sırada panislamizm ve pantürkizm meselelerinde bir kanata varmış durumdadır. Onun bahsi geçen meseleler hakkındaki görüşleri sonraki bölümlerde ele alınacaktır.

³⁸⁸ Muhammed Sabir El-Hüsnü, "Tariz Mahallini Tayin", **Din ve Maişet**, No: 8, 1911, s.284.

³⁸⁹ Rusya Federasyonu Devlet Arşivi, **F.102 4D, Op.1908, D.234, t.1, L.74 ob.-75**.

³⁹⁰ Muhametşin, **a.g.e.**, s.48.

Dinmuhammedov etrafında gelişen muhafazakâr hareketin bir siyasî partiye dönüşmemesinin etkili olduğu söylenebilir. Onun liderliğindeki gurup siyasî gelişmelere ilgisiz kalırken, kadimci anlayışı benimseyen diğer bazı imam ve mollalar Rusya'da yaşanan yeni siyasî süreçte Müslümanların devre dışı kalmaması için Duma seçimleri ve çalışmalarına ilgi göstermişlerdir. Bu ilgiyi en açık bir biçimde ortaya koyan Din ve Maişet dergisindeki siyasî haberler ve yazılardır. Kadimciler Duma'ya vekil seçme konusunda Tatar halkını hassas olmaya çağırmış, değişen seçim kanunlarına dikkat edilmesi tavsiyesinde bulunmuş, seçim gününe kadar halkın bilgilendirilmesi için gerekli çalışmaların yapılmasını teşvik etmişlerdir. Kadimciler milletvekili adaylarının seçilmesi hususunda da hassasiyet göstermişlerdir. Onlara göre milletvekili adayı milletin halini iyi bilen, Tatar toplumunun dinî ve dünyevî işleri doğrultusunda ihtiyaçlarını temin için Rusça'ya hakim olan, aynı şekilde şer-i şerifi de güzel bilip şer-i şerif emrinde amel etmeye çalışıp, gelecekte de olsa şer-i şerife hilaf işten mümkün mertebe ihtiyat edebilen kimseler olmalıdır. Bu yaklaşım çerçevesinde seçim sürecinde kardeşlik veya dostluk gibi bağlardan ziyade, Rusya'da yaşayan yaklaşık yirmi milyon Müslüman'ın tabii olduğu baskı ve sınırlamaların göz önünde bulundurulması gerektiğini ifade etmişlerdir. Bütün halkların ümidinin Duma'ya yöneldiğini, halkın rahat ve huzurlu yaşamasının Duma'ya doğru kişileri göndermekle mümkün olacağını savunarak, meşrutî yönetimden iyimser beklentiler içerisinde olduklarını göstermişlerdir³⁹¹.

Kadimciler her alanda olduğu gibi Tatar toplumunun siyasî haklardan haberdar edilmesi, bunlardan yeterince yararlanabilmeleri için de imam ve mollalardan büyük katkılar beklemektedirler. Onlar cemaat önderleri olarak vaazlarında bu konular üzerinde durarak halkı aydınlatmalıdır. Zira köy ahalisi üzerinde en nüfuzlu kimseler mollalardır³⁹².

I. ve II. Duma seçimlerinden sonra kadimcilerin seçimlere attıkları önem III. Duma için de değişmemiştir. 3 Haziran kanunu ile Duma'ya girecek gayri Rus temsilcilerin oranının çok azaltılmasına rağmen bazı partilerin

³⁹¹ "Dumaga Vekil Saylav Hakkında", **Dünya ve Maişet**, No:1, 1906, s.17-18.

³⁹² Ş. Abizgildin, "İmamlara Bir İki Söz", **Din ve Maişet**, No: 28, 1907, s.442-443.

boycot çağrılarını kadimcilerden destek bulmamıştır. Seçimlere iştirak ile milletvekili seçmenin yeni Duma'da da Müslümanların ihtiyaçlarını müzakere meydanına koyma imkânı vereceği düşüncesiyle III. Duma seçimi sürecini de desteklemişlerdir³⁹³.

Kadimciler bu dönemde Duma'yı Rusya Müslümanları'nın sorunlarının çözümünde tek çıkar yol olarak görmüşlerdir. Rusya Müslümanları'na ait farklı konularda binlerce dilekçe ve şikâyetlerin bakanlar tarafından sümen altı edilmesinin de Duma'nın lüzumu hakkında yeteri kadar fikir verdiğini belirtmişlerdir³⁹⁴. Kadimciler Duma'yı Rusya Müslümanlarının meselelerini İslam hukuku çerçevesinde çözüme kavuşturmayı garanti altına almada bir vasıta olarak kullanmak niyetinde idiler. Bu şekilde kadimciler temel olarak İslam dinini ve Müslüman milletini muhafaza etmeyi ve bu milletin diğer menfaatlerini gözetmeyi hedeflemişlerdir³⁹⁵.

B. Kadimciler Açısından İttifak-ı Müslimin ve Müslüman Fraksiyonu

Kadimciler İttifak-ı Müslimin'in³⁹⁶ başlangıçtaki faaliyetlerini desteklemişlerdir. İttifak-ı Müslimin'in seçim stratejilerine iştirak ederek bu desteği somutlaştırmışlardır. Bu strateji mümkün olduğu kadar Müslüman vekilin Duma'ya girişini sağlamak, Müslüman vekilin seçilemeyeceği yerlerde ise demokrat Ruslar'ı desteklemekten ibarettir³⁹⁷. Kadimci desteğin bir başka tezahürü de İttifak-ı müslimi için yapılan maddi yardımların teşvik edilmesi ve takdir görmesidir³⁹⁸. Çarlık idaresinin mollalardan monarşi yanlısı partilere katılımları, halkı da buna teşvik etmeleri talebinde bulunması kadimcileri İttifak-ı Müslimin'e yaklaştıran kayda değer gelişmelerden biridir. Bunun üzerine mollalar Müslüman Fraksiyonuna müracaat ederek ne şekilde

³⁹³ "Saylav Hakkında", **Din ve Maişet**, No: 26, s.414, "Saylav Hakkında", **Din ve Maişet**, No: 30, 1907, s.479, "Duma Yakınlaşa", **Din ve Maişet**, No: 39, 1907, s.626.

³⁹⁴ "İmamlara Bir İki Söz", **Din ve Maişet**, No: 28,1907, s.442.

³⁹⁵ "Saylav Hakkında", **Din ve Maişet**, No: 26, 1907, s.414.

³⁹⁶ Siyasi hareketin resmî adı Rusya Müslümanları İttifakı'dır. Ancak kadimciler İttifak-ı Müslimin şeklinde yazmayı tercih etmişlerdir.

³⁹⁷ "Rusya Müslümanları İttifakı", **Dünya ve Maişet**, No:1, 1906, s.17.

³⁹⁸ "Duma", **Din ve Maişet**, No: 15, 1907, s.243

hareket etmeleri gerektiğini sormuşlar, Müslüman Fraksiyonu da mollaların hükümet adına gelecek emirlere uymaları gerektiği şeklinde görüş belirtmiştir. Bütün bunlar kadimciler ile İttifak-ı Müslimin arasında başlangıçtaki sıcak münasebetlerin örnekleridir.

Kadimcilerin İttifak-ı Müslimin'e bakış açısı partinin ve partinin Devlet Duması'ndaki gurubu niteliğindeki Müslüman Fraksiyonu'nun icraatlarına bağlı olarak gelişmekte idi. Fraksiyonunun Müslüman sosyal hayatına verdiği önemi ortaya koyan icraatları³⁹⁹, kadın hakları ve miras hukuku meseleleri Duma'da gündeme geldiğinde Fraksiyonun ulemadan görüş istemesi⁴⁰⁰ gibi adımlar, kadimcilerin Müslüman siyasî hareketine sıcak ilgisinin devamını sağlamıştır. Çünkü kadimciler Müslüman cemaat olarak imparatorluk bünyesinde İslam hukukuna göre düzenlenmiş sosyal haklarına harici bir müdahaleyi engellemek için Müslüman cemaat önderleri olan mollalar ve din âlimlerinin görüşleri doğrultusunda meselelere çözüm bulmayı siyasî hareket tarzı olarak benimsemişlerdi. Bu bakış açısı sebebiyle miras, din hürriyeti, kadın hakları konularında Duma'da kanun teklifleri gündeme geldiğinde harekete geçerek Rusya'daki İslam âlimlerinden bu konularda görüşlerini ortaya koymalarını istemişler ve Fraksiyonunda bu görüşler doğrultusunda çözümler üretmesi beklentisi içinde olmuşlardır⁴⁰¹.

İttifak-ı Müslimin siyasi parti olarak Çarlık makamlarınca tasdik edilmemesi, Duma'daki Müslüman fraksiyonunu siyasî faaliyetler bakımından merkez haline getirmiştir. Ancak 1906–1912 yılları arasında dört defa yenilenen Duma meclislerinde giderek Müslüman vekil sayısının azalması, bunun yanı sıra monarşist partilerin güç kazanması kadimcilerin siyasî faaliyetlerde Müslümanlara has bir siyasî parti ve Müslüman Fraksiyonu'ndan beklentilerinin azalmasına sebep olmuştur.

³⁹⁹ “Duma Haberleri”, **Dünya ve Maişet**, No:11, 1907, s.177.

⁴⁰⁰ “Mühim Mesele”, **Dünya ve Maişet**, No: 10, 1907, s.162, “Büyük Mesele”, **Din ve Maişet**, No: 16, 1907, s.256

⁴⁰¹ “Büyük Mesele”, **Din ve Maişet**, No:16, 1907, s.256, “Müslümanların Ukuv Meseleleri Hakkında”, **Din ve Maişet**, No:7, 1908, s.108, “Müslüman Siyezdi”, **Din ve Maişet**, No:19, 1907, s.307.

Kadimciler hayal kırıklıklarını ilk olarak II. Duma'nın dağıtılmasından sonra dile getirmeye başlamışlardır⁴⁰². Bundan sonra en ciddi eleştiriler 1914 yılında 35 delegenin katılımıyla gerçekleştirilen IV. Rusya Müslümanları kongresi münasebetiyle yapılmıştır. Bu kongre kadimciler tarafından milletin bütün kesimlerinden geniş bir katılım sağlanmadığı ve dar bir çevrenin kontrolünde olduğu gerekçeleri ile kabul görmedi⁴⁰³. Kadimcilerin bu tutumunda 1914 yılına kadar İttifak-ı Müslimin öncülüğünde güdülen siyasi hedeflerin büyük kısmına ulaşılmamış olmasının da büyük etkisi vardır. 1916 yılına gelindiğinde kadimciler bu durumu açıkça ifade etmeye başlamışlar, İttifak-ı Müslimin tarafından ortaya konan programın önemini kaybettiğini ve sadece kâğıt üzerinde kaldığını ileri sürmüşlerdir. Kadimciler aynı yıl Müslüman Fraksiyonu üyeleri ve az sayıdaki aydınların katılımıyla düzenlenen danışma meclislerini de millî talepler ve efkâr-ı umumî itibara alınmaksızın yapılan girişimler olarak değerlendirmişlerdir. Kendilerinin dışarıda bırakıldıklarını düşündükleri bu sürece dâhil olmak için Duma Meclis başkanına telgraflar göndermeyi kararlaştırmışlardır⁴⁰⁴.

Kadimciler başarısız buldukları İttifak-ı Müslimin hareketinin, kusurlarını tespit etmeye çalışmışlardır. Onlara göre, 1906 yılından beri bütün milleti etrafında toplamaya çalışan İttifak-ı Müslimin hareketi tarafından belirlenen program bütün efkâr-ı ammenin tercümanı olmaktan ziyade hürriyetperverlerin çizdiği bir çerçeve idi⁴⁰⁵. Gerek bu vasfı sebebiyle gerekse şahsi garezler, fırka nizaları Rusya Müslümanlarının takip ettikleri maksatların itibar ve önemini düşürmüştür. Milletin sabırlı ve tahammüllü oluşundan faydalanıp en tecrübesiz ve halkın hayat tarzından uzak, Rusya'nın merkezî büyük şehirlerinde eğitim görmüş, genç öğrencilerin ön plana çıkıp, millet adına sözler söylemeleri, fraksiyon meclislerine girip Müslümanlar hakkında en önemli kararlar alındığında bu yolda uzun yıllar çalışmış olan milletvekilleri ile eşit hakta oy kullanmaları, bu tecrübesiz

⁴⁰² "Faidesiz Yuristler", **Din ve Maişet**, No: 7, 1908, s.105.

⁴⁰³ "Karşumuzdaki Mühim Mesele Münasebetiyle", **Din ve Maişet**, No: 20, 1914, s.317, Muhammed Abdülhey Kurbangaliyev, "Cıyılış Meselesine Dair", **Din ve Maişet**, No: 26, 1916, s.307.

⁴⁰⁴ Muhammed Abdülhey Kurbangaliyev, "Ahval-i Hazıramız", **Din ve Maişet**, No: 14, 1916, s.172.

⁴⁰⁵ Muhammed Abdülhey El-Medikî, "Cıyılış Meselesine Dair", **Din ve Maişet**, No:26, 1916, s.306.

kadronun ekseriyeti ile kararlar alınması fraksiyonun da halkın gözünden düşmesine sebep olmuştur. Kadimciler, herkesin millete önderlik etmeye heveslenmesi ve buna imkân tanınmasının Müslümanları her konuda ihtilafa düşüyormuş gibi gösterdiğini ileri sürmüşlerdir. Onlara göre, milletin hizmetlerini beklediği kişiler meseleleri sadece şahsi görüş ayrılıkları ve fırka çekişmeleri saikiyle gündeme getirmişlerdir. Bu sebeple de milletin teveccühünü kazanmak yerine millet ile aralarında soğukluk hatta düşmanlık doğmasına sebep olmuşlardır. Bu durumun önüne geçilmesinin tek yolu ise Ehl-i İslamın gerçek umumî fikrini ortaya koyan mütedeyyin ve siyasette mutedil, milletin saygı duyduğu kişilere fırsat verilmesidir⁴⁰⁶.

Kadimcilerin İttifak-ı Müslimin hakkındaki eleştirileri sadece yöntemle sınırlı kalmamıştır. 10 yıllık siyasî faaliyetler neticesinde İttifak-ı Müslimin'in ve Müslüman Fraksiyonu'nun geldiği nokta konusunda yaptıkları değerlendirmelerle Rusya Müslümanlarının siyasî hedeflerine ulaşmak için izlemeleri gereken yol konusunda farklı bir hükme varmışlardır. Müslüman Fraksiyonu'nun IV. Duma'da altı milletvekili ile temsil edilmekte oluşu, Duma'da herhangi bir kararın alınmasında etkili olamayacak kadar küçük olan bu grubun muhalif kanatta yer alması, iktidar kanadı olan Terakkiperver blok ile anlaşma sağlayamaması, bu tavır değişikliğinde etkili olmuştur. Kadimcilere göre, Rusya Müslümanları artık kendileri açısından gerekli gördükleri yasal düzenlemeler konusunda kendi aralarında mutabakata vardıldıktan sonra, hükümet ile anlaşıp, söz konusu düzenlemelerin hükümet tarafından Duma'ya sevk edilmesini sağlamalıdır⁴⁰⁷.

Kadimciler'in on yıllık siyasî faaliyetler sonunda hükümet nezdinde Rusya Müslümanları'nın haklarını arama görevini eksiksiz yerine getirebileceğine inandıkları makam ise Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi'dir. Müftü inisiyatifi ele alarak harekete geçmelidir. Müftü hükümet tarafından seçildiğine ve tayin edilmesi de milletin çoğunluğu tarafından sevinçle karşılandığına göre şeriat ve kanun dairesinde kendi fikri ile hareket etmesi

⁴⁰⁶ Muhammed Abdülhey Kurbangaliyev , “Ahval-i Hazıramız”, **Din ve Maişet**, No: 14, 1916, s.172.

⁴⁰⁷ Muhammed Abdülhey El-Mediki , “Cıyılış Meselesine Dair” , **Din ve Maişet** , No: 27, 1916, s.316-317.

gerektiği düşüncesindedirler. İstişare etmenin faydasını inkâr etmemekle birlikte kurultayın şart olmadığı, zira bu tarz hareketin herhangi bir yararı olmadığı ve olmayacağı fikrinde ısrar etmişlerdir⁴⁰⁸.

C. Rusya Müslümanları ile İlgili Siyasî Gelişmelerde Kadimcilerin Tavrı

Kadimciler Rusya'da genelde Rusya Müslümanlarını bölgesel olarak ise Tatarları yakından ilgilendiren siyasî meselelerde tavırlarını ortaya koymuşlardır. Siyasî meselelere kendi bakış açıları doğrultusunda müdahil olmak için ise farklı yöntemlere başvurmuşlardır. Bazen İttifak-ı Müslimin ve Duma Müslüman Fraksiyonu'nu göreve davet etmişler, zaman zaman da dilekçe ve telgraflarla Rusya hükümetine müracaat etmişlerdir. Bazen de Rusya Müslümanları'nın devlet nazarında resmî temsilcisi olan müftüyü harekete geçmeye çağırmışlardır. Bu yöntemlerin kendisini gösterdiği ilk örneklerden biri 31 Mart kanunları ilan edildikten sonra Kadimcilerin Tatar toplumu arasında yürüttükleri faaliyetlerdir.

1. 31 Mart Kanunu ve Kadimciler

31 Mart 1906 tarihli gayri Rus (inorotsi) milletlerin ilk dereceli okulları hakkındaki kanunun misyonerce hedefleri olduğu ve Ruslaştırma amacı taşıdığı düşünceleri Kazan Tatarları arasında büyük dalgalanmalara yol açtı. Onları bu düşünceye sevk eden özellikle kanunun bazı maddelerinin mektep ve medreselerde okutulacak kitapların hem Arap alfabesi hem de yerli dilde, Rus alfabesi ile basılmasını zorunlu hale getirmeye doğru ilk adım olduğu izlenimini vermesiydi⁴⁰⁹. Tatar toplumunun bütün kesimleri Orenburg Mahkeme-i Şeriyesine, Halk Eğitimi Bakanlığına gönderdikleri protesto telgrafları ve dilekçeleriyle böyle bir uygulamaya şiddetle karşı çıkacaklarını göstermişlerdir⁴¹⁰. Kadimciler bu protestolara iştirak etmekle birlikte, bu yönde bir uygulamaya başlanırsa çok yakında İslamî ilimler hakkındaki

⁴⁰⁸ "İdare", **Din ve Maişet**, No: 14, 1916, s.174-175.

⁴⁰⁹ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, **F.1, Op.4, D.2670, L. 24 ob.**

⁴¹⁰ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, **F.1370, Op.1, D. 2, L.25.**

kitaplar ve Kur'an'ın da Rus alfabesiyle basılmaya başlayacağı endişesini hissettiklerini ifade etmişlerdir⁴¹¹. Kanuna göre gayri Rus öğretim kurumlarının Rus müfettişlerinin nezaretine verilmesi, yeni okulların bu müfettişlerin kararına göre açılacak olması, bu okullarda başka dinlere mensup öğretmenlerin de ders vermelerine imkân tanınması, Tatar toplumunun diğer kesimlerinin olduğu gibi kadimcilerin de en fazla rahatsızlık duyduğu hükümlerdi⁴¹². Kadimciler söz konusu kanunun Rusya Müslümanları'nın aleyhine olan hükümlerinin kaldırılmasına yönelik çabaların ulemanın görevi olduğu belirterek, ulemanın rehberliğine verdikleri önemi ortaya koymuşlardır⁴¹³. 31 Mart kanununun doğuracağı muhtemel sonuçlar dolayısıyla millî hukuklarının korunmasını Rusya Müslümanlarının tamamı için birinci vazife olduğunu vurgulamaları ise bu konuda toplumun tamamına sorumluluk yüklediklerinin göstergesidir.⁴¹⁴

Kadimciler 31 Mart kanununun kaldırılması için yapılan girişimlerle yakından ilgilenmişlerdir⁴¹⁵. Bu kanun yerine yürürlüğe sokulan 15 Ekim 1907 tarihli kanunu da önceki ile aynı ruhta ve Ruslaştırma esasına mebni olması sebebiyle Müslüman mektepleri için zararlı bulmuşlar, bunun yerine Rusya Müslümanları'nın kendilerine uygun bir kanun teklifi geliştirmelerine yönelik çabaları desteklemişlerdir⁴¹⁶. Özellikle Orenburg'ta Müslüman ahalinin ileri gelenleri tarafından hazırlanan kanun teklifini tasvip etmişlerdir. Bahsi geçen kanun teklifinin kadimcilere göre en bariz vasfı din ve milleti himaye etmeyi amaçlamış olmasıdır⁴¹⁷. Buna göre:

1) İptidaî mekteplerin amacı millete ilim vermek, din ve ahlak öğretmek olduğundan Rusya memleketinde yaşayan halkların her birine ve her bir din ehline kendi dilini, ahlakını öğreneceği tahsil her kavimin ana dilinde

⁴¹¹ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, **F.1, Op.4, D.2670, L.1 ob.**

⁴¹² "Transkripsiya Hakkında", **Dünya ve Maişet**, No: 3, 1907, s.42.

⁴¹³ "Nefrete Nefret", **Din ve Maişet**, No: 17, 1907, s.368.

⁴¹⁴ "Tenbih, Şariat-ı İslamiye ve Hukuk-ı Milliyemizi Saklamak Her Bir Müslüman Olgan kimseye Teyiştir", **Dünya ve Maişet**, No:12, 1907, s.190.

⁴¹⁵ "Müslüman Vekillerinin Kaufman ile Muhabetleri", **Dünya ve Maişet**, No: 11, 1907, s.179, "Papoçitel Bobrovnikov", **Din ve Maişet**, No: 23, 1908, s.363.

⁴¹⁶ "31 Mart 1906 ve 15 Ekim 1907 Kanunları", **Din ve Maişet**, 1908, s.194, "Müslüman Fraksiyası", **Din ve Maişet**, No:10, 1908, s.157.

⁴¹⁷ Barçı İmamı, "Fevkalade Tebrik", **Din ve Maişet**, No: 17, 1908, s.261.

olmalıdır. Çünkü hükümetin rahatı ve ahalinin saadetini temin etmek, kolaylık ile eğitimi yaygınlaştırmak, öğretim ana dilde olduğu takdirde mümkün olacaktır.

2) Her din ehli için iptidaî mektepleri hususî olmalıdır. Eğer mekatib-i iptidaîye her din ehline hususî olmazsa lisan ve adet, milliyet ve kavmiyet mahv olur.

3) İptidaî mekteplerinde Müslüman balaları için eğitim Türkî dilinde, Arabî hurufat ile basılan kitaplardan olmalıdır. (Kur'an okumak ve ibadet için lazım olan Arabî dualar dâhildir.)

4) Er balaların iptidaî mektepleri, kız balalardan ayrı olmalıdır.

5) İptidaî mekteplerde Müslüman balalarına Rus lisanı öğrenimi mecburî olmasın.

6) İptidaî mekteplerde tahsil müddeti üç yıl olmalıdır.

7) Müslüman iptidaî mekteplerinde muallim ve muallimeler kendilerinin dindaşları, Türkî dilde konuşanlar olmalı; Tatar, Başkurt, Kırgız, Özbek gibi farklılara itibar edilmelidir.

8) Müslüman iptidaî mekteplerine nezaret eden müfettişler Müslümanlar'dan tayin edilmelidir. Çünkü iptidaî mektepler Müslümanlar nazarında okuma yazma ile beraber din ve ahlak-ı milliye öğreten mukaddes yerler itibar edildiğinden müfettişler dini cihetten inayet ve emniyet kazanan, halkın muhabbetini celp edecek kimseler olmalıdır.

9) İptidaî mektepler için muallim ve muallimeler ailelerin rızasıyla Müslüman müfettişler tarafından tayin edilmelidir.

10) Müslüman iptidaî mekteplerine umumî program hazırlamak için Kazan, Ufa, Orenburg gibi şehirlerde mollalar kurultayı tertip edilmelidir.

11) Her kurultaydan vekiller seçilip münasip bir şehirde meclis-i muallimin yapılmalı; mezkûr mecliste kurultaylarda kabul edilen programlar gözden geçirilerek birbirine uygun hale getirilmelidir.

12) Müslüman mekteplerine muallim ve muallimeler yetiştirmek için münasip şehirlerde Müslümanlar'a mahsus mektepler tesis edilmelidir⁴¹⁸.

⁴¹⁸ “31 Mart 1906 ve 15 Ekim 1907 Kanunları”, **Din ve Maişet**, No: ?, 1908, s.194-195.

Bütün tepkilere ve alternatif tekliflere Çarlık yönetimi kulak tıkamıştır.

2. İmamların Durumu

1896 nizamnamesine göre Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi nezaretinde olan Müslümanlar'a devlet tarafından verilmiş resmî vazifeler imamlık, hatiplik, kadılık, müftülük, müezzinlik, ahundluk mansıplarından ibaretti. İmam, hatip, ahund bunların vazifeleri cumalarda imamlık yapmak, nüfus kayıt defterlerini yazmak, lazım olduğunda da bu defterlere dayanarak kendilerinden istenen belgeleri düzenleyip isteyen makam ya da kişilere vermektir. Müezzin, imam ve hatipler mahalle ehli tarafından seçilmekte, seçimin geçerli olup olmadığına ise mülkî mahkemeler tarafından karar verilmekte idi. Seçilen kişinin mansıbına layık olup olmadığını belirlemek için Mahkeme-i Şeriye imtihan yapmaktaydı. Mahkeme-i Şeriye tarafından imamlığa layık görüldükten sonra adayın imamlığının tasdiki vilayet mahkemelerine kalmaktaydı. Aday hakkında yapılan soruşturma ile siyasî açıdan görev yapmasında bir sakınca olmadığı sonucuna varılırsa imamlığı vilayet mahkemesi tarafından Çar adına tasdik edilmekteydi. İmamlık, hatiplik, ahundluk için belli bir seviyede Rusça bilmek zorunlu idi. Rus kanunlarına göre bu mansıplar arasındaki hiyerarşi belirgin değildi. Ancak Mahkeme-i Şeriye uygulamasına göre bu mansıplar yukarıdan aşağıya, ahund, hatip, imam şeklinde idi. Bu mansıpları almış kişilerin görev ve sorumluluklarında da muğlâklık vardı. İmamlara devlet tarafından tanınmış herhangi bir imtiyaz yok idi. Askerlikten ve vergilerden muaf değillerdi. Angarya işlerinde çalıştırılmamaları ise mahalle halkının kendilerine gösterdiği teveccühün sonucuydu⁴¹⁹.

İmamların ve diğer Müslüman din görevlilerinin vazifeleri resmî olarak belirlenmesine, buldukları mahalle ve köylerde cemaatin lideri ve devlet nezdinde temsilcisi konumunda olmalarına rağmen, kendilerinin devlet memuru olarak tanınmamaları, Hıristiyan din görevlilerinin faydalandığı imtiyazların hiç birinden faydalanamamaları Tatarlar'ın önemle ele aldıkları

⁴¹⁹ Rızaeddin Fahreddin, **Menasıb-ı Diniye**, Orenburg-1908, s.1-15.

bir sorun idi⁴²⁰. Tatar toplumunun ceditçi ve kadimci kesimleri arasında imamların toplum içerisindeki görevleri ve önemi konusunda farklı görüşler olsa da onların devlet nazarında yeterli itibarı görmediği yolundaki şikâyetler her iki kesimin ortak noktasıdır. Çarlık yönetiminin imamlara ciddi sorumluluklar yükleyen, ancak birtakım haklardan yararlanmalarına imkân tanımayan uygulamaları imamlar ve Müslüman ahali tarafından tepki ile karşılanmakta idi. 1897 yılında yapılan nüfus sayımları sırasında hükümet kararname yayınlarak imamların memur ya da ruhanî sınıfına girmediğini bu sebeple kristiyan (hür köylü) sınıfına dâhil edilmeleri gerektiğini bildirmiştir. Bu karar doğrultusunda 1904'te başlayan Rus-Japon Savaşı sırasında imamların devlet memuru sayılamayacakları gerekçesiyle askere alınmaları⁴²¹, 17 Ekim manifestosu ile siyasî faaliyetlere serbestlik tanındığında ise imamların devlet memuru oldukları ve hükümet yanlısı olmayan siyasi partilere girmemeleri gerektiği yolundaki hükümet telkini bu uygulamaların en somut örneğini teşkil etmiştir⁴²². Bu adaletsizliğin ortadan kaldırılması için Duma'daki Müslüman Fraksiyonu harekete geçmiş ve imamların askerlikten muaf tutulmaları için gerekli girişimleri başlatmıştır. Bu çabalar 1913 yılı Ocak ayında imamların askerlikten muaf olduklarına dair kanunun Çar tarafından onaylanmasıyla başarılı bir netice vermiştir⁴²³.

3. Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi Müftüsü Etrafındaki Tartışmalar

Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi'nin başkanı olan Müftü'nün seçimle belirlenmesi Kazan Tatarları'nın ortak görüşüdür. Müftünün ve yardımcılarının Kadıların Müslüman cemaat tarafında seçilmesi fikri 1905–1906

⁴²⁰ “İmamların Haline Bir Nazar”, **Din ve Maişet**, No:16, 1907, s.254, Ş. Abizgildin, “İmamlara Bir İki Süz”, **Din ve Maişet**, 1907, s.442.

⁴²¹ İmam Zahidullah Keşayev, “Peterburg’da Rusya Müslümanları İttifakının İdare-i Merkeziyesi”, **Din ve Maişet**, No:21, 1907, s.327.

⁴²² “Rusya Müslümanları İttifakı İdare-i Merkeziyesi”, **Din ve Maişet**, No: 15, 1907, s.244.

⁴²³ Şerafeddin Mahmudov, “Askerlik Hem İmamlar”, **Din ve Maişet** (Turmuş gazetesinden alıntı), No: 35, 1914, s.556.

yılındaki kurultaylarda ortaya atılmış ve en önem verilen meselelerden biri olmuştur⁴²⁴.

Müftülük konusunda kadimciler ile ceditçiler arasındaki ihtilaf Müftü Muhammed Yar Sultanov'un 25 yıllık hizmeti için yapılacak kutlama hazırlıkları sırasında ortaya çıkmıştır. Kutlama hazırlıkları sırasında Kazan'da yapılan toplantıda ceditçiler Müslüman eğitim kurumlarına öğretmen yetiştirmek üzere Darü'l-muallim ve Darü'l-muallimat kurulması teklifini gündeme getirmişlerdir⁴²⁵. Ceditçiler Müslüman eğitim kurumları için resmî diplomalı öğretmen yetiştirmek amacıyla bu okulların açılmasını istemişlerdir. Kadimcilerin temsilcileri olarak toplantıya katılan Molla Tayyip ve Habibullah Osmanov ise bu projeye karşı çıkmışlardır. Molla Tayyip söz konusu eğitim kurumlarının açılması durumunda hükümetin bu kurumlara birer isyan ocağı olarak bakacağı, bu sebeple de Mahkeme-i Şeriye'nin yetkilerinin mümkün olduğu kadar artırılmasının maksada daha uygun olacağı görüşünü ileri sürerek projeye muhalefet etmiştir. Habibullah Osmanov ise böyle bir okulun açılması durumunda herkesin bu okula girmeye çalışacağını, millî tipte medreselerin sayılarının ise bu sebeple gün geçtikçe azalacağını, en nihayet medreselerin ortadan kalkmaya doğru gideceğini, bunun da dinin ve milletin düşüşüne sebep olacağını belirtmiştir. Ancak kadimcilerin ortaya koyduğu düşünceler genel kabul görmemiş ve ceditçilerin önerisi kabul edilmiştir⁴²⁶. Ufa'da Müftü'nün 25 yıllık hizmeti için düzenlenen kutlamalar sırasında yapılan toplantılarda da Kadimciler muhalif tavırlarını sürdürmelerine rağmen Hasan Ata Habeşi'nin başkanlığında yapılan müzakerelerde Darü'l-muallim ve Darü'l-muallimat kurulması kabul edildi⁴²⁷.

1912 yılında Müftü Muhammed Yar Sultanov'un ağır bir hastalık geçirmesi üzerine ceditçi basın organları bir halef belirlemeye çalışmışlardır⁴²⁸. Bu durum kadimciler ile ceditçiler arasında müftülük meselesindeki görüş ayrılıklarını derinleştiren bir başka etken olmuştur.

⁴²⁴ Dilara Usmanova, **Deputatı ot Kazanskoy Gubernii...**, İzdatelstvo Fen, 2006, s.277–278.

⁴²⁵ “Şkolny Vopros v Russkom Musulmanstve, Dar-ul-muallimin i Dar-ul-muallimat v Ufe” , **Mir İslama, T. II**, Vıpusk. X, 1913, s.658.

⁴²⁶ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, **F.1, Op.4, D. 4384, L.20-21**.

⁴²⁷ “Yubileyde Müzakere”, **Din ve Maişet**, No: 26, 1911, s.395-396.

⁴²⁸ “Müftü Hazret”, **Din ve Maişet**, No: 28, 1912, s.444.

Müftü'nün 25 yıllık hizmeti hatırasına düzenlenen kutlama toplantısında cedit tarzında öğretmen okulları açılmasının kararlaştırılması sebebiyle kadimcilerin uğradığı hayal kırıklığını kadimci görüşleri destekleyen bir müftünün göreve gelmesi telafi edebilirdi. Dolayısıyla kadimciler müftü namzedi tartışmalarına katılmakta tereddüt etmemişlerdir⁴²⁹. Müftü Sultanov'un sık sık ciddi sağlık sorunları yaşaması her seferinde bu tartışmaları yeniden alevlendirmiştir. 1915 yılında Müftü vefat ettiğinde ceditçiler için de kadimciler için de adaylar belirlenmişti. Ceditçiler Sadrî Maksudî, Alimcan Barudî ve Musa Carullah'ı adaylar olarak desteklemekte idiler⁴³⁰. Kadimciler ise öncelikle Kadı İnyetullah Hazret veya Petersburg Ahundu Safa Bayezidov'u aday olarak gösteriyorlardı⁴³¹.

İnyetullah Kadı'nın kadimciler tarafından aday gösterilmesinde 1905-1906 yıllarında Ufa şehrinde Müslüman ahali adına yapılan siyasî toplantılarda kadimci görüşleri savunmuş olmasının büyük etkisi vardır. İnyetullah kadı bu toplantılarda yaptığı konuşmalarda mektep ve medreselerde ceditçi muallimlerin görev yapmasına toplumu cepheleşmeye sevk ettikleri düşüncesiyle karşı çıkmıştır. Mektep ve medreselerde imamların veya onların seçeceği muallimlerin eğitim öğretim faaliyetlerini yürütmesi gerektiğini ileri sürmüştür⁴³². Safa Bayezidov ise Nur Gazetesinde yayınlanan makalelerinde kadimci görüşlerle örtüştüren düşünceleri dile getirdiği ve Petersburg ahundu olarak müftülük görevine atanması daha yakın bir ihtimal olarak değerlendirildiği için kadimcilerin desteğini görmüştür⁴³³.

Kadimciler ve ceditçiler arasında yeni müftünün kim olacağı tartışmaları sürüp giderken, kadimcilerin ön gördükleri ve arzuladıkları şekilde Safa Bayezidov Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi Müftülüğü görevine tayin

⁴²⁹ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, **F.1 , Op.4 , D.1022. , L. 27.**

⁴³⁰ Usmanova, **a.g.e.** , s.279.

⁴³¹ “Müftülük Tuğrusında Birkaç Süz”, **Din ve Maişet**, No: 23, 1914, s.363, “Olacak Müftü Hakkında” , **Din ve Maişet**, No:25, 1915, s.399, Hüsneddinzade , “Müftülük hakkında” , **Din ve Maişet** , No: 28, 1915, s.445 , “Müftülük Hakkında” , **Din ve Maişet** , No: 30, 1915, s.476.

⁴³² “Siyasî Müslüman Meclisleri Ufa'dan Yazalar” , **Kazan Muhbiri** , No:15, 22 Aralık 1905, “Siyasî Müslüman Cemiyetleri, Ufa'dan Yazalar” , **Kazan Muhbiri**, No: 20, 4 Ocak 1906.

⁴³³ Hüsneddinzade, “ Bulacak Müftü Kim Bulurğa Teyişli” , **Din ve Maişet**, No:28, 1915, s.444-445, İmam ve Müderris , “Müftülük Hakkında” , **Din ve Maişet**, No:30, 1915, s.476-477.

edilmiştir. Bu tayin, ceditçilerin taleplerinin boşa çıkmış olması dolayısıyla, kadimciler tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanmıştır⁴³⁴.

D.Kazan Tatarları Arasında Faaliyet Gösteren Sosyalist Gruplar Karşısında Kadimciler

Kadimciler, 1905 yılından sonra Kazan Tatarları arasında faaliyet gösteren sosyalist gruplara karşı da tavırlarını belirgin bir şekilde ortaya koymuşlardır. Tançılar, Uralcılar, Dumacılar gibi sosyalizm yanlısı grupları ve grupların mensuplarını dışlamışlardır. Kadimcilere göre, sosyalistlerin toplumun geneline yönelik dışlayıcı tavırları vardır. Onlar İslam dinin şartlarına uymaya çalışanları kara güruh olarak adlandırmaktadırlar. Daha geniş bir tanımlamayla tiyatroya gitmeyen, çapan giyen, ibadet eden, akrabalarını ziyaret eden, Avrupa tarzı kıyafetler giymeyen kimseler kara güruhtur. Kadimcilere göre bu tanımlama ile sosyalistler İslam dininden ne kadar bihaber olduklarını ortaya koymaktadırlar. Onlara göre sosyalistler işçileri, köylü ve ameleleri birer av gibi görmektedirler. Onlara yüksek ücret, daha iyi çalışma koşulları ve toprak vaat ederek kendi yanlarına çekmeye çalışmakta, ancak programlarının asıl önemli kısımlarını gizli tutmaktadırlar⁴³⁵.

Kadimciler sosyalist gruplar ile münasebetlerde en gergin noktaya Tatar Bolşevik grubu Uralcılar ile gelmişlerdir. Uralcılar, Din ve Maişet dergisini yayınlayan Muhammed Veli Hüseyinov ve Molla Feyizhan Davutov'u yaptıkları yayınlarla halkın gerçek dostlarını "halk düşmanı" gibi gösterdiklerini iddia ederek ölümle tehdit etmişlerdir. Muhammed Veli Hüseyinov ve Feyizhan Davutov ise onlara verdikleri cevapta bu tehdidin onları korkutmadığını, ancak sosyalistlerin gerçek niyetini ortaya koyduğunu

⁴³⁴ İmam Muhammed Sabir El-Hüsni , "Yana Müftü Tayinlenü ve Kızılların Uyatsızlığı" , **Din ve Maişet**, No:32, 1915, s.502-504, "Yana Müftü Hazretleri Hakkında Teşekkür Telegramı" , **Din ve Maişet** , No: 32, 1915, s.511, "Müftülük Hakkında", **Din ve Maişet**, No: 33, 1915, s.524.

⁴³⁵ Nifaksız, "Rusya'da Tatar Fikirilerinin Mütalaası", **Dünya ve Maişet**, No:10, 1907, s.59.

belirtmişlerdir⁴³⁶. Taraflar arasındaki bu sözlü gerginlik herhangi bir fiili çatışmaya dönüşmemiştir.

Kadimciler Tançılar'a da sert eleştiriler yöneltmişlerdir. Onları sadece köylülerin problemleri ile ilgilenip Rusya Müslümanlarının asıl problemi olan dinî ve şeri işlere karşısında ilgisiz kalmakla suçlamışlardır⁴³⁷.

Kadimciler Müslümanların Hizmet Taifesi(Dumacılar) adıyla Duma'daki bir kısım Müslüman vekil tarafından oluşturulan grup hakkındaki gelişmeleri başlangıçta tarafsız bir şekilde karşılamışlardır. Ancak bu gurup Müslüman ittifakı ve Müslüman Fraksiyonu'na karşı bir tutum takınıp sol partiler ve gruplarla işbirliği yapmaya başladıklarından itibaren kadimciler tarafından eleştirilmeye başlanmışlardır⁴³⁸. Dumacılara yapılan eleştirilerin odak noktası onların seçilme amaçları doğrultusunda hareket etmemeleridir. Kadimciler onların da diğer vekiller gibi Rusya Müslümanları'nın dinî ve siyâsî haklarını korumakla görevli olduklarını, buna rağmen Kur'an-ı Kerim'e tamamen hilaf olan partilerle işbirliği yaptıklarını ileri sürmüşlerdir. Bu gurupta Hadî Atlasov ve Abdullah Necmeddinov gibi din görevlilerinin bulunması kadimcilerin Dumacılara karşı eleştirilerinin daha da şiddetlenmesine sebep olmuştur⁴³⁹.

III. VEYSİLER

A. Veysiye Hareketinin Ortaya Çıkışı

1905–1916 yılları arasında İdil-Ural boyunda etkin olan gruplardan biri de Veysîlerdir. Bir sufî tarikatı olarak ortaya çıkan hareketin kurucusu 19. yüzyıl başlarında Sviyajsk uyezdi Molovina köyünde doğan Bahaeddin Veysî'dir⁴⁴⁰. Öğrenimine köyünde başlayan Bahaeddin Veysî'nin daha sonraki eğitim süreci hakkında kaynaklarda çelişkili bilgiler bulunmaktadır.

⁴³⁶ Muhammed Veli Hüseyinov, Feyizhan Davutov, "Sosyalist Revolutsiyoner Komitetine Cevap", **Dünya ve Maişet**, No: 11, 1907, s.179–180, Hüsneddinzade, "On Yıl İçinde", **Din ve Maişet**, No: 50, 1916, s.457–458.

⁴³⁷ "Sobranie Jurnalı ve Beyanü'l-Hak", **Din ve Maişet**, No: 6, 1908, s.93.

⁴³⁸ "Müslüman Fraksiyası", **Dünya ve Maişet**, No: 10, 1907, s.163–164.

⁴³⁹ A. El-Mansurî, "Teessüflü Bir Vakıa", **Din ve Maişet**, No:15, 1907, s.219–220.

⁴⁴⁰ M.Sagidullin, **K İstorii Vaisovskogo Dvijeniya**, Kazan, Tatpoligraf, 1930, s.4.

Bazı kaynaklara göre o, Türkistan ve Buhara'da ticari faaliyetlerde bulunduğu sırada bölgedeki müderrislerle yaptığı görüşmelerden etkilenmiş ve daha sonra Saratov'da Kulatki köyünde ünlü bir Nakşibendi Şeyhi olan Muhammed Seyid Cafer'le tanışmış ve onun tilmizi olmuştur⁴⁴¹. Diğer kaynaklarda ise eğitiminin ikinci safhası olarak Cafer El-Kulatki'nin medresesinde öğrenim gördüğü belirtilmektedir⁴⁴². Bütün kaynaklarda teyit edilen husus onun İslam tasavvuf geleneğini Cafer El-Kulatki'den öğrenmiş olduğudur. 1862 yılında Cafer El-Kulatki'nin ölümünden sonra Baheddin Veysî onun yerine geçmiştir. Bu tarih aynı zamanda Veysiye hareketinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir⁴⁴³.

Bahaeddin Veysî, başlattığı hareketi Nakşibendî tarikatı silsilesine bağlamaktadır. Hareketin Veysiye adını alması ise tarikatın menkıbevi geçmişinin Veysel Karanî'ye dayandırılmasıyla bağlantılıdır. Menkıbeye göre, Hz.Muhammed'e tam bir sadakatle bağlı olan Veysel Karanî'nin takipçilerine daha o dönemde Veysî, Allah'ın Ordusu adı verilmiştir. Bu ordunun mensupları o dönemden beri İslamı en saf şekli ile korumaktadır. Onlar Bulgar hanlığı döneminden beri Rusya topraklarında da faaliyetlerini sürdürmektedirler⁴⁴⁴. Bu akımı Rusya topraklarına taşıyan ise Aydar Han'ın daveti ile gelen üç vaizden biri ve Hz. Muhammed'in soyundan olan Zübeyr bin Ceda'dır⁴⁴⁵. Zübeyr, Bulgar Hanı'nın Müslüman olmasını sağlamış ve onun kızı Tuybike ile evlenerek Bulgar ülkesine yerleşmiştir. Onun çabalarıyla bölgeye yerleşen İslam dini Moğol istilasına rağmen ayakta kalmış, çok geçmeden Moğollar da Müslüman olmuşlardır. Ancak İslam dini esas halinde sadece Bulgar hanların soyundan gelenlerce muhafaza edilmiştir. Farklı zaman aralıklarıyla onların neslinden gelen kişiler İslam

⁴⁴¹ E.V.Molostvova , "Vaisov Bojiy Polk" , **Mir İslama**, t. 1, No: 2, 1912, s. 145, M.Sagidullin, **a.g.e.** , s.4

⁴⁴² Masğud Gaynetdinov, "Proşenie vozvratit B.Vaisovu, A Delo Konçit" , **Eho Vekov**, No: 3/4, 1996, s. 143; Dilara Usmanova, "Vaisovskoe Dvijenie v zerkale cobstvennix prošeny i poem", **Exo Vekov**, No:1/2, s.86.

⁴⁴³ **İcmal-i Programma**, Kazan, 1917, s.3, Rorlich, **a.g.e.** , s.135, Usmanova, **a.g.m.**, s.86.

⁴⁴⁴ Molostvova, **a.g.m.** , s.144.

⁴⁴⁵ Allen J. Frank , **İslamic Hystography And Bulghar İdentity Among The Tatars And Bashkirs Of Russia**, Leiden, Koninklijke Brill, s.174.

inancını kuvvetlendirmek ve ahlakı düzeltmek üzere Allah tarafından gönderilecektir. Bahaeddin Veysî de bunlardan biridir⁴⁴⁶.

Bahaeddin Veysî, Tarih-i Hacegan adıyla kaleme aldığı eserinde kendisini Nakşibendî Şeyhi ve müceddit olarak nitelemiş, en son kendisine kadar gelen Nakşibendî silsilesini de yazmıştır. Bu silsile İdil-Ural boyundaki diğer Nakşibendî şeyhlerinin sisilileri ile aynıdır. Bahaeddin Nakşibendî ile başlayan silsilede birtakım Orta Asyalı şeyhlerin isimleri yer almaktadır. Silsile bunlardan Nakşibendîliğin müceddidiye kolunun kurucusu, İmam-ı Rabbanî ismiyle tanınan Ahmed Sihirdî (öl. 1624) ile devam etmektedir. Onun oğlu ve diğer bazı ünlü şeyhlerce temsil edilen silsilenin önemli simalarından biri de Şeyh Feyizhan El-Kabilî'dir. Adı geçen Şeyh Tatar ve Başkurt müridleri olması dolayısıyla önemlidir. Silsilenin bu halkası ile İdil-Ural bölgesi de Nakşibendîliğin yayıldığı sahalardan biri haline gelmiştir. Bundan sonra Bahaeddin kendisine kadar olan silsileyi ortaya koymuştur. Buna göre, El-Kâbilî'nin müridlerinden biri Veli Bin Muhammed El-Emin El-Kargalı'dır. Onun halifesi ise Abdülhaluk El-Bulgarîdir. Cafer El-Kulatki'nin hocası da El-Bulgarî'dir⁴⁴⁷. Böylelikle Nakşibendî tarikatı silsilesini Baheddin Veysî kendisine kadar getirmiştir.

Veysîlerin lideri Derdmend Bahaeddin Nakşibendî El-Bulgarî Veysizade ismini kullanıyordu. 1862 yılından itibaren Bahaeddin Veysî, kendi mensupları için, el-misaktan beri Müslüman, Hanefî mezhebinden, Allah'ın ordusu, Veysîler, millet-i İbrahim sıfatlarını kullanmaya başladı. Bahaeddin Veysî, bu hareketin mensuplarının bütün Rusya'da, hatta bütün dünyada insanlar tarafından düzenlenmiş kanunlara, mezkûr kanunları icra eden memurlara ve hâkimlere itaat etmeyeceğini ilan etti. Veysî bu tavrın sebebini açıklarken memleket kanunlarının Kur'an'a ve Sünnete dayanarak yapılmadığını; bazı zalim, cabir, batıl ve Allah'a iman etmemiş kişiler tarafından, birtakım kişilerin şahsî menfaatleri gözetilerek yapıldığını iddia ediyordu⁴⁴⁸.

⁴⁴⁶ Molostvova, **a.g.m.**, s.144-145.

⁴⁴⁷ Usmanova, **a.g.m.**, s.86-87.

⁴⁴⁸ **İcmal-i Programma**, s.4.

Bahaeddin Veysî'nin en önem verdiği sloganlarından biri İslam'ı ilk halinde muhafaza etmek, onu bidatlerden temizlemektir. Bahaeddin Veysî vaazlarında Rusya'daki Müslüman din görevlilerine satılık insanlar tabirini kullanarak hakaret ediyordu. Onları Kur'anı terk etmiş, şeytanın casusları olarak tanımlıyordu. Dolayısıyla döneminin din adamlarıyla münasebetleri düşmanca oldu⁴⁴⁹. Bu düşmanlık, Tatar ahalisinin ona karşı soğuk bir tavır takınmasına neden olmuştur. Bahaeddin Veysî öğretisini yaymak için Kazan etrafındaki şehir ve köylerini dolaştığında başarılı olamamış, zaman zaman da ahalinin şiddetli tepkilerine maruz kalmıştır⁴⁵⁰.

Bahaeddin Veysî Tatar mescitlerini de terk etmiştir. Kendi otonom ruhani idaresini kurduğunu, Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi'nin otoritesini tanımadığını ilan etmiştir. Cemaatinin doğum ve ölüm kayıtlarını da ayrı olarak tuturmaya başlamış, hatta müridlerine kimlik belgesi dağıtmıştır.

Bahaeddin Veysî'nin öğretisinin önemli noktalarından biri de müridlerini Tatar adını kullanmaktan men etmesidir. Veysîler soy isimlerine El-Bulgarî kelimesini ekleyerek Bulgar neslinden geldiklerini vurgulamayı tercih ediyorlardı. Tatar kelimesinin ise putperest anlamına geldiğini, onların Müslüman olarak adlandırılmasının ancak kendi saflarına katılmalarıyla mümkün olacağını ileri sürmekte idiler⁴⁵¹.

Çarlık yöneticilerinin Veysiye hareketine, üyelerinin sergiledikleri uzlaşmaz tutuma rağmen, uzun müddet müdahalede bulunmamaları ve serbestçe gelişmesine göz yummaları dikkat çekici bir husustur. Çarlık yönetiminin bu tutumunda Bahaeddin Veysî'nin hocası olan Cafer El-Kulatki'nin Çarlık tarafından görevlendirildiği Tiflis'te Şeyh Şamil'e karşı bölgenin Müslüman ahalisi arasında propaganda çalışmalarında bulunarak Çarlığa sadakat göstermesi başlangıç aşamasında etkili olmuştur. Daha sonra Veysî de bu geleneği bozmamış Tarih-i Hacegan adlı eserinde Çar ve ailesine mahsus uzun bir duaya yer vermiş, ayrıca kendine has bir dilekçe ile kurucusu olduğu hareketi tanıtmıştır. 1873 yılında Çar'a müracaat ederek

⁴⁴⁹ Sagidullin, a.g.e., s.5.

⁴⁵⁰ İcamil-i Programma, s.4

⁴⁵¹ Sagidullin, a.g.e., s.6.

Çarlığın hizmetine girmeye hazır olduğunu ilan etmiş, bu konuda kendisine herhangi bir cevap gelmemiş ise de Veysî bu durumu kendisi ve tarikatının resmî makamlar tarafından tasvip edildiğine bir işaret olarak yorumlamıştır⁴⁵².

Veysîliğin yayılması ile birlikte onların serdar olarak adlandırdıkları liderleri ve Çar dışında otorite tanımadıklarını ilan etmeleri, vergi vermeyi ve askerlik vazifesini ifa etmeyi reddetmeleri hükümet organlarını rahatsız etmiştir. 6 Ocak 1884 günü guberniya yönetiminin emri ile polis Veysîler'in merkezî olan Bahaeddin Veysî'nin evinde arama yapmak istediğinde Bahaeddin Veysî ve taraftarlarının direnmesi üzerine silahlı çatışma çıkmış, çatışmada ölen ve yaralananlar da olmuştur. Bu olaydan sonra Veysî taraftarları Sibiry'a sürülmüş⁴⁵³, Bahaeddin Veysî ise psikolojik bakımdan tedaviye muhtaç durumda olduğu gerekçesiyle akıl hastanesine gönderilmiştir. Bahaeddin Veysî 1893 yılında ölünceye kadar burada kalmıştır⁴⁵⁴. Bahaeddin'in ölümünden sonra oğlu İnanüddin Veysî hareketin liderliğini üstlenmiş ve Veysîliğin yayılmasına çalışmıştır. Ancak o da bu faaliyetleri neticesinde 1895 yılında Sahalin adasına sürgüne gönderilince Veysiye hareketinin Kazan bölgesinde bir etkinliği kalmamıştır⁴⁵⁵.

B. 1905 Sonrasında Veysîlik

İnanüddin Veysî 1905 ihtilali sonrasında oluşan hürriyet ortamından istifade ederek 1906 yılında Kazan'a geri dönmüş ve Veysîliğin yayılması için çalışmaya başlamıştır. Bu çalışmalarına merkez olmak üzere taraftarları Kazan'da Novoya Tatar kaya Slobada (Yeni Tatar Bistes) olarak bilinen mahallede bir ev inşa ettiler. İnanüddin Veysî bu evi Devlet İbadethanesi, Otonom Ruhanî İdare, Serdar-ı Veysiye'nin kalem odası ve Müslüman akademisi olarak ilan etti⁴⁵⁶.

İnanüddin Veysî, tarikatının giderlerini müritlerinden topladığı bağışlardan karşılıyordu. Bunun için beytül-mal adını verdiği bir hazine

⁴⁵² Usmanova, **a.g.e.** , s.87-88

⁴⁵³ Rusya Federasyonu Devlet Arşivi, **F. 102 4D, Op.1908, D. 24 Ç.9, L.87- 87 ob.**

⁴⁵⁴ Aydar Habutdinov, **Millet Orenburgskogo Duhovnogo Cobrania v Kontse XVIII-XIX Vekax** , Kazan, İzdatelstvo İman, 2000, s.88.

⁴⁵⁵ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, **F.199 , Op.1, D.618, L.32.**

⁴⁵⁶ Molostvova, **a.g.m.** , s.146.

oluşturmuştu. Veysî müridlerine çeşitli dünya ve ahiret nimetleri vaat ederek beytü'l-mala bağışları teşvik ediyordu. Ancak söz konusu hazinenin gelir ve giderlerinin herhangi bir kaydı olmayıp, tamamıyla İnanüddin'in kontrolü altında idi⁴⁵⁷.

İnanüddin, Veysiliğin etkinliğini artırmak için Kazan'da Müslüman ahalinin ileri gelenleri ile görüşüp tarikatın temel görüşlerinin neler olduğu konusunda bilgi vererek onları cemaatine kazandırmaya çalışmışsa da bunda başarılı olamamıştır⁴⁵⁸. Veysîler'in yayılma yöntemi daima yüz yüze görüşmeler şeklinde olmuş, tarikatın fikirlerini yaymaya yönelik herhangi bir kitap, mecmua telif etmemişlerdir.

İnanüddin Veysî, müridlerinin devletle ve kendileri haricindeki Müslüman toplumla ilişkilerinde uymalarını istediği prensipleri de ortaya koymuştur. İnanüddin Veysî'in bu konudaki öğütlerini şöyle özetlemek mümkündür:

a) *“Eğer devlet mahkemelerinden birine çağırılırsanız, celplameleri kabul etmeyiniz. Biz mülkî idareler tarafından gelen yazıları kabul etmiyoruz. Bizimle ilgili bir işiniz olursa bizim ruhani idaremize başvurunuz. Gerekli cevabı oradan, bizim ruhanî atamız Serdar Veysof'dan alınız, diyerek cevap veriniz.”*⁴⁵⁹

b) *“Eğer herhangi bir mahkemeye çıkmak zorunda kalırsanız, mahkeme heyeti huzurunda şapkanızı çıkarmayın. Onlara, ben el-misaktan beri Müslüman olan, Allah'ın Ordusu Veysiye mensubu, Hanefi mezhebinden, İslam'ın ilk haline inanan sünnîyim ve sadece ruhanî idareye bağlıyım demelisiniz. Hakkınızda verilecek kararı protesto ederek kabul etmeyiniz. Biz sizin hâkimiyetinizi tanımıyoruz ve siz bize karşı bir karar verme hakkına sahip değilsiniz demelisiniz”*⁴⁶⁰.

c) *“Eğer size neden camilere gelmiyorsunuz derlerse onlara siz şöyle cevap verin: Sizin camileriniz cami-i zarar, cami-i zarara girmekten Allah men*

⁴⁵⁷ Abdullah Kildişev, **İnan Veysov'un Tuzağı**, Kazan, Tipo-litografiya İ.V. Yermolayevoy, 1908, s.19-20.

⁴⁵⁸ Ahmedcan Saydaşev, “Veysof İnan İle Musahabe”, **Beyanü'l-Hak**, 3 Ekim 1906, No: 75, s.2.

⁴⁵⁹ Abdullah Kildişev, **a.g.e.**, s.12

⁴⁶⁰ N.F.Katanov, **Noviya Danniya o Musulmanskoj Sekte Vaisovets**, Kazan-1909, s.10.

ediyor. Sizin o camilerinize girip, kıldığımız namazları heba edecek halimiz yok. Müslüman olarak vasıflandırılmaya sizin birçok şartlarınız elverişli değil. Evvela siz Rus kimliği taşıyorsunuz. İkinci olarak siz oğullarınızı askere gönderiyorsunuz. Üçüncü olarak siz her türlü mahkemeye itaat ediyorsunuz. Bizim ise kendimize ait kimliklerimiz var. Bizler asker vermiyoruz. Vergi ödemiyoruz. Eğer bizim serdarımıza gelip ahd ve biat kılıp pasaport alıp tabi olmazsanız hiçbiriniz Müslüman değilsiniz. Sizlere hiçbir şekilde necat yoktur. Hazır fırsat var iken gelip biat etmezseniz, bir zaman gelir, hükümet tarafından mescit ve medreseleriniz kapatılır. O zaman sizi serdar-ı fırka-i naciye kabul etmez. Bütün mallarınızı beytü'l-mala verip, sizi köle, kadınlarınızı cariye olmak şartı ile kabul eder. Çar hazretleri yakın bir gelecekte bizim hakkımızda ferman ilan edecek. O zaman Müslüman ile kâfir arasındaki fark ortaya çıkacak. Yine o zaman serdar-ı fırka-i naciyeye biat eden adamlar Müslüman olarak kalabilir⁴⁶¹.”

İnanüddin Veysî'nin müridlerine yönelik tavsiye ve vaatleri bunlarla sınırlı değildi. Onun taraftar toplamak amacıyla kullandığı bir başka propaganda yöntemi de vergilerle ilgili idi. O, Veysîler'in arazi vergisi dışında herhangi bir vergi vermek zorunda olmadıklarını belirtiyordu. Buna dayanak olarak da yine tarihî gerçeklerle bağdaşmayan rivayetleri ileri sürüyor, bu hakkın Çar İvan Grozniy tarafından Kazan'ın işgalinde kendisine yardım eden Bulgarlar'a tanındığını, Veysîler'in de Bulgar neslinden olmaları dolayısıyla bu haktan faydalanabileceklerini iddia ediyordu⁴⁶².

Dönemin siyasî gelişmeleri hakkında da yorumlarda bulunan İnanüddin Veysî Duma ve siyasî partilerle ilgili bir tavır da geliştirmişti. Veysî'ye göre: “Duma gereksizdir. Duma'da dine itibar edilmediği için Duma faaliyetlerine katılan bütün kavimler dinsizdir. Duma'da din ile ilgili bir konu gündeme gelmeyecektir. Bu sebeple hiçbir parti ile işbirliği yapmak doğru değildir. Partilerin hepsi dinsizdir. Dine ihtiyaç duyan adam Kur'an'a sarılmalı, Kur'an ile amel etmeli, hem de serdar-ı fırka-i naciye Hoca Muhammed İnanüddin Veysî'ye biat edip, hiçbir işte devletin ayırdığı sınıflara tabi

⁴⁶¹ Kildişev, a.g.e. , s.15-16.

⁴⁶² Molostvova, a.g.m., s.148.

*olmayıp, Müslüman, mümin, Türkî sınıftan olduğunu ifade etmelidir*⁴⁶³.” Bu ifadelerle Veysî sadece meşrutî yönetim karşıtı olduğunu ortaya koymakla kalmıyor, aynı zamanda Rusya Müslümanları İttifakını da gereksiz bulduğunu ilan etmiş oluyordu.

İnanüddin Veysî'nin Çarlık yönetimini tanımadığını gösteren söz ve davranışları, Çarlık yöneticilerini harekete geçirmiş, İnanüddin Veysî ile birlikte Muhammedcan Bahaeddin Veysî, Celaeddin Veysî, Mingazettin Seyfeddinov, Ahmedgiray Muhammedşin, Muhammedgiray Bayraşgaliyev, Ahmedcan Muhammedgaliyev, Aşıkbaş İbrahim Zeynullin, Mübarekşah Adilşin, Hayreddin Veliullin, Sıbgatullah Nigmatullin adlı müritleri, halkı dinî işlerde tam bir özerklik kazanmak amacıyla kanunlara ve talimatlara karşı gelmeye teşvik etmek ve Veysiye tarikatının mensubu olmak suçlarından yargılanmışlar; neticede İnanüddin 4 yıl, diğerleri ise 2'şer yıl hapis cezasına çarptırılmışlardır⁴⁶⁴. Böylelikle 1910 yılında Veysiye hareketinin ikinci canlanma dönemi de sona ermiş, Veysiler 1917 yılındaki Şubat ihtilaline kadar bir daha etkin olamamışlardır.

C. Veysiler'in Faaliyetleri Karşısında Tatar Kamuoyunun Tutumu

İnanüddin Veysi'nin babası Bahaeddin'in Veysî'nin yolunu izleyerek, Orenburg Mahkeme-i Şeriyesine bağlı imam ve mollalara karşı cephe alması, adı geçen kuruma bağlı 70 bin imamı günü geldiğinde idam ettireceğini, aralarında Şehabeddin Mercanî'nin de bulunduğu geçmişte halkın teveccühünü kazanmış bazı imamların mezarlarını ortadan kaldıracağını vaad ederek müritlerini Müslüman din görevlilerine karşı kışkırtması Veysîliğin Kazan Tatarları arasında çok yayılmamasının başlıca sebeplerindendir.

Veysiler'in kendilerini fırka-i naciye olarak adlandırmaları ve kendilerine mensup olmayan müslüman tarikat ve cemaatlerinin tamamının doğru yoldan sapmış kimseler olduğunu iddia etmeleri Tatar kamuoyunun

⁴⁶³ Kildişev, a.g.e. , s.8.

⁴⁶⁴ Rusya Federasyonu Devlet Arşivi, F. 102 4D, Op.1908 , D. 24 Ç.9, L.102-103 ob.

onlara karşı tavır almalarında diğer önemli bir sebeptir. Tatar Kamuoyunun Veysiliğe karşı tepkilerini dönemin basın organlarında görmek mümkündür. Beyanü'l-Hak ve Yıldız gibi iki büyük Tatar gazetesi İnanüddin Veysî'nin faaliyetleri ve telkinlerine duyulan tepkileri dile getiren makaleler yayınlamışlardır.

Beyanü'l-Hak gazetesinde Veysiler'in öğretilerini ele alıp onlara sert eleştiriler yönelten yazar Ahmedcan Saydaşev'dir. Saydaşev tarikatın kuruluş döneminden 1906 yılına kadar geçen süreci ele almış, bu süreçte Veysiler'in icraatları ve ortaya koydukları fikirleri tenkide tabi tutmuştur.

Saydaşev, Veysiler'in Müslümanlar arasına nifak sokarak birbirlerine düşman olmalarına sebep olmakla suçluyordu. Özellikle İnanüddin Veysî'nin ortaya attığı fırka-i naciye serdarı unvanını eleştirmiştir. İslamî ilimler çerçevesinde izahı ve delilleri ortaya koyulmadan bu tarz ünvanlar kullanmanın ancak bir cehalet örneği olabileceğini savunuyordu⁴⁶⁵. Fırka-i naciyenin Hz. Muhammed'in hadis-i şerifi doğrultusunda ehl-i sünnetten olacağını, Veysiler'in ise kendilerine mensup olmayan bir imamın arkasında namaz kılmamaları, Cuma ve bayram namazlarına gitmemek gibi özellikleri ile ehl-i sünnetten ayrıldıklarını, dolayısıyla bu iddialarının temelsiz olduğunu belirtiyordu⁴⁶⁶.

Saydaşev'in Veysiler'in kendilerini straya vera (eski inanç) mensubu olarak adlandırmalarını da şiddetle eleştiriyordu. Veysiler'in el-misak terimiyle bunu açıklamalarının doğru olmadığını, bu vasfın bütün Müslümanlara ait olduğunu, bu terimin eski inanç şeklinde yorumlamasının İslamiyet'i ikiye bölmek anlamına geldiğini ifade ediyordu⁴⁶⁷. Saydaşev : *"Bu sınıflandırma, Şiielerde, Sünnilerde, Mutezilelerde de yoktur. Vahhabîler dahi böyle bir terim kullanmamaktadır⁴⁶⁸. Staraya Vera sadece Hıristiyanlıkta vardır. Bu adlandırma İslam'da kullanılmaz.⁴⁶⁹"* diyerek Müslümanlar arasında hiç var olmamış bir anlayışı Veysiler'in yerleştirmeye çalıştığını vurguluyordu.

⁴⁶⁵ Ahmedcan Saydaşev, "Cehalet İyesi Yahud İnan Tatar", **Beyanü'l-hak**, No:78, s.3, 10 Ekim 1906.

⁴⁶⁶ Ahmedcan Saydaşev, "Cehalet İyesi Yahud İnan Tatar Veysov Atbaî Tarafından Yazılmış Makale Bakıyesi", **Beyanü'l-hak**, No: 79, 13 Ekim 1906, s.2-3.

⁴⁶⁷ Ahmedcan Saydaşev, **a.g.m.** , s.3.

⁴⁶⁸ Saydaşev, "Veyisof Taraftarlarına Açık Hat", **Beyanü'l-hak**, No: 74. ,1 Ekim 1906, s.2.

⁴⁶⁹ Saydaşev, "Cehalet İyesi İnan Tatar", **Beyanü'l-hak**, No:80, 15 Ekim 1906, s.2.

İnanüddin Veysî'nin Seyyid ve Veysel Karanî neslinden olduğu yönündeki iddialarının da, sahih şecereleri ortaya koyamaması sebebiyle, gerçek dışı olduğunu belirtiyordu.⁴⁷⁰

Saydaşev, tarikatın gelişmesinde Misyoner İlmiskiy'nin katkıları olduğunu, bölge Müslümanları arasında karışıklık çıkarması için İlmiskiy tarafından desteklendiğini ileri sürmüştür. Bölgede Müslümanlar arasında bir ayrılık olmamasına rağmen 13 farklı Hıristiyan gurubunun varlığı Saydaşev'e göre misyonerlerin bu çabasının gerekçesini ortaya koymaktadır⁴⁷¹.

Saydaşev'in Veysîleri eleştirdiği bir başka nokta da İnanüddin Veysînin Rusya Müslümanları İttifakına bakış açısidir. İnanüddin Veysî böyle bir ittifak için nefis-i emmareyi aşmış günahsız masum insanlar olması gerektiğini ileri sürüyordu. Saydaşev ise böyle bir tanımlamanın Müslümanlar arasında ittifakı imkânsız hale getireceğini, Veysîlerin bu yaklaşımlarının Müslümanlar arasında bir ittifakın oluşmasını engellemeye yönelik olduğunu savunmaktaydı.

Bojij polk (Allah'ın ordusu) nitelemesinde kullandıkları Rusça Bojij (Allah) kelimesinin de İslamî prensiplere uygun olmadığını, bu Rusça kelimeyi kullanmanın gereksiz olduğunu çünkü kelimenin aslının Ruslar tarafından da bilindiğini vurguluyordu⁴⁷². Saydaşev'e göre, bu terim ile ilgili olarak Veysîler'in diğer önemli hataları "Hizbullah" terimini yanlış bir şekilde Rusça bojij polk olarak ifade etmeleridir. Zira "Hizbullah" Allah'ın ordusu anlamına gelmemektedir. Saydaşev İnanüddin'in ayetlere kendi istediği şekilde manalar verdiğini, bu durumun onun cehaletinin bir neticesi olduğunu belirtiyordu⁴⁷³.

Veysîler Rusya kanunlarına itaat eden Müslüman tebaanın Kur'an'ın hükümlerine aykırı davrandığını ileri sürmekte idiler. Saydaşev Veysîler'in bu meselede de yanıldığını Müslümanlar'ın din işlerinde küfür ehline itaat

⁴⁷⁰ Ahmetcan Saydaşev, "Cehalet İyesi İnan Tatar", **Beyanü'l-hak**, No: 83, 22 Ekim 1903, s.2

⁴⁷¹ **A.g.m.**, s.2-3.

⁴⁷² **A.g.m.**, s.3.

⁴⁷³ Saydaşev, "Cehalet İyesi İnan Tatar", **Beyanü'l-hak**, No: 81, 17 Ekim 1906, s.3.

etmemesi gerektiğini, dünya işlerinde ise Veysîler'in de Çarın yüksek hâkimiyetini tanıyarak Rusya kanunlarına itaat ettiklerini belirtmiştir⁴⁷⁴.

Saydaşev ,Veysîler'in var olduğunu öne sürdükleri Rus Çarı İvan Grozniy ile Bulgar Hanlığı arasındaki antlaşmanın da tarihi gerçeklere uymayan bir safsata olduğunu, Kazan'ın savaş neticesinde teslim alındığını bu sebeple böyle bir antlaşma yapılmasının ihtimal dahilinde olmadığını ifade ediyordu⁴⁷⁵.

Saydaşev, Veysîliği tarikat gelenekleri bakımından da tenkit ederek, onların Nakşibendî tarikatının bir kolu olma iddialarına karşı çıkmıştır: *“Nakşibendî tarikatı dünya’da pek malum ve meşhur bir tarikattir. Birçok silsilesi vardır. Maveraünnehr, Hindistan ve Arabistan’da özellikle müceddidiye pek maruftur. Ancak Veysîler’in yolu bu silsilelerin hiçbirine uymamaktadır. Nakşibendiye meşayihleri ulema-yı şeriyeye ziyadesiyle tazim ediyorlar. Cemaatten ve mescitten kaçmıyorlar. Ehl-i sünnet yolundan çıkmıyorlar. Nakşibendiye’nin hiçbir silsilesi kendilerine straya vera (eski inanç) ve bojiy polk (Allah’ın ordusu) adlarını vermiyorlar. Veysîler’in yolu hiçbir tarikata muvafık olmadığı gibi şeriata da muhaliftir⁴⁷⁶.”*

Veysîler’le ilgili Tatar kamuoyunu bilgilendiren bir başka yazı dizisi de Abdullah Kildişev tarafından önce Yıldız Gazetesinde yayınlanmış, daha sonra bu yazı dizisi “İnan Veysov’un Tuzağı” adı ile kitapçık olarak da yayınlanmıştır. Kildişev ticaret erbabı iken, Veysiye tarikatına dâhil olmuş ve bir müddet faaliyetlerine katılmış bir şahsiyettir. Kildişev Veysiler’in öğretileri hakkında geniş bilgiler vermektedir. Kildişev’in eserinin önemli yanlarından biri Veysiler’e Kazan halkının bakış açısını açık ifadelerle ortaya koymasıdır. Kildişev, Kazan halkının Veysilere karşı tavrını şu sözlerle yansıtmıştır: *“İnanüddin’e katılıp, onun fikirlerin anlatmaya ve çevremdeki insanları da bu tarikata davet etmeye başladığım zaman birçok müşterimi ve dostumu kaybettim⁴⁷⁷.”*

⁴⁷⁴ Saydaşev, **a.g.m.** , No: 81, s.2.

⁴⁷⁵ Saydaşev, “Cehalet İyesi İnan Tatar Tarafından Yazılmış Makale Bakiyesi”, **Beyanü’l-hak**, No: 82, 19 Ekim 1906, s.3.

⁴⁷⁶ Saydaşev, “Cehalet İyesi İnan Tatar, **Beyanü’l-Hak** , No:83 , 22 Ekim 1906, s. 3.

⁴⁷⁷ Kildişev, **a.g.e.** , s.22-23.

Kildişev, Veysiliğin yayılma sahası hakkında da bilgi vermektedir ki, buna göre Zakaspiy ve Türkistan Vilayetleri'nde de Veysiler bulunmaktadır⁴⁷⁸. Veysîlerin taraftar kazanmayı başardığı bir başka bölge de Astrahan'dır⁴⁷⁹. Rusya'nın farklı bölgelerinde Veysiye tarikatına mensup olanların sayısı yaklaşık 5000'dir. Tarikat mensuplarının büyük bir kısmı Rusya'nın Asya topraklarındaki vilayetlerinde yaşamaktaydı. Kazan'da ise Veysiler'in sayısı 30'u geçmemiştir⁴⁸⁰.

Veysîlik radikal tarikat olarak sivrilmiş, sahip olduğu güçle kıyaslandığında devlet organları ve halkın dikkatini fazlasıyla çekmiş, Kazan Tatarları'nın ilgi ve desteğini kazanamamış, devlet organlarının da sık sık takibatına uğramıştır.

⁴⁷⁸ Kildişev, **a.g.e.** , s.25, 38.

⁴⁷⁹ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, **F.199, Op.1 , D.618 , L. 26-26 ob.**

⁴⁸⁰ Rusya Federasyonu Devlet Arşivi, **F. 102 4D , Op.1908, D. 24 Ç.9, L.88 ob.**

IV. BÖLÜM

SOSYALİST VE DEVRİMCİ GRUPLAR

I. SOSYALİST AKIMLARIN TATARLAR ARASINDA YAYILMA SÜRECİ

Kazan Tatarları'nın sosyalist hareketlerle tanışmaları Rusya'daki genel siyasi gelişmelerin dolaylı bir sonucudur. Rusya'daki sosyalist harekete başlıca iki siyasî örgüt, Sosyalist Devrimciler ve Sosyal Demokratlar, öncülük etmiştir.⁴⁸¹ Ancak Rus sosyalizminin gelişimi Marks'tan çok Çernişevskiy, Lavrov ve Bakunin⁴⁸² ile ilgilidir. Rus devrimcileri sosyalizm fikrini söz konusu yazarların eserleri ile öğrenmişler, Onların görüşleri doğrultusunda çeşitli guruplar oluşturmuşlardır. Sosyalist Devrimci partinin temellerini atan da bu guruplardan "*Narodnaya Volya (Halk İradesi)*" örgütüdür. Bu örgüt mensupları, 1881 yılında gerçekleştirdikleri suikast neticesinde Çar II. Aleksandr'ın ölümüyle Rusya'da siyasî ve sosyal bir inkılâp ortaya çıkmasını beklediler,

⁴⁸¹ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, **F.199 , Op.1 , D. 1107, L.1 ob.**

⁴⁸² Nikolay Çernişevskiy (öl.1889): Saratovlu bir Papaz'ın oğludur. Din adamı olarak yetiştirilmek istenmiş, ama din eğitimi gördüğü yüksek okulu tamamladıktan sonra teoloji eğitimine devam etmemiş, St. Petersburg'taki Tarih ve Filoloji fakültesine girmiştir. Sosyalizm ile tanışması da buradaki tahsili sırasında Aleksandr Hanikov vasıtasıyla olmuştur. 1851'de üniversite öğrenimini tamamladıktan sonra birkaç yıl öğretmen olarak çalışmış, 1855 yılından itibaren Sovremennik (Çağdaş) adlı dergide yayınlanan yazıları ile tanınmaya başlamıştır. Çernişevski yazılarında Rus liberallerinin ve onların destekçisi aristokrasinin görüşlerine karşı çıkarak radikal devrimci prensiplerin çerçevesini çizdi. Zemla i Volya (Toprak ve Özgürlük) ve Velikorus (Büyük Rusya) gurupları onun görüşlerinden önemli ölçüde etkilendi. 1862 yılında radikal gurupların fikrî önderi oması dolayısıyla tutuklandı ve daha sonra sürgüne gönderildi. Sürgünde iken kaleme aldığı "Nasıl Yapmalı" adlı romanı Lenin de dâhil olmak üzere sosyalist Rus gençliğini derinden etkilemiştir. Bkz. Andrzej Walichi , **Rus Düşünce Tarihi Aydınlanma'dan Marksizme** , Çev, Alâeddin Şenel, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s.292-297.

Petr Lavrov (1823–1900): Zengin Toprak sahibi bir aileye mensuptur. St. Petersburg'taki Mihaylov Topçu Akademisini bitirdikten sonra askerî okullarda öğretmenlik yaptı. Toprak ve Özgürlük Örgütü ile ilişkisi sebebiyle 1866 yılında tutuklandı. Nedela(Hafta) dergisinde 1868–1869 yıllarında "Tarihsel Mektuplar" başlığı altında yayınladığı yazıları ile radikal gençlik arasında büyük bir itibar kazandı. 1870 yılında Rusya'dan kaçarak faaliyetlerini Avrupa'da sürdürdü. Lavrov devrimci hedeflerin gerçekleşmesi için enine boyuna hazırlıklar yapılması gerektiğini ileri sürerek devrimci maceracılıklara karşı çıkıyordu. Bkz. Walichi, **a.g.e.**, s.361.

Mihayil Bakunin (1814–1876) : Aristokrat bir aileye mensuptur. Topçu subayı olarak Çarlık ordusunda görev yaptı. Bir Paris gezisi sırasında sosyalistlerle tanıştı. Ülkesine dönemeyince mallarına el konuldu. Böylece uluslararası işçi akımına katıldı ve yaşamını devrimci anarşizme adadı. Devrimci görüşlerini Panslavizm akımı ile birleştirdi. Bu sebeple Marks ve Engels ile anlaşmazlığa düştü. Marksla sürüp giden görüş ayrılıkları sebebiyle Enternasyonalden çıkarıldı ve kendi anarşist enternasyonalini kurdu. Bkz. Walichi, **a.g.e.** , s. 406-408.

ancak her ikisi de gerçekleşmedi. Bunun üzerine Rus sosyalistleri amaçlarına ulaşmak üzere birtakım yeni kararlar aldılar. Buna göre:

1) Batılı teorisyenlerin temel fikirlerini, hayatın değişen yönlerini dikkate alarak yeniden gözden geçirmek.

2) Bu fikirleri Rus sosyalizminin verileri ile uyumlu hale getirmek.

3) Rusya emekçilerinin partisi sosyalist partinin programını ortaya koymak

1897 yılında Sosyal Demokratlar ile hedeflenen birleşme gerçekleşmeyince “*halk iradesi*” grupları 1898 yılından itibaren sosyalist devrimci adını kullanmaya başladılar. Bu ismi başlangıçta Kiev, Harkov, Voronej ve Perm grupları kullanmışlar, İdil boyundaki gruplar herhangi bir isim taşımamıştır. Sosyalist Devrimci adlandırmasını kullanmaktaki amaçları kendilerinin Sosyal Demokratlar’a göre devrimci nitelikleri ile daha sivrilmiş olduğu iddiasına dayanmaktaydı⁴⁸³. Başlıca liderleri ise A.O.Bonç-Osmolovskiy, L.P.Bulanov, S.F. Kovalik, V.P.Hotemkina, E.K. Breşko-Breşkovskaya idi⁴⁸⁴. Sosyalist Devrimci gruplar hükümetin etkili takibine maruz kalmış ve birçoğu tasfiye edilmiştir. 1902 yılında Kiev grubunun inisiyatifiyle Saratov’da hükümet baskısından kurtulmuş gruplar Sosyalist Devrimci Partisi çatısı altında birleşti. Bundan sonra Rus sosyalizmi iki akım halinde ilerledi: Sosyalist Devrimciler ve Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi. 1905 yılında Finlandiya’da yapılan I. Kurultayda partinin nizamname ve programı belirlendi. Bu kongrede partinin politikasını şu şekilde izah etmişlerdir: “*Sosyalist Devrimciler Partisi doğrudan doğruya mutlakiyet yönetimi ile devrimci mücadelesini yaparak, mutlakiyet rejimine son verilmesi, kurucu meclisin toplanması ve hür halk yönetiminin kurulması için modern düzenlemelerin yapılması, elzem hürriyetlerin verilmesi ve işçi menfaatlerinin korunması propagandasını yapmaktadır.*”

Sosyalist Devrimciler kendilerini fabrika veya köy işçisi farkı gözetmeksizin emekçinin temsilcisi saydıklarını, emeğin istismarına karşı

⁴⁸³ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199 , Op.1 , D. 1107, L.2.

⁴⁸⁴ M.İ. Leonov, *Partia Sotsialistov-revolutsionerov v 1905-1907*, Moskva, Rossiyskaya Politicheskaya Entsiklopediya, 1997, s.27.

çıktıklarını belirtiyorlardı. Öncelikli hedef olarak siyasî devrimi gerçekleştirmeyi belirlemişler, sosyalizmin ancak bundan sonra yerleşebileceğini öngörmüşlerdir. Onlara göre, disiplinli devrim ordusunun liderliğini, devrimden sonra bütün otoriteyi halka teslim edecek olan entelektüeller yapacaktır. Hedeflenen devrime ulaşmak için devrimci faaliyetlerin yanı sıra teröre de bir yöntem olarak başvurulabileceğini kabul ediyorlardı. Devrim yolunda köylü halkın ayaklanmasına da özel bir önem atfediyorlardı⁴⁸⁵.

Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisinin temellerini ise “Osvobojdienie Truda (Emeğin Kurtuluşu) adıyla 1883 yılında İsviçre’de faaliyet göstermeye başlayan grup attı. G. Plehanov’un yanı sıra V. Zasuliç, P. Akselrod, L. Leyçe’nin sivrildiği bu grup devrimin ancak kapitalizmin gelişmesi sayesinde ve sanayi proletaryasının eseri olarak gerçekleşebileceği görüşü doğrultusunda Marksist tezi Rusya’ya uygulamaya çalışarak “halk iradesi” gruplarıyla ideolojik mücadeleye girişmiştir⁴⁸⁶. Bu grubun faaliyetleri 1890’lı yıllarda sonuçlarını vermeye başlamış ve Rus işçileri arasında sosyal demokrat gruplar ve organizasyonlar ortaya çıkmıştır. 1898 yılında bu organizasyonlar ilk kongreyi yapmışlar, 1903 yılında yapılan ikinci kongrede ise RSDİP çatısı altında birleşmişlerdir. Bu kongrede parti programına yönelik hazırlıklar da tamamlanmış ve Alman Sosyal Demokratlar örneğinde bir program kabul edilmiştir. Programa göre partinin ilk hedefi mutlakiyetin yıkılıp, yerine tek meclisli demokratik cumhuriyet yapısının yerleştirilmesi idi.

Bu kongrede mevcut yönetimle mücadele yöntemleri ve parti içi organizasyonlardaki görüş ayrılıkları sebebi ile partide Bolşevik ve Menşevik olmak üzere iki fraksiyon belirdi. Bolşevikler’in lideri olarak Lenin, Menşevikler’in lideri olarak ise Plehanov sivrildi. Bolşevikler kendilerini devrimci Marksizmin takipçileri olarak gördükleri için partinin merkezileşmesi ve iç disiplinin sağlanmasına, kitlelerin siyasî ve askeri hazırlığına büyük

⁴⁸⁵ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199 , Op.1 , D. 1107, L.2-2 ob.

⁴⁸⁶ E. H. Carr , **Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi 1917-1923**, Çev: Orhan Suda, İstanbul, Metis Yayınları, 2002, c.I, s.16, L.Martov, **İstoriyaRossiyskoy Sotsial-Demokratii**, Moskva, Kniga, 1923, s.9-10.

önem veriyorlardı. Az miktarda toprak sahibi olan ya da hiç toprağı olmayan yoksul köylüleri de dayanak olarak görüyorlardı.

Menşevikler ise devrimci marksizmden sıyrılarak legal alanda faaliyet gösterme taraftarı idiler. Silahlı mücadele yöntemini de benimsemekle birlikte bunu ikinci derecede bir eylem olarak görüyorlardı. İşçiler ekonomik, liberaller ise siyasî mücadele vermeli idi. Bu sebeple de liberallerle ittifaka olumlu bakıyorlardı. Köylü kitleye ise herhangi bir umut bağlamamakta idiler⁴⁸⁷.

Rus Sosyalist Devrimcileri ve Sosyal Demokratları bütün Rusya'da olduğu gibi İdil-Ural bölgesinde de bölgesel gruplar oluşturarak propaganda faaliyetleri yürütmekte idiler. Bu grupların üyeleri arasında yüksek öğretim kurumları ile öğretmen okulu mezunları ve öğrencileri önemli yer tutmakta idiler. Bunlar propaganda faaliyetlerini sadece eğitim kurumlarıyla sınırlandırmıyorlar, fabrika işçileri arasında da sosyalizm fikirlerini yaymaya gayret ediyorlardı⁴⁸⁸.

Kazan'a Sosyalist fikirlerin yayılmasında polis takibatı sebebiyle Petersburg ve Moskava'yı terk etmek zorunda kalan üniversite öğrencilerinin bir kısmının Kazan'a gelerek burada faaliyetlerine devam etmelerinin büyük etkisi olmuştur⁴⁸⁹. 1891 gibi erken bir tarihte Kazan vilayetinde "Halk İradesi Kızılhaç Bölümü" adıyla oluşturulan sosyalist grubun liderliğini Moskova Üniversitesinin eski bir öğrencisi olan Pavel Aleksandrov yapmıştır. Bu grupta Kazan Üniversitesi öğrencileri de bulunmakta idi. 1892 yılında ise Kazan Üniversitesi mezunu Mihail Yegorov Berezin sosyal demokrat bir grup oluşturmaya çalışmışsa da başarılı olamamıştır. 1895 yıllarında çarlık güvenlik birimlerinin ortaya çıkardığı sosyalist örgütlü propaganda çalışmalarına rehberlik edenler de Kazan Üniversitesi öğrencileridir. 1896 yılından sonra ise Teoloji Okulu, Veteriner Enstitüsü öğrencileri de sosyalist örgütlenme ve propaganda faaliyetlerine katılmaya başlamışlardır. Kazan'da

⁴⁸⁷ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199 , Op.1 , D. 1107, L. 3 ob.-4.

⁴⁸⁸ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199 , Op.1 , D. 99, L.60-60 ob.

⁴⁸⁹ M.H. Yusupov , **V Stanovlenie İ Borbe Protiv Samoderjaviya**, Kazan, İzdatelstvo Kazanskogo Universiteta, 1990, s.36-37.

ilk sosyal demokrat grup 1897 yılında Veteriner Enstitüsü ve üniversite öğrencilerinin teşebbüsü ile oluşturulmuştur⁴⁹⁰.

Sosyalist grup liderleri ve üyeleri genel olarak Ruslar'dan oluşmakta idi. Ancak 1903 yılında dağıtılan RSDİP'nin Kazan organizasyonunda Kazan Üniversitesi öğrencisi İbrahim Ahtemov'un da üye olarak bulunması Tatarlar'ın da artık sosyalist grupların örgütlenme faaliyetlerinde aktif olarak rol almaya başladıklarını gösteren ilk örnektir. O, sosyal demokrat gruplar içinde 1900 yılında Ufa'da Lenin'in organize ettiği Marksistler toplantısına katıldıktan sonra sivrilmeye başlamıştır. 1902 yılından itibaren Kazan komitesinin propaganda ve neşriyat faaliyetlerinde görevlendirilmiştir. Bu vesile ile Tatarlar arasında propaganda faaliyetlerini genişletmeye çalışmıştır⁴⁹¹.

1904 yılında tasfiye edilen bir sosyalist devrimci organizasyonda da Kazan Tatar Öğretmen Okulu öğrencisi Alimcan Seyfeddinov ismi dikkat çekmektedir⁴⁹². Seyfeddinov öğrenciler arasında devrimci fikirleri yaydığı suçlamasıyla aynı yıl okuldan atılmıştır. Seyfeddinov buna rağmen Tatar öğrenciler ile irtibatını kesmemiş ve bir yandan onlar arasında sosyalist fikirlerin yayılmasına gayret ederken diğer taraftan medrese öğrencilerine de nüfuz etmeye çalışmıştır⁴⁹³.

1904 yılı sonlarında Kazan üniversitesinin 100. kuruluş yıldönümü münasebeti ile öğrencilerin düzenlediği gösteriler hükümet karşıtı devrimci bir havaya büründüğü için polis tarafından dağıtılmış, gösterinin organizatörleri olarak gözaltına alınanlardan biri de Osman Aslangaliyev olmuştur⁴⁹⁴.

Sosyalist gruplar arasında Tatar gençlerinin görülmeye başlamasından sonra 1903 yılından itibaren sosyalist propaganda bildiri ve broşürleri de

⁴⁹⁰ M.H. Yusupov , **a.g.e.** , s.37. Ayrıca Sosyal Demokratlar'ın Kazan'daki propaganda faaliyetlerinde Kazan Üniversitesi ve Veteriner Enstitüsü Öğrencilerinin payı ile ilgili geniş bilgi için bkz. A.A. Alert , **Oçerk Studençeskogo Dvijenie v Kazani Nakanune Revolutsii 1905-1907 gg. (İz İstorii Kazanskogo Universiteta i Veterinernogo İnstitutu)**, Kazan, İzdatelstvo Kazanskogo Universiteta, 1961.

⁴⁹¹ Aydar Yuryeviç Habutdinov, **Formirovanie Natsii i Osnovne Napravleniya Razvitiya Tatarskogo Obşestva v Kontse XVIII-Naçale XX Vekov**, Kazan-2001, s.183-184.

⁴⁹² Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, **F.199 , Op.1 , D. 99, L.60 ob. – 64 ob.**

⁴⁹³ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, **F.199 , Op.1, D. 231, L.550-550 ob.**

⁴⁹⁴ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, **F.199 , Op.1 , D. 99, L.65.**

Tatarca olarak yayınlanmaya başlamıştır. İlk Tatarca broşür “Kazan Şehrinin Bütün İşçilerine” başlığını taşımaktadır. Bunu takiben Lenin’in “Üç Anayasa ya da Üç Devlet Düzeni” adlı yazısı ve RSDİP’nin programı Tatarca’ya çevrilerek yayınlanmıştır. Lenin’in ifadesi ile yerel dillerdeki yayın faaliyetinin amacı : *“İşçileri aydınlatmak ve onlar arasında milliyet farkı sebebiyle oluşacak ayrılıkları, fabrika sahiplerinin körüklemesinin önüne geçmektir.”*⁴⁹⁵.

1904 yılında Kazan Sosyal Demokrat organizasyonu kök salmaya başlamış, Merkez Komitesinin Doğu Bölgesi Bürosu ile irtibata geçmiş, Kazan’da kendi matbaasını kurmuş, böylelikle propaganda kabiliyetini artırarak; işçiler üzerindeki faaliyetini yoğunlaştırmış ve yerel askerî birimlerdeki alt düzey memurlar arasına da sızma çalışmalarına girmiştir. Böylelikle RSDİP’nin örgütlenme ve yayılma taktiği şekillenmiştir. Mitingler düzenleyip, bu mitinglere işçi ve esnaf gruplarını çekmeye çalışıyorlar, topladıkları kalabalıklar arasında sözlü propaganda yapıyorlar, bildiriler dağıtıyorlardı. Ayrıca söz konusu bildirileri öğrenciler arasında da yayarak tatil dönemlerinde öğrenciler vasıtasıyla bu bildirilerin köylere kadar ulaşmasını sağlıyorlardı⁴⁹⁶.

Sosyalist propaganda faaliyetleri ve gruplarının giderek artan etkinliklerine rağmen Tatarlar arasında üniversite öğrencisi sayısının son derece az oluşu onlar aracılığıyla geniş bir çevrenin oluşmasına imkân vermemiştir. Buna karşılık Tatar Öğretmen Okulunda kurulduğu 1876 yılından 1905 yılına kadar 317 Tatar öğrencinin öğrenim görmüş olması sosyalist fikirlerin bu okul aracılığıyla Tatar öğrenciler arasında daha fazla yayılmasına sebep olmuştur⁴⁹⁷. Nitekim sosyalist akımlar içerisinde yer almış önde gelen şahsiyetlerin ağırlıklı bir kısmı bu okulda öğrenim görmüş öğrenciler arasından çıkmıştır⁴⁹⁸. Ayaz İshakî, Fuat Tuktarov, Hüseyin

⁴⁹⁵ İ.A. Abdullin, **Opisanie Proizvedeniy Bolşevistkoy Peçati na Tatarskom Yazıke Perioda**, Kazan, Tatarskoe Knijnoe İzdateslvo, 1986, s.2-3.

⁴⁹⁶ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, **F.199 , Op.1 , D. 99, L.66 ob.**

⁴⁹⁷ D.İ. İbragimova, **Kazanskaya Tatarskaya Uçitelskaya Şkola**, Kazan, İzdatelstvo Gasır, 2005, s.235-247.

⁴⁹⁸ Sadrî Maksudî , “Millet Vicdanı”, **Yıldız** , 9 Ocak 1907 , No: 73 , s.2.

Yamaşev, Alimcan Seyfeddinov, Sultan Galiyev gibi Tatar solunun etkin isimleri söz konusu okulun öğrencileri olmuşlardır⁴⁹⁹.

Sosyalist grupların büyük önem verdikleri işçi sınıfını kazanma çabaları Tatar işçiler arasında geniş bir taban oluşturmada başarılı olamamıştır. Sosyalist akımları topluma, özellikle işçiler arasında yaymada önemli yer tutan yüksek tahsilli öğrencilerin Tatarlar arasında çok sayıda olmaması, Tatar işçilerinin genel Tatar nüfusu içinde önemli bir oranlara ulaşmaması⁵⁰⁰, mevcut işçilerin büyük kısmının kırsal kesimden yılın belli zamanlarında çalışmak üzere gelen mevsimlik işçiler olmaları dolayısıyla Rus dili ve kültürüne uzak oluşları, sosyalist fikirlerin onlar arasında yayılmasına engelleyen başlıca faktörlerdir⁵⁰¹. Tatar köy ahalisi ise Rus güvenlik birimlerinin gözlemlerine göre sosyalist ve devrimci akımların tamamıyla etkisi dışında kalmıştır⁵⁰².

1905 Devrimi öncesinde Kazan vilayetinde Tatarların da faaliyetlerine katılmaya başladığı üç sosyalist devrimci grup faaldi. Bunlardan en etkiliisi Sosyal Demokratlar'ın Bolşevik grubu idi. Kazan Vilayetinde Menşevik grup da etkili bir biçimde faaliyetlerine devam ediyordu. Kazan Vilayetinde üçüncü ve en zayıf devrimci grup ise Sosyalist Devrimciler idi⁵⁰³.

II. TATAR DEVRİMCİ GRUPLARI

Rusya eğitim kurumlarında, fabrikalarında 1900'lü yıllarda belirgin biçimde yaygınlaşan ve güçlenen sosyalist, devrimci eğilimler Tatarları da bir dereceye kadar etkisi altına almış; sadece Rus eğitim kurumlarındaki öğrencilere değil şehir merkezlerindeki medrese öğrencilerine de tesir etmiştir. Böylelikle Kazan Tatarları arasında da illegal gruplar ortaya çıkmaya başlamıştır. Ancak bu ilk gruplar tümüyle sosyalist hedeflere yönelen birer

⁴⁹⁹ İbragimova, **a.g.e.** , s.5.

⁵⁰⁰ 1904 yılına gelindiğinde Kazan Vilayetindeki yaklaşık 15.000 işçiden sadece %10'luk bir kısmı Tatarlardan oluşmaktaydı. Bkz. H.H. Hasanov , **Revolutsioner İnternatsionalist jizn i deyatelnost Bolşevika Husaina Yamaşeva**, Kazan, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, 1981, s.14.

⁵⁰¹ Alimcan İbrahimov, **Tatari v Revolutsii 1905 goda**, Kazan, Gosudarstvennoe İzdotelstvo TSSR, 1926, s.41.

⁵⁰² Rusya Federasyonu Devlet Arşivi, **F. 102 4D , Op.1908 , D. 234 t.1, L.41.**

⁵⁰³ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, **F.199 , Op.1 , D. 99, L.67 ob.68.**

örgüt olma özelliği taşımamakta, Rusya'da daha hür ve demokratik bir yapının oluşması beklentilerine paralel olarak Tatar gençlerinin kendileri ve Tatar toplumu adına ulaşmak istedikleri amaçları yansıtan birer platform oluşturmakta idiler.

Ayaz İshakî'ye göre 1901 yılında Kazan'daki Tatar öğrencilerin öncülük ettiği "Şakirtlik" adlı cemiyet ilktir. Cemiyet Kazan'da Terakkî adında illegal bir gazete de çıkarmıştır. Cemiyetin programı tam olarak ortaya çıkmamış ise de temelde Mutlakiyet rejimine karşı mücadeleyi şiar edinmiş, ancak hükümetin baskıları neticesinde kademeli olarak tafsiye olmuştur. 1904 yılında ise Rus-Japon savaşının Japonlar lehine geliştiği bir sırada "Hürriyet" adı altında birçok Tatar entelektüelin dâhil olduğu radikal milliyetçi bir grup oluşturulmuştur. Rorlich'in iddia ettiği aksine "Şakirtlik" grubu ile bu grup arasında bir halef-selef ilişkisi yoktur. Hürriyetçiler, aynı adla çıkardıkları yayın organlarında mutlakiyet karşıtı propaganda yürütmüşler, Tatarları askerlik vazifesini reddetmeye çağırmışlardır⁵⁰⁴.

Tatar devrimci gruplar arasında 1905 devrimi sonrasında faaliyete geçen El-İslah ve Beregü⁵⁰⁵ adlı cemiyetler bahsi geçen gruplara göre daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmışlardır. Söz konusu cemiyetlerin faaliyetleri tam manasıyla ortaya koyulamamasına rağmen öncekilere göre haklarında daha geniş bilgiler mevcuttur.

A. El-İslah Grubu

Kazan Tatarları arasında faaliyet gösteren İslah grubu esas itibariyle Tatar öğretim kurumlarındaki öğrencilerin dönemin ihtilal ve hürriyet havasına uygun olarak taleplerini etkin bir biçimde gündeme getirmek için oluşturdukları bir gruptur. Ancak El-İslah'ın kuruluş ve faaliyetlerinin başlangıç tarihi çeşitli çalışmalarda birbirinden farklı olarak gösterilmektedir.

⁵⁰⁴ Ayaz İshakî , **İdel-Ural**, Paris-1933, s.35-36.

⁵⁰⁵ Beregü grubu çeşitli kaynaklarda Berec olarak geçmektedir. Ancak Tatar Türkçesinde birlik anlamındaki kelime "Berek" değil Beregü'dür. Söz konusu grubun isminin "Beregü" şeklinde olması gerektiği düşüncesini kuvvetlendiren bir başka husus da Rusça belgelerde grubun adının "Bregi" şeklinde geçmesidir. Beregü kelimesinin anlamları için bkz. R.A. Zilayeva, G.G. Abdrahmanova, **Tatar Teleneng Anglatmalı Süzlege**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1977, s.151.

Bu farklılık grubun faaliyete geçişinin uzun bir zaman alması ve grubun kuruluş tarihi olarak faaliyetlerinin gözle görülür bir hal almaya başladığı dönemin kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. Rorlich, El-Islah'ın 1904 yılından itibaren var olduğunu belirtir⁵⁰⁶. Bunu Kazan Jandarma idaresinin hazırladığı rapor doğrulamaktadır⁵⁰⁷. Alimcan İbrahimov grubun illegal yayın organının çıkış tarihi olarak 29 Kasım 1905 tarihini işaret ederek grubun faaliyetlerinin ortaya çıktığı tarihi belirlemektedir⁵⁰⁸. Cemaleddin Velidî ise grubun faaliyetlerinin başlangıcını Ekim 1905 olarak göstermektedir⁵⁰⁹. Kazan Gubernatörü'nün, İçişleri Bakanlığı Polis Departmanına konu ile ilgili gönderdiği raporda El-Islah'ın faaliyetlerinin 17 Ekim 1905 manifestosundan sonra Tatarlar'ın yenilikçi kanadının düzenlediği gizli toplantıların neticelerinden biri olduğunun belirtilmesi de Velidî'nin verdiği bilgiyi teyit eder niteliktedir⁵¹⁰.

Muhammediye Medresesi öğrencileri tarafından temelleri atılan bu grup medreseler, müderrisler, muallimler, program ve genel olarak bütün eğitim meselelerinde Müslüman öğrencilerin pasif konumdan çıktıklarının bir göstergesi olmuş, Tatar aydınları rehberliğinde yürütülmekte olan mektep ve medreselerdeki modernleşme faaliyetlerinde öğrenciler de söz sahibi olmak istediklerini ortaya koymuştur⁵¹¹. 1906 Şubatında Muhammediye Medresesi öğrencilerinin medrese yönetiminin icraatlarını yeterli görmeyerek, onlardan daha geniş çaplı yenilikler istemeleri ile başlayan anlaşmazlık bu yeni tavrın ilk somut göstergesi olmuştur⁵¹². Medreseden 82 öğrencinin ayrılması ile neticelenen bu olay El-Islah grubunu teşkilatlanmaya sevk etmiştir.

Bu yeni ve inkılapçı sayılabilecek hareketin teşkilatlanma girişimi ise 10-15 Mayıs 1906 tarihleri arasında Kazan'da düzenlenen Şakirtler Kurultayıdır. Kurultay'ın başladığı 10 Mayıs 1906 tarihindeki ilk toplantıya

⁵⁰⁶ Rorlich, **a.g.e.** , s. 197.

⁵⁰⁷ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi , **F.199, Op.1, D.485 , L.18.**

⁵⁰⁸ İbrahimov, **a.g.e.** , s.185.

⁵⁰⁹ Cemaleddin Velidov, **Oçerk İstorii Obrazovannosti i Leteraturi Tatar**, Kazan, İzdatelstvo İman, 1998, s.83.

⁵¹⁰ Rusya Federasyonu Devlet Arşivi, **F.102 4D , Op.1908, D.234 t.1, L.20 ob.**

⁵¹¹ “Şkolniy Vopros v Russkom Musulmanstve V. Medrese (Prodoljenje) Medrese Povoljya” , **Mir İslama**, 1913, T. II, Vıpusk VII. , s.433

⁵¹² Devlet, **a.g.e.** , s. 124-125.

Orenburg, Troisk, Samara, Çistay, Satış, Talançı Tamak, Biklan, Büve, Bubî vs. yerlerden gelen yirmiden fazla delege katılmıştır. Kurultaya diğer ehl-i ilim ve ıslah taraftarlarından isteyenlerin de iştirakine müsaade edilmesi teklifi toplantının şakirtlere mahsus olduğu gerekçesiyle reddedilmiştir.

11 Mayıs Tarihli İkinci toplantıda şu konular tartışılmıştır:

1) Medreseler kâmilen ıslah edildiğinde hangi vasıflara kavuşacağı.

2) Bu tarz medreselere kavuşmak için yeterli maddi imkânlarla sahip olup olunmadığı

3) Ağustos ayında yapılacak Rusya Müslümanları Kurultayına rapor hazırlanması⁵¹³

Bu konuların müzakere edildiği kurultay neticesinde alınan kararlar ise şöyledir:

1) Medreseler ıslah edildikten sonra ulum-ı ruhaniye ile beraber ulum-ı dünyeviye orta mektepler derecesinde talim edilmelidir. Böylece medreseleri bitirenlere âlî medreselerde veya ünivesitede okuma ve imam olma hakkı verilebilir. Ancak böyle mekteplerin oluşması uzun bir zaman alacaktır. Medreseleri bu şekilde ıslah etmek halkımızın istidat ve dönüşümüne bağlı olduğundan medreseleri istenen seviyeye tedricen getirmeye çalışma ve yavaş yavaş ıslah etme yolunu tercih eden Şakirtler Kurultayı Ağustos ayındaki Umumî Müslüman Kurultayı'na bir rapor hazırlamıştır.

2) Maddi kaynak bulma meselesine gelince; mektepler için zemstvo ve şehir idarelerinden, medreseler için ise milletin gayreti ile gerekli kaynağın bulunabileceğine inanıyoruz. Bunun için vasıtalar Kazan'ın müslüman halkını bir cemiyet idaresine almak, nikah, talak, veraset işlerine yeni vergiler koymak, sadaka-i vacibeyi medereseye sarf etmenin cevaz ve lüzumunu millete anlatmak olabilir. Ayrıca çocukların eğitilmesine hevesli büyük bir milletin kendi evlatlarının eğitime ve gelecekteki terakkilerine hadimler hazırlamaya para bulmaktan aciz bir duruma düşmeyi hiç caiz görmeyip, millet isterse bulur diyerek, millete bu isteğin lüzumunu anlatarak (ve bu

⁵¹³ “Şakirtler İsyezdinin Kararları”, **Kazan Muhbiri**, No: 87, 19 Mayıs 1906, s.4.

hizmette milletin her bir şuurlu ferdinin bizimle beraber olacağına inanarak) Ağustos kurultayına rapor hazırlamak için üç vekil seçildi⁵¹⁴.

Kurultay süresince Rusya Müslümanları kurultayına sunulması kararlaştırılan rapor da hazırlanarak kabul edilmiştir. El-İslah grubunun amaçlarını izah etmekle başlayan rapor 7 maddeden oluşmaktadır. Amaçlarını şu şekilde dile getirmişlerdir: “*Millet-i islamiye'nin saadetini, şakirtlerin münevver âlim olmalarını, Tatarlar'ın da başka milletler gibi insanca yaşamasını ümit eden ve bu maksada elden geldiği kadar hizmet etmek için ittifak eden İslah taraftarı şakirtlerin vekilleri taleplerini seçecekleri üç temsilsî vasıtasıyla Rusya Müslümanları Kurultayına sunacaktır. Elbet 7 madde ile yetinmiyoruz ancak ilk basamakta bunların mümkün olacağı kanaatindeyiz.*”

El-İslah Grubunun talepleri şunlardan ibarettir:

1) İptidaî mektepler medreselerden ayrılıp, çok medreseleri olan şehirlerdeki medreseler birbirine bağlanıp bir kısmı orta ve bir kısmı da âlî medrese yapılmalıdır.

2) Medreselerin programları birleştirilerek, fûnun-ı cedide dâhil edilip, ulum-ı şeriye, felsefe-i diniye, Arap ve Rus lisanları mükemmel öğretilmelidir. Medreselerin fiziki hususiyetlerinden hıfz-ı sıhhat kaidelerine itina edilmelidir.

3) Medreselerin isimleri Medrese-i Zeydiyye, Ömeriyye gibi şahıs adları yerine millet medreseleri şeklinde değiştirilmelidir. Program belirlemek ve idaresine nezaret etmek için münevver ve ilim yoluna intisap etmiş kimselerden oluşan umumî bir maarif heyeti teşkil edilmelidir. Heyette şakirtlerin de vekili bulunmalıdır.

4) Şakirtler şer'an mükellef olunmayan şeylerden mükellef olmamalıdır. Rus talebeleri ile müsavi haklara sahip olmaları için millet mücadele etmelidir.

5) Şakirtlere talim babında hürriyet verilmeli, her medresede bir kütüphane bulunmalıdır.

⁵¹⁴ “Şakirtler İsyezdi Kararları”, **Kazan Muhbiri**, No: 88, 21 Mayıs 1906, s.4.

6) Yerine göre zarurî görülen medreselerin hepsine para umumî kasadan (Maarif Heyeti Kasası) sarf edilmelidir.

7) İşbu medreselerden verilen şahadetnameler resmî olarak her yerde muteber olmalıdır.

Bunlara ek olarak Medreselerin dâhili idaresi talebe ve muallimlerden seçilmiş heyetin elinde olmalıdır⁵¹⁵.

Kurultay'ın üçüncü toplantısı 13 Mayıs'ta yapıldı. Toplantının gündem maddeleri ise talebe için hareket programı belirlenmesi, mahsus bir cemiyet oluşturulması, bu cemiyetin şubelerinin açılması, şakirtlere mahsus bir gazete neşredilmesi gibi konular idi. Bu meselelerle ilgili aşağıdaki kararlar alındı.

1) Resmî bir cemiyet açılana kadar "El-İslah" cemiyeti umumî talebenin baş cemiyetidir. Bu cemiyet için mümkün olan yerlerde şube açılacaktır (Bu cemiyetin vazifesi gerek toplantılar düzenleyerek, gerek intibah nameler yayınlamak ve gerekse gafil durumdaki medreselere açık fikirli adamlar göndererek şakirtlere ıslah-ı medarisin lüzumunu anlatma ve bu tür faaliyetleri düzenleyen bir merkez olmaktır). İşbu sene Eylül ayında on kadar yerde bu şubeler açılarak iş başlayacaktır.

2) Hareket programı olarak aşağıdaki maddeler kabul edildi:

a) Umumiyetle müracaata layık yerlere dilekçelerle müracaat etmek (umumî ve hususî Müslüman kurultaylarına, hükümete vs.)

b) Talepler şahsi dilekçeler ile manasız biçimde verilmeyecektir. Dersleri boykot etmekten ve gerektiğinde medreseyi terk etmekten çekinilmeyecektir.

c) İslah-ı medarise karşı çıkan zevatı matbuatta bed namla zikrederek, lüzum görülürse her bir ıslah taraftarı o kişilerle alakasını kesecektir.

d) Mahkeme-i Şeriye'yi ıslah etme fikri yayılacaktır. Şerh: Hareket, faaliyetleri sırasında ahali yahut idare tarafından hainane zulüm ve baskı görürse, buna her türlü vasita ile mukabeleden ve hatta hükümete müracaattan geri durmayacaktır.

⁵¹⁵ "Şakirtler Siyezdi Kararları", **Kazan Muhbiri**, No:89, 22 Mayıs 1906, s.3-4.

3) Şakirtlere mahsus resmî bir gazete neşri gerekli görülmektedir. Vakit geçirmeden bu konuda teşebbüse geçilmelidir. Gazetenin muharrirliği görevine ve diğer mühim görevlere şakirtler arasından uygun olanlar tayin edilecektir. Gazete haftalık olarak yayınlanıp, mümkün mertebe ucuz olacaktır. Mümkün olduğu takdirde gazete bu öğretim yılı başından itibaren yayınlanacaktır. Gazete çıkarmak için gerekli maddi kaynak ise bağışlar vasıtası ile sağlanacaktır.

Bu kararlardan sonra kurultay başkanı görüşmelerin tamamlandığını ilan etti. Kurultay delegelerin Tatar halkına yönelik bir hitabı ile sona erdi: “*Gelecekte bizden hizmet bekliyor musun? Bekliyorsan bizi hizmet edebilecek şekilde eğit.*

*Bizden gelecekte din reisi, ruhanîler çıkarmak ve bizim doğru yolda yürümemizi istiyor musun? İstiyorsan, bizi iyi ile kötüyü birbirinden ayırt edebilecek, ele aldığımız işi doğru ve başarılı bir şekilde yerine getirebilecek tarzda eğit.*⁵¹⁶”

Grubun programı açık bir şekilde ortaya konulmasına rağmen kurultaya katılanlar ve kurultay yöneticileri belirtilmemektedir. Abdullah Battal Taymas ise bu grubun önde gelen isimleri arasında Fatih Emirhan, Ali Asgar Kemal, Burhan Şeref ve İlmuddin Şeref’i saymaktadır⁵¹⁷.

El-İslah grubunun eylem planının uygulamaya yansıyan adımlarından biri gazete çıkarmak olmuştur. 3 Ekim 1907 yılında yayın hayatına başlayan haftalık El-İslah gazetesi 22 Temmuz 1909 yılına kadar yayın hayatını sürdürmüştür. Gazetenin başlıca yazarları ise Fatih Emirhan, Ali Asgar Kamal, Alimcan İbrahimov, Sait Remiyev, Kebir Bekir, Mir Aziz Ukmasi, İbrahim Bikkulov, Sultan Rahmankulu’dur. Ayrıca Abdullah Tukay da çok sayıda şiirini bu gazete de yayınlamıştır⁵¹⁸.

⁵¹⁶ “Şakirtler Siyezdi Kararları”, **Kazan Muhbiri**, No: 8922 Mayıs 1906, , s.4.

⁵¹⁷ Abdullah Battal Taymas, **Kazanlı Türk Meşhurlarından Alimcan Barudî**, İstanbul, M. Sıralar Matbaası, 1958, s. 25.

⁵¹⁸ “Şkolny Vopros v Russkom Musulmanstve, Medrese (Prodoljenie) *Bezporjadki v medrese Pabolje*, **Mir İslama**, T. II, Vıpusk VIII, 1913, s. 518.

El-İslah grubu medreselerde istedikleri yönde reformların yapılmasını sağlamak için verecekleri mücadelede kararlaştırdıkları yöntemleri de uygulamaya koymayı başarmışlardır. Orenburg'daki Medrese-i Hüseyniye'de öğrencilerin medrese yönetimine karşı başlattıkları protestoda ortaya koydukları talepler El-İslah'ın programının bir parçasıdır. Hüseyniye Medresesi öğrencilerin başlıca talepleri şunlardır:

1) Yetersiz bazı muallimlerin medreseden ayrılmalıdır.

2) Programda zamanın gereklerine ve milletin menfaatlerine uymayan unsurlar değiştirilmeli, bu çerçevede dünyevî ilimlerle ilgili ders sayısı artırılmalı, Arap dilinin ayrı bir ders olarak okutulmalı, Rus dili öğretiminin kuvvetlendirilmeli ve derslerin sabah saatlerine konulmalı, millî Tatar edebiyatı dersi idadiye sınıflarının programına alınmalı, dinî dersler ana dilde okutulmalıdır.

3) Kütüphanenin her zaman açık olması

4) Bu olaya karışan öğrencilerin sorumlu tutulmamaları⁵¹⁹

El-İslah siyasî bir hareket olarak yoluna devam etmemiştir. Bu durum hareketin temel hedef olarak belirlediği Tatar eğitim kurumlarının reformu meselesinin Rusya Müslümanları İttifakı'nın da temel amaçlarından biri olmasıyla izah edilebilir. Ancak El-İslah grubuna mensup öğrencilerin başlattığı, reform çabalarında etkin rol alma girişimi I. Dünya savaşı yıllarına kadar devam etmiş; medreselerdeki eğitim öğretim koşullarından memnun olmayan öğrenciler sık sık taleplerini gündeme getirmede El-İslahçıların yöntemlerini kullanmışlardır.

B. Beregü Grubu

Beregü grubu El-İslah içerisinde çıkmış; amaçlarını daha radikal söylemlerle ortaya koymuş bir harekettir. Şakirtler birliğinin adını da kullanan bu grup, 1905 yılı sonbaharında El-İslah grubunda program belirleme aşamasında çıkan anlaşmazlıklar sonucunda ortaya çıkmıştır. Beregü grubunun temel hedefleri; Rusya Müslümanlarının siyasî haklarını

⁵¹⁹ R.F. Merdanov, **El-İslah Gazetasının Bibliografik Kürsetkeçe**, Kazan, Kazan Üniversitesi Neşriyatı, 1991, s.4.

genişletmek, bunun için mutlakiyet rejimi yerine demokratik cumhuriyet rejiminin kurulmasına çalışmaktır. El-İslah'ın ortaya koyduğu program yerli Müslümanlar tarafından daha uygun bulunduğundan Beregü grubu geniş bir destek bulamamıştır⁵²⁰. Beregü grubu faaliyet aşamasında görünmese de Kazan Vilayeti Jandarma İdaresi raporlarında yer alan, ayrıntılı bir programa sahiptir. Buna göre:

1) Şakirtler Birliğinin amacı tavsiyeleri ile halka yardım edebilecek, kendi sancağı altına mümkün olduğu kadar çok talebeyi toplayabilecek, halkın ihtiyaçlarına uygun şahıslar hazırlamaktır. Şakirtler birliği kitaplar, broşürler, gazeteler, dergiler dağıtmalı, kurslar açmalı, medrese olan şehirlerde edebiyat çevreleri oluşturmalı ve şubeler açmalıdır.

2) Mevcut medreseler yukarıda belirtilen hedeflere ulaşamayacağından, şakirtler birliği medreselerdeki eğitim işlerini temelden değiştirmeyi arzuluyor ve bunun için çabalıyor.

3) Şakirtler Birliği, Rus öğretim kurumlarında okuyan öğrencilerin sahip olduğu haklardan ve imtiyazlardan aynen faydalanmayı talep eder.

4) Eğitim halkın ilerlemesini hızlandıran temel vasıta olduğu için Şakirtler Birliği erkekler ve kızlar için genel ilköğretimin yerleştirilmesini talep eder.

5) Çocukların eğitiminde ana dil en önemli role sahip olduğundan ve ahali arasında eğitim işlerini kolaylaştırdığından Şakirtler Birliği Tatar ahalisinin eğitimi tamamen Tatar dilinde yapılmasından yanadır.

6) Rus dili edebî, hâkim, resmî ve zengin bir dil olduğundan Şakirtler Birliği Rus dili öğretiminin orta ve yüksek dereceli okullarda ders olarak okutulmasından yanadır.

7) Hedefleri ve yönelişleri bakımından dinî okullar ile genel eğitim müesseseleri birbirinden tamamen farklı olduğundan Şakirtler Birliği genel eğitim müesseseleri ile dinî okulların tamamen birbirinden ayrılmasını talep eder.

⁵²⁰ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi , F.199, Op.1 , D.485, L.18.

8) Mektep ve medreselerdeki eğitim işlerinin düzeltilmesi ancak bu işin erbapları görevlendirildiğinde mümkün olur. Bu sebeple Şakirtler Birliği medrese yönetimlerinden mahallî zenginleri ve mollaları uzaklaştırma taraftarıdır.

9) 20 milyonluk Müslüman ahalinin çocuklarının eğitim masraflarının karşılanmasının hususî bağışlar yoluyla mümkün olmadığı ve bunun için çok büyük meblağların gerekli olduğu açıktır. Bu sebeple Şakirtler Birliği zemstvolara, şehir idarelerine ve hükümete dilekçeler ile başvurulmasını talep eder.

10) Bir halkın psikolojisini ve ihtiyacını en iyi o halkın mensupları bilir. Dolayısıyla Şakirtler Birliği eğitim işlerinin Tatarlar'a devredilmesini, eğitim işlerinde ve çocukların yetiştirilmesinde tam bir özerklik verilmesini talep eder.

11) Bu programın gerçekleştirilmesi için içtimaî kuvvete ihtiyaç vardır. Mutlakiyet rejimi mevcut olduğu sürece halk için faydalı hiçbir şeye erişmek mümkün değildir. Dolayısıyla ilk hedef olarak mutlakiyet yönetimi ile mücadele etmeyi ve onu devirmeyi öngörmektedir.

12) Devlet yönetimi burjuvaların elinde kaldığı sürece bütün halkların eşit haklara sahip olması ve muntazam bir eğitim sisteminin tesis edilmesi mümkün değildir. Dolayısıyla Şakirtler Birliği ilk hedef olarak genel, doğrudan, gizli oylama yoluyla kurucu meclisin tesis edilmesini talep eder⁵²¹.

Beregü grubunun mutlakiyet rejimi karşıtı olması bazı araştırmacıların grubun sosyalist bir örgüt olduğu yargısına varmaları sonucunu doğurmuştur⁵²². Oysa Beregü'nün ne R.S.D.İ.P. ile ne de S.D. Partisi ile bir bağlantısı vardı. Grup devrimci faaliyetlerini Kazan Vilayetinin Tatarlar'la meskûn bölgelerinde son derece sınırlı ve dikkatli bir şekilde gerçekleştirmiştir. Kazan Jandarma idaresinin raporuna göre grubun liderleri Salihcan Aliyev, Alimcan Aliyev ve Abdullah Apanayev'dir. Faaliyetlerini Kazan vilayetinin dışına taşırmayı başaramayan Beregü'nün maddi destek gördüğü tücarlar ise; Abdülhamid Kazakov, Sadık Alikayev ve Süleyman

⁵²¹ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi , F.92 , Op. 2, D. 7084, L. 39-39 ob.

⁵²² Bkz. Alexandre Benningsen –Chantal Qelquejay, **Sultan Galiyev...** , s.93.

Ayitov'dur⁵²³. Beregü gibi Çarlık güvenlik birimleri tarafından devrimci olarak görülen bir grubu Rusya Müslümanları İttifakı hareketine destek veren başlıca şahsiyetlerin yönettiği iddiası inandırıcılıktan uzaktır. Bu şekilde bir iddianın sebebinin Kazan'da R.M.'nin faaliyetlerini engellemeye yönelik gerekçeler hazırlamak olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Kazan'da 16 Mayıs 1907'de Salihcan Aliyev'in girişimleri ile Tatar eğitim kurumlarının talebe ve muallimlerinin katılacağı bir kongre düzenleme girişiminin Beregü grubu programına son şeklini vermek üzere yapıldığı iddiasıyla vilayet yönetiminin izin vermemesi⁵²⁴ de hedefin bu grup değil, R.M.İ olduğunu göstermektedir. Beregü grubunun faaliyetleri Abdullah Apanay, Salihcan Aliyev ve Alimcan Aliyev'in 17 Mart 1908 yılında Vologodskiy vilayetine iki yıl süre ile sürgüne gönderilmeleri ile son bulduğu jandarma raporlarında ifade edilmekte⁵²⁵ ise de bu kararlar asıl darbe Kazan Tatarları'nın siyasî faaliyetlerini sistemli bir hale getirilmesi yolunda çabalayan kadrolara vurulmuştur.

III. TATAR SOSYALİST GRUPLARI

A. Tançılar

1. Tan Yıldızı Gazetesi Çatısı Altında Tançılar

Tatar Sosyalist grupları da Rus öncüleri gibi yayın organları etrafında toplanmışlardır. Bunlardan ilki Tançılardır. Sosyalist Devrimci partinin ideolojisini benimsemiş olan grup 18 Mayıs 1906 tarihinde çıkmaya başlayan Tan Yıldızı gazetesinin adına izafeten Tançılar adı altında anılmıştır⁵²⁶. Gazetenin redaktörü Ali Putalikov, naşiri Fuat Tuktarov olmasına rağmen, yayına başlamasında asıl büyük pay sahibi olan gazete için gerekli parayı

⁵²³ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199, Op.2, D.485, L.18–19.

⁵²⁴ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.92, Op.2, D.1716, L.19–20.

⁵²⁵ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199, Op.1, D. 485, L. 72 ob.

⁵²⁶ A.Bennigsen, Lemercier C. Quelquejay, *Stepte Ezan Sesleri*, Çev: Nezh Uzel, İstanbul, İrfan Yayıncılık, 1994, s.95.

Zahidullah Şahidullin'den⁵²⁷ temin eden Ayaz İshakî'dir⁵²⁸. Polis takibatından kurtulmak için bu gazete etrafında toplanan Tatar Sosyalist Devrimcileri müstear isimler kullanmakta idiler. Ayaz İshakî genellikle "Çingiz", Fuat Tuktarov "Usal", Tuhfat Mamleyev "Mamlı", İshak Bikçurin "Bikçurin" takma adlarını kullanmakta idiler⁵²⁹.

Tançılar fikirlerini yaymak üzere sadece gazete basmakla yetinmemişler ayrıca çok sayıda broşür de neşretmişlerdir. Basılan broşürler şunlardan ibarettir: "Halıknın Baş Buluvı Ni Digen Süz ?(Halkın Baş Olması Ne Demek?)", "Kızıl Flag Küteriçi Halk Ni Tiliy? (Kızıl Bayrak Kaldıran Halk Ne İstiyor)", "Kamil İhtiyarlı Devlet Duması (Tam Yetkili Devlet Duması)", "Kim Üz Küçü Bilen Tura? (Kim Kemdi Gücüne Dayanıyor)", "Biznin Partiya (Bizim Partimiz)", "Zemstvo Ni , Nerse Hem Ni İşliydır? (Zemstvo Nedir ve Ne Yapıyor)"⁵³⁰.

Söz konusu broşürlerden "Biznin Partiya (Bizim Partimiz)" grubun programını ortaya koyması bakımından önemlidir. Broşür'de sosyalist devrimcilerin kan döken, adam öldüren kişiler olarak bilinmesinin partiyi tanımamaktan kaynaklandığı belirtilmektedir. Bu sebeple partinin genel olarak bütün insanlar için huzur istediği, herkes için eşitlik ve hürriyetten yana olduğu, din ve milliyete dayalı baskılara karşı olduğu, toplumda sorumluluk mevkiinde bulunanların kendilerine tabi insanlara karşı adaletli davranmasını istediği, herkesin emeğinin karşılığını alması taraftarı olduğu ifade edildikten sonra Tançıların programı 9 madde halinde ilan edilmiştir⁵³¹. Buna göre:

1) Büyük toprak sahipleri serflik yürürlükte iken en verimli topraklara sahip olmuşlardır. Bugüne kadar da söz konusu araziler onların elinde kalmaya devam etmiştir. Onlar ellerindeki bu toprakları istedikleri gibi tasarruf etme hakkına sahiptir. Bu topraklardan elde ettikleri çok büyük gelirlerin hiç

⁵²⁷ Zagidullah Şahidullin Doğu Sibirya'da kürk ve giyim eşyası ticareti ile iştigal eden, İrkutsk ve Krosnayarsk'ta mağazalara sahip olan bir tüccar idi. Kendisi Kazan'daki bazı mescitlerin inşasının finansmanını sağlamış, ceditçi mektep ve medreselere maddî destekte bulunmuştur. Bkz. Tataristan Milli Arşivi, **F.199, Op.1, D.675, L.222-222 ob.**

⁵²⁸ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, **F.199, Op.1, D.857, L. 291.**

⁵²⁹ İbrahimov, **a.g.e.** , s.203.

⁵³⁰ Biznin Partiya , **Kazan-1906**, s.24.

⁵³¹ **A.g.e.** , s.2-3.

kimseye bir faydası yoktur. Halkın diğer kesimleri ise her yerde toprak azlığından mağdur durumdadır. Köylü halkı büyük toprak sahiplerine toprak için rayicin çok üzerinde kira bedelleri ödemektedir. Ya da işlediği toprağı çok yüksek bedellerle satın almak zorunda kalmaktadır. Bu talanı bitirmek gerekir. Toprak özel mülkiyet olmaktan çıkarılmalı ve kullanımı için köylülere devredilmelidir. Büyük ormanlar halkın istifadesine sunulmalıdır. Manastırlara ve büyük toprak sahiplerine ait araziler üzerinde yaşayan halka verilmelidir.

2) Köylü halk çok çeşitli ve yüksek vergiler ödemektedir. Bu vergiler azaltılmalı ve zenginlerin ödediği vergi oranları artırılmalıdır.

3) Günümüzde fabrika işçileri, çalışma kampı mahkûmları sağlığına zararlı ortamlarda çalışmaktadırlar. İşçiler fabrika sahiplerinin verdiği ücrete ve belirlediği çalışma koşullarına razı olmak zorunda kalıyorlar. Bu durumu düzeltmek için ise iş bırakma ve grev hakkına sahip değiller. İşçiler uzun zaman dilimlerinde çalışınca hastalanmakta ve sonuçta işsiz kalmaktadırlar. Bu halin son bulması için fabrikaların idaresini bütün işçilere devretmek gereklidir. Ancak bu uzun zaman alacak bir uygulamadır. O yüzden öncelikle işçilerin durumunu düzeltmek gerekir. İş günü 8 saat ile sınırlandırılmalı, işçilere iş bırakma, cemiyetler kurma, fabrikaların sağlığına zararlı koşullarda olup olmadıklarını denetlemek üzere fabrika müfettişleri seçme hakları tanınmalıdır. Ancak o zaman müfettişler polis ile birlikte fabrika sahiplerini korumak yerine işçilerin menfaatlerini gözetir. Her fabrika için hastane açılmalı ve hastalanan işçilerine maaşları ödenmeye devam etmelidir.

4) Polisin ceza kesmesine ve mahkeme kararı olmadan insanları tutuklamasına son vermek gerekir. Kanun karşında herkes eşit olmalı ve beden cezaları ortadan kaldırılmalıdır.

5) Mahkeme nazarında herkes eşit olmalıdır.

6) Gazetelerde, kitaplarda halkın fakirliği, hükümet işleri hakkında eleştiri yazmak mümkün değildir. Hiç kimse bir başkasının doğru olduğunu düşündüğü fikirlerini gazete ve kitaplarda neşr etmesini engelleme hakkına sahip olmamalıdır. Polisin kitap, gazete ve kütüphanelere müdahale etmesini kanun ile engellemek gereklidir.

7) Bürokrasi mektepler, kütüphaneler açılmasına, halkı aydınlatmak için ilim yayma faaliyetlerine engel olmaya çalışıyor. Üniversitelerden zengin çocukları faydalıyor. İşçi çocukları bu tür okullardan faydalanamıyor. Her köyde bütün çocukların okuyabileceği okullar olmalıdır. Üniversiteler her isteyenin okuma hakkına sahip olacağı eğitim kurumları olmalıdır. Bürokratlara hesapsız bir şekilde dağıtılan maaşlar halkın eğitimine harcanmalıdır. Her bir millet kendi dilinde okuma imkânı bulacağı mektep ve medreseler açma hakkına sahip olmalıdır.

8) Hükümet bir milyon askeri silah altında tutuyor. Ordu masraflarına her yıl 400 milyon ruble harcanıyor. Her yıl binlerce kişi işlerinden alınıp, yüz binlerce ev mağdur edilmektedir. Askerler zor şartlar altında dört yıl hizmet etmektedir. Her yıl asker celbi vakitlerinde bürokratlar zengin çocuklarını kurtarıp onların yerine fakirleri alıyorlar. Rusya halkına bu kadar fazla asker gerekmiyor. Rusya halkı dış ülkelerin şehirlerini köylerini yağmalamaya muhtaç değildir. Kendi topraklarını muhafaza için ise bu miktarda askeri dört yıl tutmak lüzumlu değildir. Savaş eğitimi için dört ay yeterlidir. Bu sebeple askerlik hizmeti süresini mümkün olduğu kadar kısaltmak gereklidir. Askere alınan kişileri kendi şehirlerinde veya yakındaki bir bölgede görevlendirmek gereklidir.

9) Halk seçtiği vekiller aracılığıyla Memleketin bütün işlerini, eğitimi, harcamaları denetlemelidir. 20 yaşını geçmiş herkes seçme ve seçilme hakkına sahip olmalıdır. Bakanlar vekillerin onayı ile seçilmeli ve işlerinden dolayı onlara karşı sorumlu olmalıdır. Her türlü yasa çıkarma ve lağvetme yetkisi halk vekillerinde olmalıdır.⁵³²

Rusya ahalisinin karşı karşıya olduğu ve parti programında tespiti yapılan problemler Tançılar tarafından sürekli gündemde tutulmuş, Tatar halkına mümkün olduğu kadar vurgulanarak aktarılmış ve sosyalizm bütün bu sorunlardan tek çıkış yolu olarak sunulmuştur⁵³³. Tançılar'ın bu tavrı Rusya Müslümanları kongresinde de devam etmiş, partileşme yolunda ilerleyen

⁵³² **Biznin Partiya**, Kazan, 1906, s.14-23.

⁵³³ Tataristan Cumhuriyeti Milli Arşivi , **F.420, Op.1, D.202, L.8.**

Rusya Müslümanları İttifakı'nın Kurultaylarındaki müzakerelere programları doğrultusunda iştirak etmişlerdir.

Tançılar'ın Rusya Müslümanları İttifakı'na yönelik tutumlarını en açık biçimde ortaya koyan III. Kurultay zabıtlardır. Zira daha önceki kurultaylardaki görüşmeler tam olarak kayıt altına alınmamıştır. Kurultay'da Tançılar'ın görüşlerini Ayaz İshakî ve Fuat Tuktarov dile getirmiştir. İshakî özellikle İttifak- ı Müslimin Cemiyetinin siyasî parti olarak teşkilatlanmasına karşı çıkmıştır. İshakî'ye göre: *“Partiler iki türdür. Biri millî, dinî, siyasî, hakları muhafaza etmek için, ikincisi halk arasında ilim yaymak, eğitimi güçlendirmek halkı doğru yola sevk etmek, kötü işlerden ve alışkanlıklardan korumak içindir. Bu ikisini ayırmak gerekir. Bunların biri siyasî ikincisi ise gayri siyasîdir. Müslümanlar arasında her türlü sınıf vardır. Zenginler, fakirler, işçiler, büyük toprak sahipleri vardır ki bunların iktisadî hususiyetleri birbirinden tamamen farklıdır. Bunların hepsini bir iktisadî programa cem etmek mümkün değildir. İktisadî meselelerde umumî bir program yapma imkânı yoktur. Program fakirlerin, işçilerin menfaatlerine göre yapılırsa zenginler ve büyük toprak sahipleri kabul etmez. Zenginler ve büyük toprak sahipleri lehine yapılırsa fakirler ve işçiler kabul etmez. Siyasî meseleler ile iktisadî meseleler ayrılmaz bir biçimde birbirine bağlıdır. Bütün Müslümanları bir ittifakta cem etmek istiyorsak siyasî, iktisadî meseleleri programdan çıkarmak gerekir. Bizim ittifakımız ilim yayan ve dinî muhafaza eden bir cemiyet olmalıdır. Siyasî meselelerde Müslümanlar'ın her biri kendilerine münasip partiye bağlanırlar. İttifakımız siyasî ittifak olursa arada birçok ihtilaf doğar. Birçok kimse programı kabul etmez. “Yaşlar (Gençler)⁵³⁴” bu ittifaktan çıkarlar. Siyasî işlerle ilgilenenler bizim yaşlardır. Bu sebeple yaşlar devreden çıkarsa çok zararı olur. Bizim halkın siyasi işlerden ne haberi ne de bu konuda gayretleri var⁵³⁵.*

Fuat Tuktarov da cemiyetin Rusya Müslümanları'nın, usul-i cedit ve usul-i kadim arasındaki ihtilafa, dil ve yazı konularındaki tartışmalara son

⁵³⁴ Yaş, Tatar Türkçesinde genç anlamında olmakla birlikte 1905 sonrası Rusya Müslümanlarının siyasî faaliyetlerinde özel bir anlam kazanarak sosyalist akım mensupları için kullanılan bir terime dönüşmüştür.

⁵³⁵ M.Carullah Bigiyev , **Umum Rusya Müslümanlarının...** , s.29-30.

vermesinin yeterli olacağını belirterek; İshakî'nin Rusya Müslümanları'na biçtiği rolü desteklemiştir. Tuktarov, siyasetin bilinçli bir halk ve bilinçli bir kadro ile yürütülebileceğini, Müslüman halkın ise bu konuda son derece yetersiz olduğunu, siyasî işleri yürütebilecek şahısların ise son derece az sayıda olduğunu belirtmiş, Kadet programı örnek alınarak hazırlanacak bir programın başarıya ulaşmasının mümkün olmadığını iddia etmiştir⁵³⁶. İshakî de mevcut hürriyet ortamının Çarlık hükümetinin her türlü baskısına direnen ve akan kanlara rağmen yılmayan devrimcilerin başarısı olduğu belirterek, bir şey elde edilmek isteniyorsa bu devrimciler gibi mücadele etmek gerektiğini ileri sürmüştür.

Tançılar'ın Rusya Müslümanları İttifakına yönelik sert eleştirileri ve uzlaşmaz tutumları programın belirlenmesi çalışmalarında devre dışı kalmalarına sebep olmuştur. Program komisyonuna Tançılar'ın üç üye ile katılmak istemelerine rağmen sadece bir üye ile katılmalarına izin verilmesi üzerine Tançılar komisyon çalışmalarına katılmamışlardır⁵³⁷. Tançılar program konusunda çalışmaların idare-i merkeziyeye devredilmesine de karşı çıkarak program maddelerinin etraflıca müzakere edilmeden kabul edildiği takdirde umumî bir program vasfını kazanmayacağını belirtmişlerdir⁵³⁸.

Tan Yıldızı Gazetesi 16 Kasım 1906'da kapatılmasına rağmen⁵³⁹ Tançı ismi ve faaliyetleri kalıcı olmuş, Ayaz İshakî ve Fuat Tuktarov'un farklı yayın organları etrafında oluşturduğu çevreler Tatar matbuatında Tançılar olarak anılmaya devam etmiştir.

2. Dumacılarla İşbirliği

Ayaz İshakî, Tan Yıldız gazetesinin kapatılmasından hemen önce tutuklanmış, Sosyalist Devrimci Partisi mensubu olmak ve köylüler arasında suç teşkil eden propagandalar yapmak suçundan 11 Ekim 1907 tarihinden

⁵³⁶ Carullah, **a.g.e.** , s. 40.

⁵³⁷ Carullah, **a.g.e.** , s.58.

⁵³⁸ Carullah, **a.g.e.** , s.144-145.

⁵³⁹ Ravil Emirhan, "Oktabrgeçe Çıkkın Tatar Vakıtlı Matbuatı", **Tatarstan**, No: 7-8, 1995, s.124.

itibaren geçerli olmak üzere Arhangelsk'e sürgüne gönderilmiştir⁵⁴⁰. Onun tutuklanmasından sonra grubun diğer üyeleri "Taviş" adıyla bir gazete neşretmişler, ancak bu gazete de sadece 6 sayı çıktıktan sonra kapatılmıştır. İshakî ise sürgünde bulunduğu Arhangelsk'ten Finlandiya'ya kaçmayı başarmıştır. 1908 yılının sonlarına doğru geldiği Türkiye'de 4 ay gibi kısa bir süre kaldıktan sonra Rusya'ya dönünce tekrar tutuklanarak sürgüne gönderilmiştir. Kuzey Buz Denizi yakınlarında bulunan Mezen kasabasında sürgün cezasını çekerken 1913 yılında Romanovlar'ın tahta çıkışının 300. yıl dönümü münasebetiyle ilan edilen genel aftan istifade ederek Kazan'a dönebilmiştir⁵⁴¹.

Fuat Tuktarov da 21 Temmuz 1906 tarihinde tutuklanmışsa da, dört gün sonra serbest bırakılmıştır. 1907 yılında Partinin Tatar Şubesi üyesi olarak, Sosyalist Devrimci Partinin kongresine katılmıştır⁵⁴².

Ayaz İshakî'nin yokluğunda Tançılar, Tatar basın organlarında neşriyat faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu basın organlarından Duma etrafında toplanan Tatar siyasetçi ve aydınları da Dumacılar olarak anılmış, Dumacılar'ın faaliyetlerinde ise Tançılar'ın büyük katkıları olmuştur. Bu gazete II. Devlet Dumasında Müslüman Fraksiyonuna katılmayıp Müslümanların Hizmet Taifesi adı ile kurdukları Trudovik⁵⁴³ partisinin Müslüman şubesi niteliğindeki fraksiyonun yayın organı idi. Başlangıçta Hadi Atlasov, Necmeddinov, Mesudov, Hasanov, Badamşin ve Zeynelov olmak

⁵⁴⁰ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, **F.1, Op.4, D.2673, L.92 ob.**

⁵⁴¹ Ali Akış , "İdil-Ural Millî Kurtuluş Hareketinin Büyük Önderi Ayaz İshakî" , **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti 100. Doğum Yılı Dolayısıyla**, Yay. Haz: Tahir Çağatay, Ali Akış, Saadet Çağatay, Hasan Agay, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1979, s.6-7.

⁵⁴² Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, **F.1. , Op.4 , D.6187, L.13-13 ob.** , B.F. Sultanbekov, S.Yu. Malışeva, **Tragiçeskie Sudbi** , Kazan, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, 1996.

⁵⁴³ Trudovik grubu, I. Duma çalışmaları sırasında 26 Nisan 1906 tarihinde kuruldu. Trudovikler kendilerini köylü, fabrika işçisi ve entelektüel aydın sınıflarının temsilcisi olarak ilan ettiler. Hedefleri ise Devlet Duması aracılığıyla bu sınıfların en acil sorunlarını çözmek olmuştur. Başlangıçta grup partiler üstü prensipler doğrultusunda hareket ettiği için çalışmalarına aralarında, Kadetler, Sosyal Demokratlar, Sosyalist Devrimci ilerlemeciler, otonomistlerin de bulunduğu 150 vekil katılmıştır. Trudovikler'in yaklaşık yarısı sol partilerden idi. Trudovikler'in programlarındaki belli başlı talepler ise şunlardan ibarettir: Genel seçim hakkının kabul edilmesi, ölüm cezasının kaldırılması, anayasal temellerin güçlendirilmesi, Devlet Şurasının feshi, bütün sınıfsal, millî ve dinî kısıtlamaların kaldırılması, en kısa sürede fert, ev ve yazışma masuniyetini, söz , basın, toplantı, cemiyet hürriyetlerini temin edecek kanunların çıkarılması. Bu çerçevede Trudovikler II., III. Ve IV. Duma'larda da faaliyet göstermişlerdir. Bkz. **Politiçeskie Parti Rossii Konets XIX- pervaya Tret XX veka**, Moskva, ROSSPEN, 1996, s.617-619.

üzere altı kişiden oluşan grup bazı anlaşmazlıklar sebebiyle Badamşin ve Necmeddinov'un ayrılmasıyla esas şeklini almıştır. Mesudov, Zeynelov, Hasanov, Atlasov birlikte hareket ederek, Duma gazetesini çıkarmaya başladılar. Gazetenin neşrinde Tañçılar önemli rol oynamışlardır⁵⁴⁴. Gazetenin 21 Nisan-30 Mayıs 1906 tarihleri arasında yalnızca altı sayısı çıkmış, bu sayıdan sonra Petersburg valisinin emri ile kapatılmıştır⁵⁴⁵.

Müslümanların Hizmet Taifesinin kurucularından ve Duma Gazetesinin aktif yazarlarından biri olan Hadî Atlasov'un⁵⁴⁶ Ayaz İshakî ve Fuat Tuktarov ile münasebeti Azat Halk gazetesinin yayın faaliyetine katkıda bulunmak için Kazan'a gelmesi ile başlamış, bu münasebet iki grup arasındaki işbirliği sürecinin ilk adımı olmuştur⁵⁴⁷. Rusya Müslümanları'nın III. Genel Kurultayında Hadî Atlasî Tañçılar'ın ortaya koydukları fikirlere destek niteliğindeki konuşmaları ile dikkat çekmiştir. Siyasî hedeflere yürümenin bilinçli bir kitle ile bunun da halk arasında siyasî risaleler neşretmekle mümkün olacağını savunmuştur. Tañçılara iştirak ettiği bir başka nokta da mevcut hürriyet ortamının bu uğurda malını, canını feda etmekten kaçınmayan ehl-i gayretin eseri olduğu tespitidir. Bu sebeple Müslümanların da hallerinde bir iyileşme istiyorlarsa bunun için mücadele etmeleri gerektiğini ileri sürmüştür ki bu Dumacılar'ın ortak kanaatidir⁵⁴⁸.

Atlasî'nin Tañçılar ile fikrî temelde bulunduğu ortak noktaları gözler önüne seren bir başka çalışması da "Yeni Nizam ve Ulemalarımız" adı ile kaleme aldığı küçük risaledir. 31 Mart Kanununun ilan edilmesinden sonra yayınlandığı anlaşılan bu risalede Atlasî Rusya'nın idare tarzı ve azınlıklara

⁵⁴⁴ Sadreddin Maksudov, "Hesapname (II)", **Yıldız**, No: 147, 1907

⁵⁴⁵ Ayşe Gün Soysal, "Rusya Parlamentosunda Müslüman Milletvekilleri ve Çıkardıkları İki Gazete", **Müteferrika**, No: 2002/1, s.76.

⁵⁴⁶ Hadî Atlasî 1875 yılında Simbirsk Vilayetinin Buva kazasındaki "Çeki" köyünde doğmuştur. İlk tahsilini molla olan babasının yayında tamamlamış, daha sonra Buva'daki bir medresede öğrenimine devam etmiştir. Tahsili sırasında usul-i cediti benimsemiştir. 1900 yılında bilgisini artırmak amacıyla Orenburg Vilayetinin Kargalı kasabasında organize edilen fen kurslarına devam etmiştir. Atlasî, Kadimcilere karşı neşrettiği "Ahir zaman işanı", "İdil Boyu", "Mektep ve Molla" adlı kitapçıları neşrettikten sonra tanındı. Atlasî tarih sahasında da dikkate değer eserler vermiştir. Bunlar: "Sibir Tarihi", "Süyüm-Bike" ve "Kazan Hanlığı"dır. Bkz. Akdes Nimet Kurat, "Kazan Türkleri'nin Tanınmış Tarihçi ve Milliyetçilerinden Hadî Atlasî", **Reşit Rahmeti Arat İçin**, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, 1966, s.352-355.

⁵⁴⁷ Aleksey Litvin, "Milletçiler İşi", **Hadî Atlasî**, "Kazan, Jıyın Neşriyatı", 2007, s.372.

⁵⁴⁸ Bigiyev, **a.g.e.**, s. 64. , "Rusya Hükümeti ve Tatarlar", **Duma**, No:3, s.1-2.

karşı tutumunu tanımlarken şu ifadeleri kullanmıştır: “ *Biz Müslüman Tatarlar 150 milyon ahalisi, dört milyon askeri, yeryüzünün 1/6’sına sahip olan Rus hükümetinin tebaasından ve onun itaatli kullarındanız. Bu hükümetin idaresi idare-i müstakile olup, hâkim millet Rus milleti, hâkim din de Hıristiyanlık’tır. Rusya her ne kadar büyük bir ülke olsa da ilim, maarif, sanayi çok geri durumdadır. Bu memlekette ilim de yok, maarif de yok, sanayi de yok, terakki de hürriyet de yoktur. Var olanlar ise taassup, karanlık, zulüm ve cebirdir. Hükümetin kendi reayasına hiçbir iltifatı yoktur. İlim yerine cehalet, hürriyet yerine baskı, mektep yerine hapisaneler ile cevap vermek, reayayı kan deryalarına batırmak, Sibiryaya sahralarında süründürmek bu hükümetin ezeli âdeti ve sevdiği bir iştir. Bunun dışında hükümetin sevdiği diğer bir iş ise Müslümanlar’ı Ruslaştırarak, kendi ifadeleri ile Hıristiyan nuru ile nurlandırmaktır*⁵⁴⁹”.

Atlasî, Rusya hükümetinin idare tarzı hakkında çizdiği bu tabloda en önemli payın bürokratlara ait olduğunu belirterek Tançılar’ın görüşlerini desteklemektedir. Ancak Atlasî, bürokratları daha çok Rusya Müslümanlarına yönelik uyguladıkları baskılar sebebiyle eleştirmektedir⁵⁵⁰.

Bütün bu temasların yanı sıra iki grup arasındaki sıkı fikir ve işbirliği zaman zaman Duma gazetesi sayfalarına doğrudan yansımış; Dumacılar Tançılar’ın temsil ettiği hareketi bir hürriyet hareketi, Tatar devrimi, Tançılar’ı da hürriyetperverler, Tatar milletine yeni bir ruh verenler olarak vasıflandırmışlardır⁵⁵¹.

Dumacılar ile Tançılar’ın fikir ortaklığını Rusya Müslümanları İttifakı’na bakış açısı ve Devlet Duması’na yönelik iyimserliklerinde de görmek mümkündür. Dumacılar, Rusya Müslümanları İttifakı’nı halkla kaynaşmamakla, halk adına her zaman kendiliğinden karar vermekle, halkı aydınlatmak ve bir noktaya yığmak için hiçbir teşebbüste bulunmamakla eleştirmişlerdir. Ruslar ve diğer milletler arasında mevcut olan sosyalist hareketlerin Tatar halkına, devrim ve değişim zamanlarında halkın bizzat

⁵⁴⁹ Hadî Atlasî, **Yeni Nizam ve Ulemalarımız**, Orenburg, Muhammed Fatih Kerimov Matbaası, 1906, s.4.

⁵⁵⁰ **A.g.e.** , s.6-8.

⁵⁵¹ “Tatar Gazeteleri” , **Duma**, No: 2, s.2.

kendisinin gayreti ile iş yapmanın mümkün olduğunu gösterdiğini, halkın gerçek menfaati için halkla birlikte hareket etmek isteyen vekillerin “Müslümanların Hizmet Taifesi” grubunu kurduklarını belirtmişlerdir. Dumacılar bu grubun sadece zengin sınıfıyla değil, toplumun bütün kesimleri ile ittifak yaparak, her cihetten onların malumatlarını artırmaya, siyasî hayata dâhil olmalarına ve bütün temel meselelerinin çözülmesine çalışacağını ilan ediyorlardı. Dumacılar Rusya Müslümanları İttifakı ile aralarındaki derin görüş ayrılığını da şu ifadelerle ortaya koyuyorlardı: “ *Hizmet fırkasının yeni bir ittifak kurmasının sebebi toprak ve işçi meselesi gibi belli maddelerde Kadetler veya Kadetçi olan Müslümanlar ile anlaşamamaları değil; Duma’ya, Duma’nın halk ile münasebetine, bütün hürriyet hareketlerine, sınıfsal ve millî ihtilaflara bakışının Müslüman İttifakı ve Kadetlerinkinden farklı olmasıdır.*⁵⁵²”

Dumacılar, parlamentonun açılışını Rusya’da yaşayan farklı milletlerin insanca yaşamaktan ümit kestikleri bir anda ortaya çıkan bir umut, hiç bitmeyecekmiş gibi görünen müstebit idarenin sona ereceğine dair bir işaret olarak değerlendiriyorlardı. Onlara göre, Duma’nın varlığı mahkûm milletlere yeni bir ruh, yeni bir kuvvet ve tükenmez ümitler vermiştir. Rusya’yı herkes için hür vatan haline getirecek olan da Duma’dır. O güne kadar ezilen milletlerin ve sınıfların saadeti de Duma’ya bağlıdır⁵⁵³. Dumacılar göre parlamentonun güçlü olması da halka bağlıdır. I. Duma’nın başarısız olma sebebi halkın destek vermeyişidir. Hükümetin Duma’yı dağıtıp, vekillerden bazısını sürgüne göndermesi, bazılarını da seçme ve seçilme hakkından mahrum bırakmasına rağmen halkın buna karşı çıkmaması, I. Duma’nın neticeye ulaşamamasında en önemli etkidir. Bu sebeple halk Duma vekilleri ile yetinmeyip, kendisi de mücadeleye girişmelidir⁵⁵⁴.

Tatar Sosyalist Devrimciler ile bu şekilde yakın ilişkiler içinde olan bu grubun ümitleri 3 Haziran 1907 tarihinde II. Duma’nın kapatılması ile boşa çıkmış; Müslümanların Hizmet Taifesi grubu ve Dumacılar dağılmıştır.

⁵⁵² “İdareden” , **Duma**, No:2, s.1.

⁵⁵³ “Duma ve Müslümanlar” , **Duma**, No:2 , s.1

⁵⁵⁴ Tuktarov, “Halk Kimge İşanırğa Kirek” , **Duma**, No:6, s.2.

3. Müslüman Üniversite Öğrencilerini Teşkilatlandırma Çabalarında Tançılar'ın Rolü

Tançılar'ın etrafında toplandığı Tan Yıldızı, Taviş ve Duma gibi gazetelerin birer birer kapatılmasından sonra da onlar El-İslah, Mektep gibi Tatar gazete ve dergilerinde neşriyat faaliyetlerine devam etmişlerdir. Tançılar'ın siyasî faaliyetlere dönüşü 1912 yılı sonlarında Kiev Üniversitesi öğrencilerinin rehberliğinde Rusya Üniversitelerinde okuyan Müslüman öğrencileri bir teşkilat çatısı altında birleştirme girişimi olmuştur.

Kiev Üniversitesi öğrencisi Halilullah Yenikeyev Aralık 1912'de Kazan'a gelerek Kazan Üniversitesi'nin Müslüman öğrencilerini İslam dünyası menfaatlerine çalışmak üzere el birliği ile hareket etmek için teşkilatlandırmaya çalışmıştır. Temsilcisi olduğu organizasyonun hedefini kesin olarak izah etmek yerine Müslümanları durağan ve pasif halden kurtarmak gerektiğini, Müslümanlar arasında eğitimi yaygınlaştırmanın zorunlu olduğunu, Müslümanların Avrupa kültüründen faydalanmasını sağlamak gerektiğini belirtmiştir. Yenikeyev Kiev'de bir Müslüman öğrenci grubu kurulduğunu, bu grubun diğer üniversitelerdeki Müslüman öğrencileri de bir çatı altında toplamak ve faaliyet programı belirlemek için öğrenci temsilcileri ile bir kongre yapmaya karar verdiğini ifade etmiştir. Yenikeyev Kazan'dan kesin bir netice elde edemediği için de, Kazanlı öğrenciler ile temasını sürdürmüş ve kongre çalışmaları şekillendikten sonra Kazanlı öğrencileri de temsilci göndermeye çağırmıştır⁵⁵⁵. Kazan Üniversitesi'nin Müslüman öğrencileri bu yeni örgütlenme faaliyetinin dışında kalmamış 20 öğrencinin katılımı ile bir büro kurmuşlardır⁵⁵⁶. Büro temsilcileri olarak da İskender Mustakimov, M.F. Tuktarov, Hacı Kasimov, Bahazbay Mametov seçilmiştir. 14 Nisan'da söz konusu büro bir toplantı yaparak düzenlenecek faaliyetleri ve Kiev Üniversitesi öğrencilerinin davetine verilecek cevabı tartıştı⁵⁵⁷.

⁵⁵⁵ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199, Op.1, D. 923, L.43 ob.

⁵⁵⁶ 1910'lu yıllarda Kazan Devlet Üniversitesinde Müslüman öğrencilerin sayısı da 20 civarındadır. Bu durumda büronun hemen bütün Müslüman öğrencilerini kapsadığı anlaşılmaktadır. Bkz. Ali Asgar Kamal, "Müslüman İstüdentleri", *Yıldız*, 10 Mart 1910, No:513, s.1-2.

⁵⁵⁷ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199, Op.1, D. 923, L. 67 ob.

Kiev Üniversitesi öğrencilerinin daveti konusunda yapılan görüşmelerde Kazanlı öğrenciler bir fikir etrafında birleşemediler⁵⁵⁸. Toplantıya F. Tuktarov, E.İmambayev, Abdürreşit Fahreddinov, N. Bayterakov, Ahmed Mamleyev, İ.Mustakimov, H.Kaybişev ve diğer birkaç kişi katıldı. Tuktarov, Kaybişev, Fahreddinov kongrenin gereksiz olduğunu savunurken, diğerleri delege göndermenin Kazan'ın diğer bölgelerden geri kalmadığını göstermesi bakımından önemli olduğunu savunmuşlardır⁵⁵⁹. Sonuçta kurultayın gereksiz olduğunu savunanlar azınlıkta kalmış, çoğunluk kurultayı desteklemiştir. Ön toplantı için Kiev'e delege gönderilmesi de kararlaştırılarak Ebubekir İmambayev delege seçildi. İmambayev ön toplantıda konuşulanları dinleyecek, Moskova ve Petersbug'dan gelen öğrencilerle konuşacak, bu şekilde Müslüman öğrencilerin genel fikirlerini öğrenecek, kurultayın nerede yapılacağı konusu gündeme geldiğinde ise Kazan'ı önerecekti. İmambayev'e yol parası toplanıp ertesi gün yola çıkması sağlandı.

Kiev'de Müslüman öğrencilerin 17 Nisan 1913 yılında düzenlediği toplantı polis tarafından dağıtılıp, katılımcılar tutuklanınca Müslüman üniversite öğrencilerinin birleşme çabası sonuçsuz kalmıştır⁵⁶⁰.

Bu teşkilatın yayın organı olarak Ş.Ahmediyev ve Alimcan İbrahimov haftalık bir dergi yayınlamak için hazırlıklar yapmışlar, dergiye F.Tuktarov ve A.İshakî de katkı yapacaklarını belirtmişlerdir⁵⁶¹. Ancak Müslüman üniversite öğrencilerini bir teşkilat çatısı altında birleştirme girişiminin sonuçsuz kalması ile neşredilmesi düşünülen dergi de tasarıdan öteye gidememiştir.

4. İl ve Söz Gazeteleri Etrafında Tançılar

Ayaz İshakî ve Fuat Tuktarov gibi Tançıların önde gelen iki ismi Müslüman Üniversite Öğrencilerinin örgütlenme faaliyetleri sırasında ortaya koydukları milliyetçi fikirler ile dikkati çekmişlerdir⁵⁶². Bu değişimi neşriyat

⁵⁵⁸ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199, Op.1, D. 923, L.68 ob.

⁵⁵⁹ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199, Op.1, D. 923, L.44 ob.

⁵⁶⁰ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199, Op.1, D.1026, L.35.

⁵⁶¹ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199, Op.1, D.923, L.117 ob.

⁵⁶² Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199, Op.1, D.923, L. 75 ob.

sahasında yansıttıkları ilk platform 22 Ekim 1913 tarihinde Petersburg'ta yayınlanmaya başlanan *İl* gazetesidir⁵⁶³. Gazetenin başlıca yazarları Ayaz İshakî, Fuat Tuktarov, Ahmet Salihov, Mecit Gafurî, Necip Dumavî, Necip Asrî ve Ali Rahim idi⁵⁶⁴.

Tançılar'ın fikrî dönüşümlerini *İl* gazetesinin yayın sloganı olan; "Yurt ve yer faidesini gözeten Türk-Tatar gazetesidir" ifadesi kısmen ortaya koymaktadır. Zira Tançılar Türk-Tatar terimini daha önce kullanmamışlardır. Ayaz İshakî *İl* gazetesinin yayına başlamasının sebeplerini ve hedeflerini izah ederken Tatar halkını maddî, manevî her bakımdan refah içinde ve mutlu görmek istedikleri için faaliyete giriştiklerini vurgulamıştır. İshakî'ye göre çok kritik bir dönemden geçilmektedir. Bu dönemde atılacak siyasî, sosyal ve iktisadî adımlardaki muhtemel yanlışlar telafisi zor kayıplara yol açabileceği gibi, söz konusu alanlardaki isabetli faaliyetler de büyük yararlar sağlayabilirdi. İshakî, bu yüzden millî duygular saiki ile hareket ederek milletin bu mücadelesine ortak olmak istediklerini ifade etmiştir⁵⁶⁵.

Fuat Tuktarov cemiyet-i hayriyelerin Tatar toplumuna yaptıkları katkıları inceleyen bir makalesinde, bu kurumları millî, genel hizmetleri öğretmede en gerekli sosyal kurumlar olarak gördüğünü belirtmiştir. Birçok ihtilafli meselelerde toplumun fikirlerinin birleştiğini, millî mekteb-i iptidaîlerin her mahallede bulunması gerektiği konusunda toplumsal uzlaşmanın ortaya çıktığını, millî eğitim, millî müzik, millî tarihin lüzumunun anlaşıldığını ifade ederken, sınıf çıkarlarını savunma düşüncesinden uzaklaşarak Tatar toplumunu millî bir bütünlük olarak kabul ettiğini göstermiştir⁵⁶⁶.

Tançılar bu dönemde siyasî ve sosyal meselelerde Rusya Müslümanları kavramı kapsamına girmeyi kabul etmişler, Rusya Müslümanları'nın genel siyasî taleplerine destek vererek, siyasî tutumlarındaki değişikliği ortaya koymuşlardır. Mektep ve medrese meselesinin çözüm yolları, darü'l-muallimin ve darü'l-muallimat açılmasına izin verilmesi, tatil günleri, Mahkeme-i Şeriye'nin yeniden tanzim edilmesi gibi

⁵⁶³ İsmail Remiev, **Vakitli Tatar Matbuatı**, Kazan-1926, s.17.

⁵⁶⁴ İsmail Remiyev, Reis Davutov, **Edebî Süzlik**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2001, s.106.

⁵⁶⁵ Ayaz İshakî, "Peterburg 22 Oktabr", **İl**, 22 Ekim 1913, S:1, s.1.

⁵⁶⁶ F.Tuktarov, "Haydi Atlıyık", **İl**, 1913, No: 13, s.1-2.

Tatar toplumunun çoğunluğu açısından dönemin en önemli meselelerinde Müslüman Fraksiyonu'nun politikalarına destek vermişlerdir.

1913 yılında İçişleri Bakanlığı Yabancı Dinler Din İşleri Bölümü müdürü mektep ve medreselerin statüsünü belirlemek üzere Mahkeme-i Şeriye'ye başvurup bazı başlıklar altında bunlar hakkında görüş istemiştir. Görüşülecek konu başlıkları ise Müslümanların dinî mektep ve medreseleri hakkında şeriata mahsus hükümler, bu eğitim kurumlarındaki öğretim kadrosu, eğitim ve öğretim programından ibaret idi⁵⁶⁷. Söz konusu müracaatın Tatar kamuoyunda başlattığı tartışmalara Tançılar da katılmışlardır. Bu meselenin çözümünün sadece din âlimlerine ve görevlilerine bırakılmaması; toplumun bilinçli ve kültürlü kesimlerinin, muallimlerin konu hakkındaki fikirlerini belirlemek için bir danışma meclisi toplanması gerektiğini savunmuşlardır⁵⁶⁸. Ancak söz konusu danışma toplantısı Mahkeme-i Şeriye tarafından sadece din görevlilerinin katılımı ile yapılmıştır. Tançılar bu eksikliğin giderilmesinin Müslüman Fraksiyonu'nun vazifesi olduğunu ileri sürmüşlerdir⁵⁶⁹.

Tatar aydın ve siyasetçilerinin çok önem verdikleri, mektep medrese meselesinin en önemli unsurlarından bir olan darü'l-muallim ve darü'l-muallimat açılması konusunda da Tançılar'ın açık desteği söz konusudur. Fuat Tuktarov adı geçen öğretim kurumlarının önemini izahta daha ziyade onların millilik vasıfları üzerinde durmuştur. Tuktarov, darü'l-muallimin ve muallimatı millet için zarurî bir ihtiyaç olarak görüyor, Rusya Türk-Tatarları'nın dininî, milliyetini muhafaza edebilmesini dinî ve mahalle mekteplerinin devamı ve terakkisi şartlarına bağlıyordu. Bu şartların sağlanmasının darü'l-muallimin ve darü'l-muallimatın varlığı ile mümkün olabileceğine inanıyordu. Tuktarov Rus-Tatar okulları için yetiştirilen öğretmenlerin de ihtiyaca cevap verecek nitelikte olmayacaklarını, bu

⁵⁶⁷ "Dinî Medreseler Hakkında" , **Din ve Maişet**, No: 41, 1913, s.655.

⁵⁶⁸ Ayaz İshakî , "İki Mühim Burçumuz Aldında", **İl**, 22 Ekim 1913, No:1, s.2.

⁵⁶⁹ Ayaz İshakî, "Peterburg, 20 Aralık" , **İl**, 20 Aralık 1913, No: 9, s.1.

sebeple tamamen millî programa sahip darü'l-mualliminler açılması gerektiğini savunmuştur⁵⁷⁰.

1914 yılında Kazan Tatarları'nın başlıca gündem maddelerinden biri olması dolayısıyla Mahkeme-i Şeriyelerin ıslahı konusunda Tançılar dikkate değer değerlendirmeler yapmışlardır. Meseleyi gündemin birinci maddesi haline getiren süreç, imparatorluğun Müslüman tebaası hakkında İçişleri Bakanlığı'nın düzenlediği, özel toplantının ana konusunun Mahkeme-i şeriyeler olmasıdır. Tançılar bu toplantıya Müslümanlar adına İnyet Kadı ve Safa Bayezidov gibi Rusya Müslümanları'nın sosyal ve siyasî hareketlerine herhangi bir katkısı olmayan kimselerin katılmasını eleştirmişlerdir. Söz konusu kişilerin hükümetin kararlarını desteklemekten başka bir iş yapmayacaklarını, mevcut mahkeme-i şeriyelerin düzenlenmesi ve bu müesseselerin mevcut olmadığı bölgelerde yenilerinin açılması gibi çok önemli kararların tartışılacağı bu toplantıda onlardan Müslümanlar'ın herhangi bir fayda beklemesinin mümkün olmadığını belirtmişlerdir⁵⁷¹.

Ayaz İshakî, Mahkeme-i Şeriyeler'in ıslahı meselesinde çözüm yolunun meselenin doğru tespitinden geçtiğini belirtmiştir. İshakî Orenburg Mahkeme-i Şeriyesinin, Kırım Müftülüğünün, Kafkasya Müftülüğü ve Şeyhülislamlığının vazife yönünden birbirine benzer kurumlar olmasına rağmen ayrı kanunlara tabii olmalarının sorunu karmaşıklaştıran unsurların başında geldiği görüşündedir. Bu kurumların hak ve vazifelerindeki farklılıkların hükümet ile Rusya Müslümanları arasındaki münasebetlerde karışıklıklara sebep olduğu tespitini yapmıştır. Ayrıca söz konusu kurumlara bağlı medrese ve mektepler, vakıflar gibi dini müesseselerin kanun ile tasdik edilmemiş olmalarını bu karmaşayı artıran bir etken olarak göstererek, bu konulardaki anlaşmazlıkların sona erdirilmesi ve alınan kararların kanun ile güvence altına alınması ile meselenin büyük oranda çözüleceği kanaatinde olduğunu dile getirmiştir.

İshakî meselenin diğer önemli boyutunun terimlerle ilgili olduğunu, ruhanî idare teriminin Müslümanlar'ın dinî işlerinin düzenlenmesinde doğru

⁵⁷⁰ F. Tuktarov, "Darü'l-muallimin", **İİ**, 17 Haziran 1914, No.31, s.2-3

⁵⁷¹ Tuktarov, "İki Meclis", **İİ**, 27 Nisan 1914, No: 25, s.1.

adlandırma olmayacağını İslam'da ruhban sınıfının olmaması ile açıklamıştır. Bu noktadan hareketle ruhanî idarenin nasıl anlaşılması gerektiğini ve kapsamının ne olduğunu şöyle açıklamaktadır: *“Biz Müslüman olduğumuzdan İslam'ın esasında ruhanilik, cismanilik olmadığından, dinimiz bunların ikisinden oluşan, ikisinden terkip edilen “Müslüman”ı kast ettiğinden, “ruhanî” kelimesini tefsir ederken Hıristiyan dünyasında kabul edilen manadan geniş anlamda almamız. Bu sebeple ruhanî idare terimini biz istimal etsek de, bu ıstılahı “Müslümanlık” manasında kabul ediyoruz. Müslümanlık İslamın itikadâtı, ibadatı, muamelatının mecmuasıdır. Demek ki, gerek itikada, ibadeta, muamelata ait işler hepsi de Müslümanlık işleri, yeni terimle ifade etsek ruhanî işlerdir. Demek ki itikadat, ibadat, muamelata ait bütün işlerimiz idare-i ruhaiyelerimizin elinde olmalıdır. Mescidimiz ibadat için, mektep medresemiz itikadat için çıkan dinî müesseseler olduğu için, bunların üçü de idare-i ruhaniyemizin nezaretinde olmalıdır”.*

İshakî bunların yanı sıra dinî kitapların basım, dağıtım ve satışının, nikâh, talâk, miras işlerinin idare-i ruhaiyelerin sorumluluğunda olması gerektiğini, bunların masraflarının karşılanması sorununun vakıfların ve Müslüman tebaanın bağışlarının bu kurumun sorumluluğu altında olması ile çözülebileceğini belirtmiştir ki, bütün bu önerilerin Tatar aydınlarının ortak görüşleri olduğu söylenebilir.

İshakî Mahkeme-i Şeriyeler konusunda üç maddelik bir genel çerçeve belirlemiştir:

- 1) Söz konusu müessesenin idare heyeti din âlimleri ile müspet bilim erbaplarından oluşmalıdır.
- 2) Türkistan, Kırım, Kafkasya, İdil boyu, Sibiryâ, Kırgız sahrası idarelerinin birleştirmek ve ortak prensiplere bağlamak için Petersburg'da baş idare-i ruhaniye tesis edilmelidir.
- 3) Baş idare bünyesinde Rusya Müslümanlarının kadın cemiyetlerinden seçilen altı kadın üyeden oluşacak bir kadın bürosu teşkil edilmelidir⁵⁷².

⁵⁷² Ayaz İshakî , “İdare-i Ruhaniyelerimizin Islahı”, **İI**, 17 Haziran 1914,

İl gazetesinin neşredilmesi yayın politikasını sakıncalı bulan Moskova şehir yönetimi tarafından 27 Mart 1915 tarihinde yasaklandı. Bundan sonra Tançılar yayın faaliyetlerini 13 Aralık 1915 tarihinden itibaren çıkarmaya başladıkları “Söz” gazetesi ile devam ettirmişlerdir. Gazetenin naşiri resmen Ahmet Çalıkov olmasına rağmen fiilen Ayaz İshakî idi. Tançılar’dan Şakir Mustafayev de aynı tarihlerde “Biznin İl” adlı gazetenin yayını için izin almıştır. Bu da “Söz” gazetesinin kapatılma ihtimaline karşı alınmış bir tedbir idi⁵⁷³.

Söz Gazetesi’nin Tançı geleneğinin bir devamı olduğu Ayaz İshakî tarafından açıkça ilan edilmiştir. Tan Yıldızı Gazetesi’nin yayına başlamasının 10. yılı münasebeti ile kaleme aldığı yazıda Ayaz İshakî Tançılık hareketini tam manasıyla ortaya koyacak bazı bilgilerin verilmesi için müsait vaktin henüz gelmediğini belirtirken, halkçılıkla eş anlamlı olduğunu savunduğu Tançılık’ın çerçevesini şu ifadelerle ortaya koymuştur: *“Tançılık’ı hangi amillerin ortaya çıkardığı üzerinde durmak gerekir. 20. asırda Tatarların toplum hayatında en fazla hissedilen şey fevkalade baskılar idi. Tatarlar’ın toplumsal hayatı bütün alanlarda baskı altında idi. Onu içten ve dıştan sıkıştırmakta idi. Bu sıkıntılar içinde onun var olduğu tek saha ticaret idi. başka yönlerde gerek ilim yolunda, gerek eğitim-öğretimde, gerekse içtimai kuruluşlarda tamamen pasif durumda idi. O ruhen felç olmuş durumda idi.*

Bu durgunluk hali uzun süre devam ettiği için bir taraftan üretme, çalışma kuvvetini azaltıyor, diğer taraftan bu tembellik her şeye kanaat etme fikrini ortaya çıkarıyordu.. Bu sebeple Tatarlar genel anlamda hiçbir medenî ve siyasî işlerde kıllarını kıpırdatmadan yaşamakta idiler. Kendisinin hayatî meselelerinde de “üf” deyip cevap vermekle yetinen, hemen boyun eğmeye meyilli bir halk idi. Her bir olumsuzluğa kader deyip inanmak bütün ruhunda, hayat için, hak için mücadeleyi, hayatın en temel unsuru olan mücadeleyi bitirmişti. Bütün Tatar halkını hareketsiz, cansız, pasif bir element haline getirmişti. İşte bu pasiflik bütün Tatarları baskı altına aldığı gibi bundan kurtulmak isteyen genç güçleri de ezmekte idi.

⁵⁷³ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi , F.199, Op.1, D.1114, L.30.

“Bu geleneklere aykırı, bu şeriata sığmaz.” İşte 20. Asrın başındaki hareketler, Tatar gençlerini canlandıran hareketler vaktinde onların önünde ve ardında bu tavır duruyordu. Onların önünde iki mesele vardı. Birincisi, kendisi de çoğunluğa katılıp, takdirde olmayan iş olmaz diyecek, ikincisi bu ataletten bıkip, mücadeleye girişecek idi.

Gençlerin çoğunluğu mücadele yolunu seçip meydana çıktı. Kendisinin bütün hatt-ı hareketini mücadele olarak belirledi. İşte bu Tançılık hareketi idi. Bu sebeple Tançılık, psikolojik yönden bakınca uyuşan, manen felç hastasına dönüşen Tatar hayatına karşı bir reaksiyon idi. Bu reaksiyonun kuvveti ve gücü de felç hastalığının gücü ile mütenasip idi.

Felç hastalığı din, şariat meselelerini kaplamış idi. Tançılık bunlara karşı kadın meselesinde mücadele başlattı.

Felç hastalığı halkın siyasî hakları tarafını da kaplamıştı. Tançılık halkın hak ve hukukunu koruma mücadelesini başlattı.

Felç hastalığı milleti tamamen ağızsız, dilsiz bırakmıştı.

Tatar hayatı fakirliğe batmıştı. Tançılık toprak, hürriyet mücadelesini açmış, açmakla kalmamış hayatın devamının bu mücadele ile mümkün olacağını anlamış idi. Geleceğin de bu mücadelede olduğunu halka anlatmayı gaye edinmişti. Bu sebeple Tançılık felç hastalığına, atalete, kaderciliğe karşı başlatılmış manevi bir harekât idi.

Tançılık fikri, ruhu taze bir kuvvet ile doldurmak için açılan bir mücadele idi. Nizası beka idi. Bu sebeple Tançılık ölmeye, boş durmaya, pasif yaşamaya karşı olan bir mücadele idi. Hayat için; millî, dinî haklar, iktisadî, içtimaî refah için mücadele idi. Tatar halkının canlı, ruhlu bir heyet-i içitmaiye olarak yaşaması için çalışıyordu. Yani Tançılık Tatarın hayat-ı milliyesinin bekası için haykırış idi. Onun nizası beka nizası idi. Böyle olunca Tan gazetesi kapatılsa, Tançılar Sibiryaya sürülse, Tançılar içten dıştan düşmanlar ile sarılsa da, Tançılık ruhu biter mi idi?. Tatar'ın hayatında geleceğe yönelik bitmezse, Tatar'ın hayatında medenîleşme gayesi bitmezse Tançılık ruhu bitmeyecektir. Tançılık yaşayacak idi. O zaman biz Tançılar, onun yaşayacağına iman etmiş idik.

Bugün Tan gazetesinin çıkışının üzerinden 10 yıl geçti. Tançılık fikrinin ne kadar büyük bir ilerleme kaydettiğini, Tatar hayatındaki felcin azalardan yavaş yavaş çekildiğini görüp, o zaman kendimizin doğru yolda olduğumuzu bilip, seviniyoruz. Gelecekte de Tatar terakkisinin bizim mücadele yolundan ilerleyeceğini görüp mutlu oluyoruz.

Tatar şimdi hastalıktan iyileşme devresine geçti. Tatar artık “kader böyle imiş” deme hastalığından kurtuldu. Tatar medeniyeti için, millî medeniyeti için mücadeleye girişti. Bundan 10 yıl evvel “hayat için mücadele” şeklindeki parolamız umumun parolası oldu. Tançılık Tatar’ın kanına sindi”⁵⁷⁴.

Ayaz İshakî'nin bu ifadeleri *Tançılar* hareketinin genel vasıflarını ortaya koymaktaki önemi kadar bir başka önemli vasafta daha sahiptir. O da, Ayaz İshakî ve çevresinin bu sırada fikirlerindeki değişimlerle Rusya Müslümanları İttifakına mensup aydınlara yaklaşımlarına rağmen ayrı bir grup oldukları bilinci ile Tatar toplumunun siyasî ve sosyal meselelerinin çözümü yolunda çalışmaya devam ettiklerini göstermesidir.

B. URALCILAR

1. Tatar Bolşeviklerin Propaganda Faaliyetleri ve Ural Gazetesinin Yayınlanması

İdil-Ural bölgesinde yürütülen sosyal demokrat örgütlenme ve propaganda faaliyetlerinin hedeflerinden biri Tatar işçileri ve köylü ahali idi. Onlar arasında geniş bir kitlenin sosyal demokratların safına çekilmesi ise ancak millî bir grup oluşturulması, Tatar Türkçesi'nde yayınlanan siyasî materyaller ve süreli yayınlar ile mümkün olabilirdi. RSDİP Kazan komitesi tarafından 1903 yılında siyasî beyannameler yayınlanmaya başlanmıştır.

⁵⁷⁴ Fatma İbrahimova, Elmira Galimcanova, **Gayaz İshakî**, t.7, Kazan, Tatarskoe Kinijnoe İzdatelstvo, 2008, s.247-251.

1905 yılından itibaren “İlk Adım” , “Sınıf Sınıfa Karşı” gibi adlarla ilk Tatarca Bolşevik propaganda ürünü broşürler çıktı. Partinin üçüncü kongresinde gayri Rus halkların dillerinde propagandaya yönelik neşriyatın zorunlu olduğu kararı verilince bu alandaki faaliyetler yoğunlaşmıştır. Yerel sosyal demokrat komitesinde bu alanda çalışmak üzere Hüseyin Yamaşev liderliğinde özel bir grup oluşturuldu. Bu grup Rusça’dan çeviriler yaptığı gibi zaman zaman kendileri de propaganda materyalleri hazırlıyorlardı. 1905 yılında hazırladıkları, Tatar öğrencilerini proleter partisi bayrağı altında mutlakiyet idaresine karşı mücadeleye çağıran “Şakirtlere” adlı beyanname buna örnektir⁵⁷⁵.

Yamaşev, 12 Aralık 1905 tarihinde Kazan Sosyal Demokrat Grubu dağıtılınca tutuklanmamak için Kazan’ı terk etti. 1906 yılı başlarından itibaren Ufa’daki Bolşevik komitesine girerek faaliyetlerin devam ettirdi. Burada Tatar ve Başkurt grupları oluşturarak onlara Marks, Engels ve Lenin’in fikirlerini aşılama çabasına çalıştı. İşçileri, köylüleri, askerleri, öğrencileri Çarlık hükümeti ve burjuva sınıfına karşı mücadeleye çağıran beyannameler yayınladı⁵⁷⁶. Bu çalışmalarında Hüseyin Yamaşev Tatarca bir gazete çıkarmak için destek arayışına girdi. Yamaşev’in bu düşüncesi Ural ve Ufa komiteleri tarafından destek gördü. Bolşevik prensipler doğrultusunda yayın yapacak olan Tatarca bir gazete fikrine RSDİP Merkez komitesi üyesi İ.A.Sammer de destek vermiş, gazetenin finansmanı için ise 500 rublelik yardımda bulunmuştur. Ancak polisin ağır baskısı ve neşriyat işlerindeki zorluklar sebebiyle Ufa’da bu planın gerçekleştirilemeyeceğine karar veren Ufa Sosyal Demokrat Komitesi bu iş için uygun yer olarak Orenburg’u belirlemiştir⁵⁷⁷.

Hüseyin Yamaşev Orenburg’ta da birtakım zorluklarla karşılaşmıştır. O sıralarda Bolşeviklere gazete yayını için izin verilmiyordu. Bu sebeple gazetenin resmî redaktörü, doğrudan Bolşeviklerle bağlantısı olmayan Hüseyin Yamaşev’in eşi Hatice Yamaşeva, naşiri de Timurşah Salovyev

⁵⁷⁵ H.H. Hasanov, **Bolşevistskaya Gazeta Ural** , Kazan, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, 1967, s.22-28.

⁵⁷⁶ Hasanov, **a.g.e.** ,s. 36.

⁵⁷⁷ H. H. Hasanov, **Revolutsioner İnternatsionalist...**, s.96.

olmuştur⁵⁷⁸. 4 Ocak 1907'de ilk sayısı çıkan Ural gazetesi 18 Nisan'da siyasî eğilimi zararlı olduğu gerekçesiyle kapatılmıştır. Gazete haftada 2-3 defa çıkmaktaydı. Toplam 30 sayı yayınlanan gazete "Ural Kütüphanesi" başlığı altında her ay okuyucularına siyasî ve iktisadî meseleleri ele alan bir kitap hediye ediyordu. Bunlar : Türlü Milletlerni Cebirlev Kimge Kirek? (Çeşitli Milletleri Baskı Altına Almak Kime Gerekli?), Rusya Sosstyal Demokratlarının Partiyası Avıl Halkı İçin Nerse Buldurırğa Tırışa? (Rusya Sosyal Demokrat Partisi Köy Ahalisi için Neleri Gerçekleştirmeye Çalışıyor?), İşçilerin Kutuluvi Üzlerinin İşi Bulurğa Teyiş (İşçilerin Kurtuluşu Kendi İşleri Olmalıdır), Biznin Yakta Buldurırğa Tilegen Nerseleribiz hem Tüb Maksudubiz (Gerçekleştirmek İstedüğümüz Şeyler ve Esas Maksadımız) adlı kitaplardır⁵⁷⁹.

Gazetenin yazarları; Hüseyin Yamaşev, Alimcan Sayfutdinov, Minulla Vahitov, Gafur Kulahmetov'dur. Ancak yazılar ya imzasız ya da müstear isimlerle yayınlanıyordu. Hüseyin Yamaşev "Kızıl" ve "Sol" müstear isimleriyle yazmaktaydı⁵⁸⁰.

2. Uralcılar'ın Tatar Siyasî Hareketlerine Yönelik Tutumları

Tatar Bolşevikleri bir taraftan sosyalist hedefleri göz önünde bulundurarak gazete vasıtası ile proleterleri birleşmeye çağıracaklarını, onlarda sınıf bilincinin gelişmesine, şehirlerde ve köylerdeki yoksul halkın organize olmasına yardımcı olacaklarını belirtirken, diğer taraftan Sosyal demokratların Tatar grubu olarak Tatarlar arasındaki siyasi faaliyetlerle de yakından ilgilenmişlerdir.

Tatar halkının siyasî hareketlere bakış açısını sosyalizm yönüne çekmek isteyen Uralcılar mevcut siyasî ortama dair değerlendirmelerini bu amaç doğrultusunda yapmışlardır. Kişilerin din ve milliyet farkı olmaksızın sınıflara bölündüğünü, Tatar işçilerin Rus kapitalistleri tarafından kullanıldığı gibi Rus işçilerin de Tatar kapitalistleri tarafından sömürüldüğünü, bu

⁵⁷⁸ Hasanov, **Bolşevistskaya Gazeta...** , s. 41.

⁵⁷⁹ Alimcan İbrahimov, **Ural Hem Uralcılar**, Kazan, Tatarstan Devlet Neşriyatı, 1927, s.32.

⁵⁸⁰ Hasanov, **Bolşevistskaya Gazeta...**, s.42.

durumun din farkı gözetmeksizin bütün varlıklı sınıfların bir arzuda olmasını sağladığını, benzer şekilde bütün işçileri zorluklarla karşı karşıya bıraktığını, böylelikle bahsi geçen sınıfların birbirleri ile sürekli bir mücadele halinde olduğunu belirten Uralcılar söz konusu mücadelenin ne şekilde yürütülmesi gerektiğini de izah etmişlerdir. Onlara göre, bu mücadelenin en etkili yolu her sınıfın kendi hak ve menfaatlerini savunan partiler oluşturmasıdır. Bu sebeple Rusya'da diğer milletlere mensup halklar gibi Tatarlar da çeşitli partilere girmelidirler. Müslümanların dinleri bir olsa da iktisadî menfaatleri bir olmadığı için hepsinin bir çatı altında toplanması, yani "Müslüman İttifakı" partisine girmeleri Uralcılara göre mümkün değildir⁵⁸¹.

Uralcılar Müslüman İttifakını zenginlerin kurduğu milliyetçi bir parti olarak eleştirmektedirler. Bu partinin topraksız köy ahalisi ve işçiler için zararlı bir parti vasfı taşıdığı, Batı Avrupa ve Rusya'daki burjuvaların önderlik ettikleri partilerden bir farkı olmadığı iddialarını açıkça dile getiriyorlardı. Uralcılar'a göre bu tip partiler işçilerin sınıf bilincine sahip olmasını engellemek üzere kurulmuş siyasî teşekküllerdir⁵⁸².

Uralcılar, Tatarlar arasındaki milliyetçi akımın Tatar toplumuna hâkim olan kadimci anlayışa karşı mücadele ile başlayıp, modernleşme yolunda kendince ilerlerken Rusya'daki sosyalist akımların ortaya koyduğu mücadele neticesinde oluşan devrim ortamından istifade ederek siyaset yoluna girdiği, din ve millet parolası ile zenginlerin partisi olan Müslüman İttifakı partisini desteklediği şeklinde eleştirilerde bulunmuşlardır⁵⁸³. Bu tavırları ile Uralcılar, millî ve dinî baskılara karşı Tatar toplumunun mücadele azmini görmezden gelerek, milliyetçi akımı temsil eden Rusya Müslümanları İttifakını toplumun ekonomik çıkarlarını savunmamakla itham etmişlerdir.

Uralcılar Tatar toplumunun genel kaygılarını ve mücadele yöntemlerini de paylaşmıyorlardı. 31 Mart Kanunlarında hükümet tarafından yapılan değişikliklere bakış açıları bu tutumun göstergelerinden biridir. Uralcılar bu değişikliklerin Orenburg, Ufa vs. yerlerden hükümete gönderilen, söz konusu

⁵⁸¹ Baş yazı, Ural, 12 Ocak 1907, No:3, s.2-3.

⁵⁸² **A.g.m.**, s.3.

⁵⁸³ "Milletçiler", Ural, No:5, 21 Ocak 1907, s.2.

kanuna karşı Tatarların tepkilerini yansıtan protesto mesajlarının sonucu olmadığını, hükümetin böyle bir düzenlemeye gitmesinin yaklaşan Duma seçimleri ile ilişkilendirilebileceğini savunmuştur⁵⁸⁴.

Uralcılar, Müslümanların Hizmet Taifesi'nin Müslüman Fraksiyonu'ndan ayrı bir grup olarak ortaya çıkmasını kendilerinin daha önce ileri sürdükleri Müslümanların farklı sınıflarının bir tek partide toplanamayacakları görüşünü doğrulayan bir gelişme olarak memnuniyetle karşılamışlardır. Ancak bu grubun kurulmasını da gereksiz bulmuşlar, partilerin Müslüman, Hıristiyan, Tatar, Rus sınıflarına ile değil, belli bir sınıfın çıkarlarına hizmet etmekle farklılığını ortaya koymasını gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Trudoviklerle işbirliği yapacak olan bu grubun "Müslüman" adını almasının gereksiz bir gayretkeşlik olduğunu belirten Uralcılar, sosyalist prensiplerle harekete edeceğini ilan eden Müslümanların Hizmet Taifesinin kendisini bu şekilde adlandırarak sosyalizm için mücadele eden işçi sınıfının çıkarlarına zarar verecek bir yapılanma olduğunu gösterdiği görüşünü dile getirmişlerdir⁵⁸⁵.

Uralcılar, Tatar toplumunun en önemli meselelerinden biri olan Müftülük müessesesi hakkında da görüşlerini dile getirmişlerdir. Onlara göre Müftü ister seçilmiş ister atanmış olsun gereksizdir. Çünkü Müftü de bir devlet bürokratıdır. Rusya'da Hıristiyanlık dışındaki dinlerle ilgili düzenlemelerden sorumlu İçişleri Bakanlığı Yabancı Dinler Din İşleri Bölümü'dür. Bu durumun Müslümanları rahatsız etmemesi ve dini işlerinin kendi sorumlulukları altında olduğunu düşünmeleri için adı geçen kurum tesis edilmiştir. Müftü de Rus bürokratların denetimindeki bir bürokrattır. Bu sebeple bugünkü durumunu baş sorumlusu olan bürokratlarla mücadele edilmeli ve din işlerine devletin müdahalesi önlenmelidir. Uralcılar, din hürriyetinin ancak bu koşul ile temin edilebileceği düşüncesindedirler⁵⁸⁶.

Tatar Bolşevikler'in ilk süreli yayını olan Ural gazetesinin yayın ömrü kısa, etki alanı sınırlı olmuştur. Uralcılar Adını alan bu grup Kazan'da

⁵⁸⁴ "31 Mart Pravilası", **Ural**, No: 5, 21 Ocak 1907, s. 2.

⁵⁸⁵ Hüseyin Yamaşev, "Yana Müslüman İttifakı", **Ural**, No: 20, 16 Mart 1920, s.1-2.

⁵⁸⁶ "Müftü Kirek mi?", **Ural**, No: 23, 25 Mart 1905, s.2.

başlattıkları faaliyetlerini propagandacılar göndererek; Ufa, Orenburg, Saratov, Astrahan, Bakü ve Kafkas vilayetlerine de yaymışlardır⁵⁸⁷. Bütün bu çabalarına rağmen Bolşevizm Kazan Tatarları arasında önemli bir akım halini alamamıştır.

⁵⁸⁷ Başkurdistan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi, **F.187, Op.1, D. 333, L. 268-268.ob.**

V.BÖLÜM

KAZAN TATARLARI ARASINDA PANİSLAMİZM VE PANTÜRKİZM AKIMI

I. MİLLÎ KİMLİK TARTIŞMALARI

Kazan Tatarları arasında panislamizm ve pantürkizm cereyanlarının mevcudiyeti ve tesir kuvveti hakkında isabetli bir değerlendirme yapmak için Tatar aydınlarının milli kimlik kavramına dair görüşlerini ortaya koymak gerekir. Böylelikle Tatar aydın ve siyasetçilerinin millî kimlik olarak Türk, Tatar ve Müslüman kavramlarının kapsamlarını nasıl belirledikleri, bahis konusu bu kapsamın panislamizm ya da pantürkizm olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği ile ilgili doğru tespiti ulaşılmak mümkün hale gelebilir.

Milli kimlik konusunu ilk olarak ele alan Şihabeddin Mercanîdir⁵⁸⁸. Ancak mesele, Tatar siyasî hareketlerinin 1905 ihtilalinden sonra ortaya çıkıp gelişmesi ile birlikte Tatar aydınları arasında yoğun olarak tartışılmaya başlanmıştır. Milli kimlik meselesini ele alan başlıca aydınlar şunlardır: Rızaeddin Fahreddin, Ahmet Hadî Maksudî, Atullah Beyazidov, Ayneddin Ahmerov, Abdullah Battal, Ayaz İshakî, Alimcan İbrahimov, Abdülaziz Ubeydullin (A.Aziz) Cemaleddin Velidî'dir. Mesele Tercüman, Yıldız, Vakit, Nur, İl gazeteleri ile Şura, Din ve Maişet, Mektep, Ang, gibi dergilerde yayınlanan makalelerde geniş biçimde incelenmiştir. Cemaleddin Velidî ve Abdülaziz Ubeydullin bu konudaki görüşlerini birer kitapçık halinde yayınlamışlardır.

A. Rızaeddin Fahreddin'e Göre Millî Kimlik Meselesi

Rızaeddin Fahreddin, İdil-Ural boyunda yaşayan Müslüman halkın Tatar olarak adlandırılmasına karşı çıkmaktadır. Bölge halkının Ruslar tarafından böyle adlandırılması, Arap ve Osmanlı müelliflerinin de bu adı kullanması ile "Tatar" adlandırmasının yaygınlaşmasını, İdil-Ural bölgesinin

⁵⁸⁸ Şihabeddin Mercanî , **Müstefidü'l-Ahbar fi-Ahvâl-i Kazan ve Bulgar**, c.I, Kazan-1897 baskısından Tıpkıbasım, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1997, s.6.

Müslüman ahalisinin “Tatar” adıyla anılması için yeterli görmez. Zira bu bir adlandırma meselesi değil, bir millete mensubiyet meselesidir. Mensubiyet meselesinin çözülmesi için de tarihe başvurmak gerekir. Fahreddin, Türkler’in erken dönemlerde Hun, Avar, Uygur, Hazar, Bulgar, Peçenek; daha yakın dönemlerde ise Selçuklu, Kırgız, Başkurt, Türkmen, Osmanlı, Azerbaycanlı gibi fırkalara bölünmelerinin siyasî veya coğrafi faktörlerin bir sonucu olarak düşünülmesi gerektiğini belirtir. Bu tespitini, bir ana ve babadan gelen Türkler’in Astrahan etrafında olduklarında Hazar Denizi münasebeti ile Hazarlar, İdil-Ural boylarında olduklarında Bulgarlar diye adlandırıldıkları şeklindeki örneklerle desteklemektedir. Bu isim farklılıklarının örf ve adetler, yaşayış ve dil sahasına yansımadığını ileri sürer. Durumun bugün de böyle olduğu yönündeki kanaatini, Ufa vilayetinden Anadolu’ya gidecek bir Başkurt’un orada kendi örf ve adetlerini göreceğini, kendi dilinde konuşabileceğini, Azerbaycanlı bir Türk’ün de Kaşgar’da aynı ortamı bulacağını ifade ederek ortaya koymaktadır.

Tatar adının yayılması sürecini ise şöyle izah etmektedir: “*Cengiz Han bütün Moğol halkına kumanda ederek batıya sefere çıktığında, en büyük iş gören askerleri Tatarlar idi. En ilk Uygur Türklerini (Kırgız ve Kazakları) yendikten sonra Bulgar ve Hazar bölgesini zapt ettiler. Bundan sonra atalarımız yüzyıllarca Moğol hâkimiyeti altında yaşadılar. Moğol askerinin en güçlü fırkası “Tatar” diye maruf olan halklar olduğu cihetle Cengiz Han ordusunun tamamı Tatar adıyla tanındı. Cengiz Han’ın kendisine ve neslinden gelen hanlara Tatar hanları demek adet hükmünü aldı. Cengiz Han evladından olan başka şubeler değişik isimler ile maruf olunmasına rağmen, Tatar devleti ve Tatar hükümeti tabiri ancak Deşt-i Kıpçak’da hüküm süren şubesine mahsus oldu⁵⁸⁹. Mezkûr Moğol Devleti münkariz olduktan sonra onun küçük kolları Kırım, Kazan, Hacı Tarhan(Astrahan’da) bir müddet hüküm sürdüler. Bu sebeple de Saray hanlığına (Altın Orda) verilmiş olan Tatar ismi bu şubelere de miras olarak kaldı. Hanlar ve onların makrebeleri*

⁵⁸⁹ Rızaeddin Fahreddin, “Bizler Tatar mı değil mi?” , No:4, **Tercüman**, 16 Ocak 1906, s. 2.

*Tatar (Moğol) olduğundan bunların tasarrufunda olan bütün memleketleri "Tataristan" diye şöhret bulmuştur*⁵⁹⁰

Fahreddin'e göre aslı Bulgar ve Hazar Türkleri olan bölge halkının Tatar olarak adlandırılması Selçuklu Devleti, Babür İmparatorluğu ve Rusya adlandırmalarında olduğu gibi yönetici zümrenin isminin ahali-i asliyeye teşmil edilmesinin neticesidir. Tarihî geçmiş göz ününe alındığında Moğol hâkimiyetinin bu bölgede yerleşmesi yakın geçmiş denebilecek bir devirdir. Hâlbuki bu bölge tarihin kaydettiği en eski devirlerden beri Türk halklarının yurdudur. Türkî bir halk olan Finler bu bölgenin ilk sakinleridir. Fahreddin, Türkî olan bir kavmin diğer Türkî bir kavim ile ihtilat etmesinin üçüncü bir kavmin zuhur etmesi anlamına gelmeyeceğinden hareketle bölge halkının Hun, Avar, Hazar ve Bulgar olarak adlandırılmışlarsa da daima Türk olarak kaldıklarını vurgulamaktadır. Ona göre, Moğol istilası sadece bir siyasî hâkimiyet dönemidir. Bölgedeki Türkler yüksek bir medeniyete sahip olduğu için Moğol hâkimiyeti altında kavmî hususiyetlerini ve dillerini kaybetmeden yaşamayı başarmışlardır⁵⁹¹.

Rızaeddin Fahreddin'in kendi tetkiklerinin neticesi olarak ortaya koyduğu bu izahı tarih ve kültür birliği temelinde bir millet tanımına dayanmaktadır. Bununla birlikte İdil-Ural bölgesindeki Türk kavimleri için Bulgar Türklerî terimini kullanarak onları ,Türk milleti içerisinde olmakla birlikte, daha dar kapsamlı bir millî birim olarak kabul ettiğini göstermiştir⁵⁹². Kırım, Kazan, Astrahan ve Sibiry'a'daki Türk kavimlerini ise "Şimal Türkleri" olarak adlandırmaktadır⁵⁹³.

B. Ahmed Hadî Maksudî'nin Tatar Adına Bakışı

Tercüman Gazetesinde Türk ve Tatar kavramlarının tartışılmaya başlanması, Yıldız gazetesi idaresine gazetede "Tatar" adının "Kazan Müslümanları" için kullanılmaması gerektiği konusunda gelen tepkiler,

⁵⁹⁰ Rızaeddin Fahreddin, "Bizler Tatar mı değil mi?", No: 5, **Tercüman**, 18 Ocak 1906, s.1.

⁵⁹¹ Rızaeddin Fahreddin, "Bizler Tatar mı değil mi?", **Tercüman**, No: 6, 20 Ocak 1906, s.2.

⁵⁹² Bkz. Rızaeddin Fahreddin, **Bulgar ve Kazan Türkleri**, Yay. Haz. : A.N. Hayrullin, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1993.

⁵⁹³ Rızaeddin Fahreddin, "Mektep ve Şakirtlerimiz", **Vakit**, No: 28, 24 Mayıs 1906, s.2-3.

Yıldız'ın naşiri Hadi Maksudî'yi bu konuda fikirlerini ortaya koymaya sevk etmiştir⁵⁹⁴. O, bu tartışmalar için mevcut hürriyet ortamının uygun bir zemin oluşturduğu, Rusya hükümetinin Graf Tolstoy'un İçişleri bakanı olmasından sonra 30 sene devam eden Ruslaştırma politikasını terk ettiği, bu sayede milletin kendisini istediği gibi adlandırmasının mümkün olduğu düşünceleri ile konuyu ele almıştır⁵⁹⁵.

“Tatar” ve Bulgar” adları etrafındaki tartışmalara katılarak, Bulgar adlandırmasını daha doğru bulmuştur. Bu kanaate varmasının sebebi Hasan Ata Habeşi ve Ayneddin Ahmerov'un İdil-Ural boyu tarihi ile ilgili çalışmalarının neticeleridir⁵⁹⁶. Ruslar'ın onları “Tatar”, Çirmisler'in “Suvas”, Arlar'ın “Bigar” olarak adlandırmalarını örnek göstererek, bunların hiçbirinin kendilerine ait olmadığını ileri sürmüştür. Buna karşılık bölgede yetişen âlimlerin kitaplarının sonunda el-Bulgarî lakabını kullanmaları, Bulgarlar'a dayanan bazı şecerelerin mevcudiyeti, Kazan Müslümanların'ın geleneksel kıyafetlerinin kaynaklarda tarif edilen Moğol kıyafetlerine benzememesi gibi hususlar Hadî Maksudî'nin “Bulgar” kimliğine daha çok sahip çıkmasının diğer gerekçeleridir.

Tatar adının kendilerine verilmesi sürecine dair Rızaeddin Fahreddin'in açıklamalarına iştirak etmiş, onun açıklamalarını desteklemek üzere Şemseddin Sami'den⁵⁹⁷ yaptığı alıntı ile Tatar olarak adlandırılan halkın halis

⁵⁹⁴ Ahmed Hadî Maksudî Kazan vilayetinin Taşsu köyünde 1867 yılında doğmuştur. Tahsiline aynı köydeki Taşsu köyünde başlamış, 1881 yılından itibaren ise Kazan'da Göl boyu medresesinde devam etmiştir. Hadî Maksudî Kazan'da öğrenim yıllarında Rusça öğrenmeye başlamış, Rus ilim muhitleri ile de münasebet kurmuştur. Tercüman Gazetesini takip ederek, Gaspıralı'nın fikirlerini benimsemiş bir süre Kırım'da onun yönettiği Zincirli Medrese'de mualimlik görevini yürütmüştür. 1906 yılından itibaren ise yayıncılığa adım atarak Yıldız gazetesinin yayınlamaya başlamıştır. Geniş bilgi için bkz. Abdullah Battal Taymas, **İki Maksudîler Kişilikleri Fikir Hayatları ve Eserleri**, İstanbul, Sıralar Matbaası, 1959, s.56-66.

⁵⁹⁵ A.Hadî Maksudî, “Biz Tatar Tügil”, **Yıldız**, No:3, 29 Ocak 1906, s.1.

⁵⁹⁶ “İz İnoroçeskoj Tatarsko-Musulmanskoj Peçati”, **Tserkovno-Obşestvennata Jizn**, No:16-17, 1907, s.596.

⁵⁹⁷ **Tatar** : Bu isim an-asıl Moğol akvamından bir kavme mahsus olup, bu kavmin efradı Cengiz Han askerinin pişdarları hükmünde bulunduğu kurun-ı vustada Moğol isminin müteradifi gibi istimal olunmuştur. Tevarih-i Arabiye ve Farsiyede bu mana ile müstemeldir. Bade bütün akvam-ı turaniyeye tamim olunarak, bunlara akvam-ı tatariye ve akvam-ı mezkurenin meskeni olan bilad-ı şimaliyeye Tataristan namı verilmiş ise de bugünkü günde bu isim Türk ümmeti azimesinin bir kavmine tahsis olunmuştur ki bunların vaktiyle Moğollarla ziyadece ihtilat ve imtizaç etmeleri ve damarlarında bir dereceye kadar Moğol kanı bulunması bu tesmiyelerine sebep olmuş ise de kendileri lisan ve ahlak ve adet ve her cihetçe Moğollardan ziyade Türklere yakındırlar. Bunlar vaktiyle evlad-ı Cengizhan ve

Türk olduğunu, Tatar ismi ile yad edilmelerinin yakın zamanlara kadar Cengiz sülalesinden olan hanların idaresi altında bulunmalarından kaynaklandığını vurgulamıştır.

Hadî Maksudî de meselenin erbabı tarafından enine boyuna tartışılması taraftarıdır. Yıldız gazetesini bu ilmî tartışmaların odaklarından biri haline getirmek üzere bu adımı atmıştır⁵⁹⁸. Ancak Yıldız gazetesi sayfalarına bu konu etrafında geniş tartışmalar yansımamıştır. Bununla birlikte zaman içinde Hadi Maksudî'nin Bulgar kimliğine verdiği ağırlık yerini "*Tatarlık*"a bırakmıştır. Hadî Maksudî 1913 yılında kaleme aldığı "Din ve Millet" başlıklı makalesinde bu tutmunu açık bir biçimde ortaya koymuştur. Makalede din ve millet kavramlarının birbiriyle münasebetini irdelemekte ve bu iki kavramın zıtlık ifade etmediğini belirtmektedir. Bir milletin fertlerinin farklı dinlere mensup olmasının farklı milletlerin aynı dine mensup olması kadar doğal ve rastlanan bir durum olduğunu belirtmektedir. Dinî mensubiyet bakımından Müslüman olmakla birlikte Fas, Mısır, Hint ve Afganistan Müslümanlarından farklı bir millete, Tatar milletine mensup oldukları görüşünü dile getirmiştir⁵⁹⁹. Bununla birlikte Tatar milletini Türk kavimlerinden biri olarak vasıflandırmayı da ihmal etmeyerek Tatar kavramını Türklük'ten koparmamıştır.

C. Atullah Bayezidov'un Görüşleri

Tatar Türkçesi'ndeki ilk gazete olan "Nur"un naşiri Atullah Bayezidov edebî dil konusunda gazetesi vasıtasıyla başlattığı tartışmalardan sonra Tercüman ve Yıldız gazetesinde Tatarlık, Türklük konularında çıkan

Cuci Han sülalesinin hüküm sürdükleri yerlerde yani Deşt-i Kıpçak devleti memalikinginde sakin olup, elyevm Rusya devletine tabi olan Kırım ve Kazan Tatarları ile Nogay vesairenden ibarettirler. Bunların lisanı asıl Türkistan Türklerinin lisanı olan Çağatayca'dan ziyade Osmanlıca'ya yakın olup, ancak öteden beri sair akvamla ihtilat etmediklerinden simaları halis akvam-ı turaniyeye mahsus olan alaimi hıfz etmiştir. bunların elyevm Rusya'da bulunanları 2.300.000'den ziyadedir. Lisanlarında mevcut kitaplardan bir haylisi Kazan'da tab edilmiştir. Bazı gençleri bu lisanı tedricen lisan-ı Osmani ile tevhide çalışmaktadırlar. Herhalde bunların halis Türk olup, Tatar ismiyle yad olunmaları mücerred yakın vakitlere gelinceye dek sülale-i Cengiziyeden hanların taht-ı idaresinde bulunmalarında ileri gelmiş bir tabirdir. Bkz. Şemseddin Samî, **Kamusu'l-Alam**, İstanbul, Mihran Matbaası, 1891, c.III, s.1604-1605.

⁵⁹⁸ A.Hadî Maksudî, "Biz Tatar Tügil", **Yıldız**, No: 3, 29 Ocak 1906, s.1.

⁵⁹⁹ Hadi Maksudî, "Din ve Millet", **Yıldız**, 1913, No: 1083, 17 Aralık 1913, s.2-3.

makaleler üzerine kendi görüşlerini açıklamak lüzumunu hissetmiştir. Rızaeddin Fahreddin'in meselenin tarih boyutunu ele alan açıklamalarına karşı çıkmayıp, aslen Türk olduklarında bir şüpheye yer olmadığı, ancak yüzyıllardır kullanılmakta olan Tatar adının bir anda silinip atılmayacağı görüşündedir. Tarihi süreç içinde yerleşen bu ismin hatalı da olsa kullanılmasından yana olmuştur⁶⁰⁰.

Ataullah Bayezidov bu konuda İsmail Gaspıralı ile de tartışmaya girmiş onun, "Biz Tatarız Digen Kişiler Rücu Etmeli Bu Fikirden Dönmeli" adlı makalesinde Tatar adlandırmasını kullanmanın hata olduğunu bundan bir an önce vazgeçilip Türk adlandırmasının kullanılması gerektiği yolundaki fikirlerine cevabî yazılar yazmıştır. Bayezidov, Tatar adının kavim adı olarak kullanılmasının doğru ve uygun olduğunu savunurken Slav kavimleri örneğine müracaat etmiştir. Velikorus (Ruslar), Malorus(Ukraynalılar), Belorus(Beyaz Ruslar), Çekler ve Polonyalılar'ın Slav halkları olmasına rağmen farklı isimlerle anıldıkları gibi Tatarlar'ın da tarihin kendilerine verdiği isimle anılmaları gerektiğini belirtmiştir. Rızaeddin Fahreddin'in Astrahan, Kırım, Kazan, Sibiry'a'daki Türk kavimlerini "Şimal Türkleri" adı altında birleştirmesine karşılık Bayezidov, onları Tatar adı altında birleştirmeyi tercih etmiştir⁶⁰¹. Beyazidov Tatar adının halk arasında da yerleştiğini, kendilerine kavmiyetçe kim oldukları sorulduğunda "ben Tatar'ım" cevabı alınacağını, hiç kimsenin "ben Türkî'yim" şeklinde bir cevap vermeyeceğini ileri sürmüştür⁶⁰².

Bayezidov, Gaspıralı'ya cevaben kaleme aldığı "Tatarlıktan Rücu" adlı ikinci makalesinde ilk makaledeki görüşlerini vurgularken, maksadın esas itibariyle edebî dil meselesini tartışmak olduğunu belirtmiş, bu konudaki tavrını da Fikir gazetesinin Naşiri Kamil Mutî'nin Tatar konuşma dilini esas alarak yayın yapma amacına verdiği destekle ortaya koymuştur⁶⁰³.

⁶⁰⁰ Ataullah Bayezidov, "Biz Türk mü Tatar mı?", *Nur*, No:22, 11 Şubat 1906, s.2.

⁶⁰¹ Bayezidov, "Biz Tatarımız Digen Kişiler Rücu Kılmalı, Bu Fikirden Kayıtlı (Tercüman), *Nur*, No:18, 30 Aralık 1905, s.2.

⁶⁰² Bayezidov, *a.g.m*, s.2.

⁶⁰³ Bayezidov, "Tatarlıktan Rücu", *Nur*, No:21, 4 Şubat 1906, s.3-4.

D. Ayneddin Ahmerov'un Tatar-Bulgar Tartışmalarındaki Tutumu

Ayneddin Ahmerov⁶⁰⁴ “Bulgar Tarihi”, “Kazan Tarihi” gibi eserleri ve bölgedeki Bulgar kalıntıları ile ilgili yaptığı araştırmalarla ünlü bir tarihçi olarak kimlik meselesindeki tartışmalara Yıldız ve Kazan Muhbiri gazetelerinde yazdığı makalelerle dâhil olmuştur.

Ahmerov da Tatar adlandırmasına karşıdır. Rus halkının şark tarihinden haberi olmadığı için kendilerine bu ismi verdiğini, onların Mişer ve Nogay gibi Türk kavimlerinin yanı sıra Çerkezleri de Tatar olarak adlandırmalarının bu durumun açık göstergesi olduğunu belirtir. Ahmerov, Cengiz Han'ın zuhuruna kadar Avrupa'da Tatarlar'ın görülmediğini, 1224–1237 yıllarında yazılan vekayînamelerde (letopis) yer alan, “Daha önce görülmeyen bir halk geldi, kendilerini Tatar diye tesmiye ediyorlar” şeklindeki kaydı naklederek ortaya koymaktadır. Ahmerov, Batu Han Ordasının Tatar adını taşıdığını, göçebe ve mecusî bir halk olduklarını, sonradan “Bulgarîler”in tesiri ile 14. yüzyılda Özbek Han zamanında İslam'ı kabul ettiklerini belirtmektedir. Ahmerov, Batuhan Ordası geldiğinde İdil Boyunda Türkî taifelerden Bulgar, Burtas, Başkurt taifeleri olduğu, tamamının Tatar hanlarına tabi oldukları, bu sebeple Ruslar'ın Tatar devleti bünyesindeki Türkî taifeleri birbirinden ayıramayarak hepsini “Tatar” diye anmaya başladıkları görüşündedir⁶⁰⁵.

Ayneddin Ahmerov, özellikle Kazan vilayeti Müslümanlarının Bulgarlar soyundan olduğu görüşündedir. Bölgede bulunan 13. yüzyıl başlarına ait Müslüman mezar taşlarının Batu Han ile gelen Tatarlar bu sırada putperest oldukları için onlara ait olamayacağını belirterek, bu durumu Bulgarlar'ın o döneme kadar mevcudiyetlerini muhafaza ettiklerinin kanıtı olarak göstermiştir. Bununla birlikte bölgedeki Mişer, Başkurt gibi diğer Türk boylarının Bulgar soyundan olmadığını ileri sürerek Bulgar kimliğini Kazan

⁶⁰⁴ Ayneddin Ahmerov Hakkında geniş bilgi için bkz.Raif Merdanov, Ramil Minnullin, Elmira Selahova; **Gaynetdin Ehmerev**, Kazan, Hatir Neşriyatı, 2000.

⁶⁰⁵ Ayneddin Ahmerov, “Tatarça Türkîçe-Müsülmança, **Yıldız**, No:6, 15 Şubat 1906, s.1.

Vilayeti'nin Müslüman ahalisi ile sınırlamıştır⁶⁰⁶. Böylelikle Bulgar kimliğinin sınırları konusunda Rızaeddin Fahreddin'in görüşlerinden ayrılmaktadır.

Ahmerov, Rusya Müslümanlarının tarih ilmine ilgi göstermediklerini bu sebeple de geçmişlerini ve hangi kavme mensup olduklarını (Tatar ya da Bulgar) hakkıyla bilmediklerinden şikâyet etmiştir. Bu bilgisizlik sebebi ile de kendilerini Tatar olarak isimlendirdiklerini belirterek eleştirmiştir. Bu tutumu Bayezidov'un halk tarafından yaygın olarak kullanılması dolayısıyla "Tatar" kimliğine sahip çıkmasına da bir cevap mahiyetindedir⁶⁰⁷.

E. Şura Dergisi Sayfalarında Tatar-Türk Tartışmaları

Tatar aydınları arasında bu dönemde millî kimlik meselesinin en kapsamlı şekilde tartışıldığı yayın organlarından biri Şura dergisidir. Şura dergisi Orenburg Gubernatörünün 13 Aralık 1907 tarihli izninden sonra 10 Ocak 1908 tarihinden itibaren Şakir ve Zakir Remiyev kardeşlerin maddi desteği ile Rızaeddin Fahreddin'in redaktörlüğünde yayınlanmaya başlamıştır⁶⁰⁸. Fahreddin Şura'nın ilk sayısında derginin amacının Rusya Müslümanlarının saadeti için çalışmak olduğunu, derginin milletin bilgi ve eğitim seviyesini yükseltmek meselelerinde meşveret meclisi vazifesi göreceğini belirtmektedir⁶⁰⁹. Buna paralel olarak, Şura dergisinde Rusya Müslümanları'nın eğitim alanındaki sorunları ele alınmış, kültürel modernleşmeye yönelik adımlar savunulmuştur. Hayır cemiyetleri, tiyatro kulüpleri kurulması, edebiyat geceleri düzenlenmesi faaliyetleri desteklenmiştir. Edebî dil, alfabe, imla meseleleri, genel Türk tarihi, Tatarlar'ın Rusya hâkimiyeti altında yaşadıkları dönemin tarihi, aile hayatı, kadının aile ve toplum hayatındaki yeri, banka, faiz, sigorta konularında birçok makaleler yayınlanmış ve bu meseleler derinlemesine irdelenmiştir⁶¹⁰.

⁶⁰⁶ Merdanov, Minnullin, Selahova; **a.g.e.**, s.175. Ahmerov Başkurtlar'ı Bulgar kökenine dâhil etmese de, onların Bulgar ve Kazan Hanlıklarına tabii olarak yaşamalarının yanı sıra, dil ve din bakımından da Kazan halkı ile bir olduklarını belirtir. Bkz. Ayneddin Ahmerov, **Kazan Tarihi**, Yay. Haz. : Fatih Ünal, Ankara, BRC Basım, 2009, s.55.

⁶⁰⁷ Ahmerov, "Vatan ve Millet Tarihi", **Kazan Muhbiri**, 12 Nisan 1906, No:67, s.2.

⁶⁰⁸ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.1370, Op.1, D.4, L.3.

⁶⁰⁹ Rızaeddin Fahreddin, "Meslek ve Maksad", **Şura**, No:1, 10 Ocak 1908, s.1.

⁶¹⁰ Raif Merdanov, "**Şura Jurnalı**" (1908–1917) **Edebiyat Meseleleri**, Kazan, Ruhیات Neşriyatı, 2001, s.28–36.

Bu yönüyle dergi sosyal, kültürel ve iktisadî açıdan güçlü bir toplum olarak varlığını devam ettirmek arzusunda olan Rusya Müslümanlarının fikir platformu olmuş, Rusya Müslümanları arasında büyük ilgi ve itibar görmüştür.

Rızaeddin Fahreddin Tatar, Türk, Müslüman kavramlarının millî kimliğin ifade edilmesindeki yeri hakkında Tatar matbuatında makaleler yazan ilk isimlerden biri olarak Şura dergisinin başında iken de konuya uzak kalmamış ve dergide bu konunun tartışılmasını sağlayan süreci başlatmıştır. 1 Aralık 1910 tarihinde çıkan 23. sayıdaki “Tatarça Tügil Türkîçe (Tatarca değil Türkîçe)” başlıklı makale ile Şura dergisi bu konuda ilk adımı atmıştır⁶¹¹. Söz konusu makalenin yazarı Rızaeddin Fahreddin’in neşrettiği “Til Yarışı” adlı kitaba iki makale ile katkıda bulunmuş bir kimse olarak konu ile ilgili görüşlerin ortaya koymuştur. Yazar “Tatarca”, “Tatar milleti”, “Tatar Edebiyatı” gibi adlandırmalara şiddetle karşı çıkmaktadır. Tatarca değil Türkîçe yazdığını, kendisini Tatar değil Türk saydığını, dünyada Tatar adlı bir milletin bulunmadığını belirterek, “Türk” adlandırmasından yana olduğunu kararlı ifadelerle ortaya koymuştur.

Bu yazıdan sonra Şura’da kullandıkları müstear isimlerle tavırlarını ortaya koyan Tatar oğlu ve Türk oğlu arasında bir tartışma başlamıştır. Tatar oğlu, Rusya Müslümanlarının kültür ve eğitim alanında atılım yapmaya yöneldikleri bir sırada bu tartışmaların gereksiz yere çıkarıldığı düşüncesindedir. “Tatar milletinin” bu mesele ile uğraşmaması gerektiğini savunurken, Şura’nın bu konuda başka makaleler yayınlamamasının daha doğru olacağı telkininde bulunmuştur⁶¹². Tataroğlu İslam sancağı altına toplanan Kırgız, Sart, Tatar, Türk gibi farklı halklar olduğunu, bunların arasındaki farkın sadece isimlere değil dillerine de yansıdığını belirterek, kendilerine tarihin verdiği Tatar ismini bırakmanın makul olmadığını savunur⁶¹³.

⁶¹¹ “Tatarca Tügil, Türkîçe”, **Şura**, No: 23, 1 Aralık 1910, Ön kapağın iç sayfasında. A.Gün Soysal makalenin başlığını “Biz Tatar değiliz! Biz Türküz!” şeklinde aktarmıştır. Bkz. Ayşe Gün Soysal, “Tatarlar Arasında Türkçülük”, **Modern Türkiyede Siyasî Düşünce**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, c.1, s.205.

⁶¹² Tatar oğlu, “ Biz kim?” , **Şura**, No:2, 1911 Ön kapağın iç sayfasında.

⁶¹³ Tataroğlu, “Biz kim meselesi”, **Şura**, No:4, 1911 Ön kapağın iç sayfasında.

Türkoğlu, millî tarih (tarih-i Türkî) hakkında millî gazete ve dergilerde gerçeklerin yazılmaya başladığını, böylelikle birçok hata ve yanlışların düzeltildiğini, ancak bu çalışmalara rağmen yanlışta ısrar ederek Tatar kimliğini bırakmak istemeyenlere rastlandığını, bu sebeple Şura sayfalarında bu konuda kapsamlı makaleler neşredebileceğini ilan etmiştir⁶¹⁴. Türkoğlu, meseleyi tarihî bakımdan ele almıştır. Türkler'in Sibiya'dan İdil-Ural boyuna, Altay dağlarından Türkistan'a Kafkasya'dan Tuna ağzına kadar çok geniş bir sahada yaşamları sebebiyle çeşitli kavimler tarafından farklı adlarla anıldıklarını milattan önceki devirlerde İskit, Sarmat, Massaget, Hun, milattan sonra ise Hun, Uygur, Türkmen, Kıpçak, Hazar ve Bulgar gibi isimlerle anıldıklarını; ancak bunların hiçbirinin kabile ya da nesil yönünden verilen isimler olmadığını, buldukları bölge ya da icra ettikleri görevlere göre verilen isimler olduğunu ifade etmektedir⁶¹⁵. Kıpçak ve Türkmen isimlerinin bu şekilde ortaya çıktığını ileri sürer. Ona göre böyle bir durumda, Türkler'in falan asırda Hun, Uygur, Kıpçaklar kavimlerine ayrıldıklarını ileri sürmek doğru olmayacaktır.

Türkoğlu, milletlerin genel olarak farklı isimler almalarının sebeplerinin de değişik örneklerle açıklamıştır. O dönem'de Türkistan ve Sibiry'a da yaşayan yedi milyon nüfuslu Kazak boylarının Ruslar'ın yanlış adlandırmaları sebebi ile Avrupalılar tarafından da Kırgız olarak bilinmeleri verdiği ilginç örneklerden birincisidir. Kazak topraklarına gönderilen Ukrayna köylülerine Hohol adı verilmesine rağmen Kazaklar bu kelimeyi yanlış anlayarak "Kokal" diye telaffuz etmeleri ve Rus hükümeti tarafından göçürülen bütün yerleşik unsurları bu şekilde adlandırmalarını kavimlerin adlandırmalarında yapılan bir başka hataya örnek olarak göstermiştir. Maverünnahr ve Buhara ahalisine etnik kökenine bakılmaksızın "Sart" denilmesi de halkların adlandırılmasında yapılan yanlışlıklara dair üçüncü örnektir.

⁶¹⁴ Türk oğlu, "Biz Tatar İmesimiz", **Şura**, No: 4, 1911 Ön kapağın iç sayfasında.

⁶¹⁵ Türkoğlu, "Biz Türkmüz", **Şura**, 1911, No:8 s.238-239. Türkoğlu'nun bu açıklamaları gerek muhteva gerek üslup bakımından Rızaeddin Fahreddin'in Tercüman'daki yazıları ile büyük benzerlik taşımaktadır. Ancak Rızaeddin Fahreddin "Tatarlık Hakkında" başlığı ile Şura'nın 1916 yılındaki 20. sayısında yayınlanan makaleye yazdığı cevapta "Türkoğlu" müstear isminin kendisine ait olmadığını belirtmiştir.

Türkoğlu, miladî 5.-6. asırlarda Türk milletinin siyasî, iktisadî ve kültürel alanlarda en yüksek seviyelere çıkan bir millet olduğunu, göçebe unsurları olduğu gibi yerleşik unsurların da mevcut olduğunu yerleşik bölgelerde gelişmiş bir medeniyet kurduklarını, tarım ve hayvancılık en ileri düzeyde icra edildiği gibi zanaatın da son derece gelişmiş olduğunu, ticarî faaliyetler bakımından çok geniş sahalara ulaştıklarını, zengin bir dil ve edebiyata sahip olduklarını vurgulayarak, Kazanlılar'ın ticarete, Kazaklar'ın hayvancılığa, Mişerler'in tarıma istidatlarının köklerinin bu geçmişe dayandığını ileri sürer⁶¹⁶.

Türkoğlu, Kazan, Ryazan, Tombov, Penza, Simbir, Saratov, Samara, Ufa, Perm, Vyatka, Orenburg vilayetlerinin teşkil ettiği bölgenin 12.-13. asırlara kadar Bulgar hanlığı hâkimiyetinde olduğu gibi, Güney Rusya, Kafkasya, Türkistan topraklarının da Kıpçak, Hazar, Uygur hanlarının elinde olduğunu, bunların hepsinin Türkî olduğunu, mezkûr vilayetlerde yaşayan halkın da onların ahfadı olduğunu vurgulayarak bütün bu bölgelerdeki Türklüğün köklü geçmişine ve sürekliliğine atıf yapmaktadır. Türkoğlu, bu büyük tarihî miras ve köklü geçmiş yeni yetişen nesillere doğru biçimde aktarılırsa kimlik tartışmalarının da sona ereceğine kanidir⁶¹⁷.

Türkoğlu, Tatar, Mişer, Başkurt gibi isimle birçok şubeye bölünmemesi için Rusya'daki Türkî kavimlerin bir ad altında birleşmelerini⁶¹⁸, bu amacın gerçekleşmesi için de Tatar kimliğinde ısrar edilmemesini tavsiye etmiş, böylelikle bir dil, bir edebiyat ve bir kültür dairesine toplanmanın mümkün olacağını savunmuştur.

Türkoğlu: “ *Başkurt yerleri, Kazak bozkırları, Özbek bahçeleri hepimizin ortak hazinesidir. Böyle olunca, Tatarlık taassubuna yapışıp, diğerlerini dışarıda tutmanın ne anlamı var?*” sözleri ile Türk kavimlerinin ortak hareket etmelerine verdiği önemi vurgulamıştır⁶¹⁹.

Şura'daki tartışmalar'da Alimcan İbrahimov Tatar kimliğinin savunucularından biri olmuştur. Alimcan İbrahimov, Tatar isminin geçmiş

⁶¹⁶ Türkoğlu, **a.g.m.**, s. 239-240.

⁶¹⁷ Türkoğlu, “Biz Türkmüz”, **Şura**, No: 1, 1912, s.19.

⁶¹⁸ Türkoğlu, “Biz Türkmüz”, **Şura**, No:2, 1912, s.55.

⁶¹⁹ Türkoğlu, “Biz Türkmüz”, **Şura**, No: 4, 1912, s.79.

dönemde halk tarafından çok benimsenmeyen bir kimlik olduğunu, Tatar kelimesinin daha çok gayrimüslimlik sıfatı gibi algılanarak sıklıkla Kreşinler⁶²⁰ için kullanıldığını, halkın kendisini daha çok Müslüman olarak adlandırmayı yeğlediğini belirtmektedir. İbrahimov 1905–1906 yıllarındaki bu konu ile ilgili tartışmalara atıfta bulunarak, meselenin ilmî düzeyde tartışılırken daha sonra bu çerçeveyi aşarak geniş bir boyut kazanmasını eleştirmiştir. Tatar yerine “Bulgar” adının tercih edilmesi, gazete ve dergilerden bazılarının “ Türkçe” veya “Ceride-i Türkiyye” şeklindeki ibarelerle çıkmasını, Şairler’den bazılarının Tatar adını kullanmakta bir beis görmezken daha sonra Türk adını kullanmaya başlamalarını, Tatar dili için yazılan sarf ve nahivlerin Türkî olarak adlandırılmasını, Tatar edebiyatı yerine milli edebiyat tabirinin kullanılmasını bu değişimin örnekleri olarak göstermiş; bu yeni durumun sorumlusu olarak gördüğü İsmail Gaspralı ve diğer ceditçi aydınları üstü örtülü bir şekilde tenkit etmiştir.

İbrahimov’a göre meselenin iki farklı boyutu vardır. Birincisi Tatar isminin bütün dünya tarafından maruf olması ve kendilerinin bu adla anılmaları, ikincisi ise Tatar adının tarihi açıdan incelenmesidir. İbrahimov’a göre birinci meselenin müzakere edilecek tarafı yoktur. Tatar ismi asırlardır kullanılan ve yerleşmiş bir adlandırmadır. İkincisinde ise Tatar isminin kendilerine neden verildiği, kelimenin nereden geldiği, tarihi bakımdan böyle bir adlandırma doğru mu, yanlış mı gibi bahisler tamamıyla ilmî, tarihî meselelerdir. Ancak bir şeye verilen isim yerleşip yaygınlaştığında, konu ile ilgili elde edilecek ilmî neticelerin isimlendirmede sınırlı bir değişikliğe sebep olabileceğini savunur. İlmî çalışmaların ancak tarih sahasında ve tarih kitaplarında değişiklikler meydana getireceğini, ancak Tatar isminin bırakılıp Bulgar, Türk ya da başka bir ismin kullanılmasını ve dünyada bu şekilde anılmayı sağlayacak neticeler vermeyeceğini ileri sürmüştür.

İbrahimov, Tatar ve Türk kavramları arasındaki münasebeti de şöyle izah etmektedir: “*Biz Tatar değiliz, bize bu isim yanlış verilmiştir. Biz Türküz, diyorlar. Hiç kimse inkâr etmiyor, biz Türküz. Hem de Tatar ismi, muhtemelen*

⁶²⁰ Kreşin günümüzde Hıristiyan Tatarlar’a verilen addır. Ancak 20. asır başında Tatar basınında söz konusu topluluk “Mekruhlar” adıyla anılmıştır.

bize yanlış bir şekilde, falanca kişiler münasebeti ile verilmiştir. Ancak bu durum bize Tatar olarak adlandırmayın demeye yol vermez. Mesela, Ruslar denizler ötesinden gelen bir knezin “Rus” nesline mensup olması sebebi ile Rus adını aldılar. Bu bir kişinin ismi Slavlar’ın büyük bir kolunun ismini değiştirdi. Böyle olduğu halde hiçbir Rus, bu isme itiraz etmiyor. Bize Tatar demeyin, Türk deyin mazmunundaki hareket mantıksızdır. Türk ulu bir kavim, birkaç kola ayrılmaktadır. Bu kollarıdan her biri değişik isimlerle anılıyor. Biz de bu kollardan birini teşkil eden Tatar kavmiyiz. Biz Tatar adı verilen Türk kabilesiyiz. Rus’un Slav olması “Rus” olarak adlandırılmasına engel olmadığı gibi bizim de Türk olmamız Tatar adı ile anılmamıza engel değildir. Türk adı Slav, Cermen gibi genel bir ad olup, bunların bünyesinde değişik milletler olduğu şekilde Türk de değişik isimlerle anılan kavimlere ayrılmıştır.⁶²¹”

İbrahimov, Tatar adlandırmasının sınırlarını çizerken de şu ifadeleri kullanmıştır: *“Kendimiz Tatar, dilimiz Tatar dili, edebiyatımız Tatar edebiyatı, yaptığımız bütün işler Tatar işi, doğacak medeniyetimiz Tatar medeniyeti olacaktır.”⁶²²*

Şura dergisinde Tatar-Türk tartışmalarına katılan aydınlardan biri de Cemaleddin Velidî’dir⁶²³. Velidî, konuya meselenin tartışıldığı ortamın nasıl oluştuğunu açıklayarak girer. Kazan Tatarları arasında intibah devrinin başlamasından sonra molla ve köylüden ibaret olan toplum yapısına bir üçüncü sınıf olarak aydınların dâhil olması ve Tatar gazetelerinin yayına başlamasıyla toplumda eskiden görülmeyen birçok farklı konunun tartışılmaya başladığını, bu tarz konulardan birinin de “millet” olduğunu belirtir⁶²⁴.

Velidî’ye göre millet kavramı topluma yabancı bir kavram değildi, ancak intibah devri öncesinde bu kavramdan anlaşılan İbrahim milleti idi.

⁶²¹ Alimcan İbrahimov, “Biz Tatarmız”, **Şura**, No: 8, 1911, s.236-237

⁶²² İbrahimov, **a.g.m.**, s.238.

⁶²³ Cemaleddin Velidî, Kazan vilayetinin Tetiş ilçesine bağlı bir köyünde doğmuştur. İlk olarak Kazan’daki bir medresede tahsiline başlamış, daha sonra Bubî medresesinde okumuştur. Kendi çabaları ile Rusça’yı öğrenmiş Rus edebiyatı ve basınına incelemiştir. 1915-1917 yılları arasında Orenburg’daki Hüseyiniye medresesinde muallimlik yapmıştır. Bkz. Abdullah Battal Taymas, “Yeni Kazan Edebiyatına Kuşbakışı Sovyetlerden Önceki Devir”, **Türk Yurdu**, S: 321, 1966, s.29.

⁶²⁴ “Pantyrkizm v Rossii”, **Mir İslama**, 1913 , T.2, V. 1, s.15-16.

Ancak bu mollaların ve köylülerin bakış açısı idi. Artık kavram daha geniş boyutları ile tartışılmaktadır. Milletten kasıt nedir, İbrahim (a.s.) zürriyeti mi, Hz. Muhammed (a.s.) ümmeti mi, ehl-i sünnet ve'l-cemaat mi, bütün Türk kavmi mi, Rusya Müslümanları mı, Tatarlar mı? Bu soruların cevapları tartışılmaktadır.

Velidî'ye göre, bütün bu sorular içinde mesele daha çok Türk ya da Tatar adlarından hangisinin kullanılması gerektiği noktasında yoğunlaşmıştır. Velidî Şura dergisinde bu konuda yapılan izahları incelerken Türk isminden yana olanları Tarihçilerin teşkil ettiğini, Tatar adını savunanların ise genç edipler olduğunu, daima Tatarlıklarını vurgulamalarına rağmen iddialarını ispata yönelmedikleri değerlendirmesini yapmıştır. Şura'da Tataroğlu ve Türkoğlu'nun yayınladıkları makaleleri neticesiz bir münazara olarak görmüş, Alimcan İbrahimov'un Tatarlık ve Türklük arasındaki münasebeti açıklayan yazısını hem doğru bir yaklaşım hem de meseleyi sonlandıracak bir izah tarzı olarak takdir etmiştir.

Velidî, isimlendirme sorununun bütün Türk kavimleri için geçerli olduğuna dikkati çeker. *Anadolu Türkleri'nin* kendilerin Osmanlı, dillerini de lisan-ı Osmanî diye adlandırmalarını, "Türk" adının zaman zaman onlar tarafından hakaret yerine kullanılması örneklerini vererek, "Tatar" adının kendi toplumlarındaki benzer konumunu ortaya koymaktadır. Velidî, Türk kavimlerinin birbirlerini farklı adlarla anmalarını bu adlandırma kargaşasının başka bir sebebi olarak gösterir. Tatarlar Kırgızlar'ı Kazak olarak adlandırmakta, Kırgızlar Tatarlar'ı Nogay olarak anmaktadırlar. Tatarlar ise Nogay adını Astrahan'daki Türk boyu için kullanmaktadırlar. Başkurtlar Kazan Tatarlarına Mişer derken, Türkçe konuşan Bakü ve Astrahan'daki Azerbaycan Türklerini ise Kazan Tatarları Persiyan (Fars) olarak adlandırmaktadır.

Cemaleddin Velidî Tatar kavramının sınırların da sorgulamaktadır. Mişerler ve Başkurtlar'ın Tatar adı altında anılmasının mümkün olup olmadığını irdelerken dile müracaat eder. Ona göre milletleri birbirinden ayıran şey dil farklılığıdır. Ancak Başkurt ve Mişerler'in dilleri ile Kazan Tatarları'nın dilinin farkı bazı telaffuz ve ek farklarından ibarettir. Bu

farklılıkların dil ve millet farklılaşmasında önemli olmadığı düşüncesindedir. Bu boyların mektep ve edebiyatlarının da ortak olduğunu, halk kültürünün en önemli unsurlarından biri olan şarkılarda Kazan Tatarları'nın Başkurt bölgesi olan Ak İdil'i, Başkurtlar'ın da Kazan'ı daha fazla anmalarını bu boyların ortak yönlerinin derinliğine somut bir örnek olarak sunmuştur. Netice itibariyle, Velidî'ye göre Tatar, Başkurt ve Mişer boyları Tatar adı altında toplanabilir. Ancak bunu zorlaştıran husus Rusya hükümetinin ve millet-i hâkime olan Ruslar'ın onları yeterince tanımaması, bu boyları aynı dine mensup farklı milletler olarak algılamasıdır.

Velidî diğer Türk boyları ile olan münasebeti de ele alır. Bunda da dili ölçü olarak kullanmaktadır. Kazaklar dil bakımından Tatarlar'a daha yakındır. Sart ve Osmanlı dillerinin ise hayli farklılaştığı düşüncesindedir. Kazaklar'ın da Tatar edebiyatı çerçevesine girebileceğini savunarak, tasavvur ettiği milletin hangi boyları kapsadığını ortaya koymuştur⁶²⁵.

F. Ang Dergisinde Millet Kavramı Hakkındaki Tartışmalar

Ang dergisinde Alimcan İbrahimov'un "Milliyeti nişig anlarga (Milliyet Nasıl Anlanmalı)" başlığı altındaki soruları Tatar kamuoyuna sunmasıyla konu tartışılmaya başlamıştır⁶²⁶. Alimcan İbrahimov'un cevap beklediği sorular şunlardır:

- 1- Milliyet'in ilmî tarifî nedir?
- 2- Milliyetin tarihte ve günümüzdeki ehemmiyeti nedir?
- 3- Milliyetin esasları neler, o nasıl muhafaza edilir, nasıl geliştirilir?
- 4- Milliyet ile din ve vatan arasında nasıl bir münasebet vardır?
- 5- Halkımızın geçmişinde milliyeti ve milli kuvveti hangi ölçüde idi şimdi ne durumdadır?
- 6- Millî vicdan nedir?
- 7- Milliyete nasıl bakıyorsunuz?

⁶²⁵ Cemaleddin Velidî, "Kavim ve Kabilemiz Arasında", *Şura*, No:1, 1912, s.8–12.

⁶²⁶ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, **F.199, Op.1, D.1026, L.35.**

- 8- Bizim milletdaşlarımız kimler, milletimiz İbrahim milliyeti mi, İslam milliyeti mi, Türk milliyeti mi?, Cava adasındaki Müslümanlar mı, Kazan'daki Kreşinler mi bize daha yakın?
- 9- Bizim milletin coğrafî sınırları nedir?
- 10-Geçmişimize bakış açınız nedir, onda kuvvet mi, harabe mi görüyor sunuz, onlar mutluluk mu, hüznü mü veriyor.
- 11-Milliyetimizin geleceği ne şekilde olur?
- 12-Edebiyatta, eğitimde, sanatta milliyetin yeri nedir?
- 13-Milliyetimizi hangi sıfatla görmek istiyorsunuz?
- 14-Milletimizde bir kuvvet hissediliyor mu?
- 15-Millî hissiyat, millî hayattan alınan tesirat, milleti sevmek, millî kahramanlık gibi kavramlar konusundaki fikriniz nedir?⁶²⁷

Bu sorulara, Abdüzaziz Ubeydullin, E.Hanife, Ş. Devlet, Sabir Velidov, Abdülhamid el-Müslimî, Abdullah Kügeş, Mihriban Kitaşev, Bekir Gılmanov imzalı cevaplar gelmiştir. Söz konusu sorulara en kapsamlı cevap hazırlayan A.Aziz müstear ismini kullanan Abdülaziz Ubeydullin'dir⁶²⁸.

Ubeydullin⁶²⁹, Ang dergisinin sorularına verdiği cevabın başında geçen asrın milliyetler çağı olduğunu hatırlattıktan, sonra bu sürecin devam edeceğini belirterek tarihin akışını milliyetler mücadelesinin belirleyeceğine olan inancının dile getirerek, Tatarlar'ın da gerçek bir millet olarak bu mücadelede yer alacağını öne sürmüştür. Ubeydullin, Rusya'nın hür vatandaşları ve medenî bir millet olarak yaşamak isteyen Tatarlar için milliyet meselesinin tam olarak ortaya konulmasına büyük önem atfetmiştir.

Ubeydullin, çeşitli Avrupalı bilim adamları tarafından yapılan millet tanımları üzerinde durduktan sonra kendi tanımı şu şekilde ortaya koyar: “*Millet, tarihi ananeleri bir olan, kendi aralarında birlik hissi meydana getirmiş,*

⁶²⁷ “Milliyetni Nişig Anlarga”, **Ang**, No: 21, 27 Ekim 1913, s.368.

⁶²⁸ Abdülaziz Ubeydullin'in bu cevaplarını Ayşe Gün Soysal, onun “Milletçiliknin Bazı Esasları” adlı risalesinin Ang dergisinde yayınlanan şekli olduğu yanlışına düşmüştür. Bu cevaplar Ang dergisinin 21, 22, 23, numaralı 1913 yılı sayılarında yer almıştır. “Milletçilik'nin Bazı Esasları” adlı yazı ise 1917 yılında yine aynı dergide 11/12. sayılarda yayınlanmıştır. Bkz. A.Gün Soysal, **a.g.m.**, s. 211.

⁶²⁹ Abdülaziz Ubeydullin, Kazan Üniversitesi Tarih bölümünden mezun olmuştur. Tatarlar arasından çıkan ilk tarih profesörüdür (1927). İç işleri Halk Komiserliği zindanlarında can vermiştir. Bkz. Farit Şakurov, **Razvitie İstoriçeskih Znaniy U Tatar do fevrala 1917 goda**, Kazan, İzdatelstvo Kazanskogo Universiteta, 2002, s.56.

bir yolda ilerleyen, birlikte hareket eden, bir bölgede yaşayan veya tarihte uzun zaman birlikte yaşamış, asıl dilleri bir olan efrad-ı âdemin cemiyetidir”.

Ubeydullin, dünya tarihinin milliyetler mücadelesinden oluştuğu yönündeki görüşlere iştirak ederek, bu mücadele sürecinin hâkim ve mahkûm milletleri ortaya çıkardığı sonucuna varmıştır. O, Rusya ile Tatarlar arasındaki münasebetler örneğinde hâkim millet ile mahkûm millet arasındaki ilişkilerin karakterini belirlemeye çalışmıştır. Ona göre, ilk aşamada mahkûm millet hükümet ile milliyetin aynı şey olmadığına farkına varıp, millî hükümet kurma fikrinden vazgeçmektedir. Zamanla mahkûmluğunu tabi olduğu devlet yapısı içinde unutarak bu devletin siyasî hayatına katılmakta ve hatta savaşlara katılmaktadır. Ancak onlar, kültürel mücadeleyi bırakmayıp, millî dil, millî din, millî gelenekler ve millî kültürlerini devam ettirmeye gayret etmektedirler. Bu mücadelenin de bazı şartları vardır. Varlığını devam ettirmek isteyen millet kendi milliyetini oluşturan unsurlarda yeniliklere açık olmalı, gerekli unsurları diğer milletlerden alabilmelidir. Aksi halde milliyet gerileme vesilesi olur ve milletin yok olmasına sebep olur. Ubeydullin’in milliyetin muhafazasına yönelik bu yaklaşımı aynı zamanda, Tatar modernleşmesinin Rus ve batı kültüründen faydalanma girişimlerine bilimsel bir gerekçe bulma girişimidir.

Yahudi bilim adamları ve yazarlarının sosyalizm fikrine karşı teveccühlerini milletlerin kendi menfaatlerine uygun yeniliklere yöneldikleri iddiasının ilginç bir delili olarak göstermiştir. Bunun gibi Türk kavimleri için de yeni bir fikre ihtiyaç olduğu düşüncesindedir. Yeni bir fikirle taze bir kuvvet bulamayan milletlerin ise yaşlılık evresine girdiğini ileri sürmektedir⁶³⁰.

Ubeydullin, millet kavramının Türk kavimleri açısından sınırlarını çizmiştir. Bunu milliyetin esaslarına dair görüşlerini ortaya koyarken açıklamıştır. Ona göre millet olmanın birinci şartı ortak bir tarihi geçmişe sahip olmaktır. Bu da, ananelerin ve mitolojinin, gerçek ve kayıt altına alınmış tarihin ortak olmasıyla mümkündür. Birinci kısmı itibarıyla yani anane ve mitolojinin bir olması yönünden Türk kavimleri bir millet oluşturabilir. Söz konusu ortaklığı ortaya koyan iki eseri referans göstermektedir. Bunlar Ebu’l-

⁶³⁰ Abdülaziz Ubeydullin, “Mukaddime”, *Ang*, No:22, 17 Kasım 1913, s.395–398.

Gazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terakimesi* ve Arminius Vamberi'nin *Türk Halkı* isimli eserleridir. Ancak ikinci kısmı, yani kayıt altına alınmış tarihin ortaklığı en yakın, en gerçek, en tabii vakıa olduğundan daha kuvvetli bir unsurdur. Bu yönüyle bakıldığında Ubeydullin; Kırım, Kazan, Astrahan, *Sibir Türkleri* tarihi aynı dönemde ortak düşmana karşı savaş ve aynı dost ile işbirliğinden ibaret olduğundan bunların kardeşliği diğer Türk kavimlerine nazaran daha güçlü ve daha esastır.

Ubeydullin, tarih ile kültür arasındaki münasebete de değinmiştir. Ona göre, tarihin ortak olması aynı zamanda kültür ortaklığını da beraberinde getirmektedir. Her bir milletin kültürü o milletin tarihine ve ruhî yapısına göre şekillenmektedir. Her milletin kültürü başkalarından ayrılmakta ve her zaman kendine mahsus özellikler taşımaktadır.

Millîlik vasfı kazanan kültürün önemli özelliklerinden biri olarak millî dinî gören Ubeydullin bu kavramı kullanmasının sebeplerini şöyle izah etmiştir: *“Bu durum her millet için geçerli değildir. Milliyet ve dinin birbirinden ayrı şeyler olduğu güçlü bir kültüre sahip Avrupa milletleri tarafından benimsenmiştir. Çünkü onlarda kültür kendisinin bir parçası olan dinî yutmuştur. Onları dinin yanı sıra millî edebiyat, millî müzik, millî sanatlar, millî idealler birleştirmektedir. Fakat Türk halkları için durum farklıdır. 19. yüzyılın ortalarına kadar bazı tarihî ve edebî eserlerden başka her şey, bütün kültür İslamiyet'e bağlı idi. O, bizi bir araya getirip milliyet fikrine taşıdı. Bu yönü ile İslamiyet Türkler için millî bir dindir. Romalılar'ın Hıristiyanlığı, Çinliler'in Budizmi millî bir vasf haline getirmeleri gibi bir durumdur bu.”*⁶³¹

Ubeydullin, milliyeti oluşturan unsurlardan biri olarak millî vicdan kavramına da büyük önem vermektedir. Milli vicdanı milliyet hissinin üst seviyesi olarak tanımlamaktadır. Memleketini sevmek, muhafaza etmek, gelenekleri sevmek ve benimsemek, kavmini sevmek ve korumaya çalışmak, dinini sevmek, gerektiğinde fanatizme yönelip onu muhafazaya gayret etmek milliyet hissinin tezahürleridir. Ubeydullin, bu şekilde ortaya çıkan milliyet hissinin terakkisi ile millî vicdanın doğduğunu; milliyet hissînin de millî vicdan

⁶³¹ Ubeydullin, “Milliyetnin Esasları”, *Ang*, No:23, 2 Aralık 1913, s. 407-408.

mertebesine çıktığında silinmez bir hal aldığını ileri sürer. İktisadî, siyasî, mezhep mücadelelerini millî vicdanı zayıflatan başlıca sebepler olarak saydıktan sonra, millet için ortak bir mesele ortaya çıktığında millî vicdanın harekete geçerek milleti hep birlikte mücadeleye sevk ettiği görüşündedir. Zayıflayan millî vicdan'ın yeniden kuvvet kazanmasına Rus tarihinden örnek vermektedir. 17. asır başlarında Rus tarihinde “smutnoe vremya” olarak adlandırılan kargaşa döneminde Rus boyarlar (derebeyleri) arasındaki iç çatışma bütün şiddeti ile sürerken Lehistan ve İsveç saldırısı ile Rus halkında millî vicdan uyanıp, düşmana karşı Rus toprağını savunmaya onları yöneltmiştir. Tatarlar'ın da millî vicdana sahip olduğunu tarihi olayların ortaya koyduğunu, Kazan Hanlığı döneminde IV. İvan'la işbirliği yapan Şah Ali'nin Kazan hanlığı ileri gelenleri ve halk tarafından Kazan'dan kovulmasının bu türden olaylar için iyi bir örnek olduğunu belirtir⁶³².

Ubeydullin *millî vicdanın* milletlerin hayatında önemli bir yere sahip olduğunu, bunun modern zamanlarda da değişmediği düşüncesindedir. Bu düşüncesini Çeklerle ilgili verdiği bilgilerle desteklemektedir. Buna göre: “Çek halkı kendi bölgelerinde yaşayan 20-30 bin civarında nüfusa sahip Almanlar'a tabi iken resmî işlerde okullarda Almanca'nın geçerli olduğu, Çek soylular'ın da Alman nizamına uygun hareket ederek milletin menfaatlerini göz ardı etkileri bir nizam hüküm sürmekte idi. Çekler edebî ve ilmî eserlerden mahrum idiler. Ancak Avrupa'daki millî hareketlerin tesirleri ile Çek aydınlarında millî hisler uyanmış, millî ediplerin gayreti Çekleri milliyet derecesine yükseltmiştir.

Bu başarıda tabii şartların da büyük payı vardır. Çek topraklarındaki 5 milyonluk nüfustan 3 milyonunun Çek dilinde konuşanlardan oluşması, elde edilen siyasî hürriyet, bu hürriyet sayesinde aydınlar vasıtasıyla Çek orta sınıfının hükümet işlerine katılması başarıyı getiren faktörlerdir”.

Bütün bunlardan sonra Ubeydullin Tatarlar'da da millî vicdanın harekete geçtiğini ve bundan güzel neticeler umduğunu ifade etmiştir⁶³³.

⁶³² Ubeydullin, “Millî Vicdan” , **Ang**, No:23, s.409–410.

⁶³³ Ubeydullin, “Kabilelikten Milliyetge Taba” , **Ang**, 18 Aralık 1913, No:24, s.432–433.

A.E. Hanife isimli bir kadın da Ang dergisindeki tartışmalara kısa bir değerlendirme ile katılmıştır. Ona göre Cengiz Han'ın büyük başarıları düşünüldüğünde Tatar adının kullanılması gurur vermelidir. Halihazırda çok problem olmasına rağmen geçmişten alınacak kuvvet ile geleceğin de güzel olacağına olan inancını dile getirmiş, millî edebiyat ve sanatın da bu duyguları işlemesi gerektiğinden, müziğin geçmişe hasreti geleceğe ise ümidi dile getirmesinden yana olduğunu ortaya koymuştur⁶³⁴.

Alimcan İbrahimov'un yönelttiği sorulara ayrıntılı cevap verenlerden biri de Bügülme'den Sabir Velidov'dur. Velidov soruları madde madde şu şekilde cevaplandırmıştır:

“ 1) *Millet, nesilleri, dilleri ve dilekleri bir olan halktır. Milliyet ise kişinin bütün insanlar menfaatine nispeten kendi mensup olduğu milletin menfaatini önde tutup, onu başka insanlardan çok sevmektir.*

2) *Tarihte milliyet milletlerin hayat memmat meselelerinde ilk sırada yer almıştır. İsrail oğullarını Mısır hâkimiyetinden, Ruslar'ı Tatar boyunduruğundan kurtaran milliyetin zamanınızda ehemmiyeti azalmamıştır. Milliyet duygusu ile hareket eden Balkan hükümetleri Türkiye hâkimiyetinden çıkıp; millet-i hâkime oldukları halde, milletin ne olduğundan habersiz yüz milyonlarca Hintliler ve Afrikalılar bir avuç İngiliz'e köle olmuşlardır.*

3) *Milliyetin esasları ittifak ve maariftir. Milliyet ittifaka dayanır. Ulûm ve maarif ile yükselir. Bunların dışında onun parlaklığı için içtihat, gayret, metanet ve zenginlik vs. gereklidir.*

4) *Milliyetin din ile güçlü bir münasebeti vardır. Ancak vatanla yoktur. Din ile milliyet çoğu zaman birlikte yürümektedir. Kişi Tatar sözünü işittiğinde Müslüman'ı, Rus sözünden Ortodoks'u anlar. Ama hiçbir zaman Alman sözünden Almanya'yı, Arap'tan Mısır'ı hemen hatırlamaz. Millet olmak için dileğin bir olması gerekir. Din bir olmayınca dilek de bir olmaz.*

5) *Halkımızın geçmişte milliyet hissi ve esaslı millî kuvveti yoktu. Şimdi de yoktur. Eğer geçmişte milli kuvvetimiz olsaydı, elbette bugün bu hale*

⁶³⁴ A.E.Hanife, “Cevaplar” , Ang, No: 22, 17 Kasım 1913, s.394.

düşmez idik. Matbuatımızda bu soruların tartışılması bugün de bizde bunların olmadığını göstermektedir.

6) Millî vicdan, kişinin kendi milliyetine elinden geldiği kadar hizmet etmeyi üstüne vazife bilip, milletin her bir eksiğinden kendisini de mesul tutmaktır.

7) Esasen en mukaddes şey insanlık olsa da, yeryüzünde her insan milliyeti kendisine ideal olarak belirlediği müddetçe milliyet bize gereklidir. Kendi milletini yaşatıp başkalarının ismini bile işitmek istemeyen halklar arasında yaşayan “bize” de milliyet mutlak lazımdır.

8) Bizim millettaşlarımız Müslümanlar değildir. Nesilleri, dilleri bir olmadığı için İbrahim ve İsmail (a.s.), Arabistan ve Mısır Müslümanları bizim millettaşlarımız olamaz. Kreşinler ve Cava adası Müslümanlarının durumunu değerlendirirsek, bizim milletimiz Müslüman Türk milleti olduğu için kendi millettaşlarımızdan sonra bize en yakın kişiler, dindaşlarımız olan Mısır, Cava ve Arabistan Müslümanlarıdır. Ondan sonra dil ve kan kardeşlerimiz olan Kreşinler, sonra kan kardeşimiz olan Macarlar gelir.

Bizim milletimiz Müslüman Türkler dedik. Elbette buna itiraz edecekler çok olur. Bizim milletimiz İbrahim milleti, ya da bizim millet İslam milleti derler. Ancak bunların, bu sözleri boş sözlerdir. Kuvvetli delilleri yoktur. Bu millet tarifine de sığmaz. Çünkü İbrahim (a.s.) ve Mısır Arapları bize nesildaş değildir. Dilleri farklıdır. İslam milleti diyenler belki din birliğini delil sayarlar, ancak o söz delil olamaz. Rus, Alman, Fransız ve İngilizler her biri Hıristiyan olduğu halde kendilerini farklı milletler olarak kabul ediyorlar. Bizim aramızda kuvvetli deliller ile itiraz edebilecekler sadece “Tatarcılar”dır. Bunlara karşı yeryüzünde bugün gerçek Tatar’ın çok az olduğunu söylemek gerekir. Mesela “Tatarcı” efendi Tatar’dır. Ben Tipter, Nasreddin Mişer, Salâvat Başkurt, Sir Ali Kırgız, Azim Hoca Sart, İrali Türkmen, Arslan Nogay, Hikmet Osmanlı Türk vs...

Millet olmaktan maksat, hayatta mühim bir yer tutup, ayakta durabilecek bir kuvvet hasıl etmek ise elbette onu böyle ufaltarak elde edemeyiz. Asılda kanları, dilleri ve dinleri bir olan bu kardeşleri ufak şive farklarını bahane ederek bir millet olmaktan çıkarmak tarihe ve millet tarifine

büyük ihanettir. Biz sadece Tatar olursak dil ve edebiyatımızla ilgili meseleler de zorlaşacaktır.

Eğer bu büyük Müslüman Türk milletini Tatar diye adlandırırsak, buna Osmanlı Türkleri, Kırgız, Başkurt, Türkmen ve Sartlar rıza gösterirler mi? onlar razı olsa bile böyle sahte bir millet olarak yaşamak mümkün müdür?

Şimdi Müslümanlık meselesine gelelim. Bu dilek birliği için gereklidir. Milliyetin esasları olan ittifak, hakikî ulum ve maarif de ancak ben-i beşerin saadetine yegâne sebep olan İslamiyet sayesinde mümkündür. Ayrıca tarihimize göz atarsak, geçmiş günlerimizde gönüllerimizi şadlandıran, söyleyip iftihar edeceğimiz sayfalar pek azdır. Müslüman Türk olduğumuzda hiç olmazsa İslamiyetin ak sayfalarını okuyup mutlu oluruz.

11) *Milliyeti bahsedildiği şekilde geniş manada anlarsak, onun geleceği çok parlaktır.*

12) *Dil ve edebiyatımız Müslüman Türk ahalinin, onun ruhunun ve hayatının tercümanı olmalıdır. Mekteplerimiz milletini seven, Müslüman Türkler yetiştiren ilim yurtları olmalıdır. Sanatımız milletimizin güç ve zenginliğini artıracak, onun kabiliyet ve istidadını gösterecek şekilde olmalıdır.*

13) *Milletimi güçlü, medenî, ayrı dil ve edebiyata malik, geniş haklara sahip, mütedeyyin, güzel ahlâklı bir insan sıfatıyla görmek istiyorum.*

14) *Milletimde bahse değer bir kuvvet hissetmiyorum. Zaten millet ve milliyet meselesinde uzlaşıp, bir karara varamayan kavimde nasıl "millî kuvvet" olur? Fakat halkımızda millî kuvvete yönelik kabiliyet hiçbir milletinkinden az değildir.*

15) *Milletimi içten seviyorum. Umumen tarihe ne kadar ehemmiyet verirsem, milli tarihe ondan daha çok önem veriyorum. Milletimin geleceğine ümitle bakıyor, ona mensup olmakla iftihar ediyorum.⁶³⁵*

Orenburg'tan Abdülhamid El-Müslimî, millet kavramını Şemseddin Sami'nin ve Muhammed Abduh gibi müfessirlerinin açıklamalarına müracaat ederek tanımladığında, bu kavramın din ve mezhep anlamlarını içerdiği

⁶³⁵ Sabir Velidov, "Milliyetni Niçik Anlıysz?", *Ang*, 2 Aralık 1913, No:23, s. 399-400.

görüşüne varmıştır. Millet kavramının eskiden de kendi toplumlarında din olarak anlaşıldığını, son 15–20 yılda millet kavramının kavmiyet manasında kullanıldığını ifade etmektedir. Ancak Avrupa’da durumun farklı olduğunu, onlarda millet kelimesinin kavmiyeti ifade ettiğini belirtmekle birlikte onların millet kavramı içinde dine büyük yer verdiklerine dikkat çekmiş; Avrupalılar ve Müslümanlar nazarında millet kavramın geniş bir anlam kazanarak dinin yanında cinsiyet, kavmiyet ve nesli ifade eden bir terime dönüştüğü kanaatini dile getirmiştir.

El-Müslimî, dini milletin ayrılmaz bir parçası olarak gördüğünden, Kazan vilayetindeki Kreşinler’in, nesil yönünden kendilerine çok yakın olmalarına rağmen, kendileri ile aynı millete mensup olmayacakları düşüncesindedir. Bu sebeple diğer Müslüman kavimleri Kreşinlerden daha ziyade kendisine yakın bulduğunu belirtmektedir. Hangi milleten oldukları sorusuna vereceği cevabın ise Türk milleti olacağını, İslam milleti şeklinde bir adlandırmanın din ile millet kavramlarını bir birine karıştırmak gibi bir hata olacağını savunmuştur⁶³⁶.

Abdullah Kügeş adlı bir öğretmen meseleye milliyet’in tanımı yapmakla girmiştir. Ona göre: “ Milliyet, cinste, ırkta, dinde ve edebiyatta, tarihi süreçte müşterek olan bir kavmin efradı arasında olan manevi bağdan ibarettir.” Millet de aralarında söz konusu bağ olan efradın toplamıdır. Bu tanımla vardığı sonuç mensup oldukları toplumun Tatar milleti olarak adlandırılması gerektiğidir. Cava adasındaki Müslümanlar ile dinî münasebetin onlar ile kendilerini yakınlaştırmaya yetmeyeceğini, bununla birlikte Kreşinler’i de kendileri ile bir millet olarak kabul etmenin mümkün olmadığını ifade etmektedir⁶³⁷.

Mihriban Kitaşev, İdil-Ural boylarında Tatar diye bir millet meydana çıkarıp kendilerini bu milletin efradı yaptıkları iddialarıyla Tatarcılar’ı eleştirmektedir. Bunun dar bir tanımlama olduğunu, Ruslar’ın da Malorus, Belorus, Velikorus gibi kabile adlarını bırakarak Rus namı altında birleştiğini, örnek alınması gereken tavrın bu olması gerektiğini savunmuştur.

⁶³⁶ “Abdülhamid El-Müslimî, “Milliyetni Niçik Anlarga” , **Ang**, 2 Aralık 1913, No:23 , s.410.

⁶³⁷ Abduh Kügeş, “Yediçi Cevap”, **Ang**, No:23, s.411.

Kitaşev, Türk adından yanadır. Türk milleti kavramının ise Asya ve Avrupa'ya yayılan Tatar, Başkurt, Tipter, Sart, Kırgız, Kazak ve *Anadolulular'ı* kapsadığı kanaatindedir⁶³⁸.

G. Mektep Dergisinde Türklük Tatarlık Tartışmaları

İlk sayısı 21 Şubat 1913'te yayınlanan Mektep Dergisinin naşiri Şihab Ahmerov, Mektep dergisine meşhur Tatar aydınlarını, yazarları toplamayı başarmıştır⁶³⁹. Dergiye Barudî, Bigiyev, İsa Yenikeyev, İbrahim Teregulov, Ahmedcan Mustafa, Keşşaf Tercümani, Sadık İmankulu gibi isimler önemli katkılar yapmışlardır. Ayrıca Hadi Atlasi, Zeki Velidî, Hadî Maksudî Alimcan İbrahimov, Abdullah Tukay, Fatih Emirhan, Ayaz İshaki de derginin yazarları arasında yer almıştır. Eğitim konuları ağırlıklı olmakla birlikte dergide Tatar toplumunun siyasî, sosyal, dinî ve kültürel meseleleri hakkında da önemli makaleler yayınlanmıştır. Bu çerçevede milli kimlik meselesi hakkında dergide yer verilen görüşler dikkate değerdir⁶⁴⁰.

Mektep dergisinde milliyet meselesini tartışmaya açan Abdullah Battal'dır. Dönemin meşhur bir yazarı olarak onun bu konudaki görüşleri ilginçtir. Battal, milliyet fikrinin dünyada tuttuğu yeri belirtirken, toplumların artık din camiası değil, milliyet camiası olmaya başladıklarına değinmiştir. Avrupa'da dinin kapsamının son derece daraldığını, asıl işlevi olan ahlakî boyuta indirildiğini vurgulamıştır. Batıda milliyetçiliğin belirli bir şekle sokulup, her bir ferдин gönlüne yerleşen bir değer olduğunu belirttikten sonra bu değerın unsurlarını açıklamaya yönelmiştir. Ona göre, Kendi milletini sevmek, onun mazisi, büyük adamları, beşeriyete hizmeti, insanlık ve medeniyet tarihindeki yerleri ile iftihar etmek milliyet duygusunun temel unsurlarıdır.

Battal Avrupa'da ortaya çıkan milliyet akımının Asya ve Afrika'ya yayıldığı gibi Tatarlar arasında da yayılmaya başladığını, İsmail Gaspıralı'nın Tatar toplumuna getirdiği bu akımın onlarda adeta bir *sur-ı İsrafil* etkisi

⁶³⁸ Mihriban Kitaşev, "Sekizinci Cevap", *Ang*, No:23, s.411.

⁶³⁹ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.1, Op.4, D.5835.

⁶⁴⁰ R.F. Merdanov, İ.K. Gallemev, **XX. Yözbası Tatar Teglîm-Terbiya Journallarının Bibliografik Kürsetkeçe**, Kazan, Millî Kitap Neşriyatı, 1997, s.21-23.

yaptığını dile getirerek, Gaspıralı'nın neşriyat ve kültürel faaliyetlerini takdirle karşılamıştır.

Ona göre, 1905 sonrasındaki Tatar matbuat ve edebiyatındaki canlanma Avrupalı müsteşrikleri Rusya'da yeni bir milletin doğduğu kaygısına sürüklemiş olsa da bu yeni akım Tatar toplumu arasında kök salmamıştır. Eskiden İbrahim milletindenim diyen halk artık Tatar milletindenim demektedir. Ancak bu yeterli değildir. Bu milliyet anlayışı şimdilik takliden doğmuş ve yayılmıştır. Halkın varlığını muhafaza etmesi bu anlayışın toplumda yerleşmesine ve her bir *Tatar oğlunun* ve *kızının* yüreğinde mukaddes bir iman gibi yer etmesine bağlıdır. Bunun en önemli vasıtası da millî eğitimidir⁶⁴¹.

A.Battal Avrupa'da ve kendi toplumunda milliyet akımının vaziyeti hakkında genel izah yaptıktan sonra, mensup olduğu halkın hangi millete mensup olduğu meselesini ele almıştır. Millî dil, millî mektep, millî edebiyat, millî matbuat, millî eğitim meselelerinde ilerlemenin ancak "biz hangi millete mensubuz" sorusuna cevap vermekle mümkün olacağı kanaatindedir.

Battal, bu konuyu açıklarken tarihe müracaat etmiştir. O, kökenlerinin iki halka, İdil Bulgarları ve Tatarlar'a dayandığı görüşündedir. Bulgar kimliğinin 13. yüzyılda Tatarlar'ın bölgede hâkimiyet kurması ile geri plana düştüğünü, dil ve adet birliğine daha sonra din birliğinin eklenmesi ile iki halkın birbirine karışmasıyla Bulgar isminin unutulmaya yüz tuttuğunu savunur. Battal, Kazan hanlığının kurulmasından sonra İdil boyundaki Türkler'in hepsinin Tatar adıyla anılmaya başladığını, dünya ve tarihin bölge halkını bu adla andığını ifade eder.

Bu şekilde kesin olarak yerleşen Tatar isminin günümüzde tartışılmasının sebebi de ona göre tarihi olaylarda aranmalıdır. IV. İvan'ın Kazan ve Astrahan Hanlıklarını hâkimiyet altına almasından sonra Tatarlar'a karşı yürütülen "öç alma" faaliyetlerinin "Tatar" isminin Rusça'da Yahudiler için kullanılan "jid" , Polonyalılar için kullanılan "Lah" adlandırmaları gibi rahatsız edici bir isim haline getirdiğini belirtmektedir. Battal, Tatar adının

⁶⁴¹ Abdullah Battal, "Millî Terbiye" , **Mektep**, No:3, 24 Mart 1913, s.65-67.

olumsuz anlam ifade etmeye başlamasından sonra toplumun Müslüman adı altında birleştiğini, bir yandan da Türkistanlılar'ın onları "Nogay" olarak adlandırması sebebiyle Nogay isminin revaç bulduğu bir dönemden sonra Mercanî ve Nasırî'nin tarih ve dil alanındaki çalışmalarıyla Tatar adına dönüş sürecinin başladığını savunur.

Battal Tatar adının Rusya Müslümanlarını kapsadığını, Avrupalılar nazarında bile bu durumun geçerli olduğunu belirterek, "Türk" adlandırmasından yana olan Rızaeddin Fahreddin ve İsmail Gaspıralı'yı eleştirmektedir. Onların etkisinde olan yazarların "kıraat-ı türkiyye", "akaid-i türkiyye", "tecvid-i türki" gibi başlıklarla kitap neşretmelerini, halkın millet ismi olarak kendisine "Müslüman" demesini yanlış bulmuştur. Müslüman gazetesi, Müslüman cemiyet-i hayriyesi, Müslüman mektebi, Müslüman kıraathanesi, Müslüman oteli, Müslüman çayhanesi, Müslüman hamamı gibi ifadelerin yanı sıra Müslüman dili tabirinin de kullanılmaya başlamasını bu yanlışlığın yaygınlığına örnek olarak göstermiştir.

Battal, milliyetler çağı olan 20. yüzyılda milletin gerçek ismine sahip çıkması gerektiğini, milletin Müslüman olduğunu ancak nesil olarak Müslüman ya da Nogay olmadıklarını geniş anlamda Türk ismi altında bulunabileceklerini, fakat Rusya'da Tatar olarak adlandırıldıklarını, Türk olmalarının Tatar olmalarına karşıtlık teşkil etmeyeceğini savunmuştur. Battal "Şimal Türkleri" ifadesini de doğru bulmayıp, "Tatar" adının kullanılmasından yana olmuştur.

Battal bütün eleştirilerine rağmen Tatar adının toplumda yerleştiğini gösteren emarelerin de mevcut olduğundan memnuniyetle bahseder. Alimcan İbrahimov'un "Tatar Sarfı", "Tatar Nahvı"⁶⁴², Ş.İmanayev'in "Tatar tilinin nahvı ve sarfı" adlı kitaplarının, "Tatar elifbası", "Tatar tarihi" adlı kitapların çıkışı, Sibiry ve Koyaş gazetelerinin Tatarca gazete ünvanıyla yayın yapmaları, Tatar dili muallimi ünvanını kullanan Cemaleddin Velidî'nin "Tatar Edebiyatının Barışı" adlı eseri yayınlaması, bazı mekteplerde "Tatar

⁶⁴² Alimcan İbrahimov Tatar isminin kullanılmasındaki karalılığını Zeki Velidî Togan'ın "Türk Tarihi" adıyla çıkarmak istediği kitabını "Tatar tarihi" başlığıyla çıkarması tavsiyesinde bulunarak da göstermiştir. Bkz. Z. Velidî Togan, **Hatıralar**, Ankara, Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, s.76.

dili” derslerinin görülmeye başlaması Battal’ın Tatar adının yaygın bir şekilde benimsendiğine dair kanaatini güçlendiren gelişmelerdir⁶⁴³.

Mektep dergisi idaresi adına yayınlanan makale ile de Battal’ın görüşleri değerlendirilmiş ve bu konuya derginin yaklaşımı ortaya koyulmuştur⁶⁴⁴.

Makalede Tatarlar arasında kullanılan “İbrahim milletindenim” ifadesinin kaynağı irdelenmiştir. Söz konusu ifadeyi ortaya çıkaran tarihi faktörlerin İslam halifeliğinin hâkimiyeti döneminde ortaya çıktığı ileri sürülmüştür. Zira bu dönemde halifelik altına aldığı bütün kavimleri bir millet olarak kabul ediyor, onların milliyetlerini, milli hususiyetlerini unutmamasına sebep oluyordu. Medreselerde tahsil gören milliyetin ne olduğunu bilmeyen şakirtlerin kendi dilleri, tarihleri, içtimaî halleri eski edebiyatları hakkında bilgi sahibi olmamaları kendi toplumlarında bu kavramın benimsenmesine yol açmıştır.

Makalede milliyetin esaslarının dil, tarihî ananeler, din, içtimaî menfaatler, kan birliği olduğu bu sebeple milliyet belirtilirken bu esasların göz önünde bulundurulması gerektiği ifade edilmektedir. Dergiye göre, Kazak, Tatar, Başkurt, Nogay, Özbek, Türkmen gibi Türk kavimleri bu esaslarda kendilerinin ne kadar ortak olduğunu bilmemektedirler. Bu da onlarda hakiki anlamda millî bilincin olmadığına göstergesidir. Ancak bu durum onlarda milli bilincin oluşmayacağı anlamına da gelmez. Nitekim genel ihtiyaçları ve ortak hissiyatı gösteren çeşitli lehçelerde de olsa gazeteler çıkmakta, edebiyat teşekkül etmektedir. Duma’da bu milletin vekilleri Müslüman ismi ile de olsa birlikte hareket etmektedirler. Dergiye göre bu durum Rusya’daki Türk kavimlerinin bir milliyet oluşturma yoluna girdiklerinin göstergesidir. Bu nokta’da Battal’ın görüşleri desteklenmiştir.

Dergi, başta “Tatar” adı olmak üzere Kazak ve Sart isimlerinin tartışılmasını milliyetin altında, bir kavmiyet meselesi olarak görüp, Tatar adının tarihî bir isim vasfıyla kavim adı olarak kabul edilmesinden yana tavır alırken, asıl meselenin milliyeti tartışmak olduğunu belirtir. Bu çerçevede

⁶⁴³ Battal, “Milliyetni Bilgilev”, **Mektep**, No:6, s.149–153.

⁶⁴⁴ “Kayu Milettenin”, **Mektep**, No:7, 22 Haziran 1913, s.169–173.

dergi, “Rusya Müslümanları”, “Rusya Türkleri” ifadelerini bu milletin adı olmaya uygun bulmamaktadır. Dergi, Türkologların tasnifine göre bir adlandırmanın daha uygun olabileceğini ileri sürmektedir. Bu tasnife göre Türk kavimleri etnografya ve dil özellikleri bakımından güney, orta ve doğu olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Kazaklar, İdil, Kırım, Kafkas ve Tümen Tatarları, Başkurtlar, Sartlar, Özbekler, Nogaylar orta Türkler diye adlandırılmaktadır ki bunlar Rusya hâkimiyeti altındaki Müslüman Türkler’in teşkil ettiği milliyettir.

Dergi, Battal’ın görüşlerinin aksine olarak Rusya’da teşekkül etmekte olan bu milletin adının Tatar olamayacağını savunmuştur. Bu adın Kırgız, Sart, Özbek, Türkmen, Başkurt ve diğer Türk kavimlerini içine almaması, buna karşılık Türk olmayan Tunguz, Mançu kavimleri ile bağlantılı olması, Kazan, Kırım Tatarcası gibi şiveler olsa da Tatarca adlı genel bir dilin olmaması Tatar isminin genele teşmil edilmesini engelleyecektir. Dergiye göre, Kırgız, Sart, Türkmen adları da millî birer isim olamaz, sadece ayrı cemiyet isimleri olarak kalır. Bu sebeplerle günümüzde Rusya Müslümanları diye adlandırılan bu millete Orta Türk milleti ya da cenubî ve orta Türkler’in tamamını kapsayan Türk milleti denmesi yakın ihtimaldir.

Dergi, Türk ismini kullanmakta karardır. Tatar ile Türk kavramları arasında gördüğü farkı sorduğu sorularla ortaya koymuştur: “Hangi kavimdensin deseler, Kazak kavminden, Sart kavminden, Tatar kavminden diye cevap verilebilirse de, hangi millettensin diye soranlara İbrahim milletinden ya da Rusya Müslümanlarındım demeyip, Türk milletindenim diye cevap vermek gerekir”⁶⁴⁵.

H. Cemaleddin Velidî’ye Göre Milliyet Meselesi

Cemaleddin Velidî Kavim ve Kabilelerimiz arasında adlı makalesi ile millî kimlik ve milliyet kavramlarına dair tartışmalara dâhil olmuş, ancak meseleye ilgisi bundan sonra da devam etmiş “Millet ve Milliyet” adlı eseri ve daha sonra Vakit Gazetesinde yayınlanan “Milliyet Gavmaları I-II” ile “Millî

⁶⁴⁵ “Kayu Milettensin?”, **Mektep**, No:7, 22 Haziran 1913, s.169–173.

Mektep ve Millî Til I-II” adlı makalelerle fikirlerini en teferruatlı bir biçimde ortaya koymuştur.

Millet ve Milliyet adlı eseri konu ile ilgili sorulara verilen cevaplardan oluşmaktadır. Bu yönü ile Alimcan İbrahimov’un Ang dergisinde gündeme getirdiği sorulara cevap olmak maksadıyla kaleme alındığı izlenimini vermektedir.

Velidî, ilk olarak milliyetin tarihte ve hâlihazırdaki önemi meselesini incelemektedir. Tarihte milletleri aramak yerine kabileler, uruğlar ve kavimlerin incelenmesi gerektiğini çünkü milliyetin bu merhalelerden geçip genişleyerek ortaya çıktığını belirtir. İlk insan topluluklarının ihtiyaç ve menfaat saikiyle bir araya geldiklerini ancak daha sonra oluşan manevi değerler ve bağların bu maddi boyutu aşarak insanları daha sıkı bir şekilde birbirine bağladığını, toplumun ileri safhalarında ortaya çıkan sınıflar arası çatışmaların milliyet bütünlüğünü bozmadığı görüşündedir. Bütün insanlık tarihini şekillendiren milliyet duygusunun esaslarını şöyle ortaya koymaktadır: dil, din, kan, anane ve vatan birliği⁶⁴⁶.

Velidî eserde, milliyetin esaslarını, millî cemiyetin uzuvları olarak tavsif eder, bu uzuvların işleyebilmesi için uygun gıdaya ihtiyaç olduğunu, bunların da ilim, medeniyet, ahlak ve teknik olduğunu belirtir. Velidî’ye göre bunların millete kuvvet verip, milleti dar bir çerçeveden ve gelenek yolundan çıkarmak, vahşet ve başkalarına düşmanlıktan ibaret olan millî taassubu ortadan kaldırıp, medenî ve insanî bir milliyet hasıl etmek gibi fonksiyonları vardır. Bunlar millî esaslarla birleşip insanlıkla milliyet arasında bir denge kurarlar⁶⁴⁷.

Velidî kitabında, mensup olduğu halkın geçmişte ve hâlihazırda milliyet vasfına ne derece sahip olduğu meselesi üzerinde durmuştur. Bunu ortaya koymak için batılı milletlerin tarihi ile bir kıyaslama yapmıştır. Batıda feodalite ve kilise baskısının yıkılıp genel bir edebiyat ve matbuatın ortaya çıkmasından sonra, bilimsel, felsefî ve teknik ilerlemelerle milliyet fikrinin gelişmeye başladığını belirtir. Buna karşılık benzer bir sürecin kendi geçmiş tarihlerinde görülmediğinden ve hâlihazırda da toplumun batının eseri olan

⁶⁴⁶ Cemaleddin Velidî, **Millet ve Milliyet**, Orenburg, Vakıf Matbaası, 1914, s.7–17.

⁶⁴⁷ **A.g.e.**, s.18.

bilim, fikir ve tekniğin nimetlerinden faydalanmakla birlikte kendilerinin bu eserlere yenilerini eklemekten aciz bir durumda olduklarına temas etmektedir. Üstelik halkın bu sürece dâhil olmak yerine kendi klasik müesseseleri ve yapısından memnun bir şekilde hayatını devam ettirmeye çalışmasını eleştirerek, çağın böylesine gerisinde kalmış bir toplumda milliyet fikrinin gelişmesini mümkün görmemiştir. Bununla birlikte içinde bulunduğu ağır şartlara rağmen varlığını devam ettiren bu halkta milliyete istidat olduğu düşüncesindedir. Ancak bu istidadı kuvveden fiile çıkarmak için mevcut cahillik ve şuursuzluktan kurtulmak gerektiğinin savunur.

Tatarlar'ın milliyet tasavvurunun son derece karmaşık ve belirgin bir çerçeveden mahrum olduğunu belirtir. Ona göre, Tatarlar için Han mescidi (Süyünbike minaresi), Kazan şehri ve oradaki ulema, şakirt müderrisler; şehri Bulgar, bazı hanlar, Osmanlı halifesi ve onun etrafındaki vezirler, paşalar, müftüler, kadılar; müderrisler, damollalar⁶⁴⁸, Kışgar, Miçkere, Medine, Mekke, Mısır, Buhara-yı Şerif, İstanbul gibi yerler, fesli Türkler, çalmalı Sartlar, çapanlar, namazlıklar, evliyalar, sufiler, zahidler, Kaf Dağı, Tur Dağı, Uhud ve Arafat Dağları, Hz. Ali, Seyyid Battal Gazi, Osman Paşa ve Şeyh Şamil vesairenin hepsi birlikte milliyet sembolleri niteliğinde idi. Onlar bilinçsizlikleri sebebiyle kendilerinin kıyafetleri, yaşayışı, tarihi ile Araplar'dan, Türkler'den farklı bir Tatar kimliğine sahip olduğuna önem vermemekteydi. Müslüman değer yargıları ile hareket edip dinsizliğe, batılığa, firavunlara, Ebu Cehillere, kiliselere, papazlara, Rus okullarına, resimlere, şapkalara karşı koymakta idi.

Bu tavrın milliyet hissi değil, dünyevî olmayan hak-batıl esasına dayanan bir fikir olduğu kanaatindedir. Velidî Tatar halkının İngiliz, Rus, Alman, Fransız gibi milletlerin varlığından haberdar olmadığı gibi Arap, Fars, Türk ve Tatar'ı da ayrı birer milliyet olarak tasavvur edememesini eleştirmekte idi.

Medeniyet seviyesinde geride olan halkların, kendi millî ruhlarına tercüman olan, millî müziğini, millî şarkılarını, milli dilini sevdiğini ancak Tatar halkının her şeye haklık batıllık nokta-i nazarından bakmasının bu doğal hissi

⁶⁴⁸ Damolla, Kazan Tatarları tarafından, Buhara ve Semerkand gibi Rusya Müslümanların arasında büyük itibarı olan bölgelerde medrese tahsili yapmış din âlimlerine verilen ünvanıdır.

de bozduğu kanaatindedir. Bunlardan ilk ikisi gayri meşru sayılıp, üçüncüsünün ilim ve hikmetin, din ve kutsiyetin tercümanı olmaya yetersiz bayağı bir şey olarak düşünülüyor olmasının da milliyet duygusunun Tatar halkında gelişmediğini gösterdiğini belirtmiştir⁶⁴⁹.

Velidî bu anlayışın bir intibah devrinden sonra milliyet duygusuna dönüşebileceğini, 1880'li yıllarda başlayan usul-i cedit hareketinin ihtiyaç duyulan intibahı başlattığı, milliyetin ortaya çıkması için gerekli genel bilinç düzeyini hazırladığı düşüncesindedir. Ona göre ancak bundan sonra milli hareket başlamış; mektep, dil ve edebiyat işleri Buhara'nın tesirinden kurtularak tekamüle başlamıştır. Velidî 1905-1907 yıllarında dil meselesi ile ilgili tartışmaların ciddi fikirler ortaya koymak suretiyle orta bir yol bulmak amacını aşarak, ifrat ve tefrite kaçtığını tarafların yaklaşımlarından örnekler vererek ortaya koymuştur. Buna göre : “ *Bazıları bütün Türk kavmi için müşterek bir edebî dil gerekli, biz Türküz. Bitsin bu Tatarlık, bırakalım bu sokak dilini dediler. İkinci taraf ise Tercüman'ın dili kendilerinin olsun, Türklük bizim neyimize, biz Tatarız, Tatarca yazarız diyorlardı. Bir taraf Tatarca, Mişerce yazıp İlimski'nin amaçlarına hizmet ediyorsunuz derken, diğer taraf İstanbul'dan sırf Türkçe okuyup dönüyorsunuz, bizi Türk yapmaya çalışıyorsunuz diye amiyane cevap veriyorlardı.*”⁶⁵⁰

Velidî, dil meselesindeki tartışmaların Arapça ve Osmanlıca tesirine rağmen ayrı bir Tatar yazı dilinin gelişmesi ile kendiliğinden hal yoluna girdiğini, Tatarlık Türklük nizasın da çözüldüğünü, çözümün de Tatarlık'ın Türklük'ün bir şubesi olarak kabul edilmesi olduğunu belirtmiştir.

Velidî kitapta Türk kavimleri arasındaki ve münasebetin alacağı şekle dair öngörülerini de açıklamıştır. Ona göre, dünyanın çeşitli taraflarına yayılan, dil ve hayat tarzı bakımından birbirinden çok uzaklaşan Türk kavimlerinin bütünüyle birleşip bir millet olması mümkün değildir. Bununla birlikte kan kardeşliği, din birliği, dil benzerliği ile birbirine bağlanan bu kavimlerin bütünüyle birbirinden ayrılıp, birbirlerini unutması da mümkün değildir. Söz konusu kavimlerin yüksek tabakası arasındaki edebi ve kültürel

⁶⁴⁹ Cemaleddin Velidî, a.g.e. , s.22–28.

⁶⁵⁰ Velidî, a.g.e. , s. 29–30.

münasebetlerin gittikçe kuvvetlenmesini bu düşüncesini destekler bir gelişme olarak sunmuştur.

Belli bir düzeyde devam edecek bu ilişkilere rağmen Tatarlar'ın kendi dilleri, hayatları ve vatanlarının belirlediği çerçevede ayrı bir milliyet olmaya başladıklarını ileri sürmektedir. Tatarlar'ın ayrı bir milliyet olmaya götüren sebepleri de tespit etmeye çalışmıştır. Bunun başlıca sebepleri; Mekteplerde Özbekçe ve Osmanlıca okutamamaları, gazete, dergi ve kitapların da bu dillerde neşredilmemesi, bu halklarla yakın münasebetlerin bulunmaması, şivelerle arasındaki farkın büyük oluşu, münasebetleri yakınlaştırmak için hiç bir doğal vasitanın olmayışıdır. Velidî sıraladığı bu sebeplerden sonra realist bir yaklaşımla söz konusu kavimlerin bir millet oluşturmasının mümkün olmadığı sonucuna ulaşmıştır.

Velidî, Tatar milletinin kimleri içerdiği konusunda “Kavim ve kabilemiz” adlı makalesindeki ifade ettiği düşüncelerinde bir değişiklik olmadığı anlaşılmaktadır. Mişer ve Başkurtlar'ın Tatarlar'dan ayrı bir millet olarak kabul etmenin mümkün olmadığını tekrarlamıştır.

Kırgızlar'ın Tatarlar'la bir millet çatısı altın toplanabileceğine dair kanaatinin dayandığı temelleri bu eserinde dile getirmiştir. Kırgız şivesi⁶⁵¹ ile Tatar şivesi arasındaki fark çok olmasına rağmen bu farkın azaltılıp nihayet yok edilebileceğini savunmaktadır. Tatarlarla Kırgızlar arasındaki yakın münasebetlerin bu sonucu verme ihtimalini kuvvetli görmüştür. Eğer işler doğal mecrasında yürürse Kırgızların Tatarlara bağlanacağı fikrini dile getirmiştir. Ancak bazı Kırgız aydınların Kırgızca'yı müstakil bir lehçe şeklinde geliştirmeye çalışmalarını, küçük çaplı da olsa bir Kırgız matbuatı ve edebiyatının meydana gelmesini bu doğal akışı bozan unsurlar olarak görmüştür. Tatarlık açısından istenmeyen bir durum olarak vasıflandırdığı bu gelişmeye karşı durmaktan da imtina etmiştir.

Velidî, Tatarlık çatısı altına giremeyeceğini düşündüğü Rusya'daki Türk kavimlerinden Özbek, Uygur, Kumuk gibi kavimlerin de birbirine yakınlaşma ihtimali olduğunu, Kafkasya ve Kırım'ın da coğrafi konumları

⁶⁵¹ Velidî Türk lehçelerinden bahsederken “şive” tabirini kullanmayı tercih etmiştir.

itibari ile kendi aralarında birleşmeye müsait olduğunu, siyasi sınırlar mani olmazsa bu bölgelerde Osmanlı Türkçesinin de yerleşebileceğini belirtmiştir⁶⁵².

Velidî, hâkim millet olan Ruslar ile Tatarlar arasındaki münasebeti de değerlendirmiştir. Ona göre, Ruslar'ın kendileri üzerindeki siyasî hâkimiyetinden daha ziyade önemli olan kültür, edebiyat, iktisat gibi alanlarda olan hâkimiyetlerdir. Mevcut hâkimiyetin gelecekte de devam edeceğini göz önünde bulundurarak bu durum altında Tatarlar'ın ezilmemesi gerektiğini savunur. Bunun için de iki şeyin çok önemli olduğunu belirtir. Bunlardan birincisi kendi milliyetlerini muhafaza etmektir. Milliyetin muhafazası da millî esasları zamana uygun şekilde muhafaza etmekle mümkündür. Millî edebiyat, millî sanat, millî mektep olmadan milliyetin gerektiği gibi muhafazasının mümkün olmayacağını ifade eder. İkincisi ise Rusya'da eşit, hür bir vatandaş olmaktır ki Rus mektepleri ve Rus edebiyatından bu yolda beslenmek gereklidir.

Velidî, mahkûm millet olarak benimsemeleri gereken sloganın "Tatarlık ve Rusya vatandaşlığı" olduğunu savunmuştur. Ancak bu sloganın hayata geçirilmesinin büyük zorluklarla karşılaşacağını da bilincindedir. Rus hükümetinin eğitim-öğretim işlerinde, gayri Ruslar için açılan okullarda programı vatandaşlık ve milliyet esasına göre düzenlemesi durumunda meselenin büyük ölçüde ortadan kalkacağını ileri sürmektedir. Buna rağmen böyle bir gelişmenin önünde ciddi engeller görmekteydi. Rus milliyetine dayanan Rus devletinin kendi bütünlüğü, maddi ve manevi kuvvetinin devamı bakımından bu konuda adımlar atmaya istemeyeceğini tahmin etmekteydi. Meselenin çözümünde hürriyet taraftarı Ruslar'dan çok katkı beklemenin de mümkün olmadığını, onların devletin menfaatini halkın menfaati gibi gördüklerini, bu sebeple onlara Tatarlar'ın millî isteklerinin olduğu gibi görünmeyeceğini, Tatarlar'ı milliyetten ziyade halk gibi görececeklerini, bu sebeplerle Tatarlar'ın millî taleplerinin onlar nazarında önem kazanmayacağını belirtmiştir. Ona göre bu durumda yapılması gereken,

⁶⁵² Velidî, a.g.e. , s. 33–35.

Rusya kanunlarının müsaade ettiği ölçüde millî, içtimaî ve kültürel teşebbüslere başlayarak, kendi imkânları ile terakki yolunu bulmaktır⁶⁵³.

Velidî, Tatar toplumunun terakkisinin halkı umumî intibaha, ilme, fikre, teknik ve sanata, kültüre sevk etmekle, köylerdeki mekteplerde Rusça sınıfları çoğaltmakla, usul-i cedit mekteplerinin sayısını artırıp, mümkün olduğu kadar iyileştirmekle, Rus okullarının her türlüşüne kitleler halinde girmekle, cemiyet-i hayriye, terakkiyun-ı İslam ve neşr-i maarif cemiyetlerini artırmakla, medreselere yeni bilimler ve yeni ruh vermekle, dil ve imlayı düzeltmekle, edebiyatı ve matbuatı halka hizmet amacıyla geliştirmekle, avam tabakasını taassup ve cehaletten kurtarmakla mümkün olacağını ifade etmiştir. O, Tatar milletinin yaşamaya çalıştığını, bu milletin içinde söz konusu hareketleri doğuracak potansiyel olduğunu belirtmiş, onların bilimsel ve kültürel kuvvete sahip olmamalarına rağmen atalete düşmeden mücadeleye devam etmelerini, bu özelliklerinin en büyük göstergesi olarak kabul etmiştir⁶⁵⁴.

Velidî, kitabının sonunda Milliyetin gerekli olup olmadığı sorusuna cevap aramıştır. Milliyetin sosyal bir zorunluluk olduğunu, sosyal hayatın gayesi olmamakla birlikte onun önemli bir basamağı olduğunu, Tatarlar'ın henüz bu basamağa tam olarak çıkmadıkları için mücadeleye devam etmeleri gerektiği düşüncelerini dile getirmiştir⁶⁵⁵.

Cemaleddin Velidî, "Milliyet Gavgaları" adıyla makaleler neşretmeye sevk eden, Aliye Medresesinde okuyan Kazak öğrencilerin Tatar muallimlerden Kazak çocuklarını Kazak lehçesi ile eğitmelerini istemeleridir⁶⁵⁶. O, bu vesileyle Tatarlar ile Kazaklar, Başkurtlar ve Mişerler'in milliyet bakımından münasebetlerini yeniden ele alma ihtiyacı hissetmiştir.

Velidî Kazaklar'ın ayrı bir milliyet olma yoluna girdiklerini, kendi şivelerinde gazetelerin neşredilmesi ve Kazakça ders kitaplarının yazılması ile artık bu durumun belirginleşmeye başladığını belirtmiştir. Velidî, Tatar muallimlerinin ilköğretim derecesinde verdikleri eğitimin, eğer hedef

⁶⁵³ Velidî, **a.g.e.** , s.37.

⁶⁵⁴ **A.g.e.** , s.41-42.

⁶⁵⁵ **A.g.e.** , s.50.

⁶⁵⁶ Velidî,"Milliyet Gavgaları-I", **Vakit**, No: 1964, 19 Ocak 1916, s.1.

Kazaklar'ı Tatarlaştırmak ise, yetersiz olduğu belirtirken bunun sebeplerinin de ortaya koyar. Buna göre, çocuk ilk öğretim çağında (7–14) yaşları arasında doğup büyüdüğü muhitin ve ailesinin etkisi altındadır. Bu durumda Velidî şivelerin birleşmesini sağlayan üç amil tespit etmektedir. Bunlar, orta dereceli okullar, matbuat ve edebiyat ile şehir hayatıdır. Velidî şehir hayatının birleştirici rolüne Orenburg'u örnek verir. Burada Başkurtlar, Mişerler ve Kazaklar bulunmasına rağmen Tatarca konuşulmaktaydı⁶⁵⁷.

Velidî bir milletin diğerine, bir dilin diğer bir dile tabi olmasının ancak medeniyetin gücü sayesinde mümkün olacağı görüşündedir. Çağatay ve Osmanlı şivelerinin tesiri ile edebi bir dile sahip olan Tatarlar'ın bu medenî güç sayesinde Kazaklara uzun zaman muallimlik yapmasına rağmen, onları Tatarlaştırma gibi gizli bir düşünce içine girmediklerini ileri sürer. Kazakları Tatarlaştırmak için onları Tatar âlemi içine dağıtmak gerektiğini, ancak bunun için gerekli güce sahip olmadıkları tespitini yapmıştır. Bunun yanı sıra sosyal hayattaki farklılıklar ve Kazaklar'la münasebetlerin yoğun olmaması engelleyici unsurlardandır⁶⁵⁸.

Velidî'nin daha ayrıntılı olarak izah etmek istediği meselelerden biri de Başkurt ve Mişerler'in Tatarlıkla münasebetidir. Mişer ve Başkurtlar'ın Tatarlar'la ortak yönleri üzerinde durur. Tatarlar'la Başkurt ve Mişerler'in birbirileri ile iç içe aynı hayat şartları altında ve birbirleri ile yakın münasebet halinde yaşadıklarına dikkat çeker. Ona göre Başkurt ve Mişerler'in büyük bir kısmı sadece isim olarak böyle anılmaktadır. Gerçekte onların sayısı çok azdır. Bu halkların birbirinden ayrılamayacak derecede kaynaştığını, 1897 yılında yapılan nüfus sayımının da bunu doğruladığını, verdiği rakamlarla ortaya koymuştur. Örneğin Mişerler'in kalabalık olarak buldukları Simbirsk Vilayetinde, toplam 133.977 Tatar yaşarken, vilayetteki Mişerler'in nüfusunun sadece 5 kişi olduğu belirtilmiştir. Saratov, Tombov, Ryazan, Penza vilayetlerinde de durum aynıdır. Bütün bu verilerle Velidî, Mişerler'in

⁶⁵⁷ Velidî, **a.g.m.** , s.1–2.

⁶⁵⁸ Velidî, "Milliyet Gavgaları-II" , **Vakit**, No: 1065, 20 Ocak 1916, s.1–2.

kendilerini Tatar olarak gösterdiklerini, hükümetin de onları böyle tanıdığı yorumunu yapmıştır⁶⁵⁹.

“Millî Mektep ve Millî Dil I-II” adlı makaleleri de Kazan’da Tatar kızları için lise açılmasının matbuattaki yansımalarına dair değerlendirmeler niteliğindedir. Velidî, kız lisesi açılmasının çok büyük sevinçle karşılanmasını Tatarlar’ın millî hayatındaki zayıflığın bir tezahürü olarak değerlendirmiştir. Bu zayıflığın sebeplerini de şöyle sıralamıştır: “ 15-20 yıl önce hükümet bizim talim meselemize bakışı bizi bir millet olarak tanımama esasına bina kılınmış idi. Hükümet bu yaklaşımında bir bakıma haklıydı. Çünkü bizde bir millî hareket ve millî emel yoktu. Milliyetin birinci rengi olan dilimize ehemmiyet verilmemekte, mekteplerimizde Türkîce kitaplar ile birlikte Arapça ve Farsça da okutulmakta, medreselerimizde eğitim Arapça yürütülmekte idi.”

Velidî hükümetin bahis konusu yaklaşımının üstüne Ruslaştırma politikasının eklenmesi ile hükümetin başta dinî ve millî politikaları olmak üzere her türlü uygulamasına karşı Tatarlar’ın büyük bir şüphe ile bakmalarına sebep olduğunu, İlimski ve diğer misyonerlerin Tatar toplumunun bu kendi içine kapanma tavrı ile inkıza uğramalarını beklerken planlarını usul-i cedide hareketinin bozduğunu ileri sürer. Velidî’ye göre usul-i cedidenin ifadesi şudur: “Tatar ve Müslüman olarak dünyada yaşamak istiyoruz.”⁶⁶⁰

Velidî, devam eden I. Dünya Savaşı sebebiyle kendi milletleri adına arzu ettikleri ilerlemenin meydana çıkmadığını, ancak savaş sonrasında Rusya’nın vatandaşı statüsüyle istedikleri haklara sahip bir millet olarak yaşayacaklarına olan ümidini dile getirmiştir⁶⁶¹.

İ. Ayaz İshakî’nin Milli Kimlik Anlayışı

Ayaz İshakî ilk edebî eserlerinde Bulgarıcı idi. “İki yüz yıldan sonra inkıraz adlı eserini bu fikir ile yazmıştır⁶⁶². Sosyalist Devrimcilerin Tatar grubu

⁶⁵⁹ Velidî , “Milliyet Gavgaları-I” , **Vakit**, No:1064, 19 Ocak, s.1.

⁶⁶⁰ Velidî , “Millî Mektep ve Millî Til-I”, **Vakit**, 9 Kasım 1916, No: 2125, s. 3.

⁶⁶¹ Velidî , “Millî Mektep ve Millî Til-II” , **Vakit**, 11 Kasım 1916, No: 2125, s.3.

⁶⁶² Abdülaziz Ubeydullin, **Milletçiliknin Bazı Esasları**, Kazan, Kitap Neşriyatı Şirketi Asır, 1918, s.4.

olan Tançılar grubunun liderliğini yaptığı dönemde yazı dilinde Tatarca'dan yana tavır koyması ile Tatar kimliğine yönelmiş, siyasette ise sosyalist devrimci prensiplere bağlı kalmıştır. 1913 yılından itibaren fikirlerinde belirgin değişiklik söz konusudur. Sosyalist devrimcilikten milliyetçiliğe yönelmiştir. O, bu dönemde benimsediği milliyetçilik fikrinin esaslarını “Elgere hem Hazır (Geçmiş ve Günümüz)” adlı makalelerinde ortaya koymuştur⁶⁶³.

İshakî meseleye Türk kavimlerinin birbirinden giderek farklı hale gelişinin sosyo-psikolojik sebeplerini ele alarak girmiştir. Türkler'in dünyanın çeşitli bölgelerine yayılmalarından sonra buldukları yere ve kavimlere uymaya başladıklarını, bunun da Türk kavimleri arasındaki farklılıkları artırdığını ileri sürmektedir. Arap ve Farslar'a yakın bölgelerde bulunan Türkler'in onların çok büyük etkisi altına girip, kendi kardeşlerini tanımaz hale geldiklerinden yakınıdır. Ona göre yalnız İdil boyundaki Türkler bu uyum ve kaynaşma belasından kurtulmuştur. Kendilerine kültür ve medeniyet bakımından üstünlük kuracak bir millet olmadığından millî ve kavmî özelliklerini diğer Türk kavimlerine göre daha sağlam bir şekilde muhafaza etmişlerdir. İshakî, bu yönleri ile Tatarlar'ın bütün Türk akvamı arasında Türk ruhunun muhafızı olarak tanındıkları kanaatindedir. Bu özelliğin aynı zamanda Tatarlar için ağır bir yük teşkil ettiğini, artık önlerinde Türklük ruhunu muhafaza ederek Avrupa medeniyeti ile aşılacak gibi ağır bir sorumluluğun bulunduğunu belirtmiştir.

İshakî, Avrupa medeniyetinin teknik, ekonomik, siyasî, kültürel tesirleri hakkında umum Türk kavimleri adına değerlendirme yapmak için bilgi ve gücünün iktifa etmeyeceğini, Ancak İdil boyu Türkleri adına yorum yapabileceğini belirterek, onların Avrupa medeniyetine teslim olmayacak vasıflara sahip olduğuna dair güçlü kanaatini dile getirmiştir⁶⁶⁴.

İshakî Tatarlar'ın geçmiş tarihinden çıkardığı bu sonucun söz konusu dönemdeki işaretlerinin neler olduğunu açıklamaya gayret etmiş, Tatarlar adına geleceğe dair iyimser yaklaşımının somut gerekçelere dayandığını

⁶⁶³ Zefir Remiyev, Fatima İbrahimova, **Gayaz İshakî**, c. 6, Kazan, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, 2005, s.208–220.

⁶⁶⁴ Ayaz İshakî, “Elgere hem Hezer”, **a.g.e.**, s.210-211.

ispat etmeye çalışmıştır. Bunun için 19. yüzyılın ortalarında Tatar toplumunun içinde bulunduğu durum ile 20. asır başındaki durumunu kıyaslamıştır. Ona göre Tatar toplumu o dönemde, fiziki şartları ve öğretimi bakımından son derece geri kalan medreseleri, halkın gözünde itibarı gerileyen din âlimleri ve *mollaları*, ticari faaliyetleri oldukça daralan Tatar zenginleri, Rus kültürünün ağır tesiri altında kalıp kendi halkından uzaklaşan asilzadeleri, çağın çok gerisinde kalmış tekniklerle hayvancılık ve tarımla meşgul olan kırsal ahalisi ile bir çöküntü manzarası arz etmekte idi⁶⁶⁵.

İshakî geçmişteki bu olumsuz tabloya karşılık olarak, 20. asır başında Tatar toplumundaki olumlu gelişmelerden örnekler vermiştir. Artık mektep ve medreselerde halka hizmet için çırpınan muallim ve muallimeler boy göstermeye başlamıştır. Tatar zenginleri iktisadî hayata daha fazla iştirak edip şirketler kurmaktadır. Asilzadeler ve aydınlar halkla aralarındaki uçurumu aşmış, Tatar edebiyatına ve tiyatrosuna ilgi göstermişlerdir. Onlar da bu kültür hareketine katılmaktadırlar⁶⁶⁶. İshakî göre bu değişim Tatar toplum hayatının sağlıklı bir sürece girişinin müjdecisidir.

İshakî, Tatarlar'ın Türk kavimlerinden biri olduğunu kabul etmekle birlikte ayrı bir milliyet olarak geliştikleri düşüncesini şu sözlerle ortaya koymuştur: *“Elli yıl evvel isimleri bile işitilmeyen cemiyetlerimizin, edebiyatımızın, matbuatımızın, tiyatromuzun, müziğimizin, kadın hakları hareketimizin bir halk, bir millet olarak yaşama yolundaki hizmetleri azımsanamaz.*

Bugün bütün şehirlerimizde, büyük köylerimizde, Müslüman halkın az çok toplu olarak bulunduğu yerlerin hepsinde çeşitli amaçlarla kurulmuş cemiyetlerimiz vardır. İster cemiyet-i hayriye olsun, ister musikişinasların çevresi olsun, ister edebiyatseverler cemiyeti olsun hepsi de bize hizmet ediyor. Hepsi geliştirmekte olan milliyet, kavmiyet temelini sağlamlaştırıyorlar. Eskiden atalarımızın gittikleri yerlerde, Müslüman kardeşleri toplanmaya başladığında mescit yaptırımları gibi şimdiki büyüklerimiz de cemiyetler kuruyorlar. Çocukların eğitimini cemiyetlere yüklüyorlar. Bunların bünyesinde

⁶⁶⁵ İshakî, “Elgere hem Hezer”, **a.g.e.**, s.213–214.

⁶⁶⁶ İshakî, “Elgere hem Hezer”, **a.g.e.**, s.214–215.

*yüzü güldürecek, milli duyguları yükseltecek mektepler tesis ediyorlar. Kütüphaneler açıyorlar. Bu cemiyetler halkımıza bir araya gelip, konuşup danışıp, faaliyet göstermeyi öğretiyorlar. Halkı kültürel faaliyetlere alıştıyorlar. Gelecek için halk hadimleri hazırlıyorlar. Rusya'nın farklı bölgelerinde aynı anda meydana çıkan, hiçbir yerden talimat almadan, kendiliğinden gelişip, bir ulu yola doğru giden bu cemiyetler bizim kültürel gelişmemizin neticesi, içimizde muhafaza ettiğimiz bitmek tükenmek bilmeyen millî kuvvetimizin meyveleridir.*⁶⁶⁷

İshakî'nin yeni nesle milli bilincin aşılmasına yönelik tavsiyeleri de "Tatarları" ayrı bir milliyet olarak gördüğünün göstergesidir. İshakî çocuklarda milli bilincin yerleşmesi için öncelikle annelerin çocukları ile Tatarca konuşmalarını tavsiye etmektedir. Anne babaların çocuklara Tatar halk hikâyelerini anlatmalarının, halk şarklarını icra etmelerinin de bu amaca hizmet edecek önemli yöntemler olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca o, anne babalara çocukları dini bayramlarda sevindirip; onların gönlünde bayram sevincinin yer etmesini sağlamaları, çocuğun yanında dini hafife alır tarzda hiçbir söz söylememeleri, geziye çıktıklarında onlara Tatar evladı ve Müslüman olduklarını hatırlatmaları, büyük bayramlarda çocukları bir araya toplayıp, onlar için millî yemekler hazırlamaları, millî oyunları oynatmaları, millî müziği öğretmeleri tavsiyelerinde bulunmuştur⁶⁶⁸.

Mekteplerin temel vazifesinin şuurulu, tahsilli Tatarlar yetiştirmek olduğunu belirtmesi, Rusya'nın çeşitli vilayetlerine yayılmış Tatar ve Mişerler'in Kazan şivesi esas olmak üzere bir dil ve bir şive etrafında birleştirmede de mektep ve muallimlere önemli sorumluluk düştüğünü açıklaması, onun milli kimlik bakımından Tatarlık'ı öne çıkardığını ortaya koymaktadır⁶⁶⁹.

⁶⁶⁷ İshakî, "Elgere hem Hazır", **a.g.e.**, s.215–216.

⁶⁶⁸ İshakî, "Gazitelerden", **a.g.e.**, s.229.

⁶⁶⁹ İshakî, "Muallim ve Muallimelerimizin Bugünkü Vaziaları Nerse", **a.g.e.**, s. 231.

J. Kadimciler'in Milli Kimlik Anlayışı

Tatar aydınları arasında matbuat vasıtasıyla milliyet meselesi bağlamında tartışılan Tatar, Türk, Rusya Müslümanları, Şimal Türkleri gibi kavramalar hakkında kadimciler de görüşlerini ortaya koymuşlardır. Bu husus Din ve Maişet dergisinde çeşitli vesilelerle ele alınmıştır.

Kadimcilere göre millet bir dine mensup olan insanlardır. Dolayısıyla İslam dinine mensup olan Müslümanlar bir milleti teşkil etmektedir⁶⁷⁰. Her ne kadar kadimciler Tatar, Tataristan gibi tabirleri kullanmışlarsa da bunu millet adı olarak değil, kavmiyeti belirtmek amacı ile kullanmışlardır. Millet adı olarak uygun gördükleri isimlendirme millet-i islamiyedir⁶⁷¹. Millet'in Rusça'daki "natsia" kelimesinin karşılığı olmadığını belirterek, milliyetçilerin bu anlamda kullanmasını da bir Avrupa özentisi olarak görmüşlerdir⁶⁷². Onlara göre, İslamiyetten başka milliyet ve müslümanlardan başka millet yoktur. Çünkü İslamiyet'te Arap, Türk, Başkurt, Tatar, Kırgız arasında fark yoktur. Millet kavramının "natsia" olarak kullanılması durumunda Müslümanları bir araya toplayan bağın kopmasına sebep olabileceğini düşünerek bu anlamda kullanılmasına karşı durmuşlardır⁶⁷³.

Kadimcilere göre milliyetçilik, İslam dinine mensup olan Tatarlar'ı İslam milletinin bir parçası olduğu için sevmek, millete hizmeti İslam dinine hizmet olarak görmektir. Hangi dinden olduğuna dikkat etmeden sırf nesil yönünden Tatarlığa sahip çıkmanın ise kendi benimsedikleri millete hizmet anlayışına hiç uymayan bir milliyetçilik şekli olduğunu ileri sürmüşlerdir⁶⁷⁴.

Kadimciler millî bayram, millî edebiyat, millî şiir, millî tiyatro, milli giyim gibi ifadelerle kastedilenin örfî, geleneksel ve kavmî unsurlar olduğunu; dolayısıyla millî olarak adlandırılmaması gerektiğini savunmuşlardır⁶⁷⁵.

⁶⁷⁰ "Halk ve Baylık", **Dünya ve Maişet**, No:13, 1907, s.198.

⁶⁷¹ "Hürmetli Ukuyucularımızga", **Dünya ve Maişet**, No:1, 1906, s.9, "Büyük Mesele", **Din ve Maişet**, No:16, 1907, s.256-257, Ş. Abizgildin, "Ahval-i Zamanga Bir Nazar", **Din ve Maişet**, No:38, 1907, s.607-608, Hatem bin Kudbeddin, "Hizmet-i Milliye Neden İbare", **Din ve Maişet**, No:15, s.233-234.

⁶⁷² "Millî Ne Lugat", **Din ve Maişet**, No: 32, 1910, s.503-504.

⁶⁷³ "Karşımızdağı Mühim Mesele Münasebetiyle", No: 20, **Din ve Maişet**, 1914, s.317-318.

⁶⁷⁴ "Millet Muhabbetinin Alamenti", **Din ve Maişet**, No: 20, 1916, s.238.

⁶⁷⁵ "Millî ve Resim", **Din ve Maişet**, No: 29, 1910, s.457, "Millî Ne Lugat", **Din ve Maişet**, No:32, 1910, s.503-504.

Netice İtibariyle Tatar aydınları mensup oldukları milletin hangi adla anılması gerektiği konusunda bir uzlaşmaya varamamışlardır. Tatar, Türk, Bulgar Türkü, Şimal Türkleri, Rusya Müslümanları gibi adlandırmaları farklı kapsamlarla savunmuşlardır. Ancak bu tartışmalara katılan aydınların ortak noktası isimlendirme ne olursa olsun söz konusu halkın diğer Türk kavimlerinden bazı farklı hususiyetler kazanmaya başladıklarını kabul etmeleridir. Bu durumun gelecekte nasıl şekilleneceği sorusuna verilen cevaplarda anlaşmazlıklar ortaya çıkmaktadır. Rızaeddin Fahreddin Rusya Hâkimiyetindeki bütün Türk kavimlerinin bir millet çatısı altında toplanabileceği düşüncesindedir. Cemaleddin Velidî Tatarlar'a Başkurt ve Mişerler'in de katılımıyla tam bir milliyetin teşekkül edeceğini savunur. Kazak ve Kırgızlar'ın da ayrı bir milliyet olma yolunda ilerlediği ancak Tatarlar'la birleşmelerinin de ihtimal dışı olmadığı kanaatindedir. Atullah Bayezidov Tatar milliyetinin teşekkül ettiğini savunmuştur. Alimcan İbrahimov da Tatarlar'ın farklı bir milliyet olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünenlerdendir. Aziz Ubeydullin de Kırım, Kazan, Astrahan ve Sibiry'a'daki Türk kavimlerinin bir milliyetin kapsamına dâhil olabileceği görüşünü dile getirmiştir. Ayaz İshakî, edebiyatı, tarihi, folkloru ve kültürü ile Tatar milliyetinin mevcut olduğu görüşünü dile getirmiştir. Ancak söz konusu aydınların hiçbiri Türk kavimleri arasındaki kültürel ve tarihi yakınlığın dışına taşan siyasi birlik hedefini de içeren bir tanımlama geliştirmemiştir. panislamizm tanımına en uygun millet anlayışı kadimcilerin ortaya koyduğu millet-i islamiye anlayışıdır. Pantürkizm şeklindeki bir tanımlama da Tatar aydınları tarafından Çuvaşlar ve Kreşinler çok dikkate alınmadıkları için eksik kalacaktır. Bu durumda Rus resmi makamlarını oldukça tedirgin eden panislamizm ve pantürkizm kavramları ile bu kavramlar içinde değerlendiren faaliyet ve olayların neler olduğu ortaya konulmalıdır.

II. ÇARLIK HÜKÜMETİNİN PANİSLAMİZM TANIMLAMASI VE BELİRLEDİĞİ TEDBİRLER

Panislamizm ve pantürkizm cereyanlarının Rus resmi makamları tarafından Rusya'nın bütünlüğünü tehdit eden akımlar olarak algılanmaya

başlanması Stolipin'in 1906 Temmuzunda Rusya Başbakanı olmasıyla başlayan politika değişikliğinin bir sonucudur. Stolipin'in Rusya'nın siyasi hayatında İslam faktörü hakkındaki fikirleri 1903-1906 yılları arasında İdil boyu Vilayetlerinden biri olan Saratov'da Gubernatör olarak bulunduğu sırada büyük oranda şekillenmiştir. Rusya Müslümanlarının kültürel uyanışı ve Rusya'daki siyasî hayata dâhil olma gayretlerini panislamist ve pantürkist düşüncelerin tezahürü olarak görmesinde bir başka önemli etken 1908-1911 yılları arasında İçişleri Bakanlığı Yabancı Dinler Din İşleri Bölüm Müdürlüğünü yürüten yakın çalışma arkadaşı A.N. Haruzin'dir. O, Rusya'da meşhur bir etnolog ve antropolog olarak, daha 1889 yılında Orta Asya'daki siyasî ve dinî durumu analiz ederek, bölgede İslam'ın ve Tatar etkisinin arttığı düşüncesiyle, İmparatorluk yöneticilerine Rusya Devletinin esaslarına düşman olarak nitelediği bu yönelişe izin vermemelerini tavsiye etmiştir. Dolayısıyla Stolipin'in Müslüman faktörünün imparatorluğun siyasi hayatına etkisi konusundaki menfi tutumunda Haruzin etkili olmuştur⁶⁷⁶.

Stolipin 1909 yılında "Kutsal Sinod"a yazdığı mektubunda Rus tahtı için "İslam tehlikesinin" çok büyük bir tehdit olduğu yönündeki güçlü kanaatini ve onunla mücadele etmenin zorunlu olduğunu dile getirmiştir⁶⁷⁷. Aynı yıl Kazan, Vyatka, Ufa, Orenburg, Samara, Saratov, Simbirsk, Taşkent gibi etnografik bakımından panislamist faaliyetlerin taban bulma imkânı olan yerlerde konunun araştırılmasına karar verilmesi⁶⁷⁸ söz konusu mücadelenin başladığını göstermektedir.

İdil boyundaki vilayetlere ağırlık vererek hazırlanan raporlar hem panislamizmin Rus makamlarınca nasıl anlaşıldığı hem de panislamist olarak gördükleri kişi ve kurumların kimler olduğunu ortaya koymaktadır. Kazan Vilayeti için hazırlanan rapor bunun örneklerinden biridir. Raporla, panislamizm düşüncesinin Türkiye'den Rusya'ya taşındığı ve Rusya Müslümanları arasında giderek yayıldığı tespiti yapıldıktan sonra panislamizmin tanımı ve hedefleri üzerinde durulmuştur. Buna göre: "*Bu*

⁶⁷⁶ D.Yu. Arapov, *Sistema...*, s. 198.

⁶⁷⁷ Arapov, *A.g.e.*, s. 196.

⁶⁷⁸ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, **F.199, Op.1, D.675, L.50.**

idealin taraftarlarının hedefi bütün Müslümanları birleştirmek ve tek bir Müslüman devleti kurmaktır. Rusya panislamistleri planlarının gerçekleştirmek için belirledikleri taktiği şu şekilde tasvir etmektedirler: Rusya Müslümanları ve Tatarları'nın millî hislerini uyandırmak, otonomi ve milli okul kazanmak, bu şekilde kendi milli çevresini, yani milli kültürü oluşturmak, Rus tesirine ve hükümetin Ruslaştırma faaliyetlerine çok tantana çıkarmadan karşı koymaktır. İleride Türk Cumhuriyeti kurmaya kadar gidecek olan Türkistan ve Kafkasya ile ittifak kurmak. Rusya Müslümanlarının hayalleri böyledir. Onlar bunu açıkça ilan etmiyorlar, ancak böyle bir düşünce onların her birinin ruhunun derinliklerinde yatmaktadır. Bu konuda ikna olmak için Müslüman sosyal hayatında panislamizm ile sıkı bağlı olarak ortaya çıkan her gelişmeyi takip etmek ve bununun temel sebebinin belirleyebilmek zorunludur. Gerçekte, panislamizm bu derece ciddi konuşulacak bir anlam taşımıyordu. Ancak son yıllarda bu akım büyük bir adım attı. Çünkü taraftarları Tatar halk kütlesinin dine bağlılıkları üzerine oynayarak onların cehaletinden istifade etmeye çalışıyorlar. Mesela, Müslümanlar arasında her üç Duma seçimi onların tavsiyeleri doğrultusunda yürütüldü ve Müslüman seçmen onların gösterdiği adaya oy verdi. Müslümanların iç hayatı ile ilgili işlerde panislamistler daha büyük enerji ile çalışıyorlar. Her yerde onlar sözlü propaganda yapmaya çalışıyorlar. Bununla yetinmeyip Müslüman sosyal hayatının ana noktalarına hâkim olmaya çalışıyorlar. Bu çerçevede dikkatlerini medreseye yoğunlaştırmaktadırlar. Bu sahada onların zengin Tatarlar ile bağlantı kurmaları gereklidir. Çünkü zenginler onlar için maddi bakımdan önemlidir. Onların panislamistler açısından ikinci önemi de onları kendi amaçlarını gerçekleştirmede bir silah gibi kullanmalarındır. Sıklıkla etkili bir müslüman zengin herhangi bir medresenin hamisi oluyor. Durum böyle olunca, sadece bu zenginin güvenini kazanmak, hamisi olduğu medreseyi kontrol altına almaya yeterli olmaktadır. Panislamistler de böyle yapıyor. Bu üslup onlar için kârlıdır. Çünkü onun sayesinde medreseyi istedikleri gibi yönetme imkânı açılıyor onlara. Panislamistler, bu şekilde medreseye hâkim olup, panislamizm ruhunda hazırlanmış program ve nizamı buraya yerleştirmeye başlıyorlar. Eski Arapça ders kitapları yeni Türk-Tatar kitapları

*ile değiştiriliyor. Eski halfelerin yerini de muallimler almıştır ki bunlar anlaşılacağı üzere panislamizm taraftarlarıdır. Tek kelime ile bütün bunlar gelecek neslin panislamist bir ruhla yetişmesi için yapılmaktadır.*⁶⁷⁹

Rapor'da bu genel çerçeve çizildikten sonra panislamizm faaliyetini yürüten kurum ve şahıslar ele alınmaktadır. Muhammediye, Apanay ve Amirhan medreseleri bu türden eğitim kurumları olarak sıralanmaktadır. Bu medreselerde öğretimin faaliyetlerinin Tatarca yürütülmesi, Muallimlerin programla sınırlı kalmayıp, siyasî konular da dâhil olmak üzere değişik konuları ele almaları, Rus sansüründen geçmemiş yurtdışında basılmış yayınları kullanmaları da panislamist faaliyetin unsurları olarak gösterilmiştir.

Söz konusu medreselerde panislamist olarak tanınan kişiler olarak şunlar zikredilmektedir: Muhammediye Medresesi'nden Ahmetcan Mustafin, Şehri Şeref, Fatih Sabirov; Amirhan Medresesi'nden Zarif Emirhan, Keşşaf Tercümanî; Apanay Medresesinden Abdullah Amirhan ve Kasım Selahaddinov. Onlara bu faaliyetlerinde yardımcı olan Tatar zenginlerin ise Bedreddin Apanay, Sadık Alkayev ve Süleyman Aytov olduğu ileri sürülmektedir⁶⁸⁰. Söz konusu kişiler tespit edilmekle kalmamış, sürgün ve muallimlikten men gibi çeşitli cezalara çarptırılmışlardır⁶⁸¹.

Kazan vilayetine ait konu ile ilgili bir başka raporda, panislamizm Avrupa'nın doğu üzerindeki politik ve ekonomik faaliyetlerine karşı mücadele için bütün Müslümanları birleştirmek şeklinde tanımlanarak daha geniş bir anlam kazandırılmıştır. Bunun günlük siyasete yansımalarının İran ve Osmanlı Devleti gibi İslam ülkelerinde meşruti yönetime geçisin temin edilmesine yönelik çabalar olduğu belirtilmektedir. Raporda, Rusya'daki pansilamistlerin de İran ve Osmanlı Devletindekinden farksız olduğu, onlar için halihazırdaki en önemli şeyin Rus hükümetinden kurtulmak olduğu, meşrutiyet düşüncelerinin propagandasını Müslümanlar arasında rahatça yürütmek için Kadetlerle işbirliği yaptıkları ileri sürülmektedir. Panislamist hareketin önemli

⁶⁷⁹ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199, Op.1, D.675, L.11–11 ob.

⁶⁸⁰ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199, Op.1, D.675, L.12.

⁶⁸¹ Sadri Maksudî, "Rusya Müslümanları Arasında Panislamizm Fikrinin Yukluğu Hakkında Gosudarstvenniy Duma Minberinden Süylengen Nutuk", **Vakit Gazetesinin 955. sayısına ilave**, Orenburg, 1912. , s.2.

stratejilerinden birinin Müslümanlar arasında hükümete karşı nefret uyandırmak olduğu, bu amaçla panislamistlerin Rus hükümetinin Ruslaştırma politikası takip ettiği, Müslümanlar'ın eğitim ihtiyaçları için kuruluş harcamazken Müslümanlarla Ruslar'ı aynı yükümlülüklerle tabi tutmak istediği propagandasını yaptıkları savunulmaktadır⁶⁸².

Orenburg vilayeti ile ilgili raporda, buradaki halkın kültür seviyesinin düşük olması sebebi ile onlar arasında panislamizm hareketinin lideri olabilecek şahısların az olduğu, bu sebeple Orenbug'un İdil boyundaki diğer şehirlerle karşılaştırıldığı takdirde panislamizmin merkezi olarak tanımlanamayacağı kanaati ortaya koyulmuştur. Bu vilayette etkili panislamist kişiler olarak Fatih Kerimi ve Burhan Şeref zikredilmiştir⁶⁸³. Orenburg'la ilgili bir başka belgede buradaki öğretim kurumlarından Hüseyniye Medresesi'nin panislamist kadroları yetiştirdiği ileri sürülmektedir⁶⁸⁴.

Ufa ile ilgili raporda ise Aliye Medresesinin panislamizmin merkezi olduğu, Mirza S.Canturin'in Ufa'nın en önde gelen panislamistlerinden olduğu, aynı zamanda Aliye medresesinin müdür olan Canturin'in evinde toplanan panislamistlerin millî ve diğer meseleleri tartıştıkları bilgileri yer almaktadır. Canturin'in yanı sıra Ufa'daki belli başlı panislamistler arasında Malumat dergisinin redaktörü Muhammedov, Ziyaeddin Kemalî, Zakir Kadirov'un isimleri zikredilmektedir⁶⁸⁵. Ufa'daki hayır cemiyetlerinin de panislamistlerin kontrolünde olduğu belirtilmiş, bu cemiyetlerin başlıca faaliyetlerinin gayri Ruslar'ın İslamlaştırılması olduğu ve onların faaliyetleri ile yer yer İslama geçişlerin gözlendiği belirtilmiştir⁶⁸⁶.

Neşriyat şirketleri matbaalar ve kitabevlerinin İdil-Ural'da başlayan etkin faaliyetlerinin Sibiryâ, Türkistan ve Kafkasya'da yayılması, millî menfaatlerinin takipçisi olan bu tür şirketlerin özellikle gayri Rus ahali arasında propaganda yayınlarının dağıtılmasında Panislamistlerin elinde iyi birer silah olarak hizmet görmesi ihtimali olduğu düşüncesi çarlık

⁶⁸² Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199, Op.1, D.675, L.48 ob. – 49.

⁶⁸³ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199, Op.1, D.771, L.129 ob.

⁶⁸⁴ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199, Op.1, D.711, L.8

⁶⁸⁵ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199, Op.1, D.675, L.180–180 ob.

⁶⁸⁶ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199, Op.1, D.675, L.219–220.

yöneticilerini tedirgin etmiştir. Bu şirketlerin birleşerek merkezi Kazan veya Orenburg'ta olacak büyük ve tek bir şirket haline gelmesi Çarlık makamlarınca istenmeyen gelişmelerden biri olmuştur. Bu sebeplerle sık sık kapatma cezaları ile karşılaşmışlardır. Kazandaki Örnek Matbaası Ufa'daki Saadet kitabevi zararlı faaliyetleri gerekçe gösterilerek kapatılan İdil-Ural bölgesindeki neşriyat şirketlerinin başlıcalarıdır⁶⁸⁷. Neşriyat şirketlerinin ve Müslüman cemiyetlerinin resmi çevrelerde rahatsızlık uyandıran çalışmalarından biri de halkı millî meselelerde bilinçlendirmek için düzenlenen toplantı ve konferanslardır⁶⁸⁸.

Stolipin, söz konusu raporlarda sunulan bilgilerle panislamist ve pantürkist hareketin Rusya'da bir taban bulduğu kanaatine varmış, Osmanlı Devletinde İttihat Terakki'nin iktidarı elde etmesini Rusya'daki söz konusu hareketlerin gelişmesini sağlayacak bir olay olarak değerlendirmiştir⁶⁸⁹. Rusya başbakanı, meseleyi tartışmak ve alınması gereken tedbirleri görüşmek üzere İçişleri bakanlığı bünyesinde yerel ve merkezi devlet organlarının üyelerinden, Ortodoks din adamlarından ve İçişleri bakanlığından görevlilerin katıldığı hususî bir toplantı düzenlemiştir. Bu toplantının sonuçlarını 1911 yılında yayınladığı geniş bir mütalaa ile Bakanlar kuruluna sunmuştur.

Stolipin, bu dönemde tüm dünyada olduğu gibi Rusya Müslümanları arasında da millî ve kültürel bilinçlenme meydana geldiğine dikkat çekerek; bu hareketin suni bir biçimde oluşturulan Tatarlaşma temelinde, Rusya Müslümanlarının kendi aralarında sıkı bir birlik haline gelmesi, ortak devlet kültüründen ayrılma ve başta Türkiye olmak üzere dindaş devletlerle manevi yakınlaşma şeklinde kendisini gösterdiğini iddia etmektedir. Ona göre, bu durum 1904-1906 arasında meydana gelen Rus-Japon Savaşı ve 1905 devrimi gibi önemli iç ve dış olayların bir sonucudur. Tatarlar'ın yönettiği bu hareket Rus devletinin tehdit eder boyutlara ulaşmıştır. Stolipin böyle bir kanaata ulaşmasının somut gerekçeleri olarak şu gelişmeleri sunmaktadır:

⁶⁸⁷ Sadri Maksudî, "Rusya Müslümanları Arasında..." , a.g.e, s.2.

⁶⁸⁸ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199, Op.1, D.711, L.12-13.

⁶⁸⁹ Rusya Devlet Tarih Arşivi, F.821, Op.133, D.469, L.9.

1) 1905'te Türk ve Fin kavimlerinden binlerce Kreşin'in İslamiyete geçmesi, İdil boyunda zayıf inançlı Kreşinler ile kuzeydoğu Rusya'nın putperest kavimleri arasında İslam propagandasının yoğunlaşması

2) Kademeli bir şekilde Doğu ve Orta Asya oblastlarındaki kültürel, dinî eğitimin Tatarlar'ın elinde toplanması

3) Kanunla müsaade edilmiş gibi görünen Müslüman Din okullarının hususî Tatar unsurları taşıyan genel eğitim müesseseleri halinde gelişmesi

4) Geniş halk kitlelerine Müslüman Tatar kültürünü taşımak amacıyla dini, kültür-eğitim, hayır cemiyetleri, basım evleri ve basın organları kurulması

5) Tatar aydınları ve basınının devlete ve Rus halkına karşı çoğu zaman açık bir biçimde düşmanca tavrı

6) Diğer ülkelerdeki Müslümanlara karşı saklı olmayan temayül, Türkiye ve Mısır ile kurulan sürekli ilişkiler, gençlerin Türkiye'deki eğitim müesseselerinde öğrenim görmesi⁶⁹⁰.

Stolipin, bu olayları panislamistlerin belirli programlarının ortaya çıkan neticeleri olarak değerlendirmiştir. Bu akımın Jön-Türkler'in başarılarına bağlı olarak hususî bir canlanma devrine girdiğini, dünya çapındaki faaliyetlerinde Rusya Müslümanlarını da başlıca dayanaklarından biri olarak gördüklerini ileri sürmüştür. Türkiye merkezli panislamizmin Rusya'da yayılma vasıtaları olarak şunları sıralamaktadır: Mekke'ye giden Rusyalı hacılar arasında yapılan propaganda, Müslüman gençlerin Türkiye'ye çekilmesi, başta İdil Boyu ve Türkistan olmak üzere Rusya'ya propaganda için görevliler gönderilmesi, İstanbul'da Rusya'ya düşmanca bakan Türkçe, Rusça gazete ve dergiler yayınlanması ile bunların Rusya'da dağıtımının sağlanması⁶⁹¹.

⁶⁹⁰ Arapov, **İmperatorskaya Rossia...** , s.319.

⁶⁹¹ Arapov, **Sistema...** , s.199–200. Panislamizm vasıtalarından biri olarak, Osmanlı devletinin Rusya'da Müslüman ahalinin yoğun olduğu vilayetlere propaganda yapmak üzere görevliler gönderdiği iddiaları Rus makamlarında sık sık gündeme gelmiştir. Bu konudaki ilginç iddialardan biri de Prens Sabahattin ile ilgili olmaktadır. İçişleri Polis Departmanının Kazan Vilayetine gönderdiği belgede şunlar ifade edilmektedir: "İstanbul'da şu sıralarda Paris'te yaşamakta olan Türk yazar Sebahattin'in liderliğinde Jön Türkler'in Sosyalist Devrimci organizasyonu kuruldu. Bu organizasyonun hedefi Türk dilinde propaganda ve edebî eserlerle Kırım, Kazan, Astrahan, Dağıstan ve Rusya'nın diğer yerlerindeki Müslüman ahaliyi Rusya tarafından işgal edilmiş olan Kırım ve Kafkasya'yı ele geçirmek amacıyla silahlı isyana hazırlamaktır. Bu amaca ulaşmak için Sebahattin'in talimatıyla Rusya'ya yaklaşık yüz Türk subayının değişik tüccarların adlarına düzenlenmiş sahte pasaportlarla geldiği söylenmektedir. Alınan bilgilere göre, bu subaylardan bazıları Bahçesaray, Yatla,

Robert Geraci'nin de tespit ettiği gibi Rus resmi makamları panislamizm ve pantürkizm kavramlarını sıklıkla bir arada anmakta zaman zaman da birbirinin eşanlamlısı kelimeler olarak zikretmekte idiler⁶⁹². Bu kavramları Stolipin de birleştirmekte ve pantürkizmi panislamistlerin propagandalarının büyük başarısı için ileri sürdükleri bir vasıta olarak değerlendirmekte idi. Stolipin, pantürkizme genç nesilleri bu temelde birleşme anlayışının yerleştirilmesini sağlayacak en önemli motivasyon unsurlarından biri olarak görülmesi sebebiyle ihtiyaç duyulduğu düşüncesindedir.

Stolipin, çizdiği bu tablo ile yansıtmaya çalıştığı ve “Müslüman ruhunun yeniden canlanması” adını verdiği bu durumun din, eğitim ve hükümet gibi devlet hayatının birçok alanına tesir ettiği, hükümetin bu durum ile etkili mücadelesinin devlet organları arasında planlı işbirliği ile mümkün olacağı hükmüne varmıştır.

Stolipin, bu değerlendirmelerden sonra toplantıda panislamizm akımı ile mücadele için alınması gerekli tedbirlere değinmiştir. Buna göre:

1) İdil boyunda Müslümanların yaşamakta olduğu vilayetlerde misyonerce ve dinî kültürel hedefler güden organizasyonlara para yardımı yapılmalıdır.

2) Kazan İlahiyat Akademisi Misyoner bölümünde şu anda mevcut olan doğu dilleri bölümlerini, öğrencilerin bu dilleri tam manasıyla öğrenmeleri için, yerel yabancı diller bölümleri kurarak geliştirmek gereklidir.

3) Kazan Misyoner kurslarının desteklenmelidir.

4) Ruhban okulunda yerel diller mecburî ders olarak okutulmalıdır.

5) Müslüman ahalinin yaşadığı yerlerde kilise okullarındaki öğrencilere İslam dinî hakkında bilgi verilmelidir.

Akmescit ve genel olarak Kırım'da, aynı şekilde Rusya'da Müslümanların yoğun olarak yaşadıkları yerlerde bulunmaktadırlar. Bu subayların yanlarında gümrük kontrollerinden engelsiz bir şekilde geçen Türk dilinde bazı kanun dışı broşürlerin bulunduğu söylenmektedir.” Bu konuda Kazan Vilayetinde yapılan araştırmalarda söz konusu istihbaratı teyit edecek herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bkz. Tataristan Millî Arşivi, **F.199, Op.1, D.772, L.153–157.**

⁶⁹² Robert P. Geraci, *Window on the East National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia*, New York, Cornell University Pres, 2001, s.277.

6) Gayri Rus ahaliye basın yolu ile tesir etmek için Kazan İlahiyat Akademisi bünyesindeki Ortodoks kilisesinin halk için din kültür organı yayınlamasına maddi yardımda bulunulmalıdır.

7) Müslümanların yoğun olduğu bölgelerde göçmenler için din adamları bulundurulmalıdır.

8) Müslüman ahalinin olduğu yerlerde dinî kültürel çalışmaları desteklemek ve güçlendirmek için, okul dışında çocuklar ve yetişkinlere yönelik Ortodoks kilisesinin öğretisi doğrultusunda dinî sohbetler ve okumalar yapılmalı, gayri Ruslar'ın yaşadığı köylerdeki Ortodoks din adamlarının maddi durumları iyileştirilmeli, okullarda okuma salonları ve kütüphaneler kurulmalıdır.

9) Mektep ve medreselerde öğretim programını sadece İslam ilahiyatı dersleri ile sınırlandırıp, söz konusu okullardan genel dersler ve aynı şekilde Rus dili dersleri çıkarılmalı ve bu konuda okullar denetime tabii tutulmalıdır.

Şerh: Mektep ve medreselerde yurt dışında yayınlanan ve el yazması ders kitaplarının kullanılmasına izin verilmez. Hükümet organları Müslüman mollaların söz konusu kurala uyup uymadıklarını denetleme hakkına sahiptir.

10) Müslüman okullarında, aynı şekilde Müslümanlar için açılan özel eğitim müesseselerinde, öğretim hükümetin tasdik ettiği program temelinde yürütülmelidir.

Şerh: Söz konusu program Müslümanların saygın mollalarının katılımı ile İçişleri Bakanlığı tarafından hazırlanacaktır.

11) Müslüman okullarının söz konusu değişimi gerçekleştirmeleri için yaklaşık bir yıl süre verilecektir.

12) Müslüman nüfusun bulunduğu yerlerde halk okulları müfettişi sayısı artırılmalı ve onların maddi durumları iyileştirilmeli.

13) Müslüman ahali bulunan yerlerde halk okulları müfettişliğine yerli dilleri bilenlerin atanması tercih edilmelidir.

14) Müslüman ahalinin bulunduğu eğitim bölgelerinin yönetimleri bünyesinde bölge müfettişlikleri oluşturulmalı ve bu göreve yapılacak atamalarda yerli dilleri bilenlere öncelik verilmelidir.

15) Yerel dili bilen müfettişlerin maaşları yükseltilmelidir.

16) Eğitim bölgesi idaresinin izniyle, yürürlükteki kanunlar çerçevesinde gayri Rus ilkokullarının açılmasında Zemstvo ve şehir idareleri yardımcı olmalıdır.

17) Kazan'daki Kreşin Tatar okulunu mevcut esaslarda muhafaza etmekle birlikte bu okul için ruhban, idare ve eğitim dairelerinin temsilcilerinden bir müteveli heyet oluşturulmalıdır.

18) Benzer okullar Müslüman nüfusun fazla olduğu yerlerde Ortodoks Ruhanî İdare yönetiminde açılmalıdır.

19) Akmescit ve Kazan'daki Tatar öğretmen okulları herhangi bir değişikliğe gitmeden muhafaza edilmelidir.

20) Müslüman ahalinin yaşadığı vilayetlerdeki öğretmen okullarında yerli gayri Rus dilleri, öğretmen adaylarının öğrencilerin dillerine aşina olmaları amacıyla ders olarak okutulmalıdır.

21) Müslüman nüfusun yaşadığı yerlerde mevcut ve açılacak olan Müslüman öğretmen okullarına Müslüman ilahiyatını öğretme imkânı tanınmalıdır.

22) Müslümanların yoğun oldukları yerlerde gayri Rus okulları için hazırlanan öğretmen sayısının artırılması için öğretmen okulu ve kilise öğretmen okulu sayısı artırılmalıdır.

23) Peterburg Üniversitesi Doğu Fakültesinde Rusya eyaletlerinde ve sınırlarımızla bitişik bölgelerde yaşayan Türk-Tatar ve İran kavimlerinin etnografya, tarih, edebiyat ve dillerini öğrenmeye yönelik bölümler açılmalıdır.

24) Müslümanların merkezlerinden biri olarak Kazan'da Üniversitenin filoloji fakültesi bünyesinde Rusya'da ve komşu devletlerde yaşayan İslam dinine mensup doğu halklarının dil, tarih ve sosyal hayatlarının araştırılacağı Doğu bölümü açılmalıdır.

25) Müslüman ahalinin bulunduğu vilayetlerde eldeki bütün imkân ve vasıtalarla, Rus devletinin temellerine karşı Müslüman kitleleri arasına sızmış düşüncelerle kültür ve eğitim faaliyetleri yoluyla mücadeleye yönelik tedbirleri belirlemede mümkün olan en geniş ve en kesin bilgileri edinmek için bölgedeki bütün idare temsilcilerini birleştirme hakkı verilmelidir.

26) Her yıl Müslüman ahalinin bulunduğu vilayetlerdeki eğitim ve kültür işlerinin gidişatı, bu çalışmaların başarısı için vasıtalar bulmak gibi amaçlarla İçişleri Bakanlığı bünyesinde merkezi ve yerel idare temsilcileri ile danışma kurulu oluşturulmalıdır.

27) Müslüman basınını izlemek ve onun ilgilendiği kişi ve kurumları tanımak için sınırlarımız dâhilinde ve haricindeki Müslümanların yönelişlerini yansıtacak özel bilgilendirici bir süreli yayın çıkarılmalıdır⁶⁹³.

28) Orenburg mahkeme-i Şeriyesinin kapsadığı alan ve konumu merkez olmaya müsait olmadığı gibi dinî otoritenin sadece Tatarlar'ın elinde toplanması devletin ve diğer Müslüman halkların menfaatlerine uygun değildir⁶⁹⁴.

Stolipin'in Eylül 1911'de öldürülmesinden sonra oluşan yeni hükümette İçişleri bakanlığına atanan A.A. Makarov da panislamizm meselesinde Stolipin ile aynı görüşleri paylaşmakta idi. 1912 Ağustosunda bu mesele hakkında bakanlar kuruluna sunduğu rapor içerik ve yaklaşım bakımından Stolipin'in yaklaşımına denk düşüyordu⁶⁹⁵.

Rus hükümetini, bu sırada söz konusu akımları Tatarlar arasında canlandıracağı endişesine sevk eden gelişmelerden biri de Balkan Savaşlarıdır. Çünkü Osmanlı Devleti ile Balkanlar'ın Slav ve Ortodoks milletlerini karşı karşıya getiren Balkan savaşları sırasında Rus basını ve kamuoyunda Balkan Slavlarının açık bir şekilde desteklenmesi Tatarları Osmanlı Devletini desteklemeye yöneltmiştir⁶⁹⁶. Bu durum çarlık makamlarını Tatar kamuoyunun nabzını yakından takip etmeye sevk etmiştir. Rusya'ya gelen Osmanlı ve Tatar basın organları gözetim altında tutulmuştur⁶⁹⁷.

Birinci Dünya Savaşına Osmanlı Devletinin girişi ile birlikte Rusya'nın bu akımlara karşı duyarlılığı artmıştır. Kazan Gubernatörünün Kazan Polis Teşkilatına gönderdiği 30 Kasım 1914 tarihli talimatı bu duyarlılığı gözler önüne sermektedir: “*Şu anda tarihi olayların akışı panislamist ve pantürkist*

⁶⁹³ Mir İslama (1912–1914) ve İnoroğeskoje Obozrenie (1912–1916) dergileri bu amaçlar doğrultusunda neşredilmişlerdir.

⁶⁹⁴ Arapov, **İmperatorskaya Rossia...** , s.327–330.

⁶⁹⁵ Arapov, **Sistema...** , s.205.

⁶⁹⁶ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, **F.199, Op.1, D.923, L.63 ob.- 64.**

⁶⁹⁷ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, **F.1, Op.4, D.4754, L.278 ob.-279.**

propagandaların başarılarının devamı için uygun olmayan bir ortam oluşturmuştur. Bununla birlikte bu akımların propagandacıların faaliyetlerini bırakacağını düşünmek mümkün değildir.

Türkiye'nin Rusya'ya karşı şu andaki düşmanca tavrı çok ciddi bir tehlike ortaya çıkardı. Bu durum panislamizm ve pantürkizm taraftarlarının gözünde Rusya Müslümanlarının Türkiye'ye karşı olan muhabbetlerinin farklı bir şekle sokulması için fırsat olarak kullanılabilir. Şu anda Müslüman ahali tamamen sadık bir durumdadır. Ancak pantürkist ve panislamistlerin ajitasyonlarının bazı kişi ve gruplar arasında yankı bulmayacağını düşünmek zordur.

Bu duruma karşı göreviniz:

1) Bölgenizde Türk propagandacıların ortaya çıkmaması için en itinalı bir şekilde gözetim yapmak, tespit edilmeleri halinde süratli ve kararlı tedbirler alarak zararlı faaliyetlerini kesmek, onları tutuklayıp durumu bana telgrafla bildirerek, benim gerekli emirlerimi beklemek 2) Yetkiniz dâhilinde bütün tedbirleri alarak çeşitli bahanelerle bize düşman olan Türk hükümetinin ihtiyaçları için gizli yardım toplama faaliyetlerine engel olmak 3) Müslümanların hükümet uygulamalarına karşı ortaya çıkacak hoşnutsuzluklarını, bazı kişilerin güvenilmez olduğunu gösteren şüpheli hareketleri olması durumunda vakit geçirmeden beni haberdar etmektir⁶⁹⁸."

Panislamizm ve pantürkizm akımları ile ilgili olarak Çarlık yetkilileri tarafından Tatarlar'ın eğitim, basın, sosyal dayanışma, siyaset alanlarındaki faaliyetlerinin tamamını kapsayacak şekilde bir tanım geliştirmiştir. Bunun birinci sebebi Tatarlar arasında gelişen milli bilinçtir. Diğer önemli bir sebep ise Stolipin yönetiminde Çarlık hükümetinin 1905 ihtilali sonrasında tanıdığı hak ve hürriyetleri kısıtlama vasıtaları aramasıdır. Bu durum Tatar aydınlarının kendilerine yönelik bu doğrultudaki suçlamalara verdikleri cevaplardan da anlaşılmaktadır.

⁶⁹⁸ Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.199 , Op.1, D. 948, L.183-183 ob.

III. TATAR AYDINLARINA GÖRE PANİSLAMİZM VE PANTÜRKİZM

Bu konuda genel itibarıyla Müslümanlara özeldir ise Rusya Müslümanları hakkında Avrupa basınında yapılan yorumlar üzerine ilk olarak Ahmed Hadî Maksudî cevabî bir değerlendirme yapmıştır. Hadi Maksudî evvela Avrupa basının panislamizm ile neyi kastettiği üzerinde durmuştur: *“Onlara göre güya bütün dünyadaki 300 milyon Müslüman birleşip büyük bir devlet-i İslamiye teşkil etmek istiyorlarmış. Bu fikir ile bütün dünya ehl-i İslamı arasında propaganda da yapılmakta imiş. Bu iş gerçekleşirse Avrupa ahalisi için pek müşkül olacakmış. Çünkü Müslümanlar kâfire çok düşman imişler. Birleşirlerse bütün dünyaya baş olup kâfirleri helak edeceklermiş.”*⁶⁹⁹ Bunun gibi ifadeleri inandırıcılıktan uzak bulmuş ve Rusya kamuoyu tarafından da paylaşılan bu iddialar karşısında Müslümanların bu kavrama bakış açısının ne olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.

Avrupalıların iddia ettiği bu tarz bir fikrin kendileri arasında mevcut olmadığını belirten Hadi Maksudî, Kur’an ve hadislerden örnekler vererek, İslam inancına göre bütün Müslümanların millet-i vahide olduğunu ve her bir müslümanın diğeriyle kardeş olduğunu vurgulamıştır. O, siyasetle ilgisi olmayan, dini bir telakkiden ibaret olan bu durumun farklı yorumlanmasını gereksiz bulmuştur.

Hadi Maksudî, dünya siyasetinin yönünün değişmeye başlaması ile dinî sebeplerle savaş çıkma ihtimalini çok düşük görmüş, Müslümanların da İslam dinine dokunacak, Müslümanları zorla dinlerinden çıkaracak uygulamalar olmadığı takdirde böyle bir savaşa girişmeyeceklerini savunmuştur. Ancak bahsi geçen sebeplerle çıkacak bir savaşta da Müslümanların birleşmesinin mümkün olmadığını, çatışmanın bölgesel

⁶⁹⁹ Panislamizmin söz konusu tanımlamasını Mir İslama dergisinde konu ile ilgili yayınlanan makalelerde de görmek mümkündür. Mir İslama'nın incelenmesinde panislamizm ve pantürkizm Türkiye kaynaklı olmakla birlikte, Rusya merkezli gelişmekte olduğu tespitini yapmış, panislamist çevreler ve yayın organlarını belirlemeye çalışmıştır. Bunu yaparken çeçrevey ibir hayli geniş tutmuş ve Rusya müslümanlarının başlıca aydınları ve yayın organlarını panislamizm faaliyetlerinde bulunmakla suçlamıştır. Bu durumu panislamizm meselesinde derginin Çarlık yönetiminin algılamalarına iştirak ettiğini göstermektedir. Bkz. “K Voprosu o panislamizme”, Mir İslama, Vıpusk I, 1913, s.1–12; “Panturkizm v Rossii”, Mir İslama, Vıpusk I, 1913, s.13–30; “Panislamizm i Panturkizm” , Mir İslama, Vıpusk IX, 1913, s.596–619.

kalacağını tarih ve coğrafya bilimlerinden haberdar olanların kolayca tahmin edebileceğini belirtmektedir.

Maksudî, Fransa'nın Cezayir ve Tunus'ta, İngiltere'nin Hindistan ve Afrika'da, Hollanda'nın Cava'da Müslümanlara zulmetmelerine dünyanın diğer Müslüman halklarının razı olmamalarını da panislamizm eseri olarak gösterilmesini eleştirmiş, bu tavrın insanlık namına sergilenmesi gerektiği üzerinde durmuştur⁷⁰⁰. Hadî Maksudî, Hıristiyan devletlerin Müslümanlara karşı uyguladıkları baskıya karşı oldukları gibi Türkiye (Osmanlı Devleti) ve İran'da Hıristiyan ve Yahudilere zulüm uygulansa buna da karşı olacaklarını belirterek inanç ve ibadet üzerine baskıyı kabullenmemenin insanlığın bir gereği olarak görülmesinden yana olduğunu ortaya koymuştur. Bu bakış açısının da panislamizm olarak adlandırılmayacağını, mutlaka bir isim vermek gerekirse o takdirde "*paninsanizm ve müsavat*" davası şeklinde adlandırmanın daha doğru olacağı kanaatini dile getirmiştir.

Hadî Maksudî, Rusya Müslümanları için bu yaklaşımın kapsamını ise eğitim, siyaset ve ekonomide Rusya'daki diğer milletlerle eşit haklara sahip olmak şeklinde belirlemiştir. Bu hedeflerin bizzat Rus partileri tarafından desteklenmesinin kendi hareket tarzlarının doğruluğunu gösterdiği düşüncesindedir⁷⁰¹.

Kazan Tatarları ve umumen Rusya Müslümanları arasında panislamizm cereyanının kuvvetlendiği görüşünün Rusya idarecileri nazarında da benimsenmesi üzerine, Sadrî Maksudî Devlet Dumasındaki görüşmeler sırasında Müslüman fraksiyonun bir temsilcisi sıfatıyla soruna kendi bakış açılarını ortaya koymuştur. 1908–1912 yılları arasında Sadri Maksudî Duma kürsüsünden yaptığı konuşmalarda Kazan Tatarları ve Rusya Müslümanlarının siyasî ve kültürel faaliyetlerinin temel vasfının panislamizm ve pantürkizm olduğu iddialarına şiddetle karşı çıkmıştır.

Sadri Maksudî, panislamizm ve pantürkizm kavramlarıyla ifade edilecek bir anlayışa sahip olmadıklarını ortaya koymak için Müslüman, Türkî ve Tatar terimlerinin kendileri için ne ifade ettiğini izah etmeye çalışmıştır.

⁷⁰⁰ Hadi Maksudî , "İttihad-ı İslam (Panislamizm)", **Yıldız**, 1906, No:20, 13 Mayıs 1906, s.1-2.

⁷⁰¹ A. Hadî Maksudî, **a.g.m.** , s.1–2.

Sadri Maksudi temsil ettikleri milletin din yönünden Müslüman nesil yönünden ise Türkî olduğunu ifade etmiştir. Kendine has dini, dili, örf ve adetleri, merasimleri ile bu milletin Rusya tebaası olmaktan ve Ruslarla terakki ve medeniyette birlikte hareket etmekten geri durmayacağını ilan etmiştir. Bununla birlikte Ruslaştırma politikalarına da hiçbir zaman teslim olmama kararlığını göstereceklerini vurgulamıştır⁷⁰².

Bu tartışmalarda önemli bir başka husus da dildir. Sadrî Maksudî dillerinin Türkî olduğunu, Türkî şivesinden kasdın Türkiye Türkçesi olmadığını, Rusya'nın farklı bölgelerindeki Müslümanların konuşma dillerinde farklılıklar olmakla birlikte ortak bir yazı diline sahip olduklarını, Türkî şivesinden anlaşılması gerekenin bu olduğunu belirtmiştir. Ona göre, bu dilin edebî Rusça'nın Ruslar için gördüğü fonksiyondan başka bir yönü yoktur. Bu durumu kabullenmemek, Rusya'da bir millet değil, zayıf Müslümanlar halklar olduğu ve bunların zaman içinde Ruslaşıp yok olacağı düşüncelerinden ileri gelmektedir. Sadrî Maksudî bu milletin şimdiye kadar varlığını muhafaza ettiği gibi bundan sonra da bir millet olarak yaşama azminde olacağını ifade etmiştir⁷⁰³.

Dil Meselesi özellikle 1910 yılında genel ilköğretimin mecburi olması için hazırlanan kanun taslağı görüşülürken yeniden önem kazanmıştır. Zira 17 Ekim Partisi mensuplarının ağırlıkta olduğu komisyonca hazırlanan kanun taslağında iptidaî eğitimi ana dilinde görme hakkının sadece edebî dile sahip kavimlere tanınmasına imkân veren bir madde bulunmaktaydı. Bu madde doğrultusunda Tatarlar hariç olmak üzere Rusya'daki Türk Kavimleri edebî dilden yoksun sayılıyordu. Türk kavimlerinin süratle Ruslaştırılması neticesini doğuracak böyle bir kanunu eleştiren ve Rusya'daki Türk kavimleri için Türkî adında bir edebî dil olduğunu tekrarlayan Sadrî Maksudî'ye Rus milletvekilleri böyle bir yaklaşımın pantürkizm olarak anlaşılacağı şeklinde eleştirilerde bulunmuşlardır⁷⁰⁴. Sadri Maksudî Rus milletvekillerinin bu itirazlarına karşı ilmi deliller getirmiştir. Rus bilim adamları tarafından hazırlanan Rusya'nın

⁷⁰² “Sadri Maksudî'nin Süzü (Rusya Gazetesinde)”, **Yıldız**, No: 515, 16 Mart 1910, s.2-3.

⁷⁰³ “Sadri Maksudî'nin Süzü (Rusya Gazetesinde)”, **Yıldız**, No:515, s..3.

⁷⁰⁴ Sadreddin Maksudov , “Duma ve Fraksiyon Ahvalinden” , **Yıldız**, No:530, 21 Nisan 1910, s.2-3.

etnik haritası başlıca kanıt olmuştur. Bu haritada Türk kavimleri olarak sayılanlar şunlardır: Tatarlar, Başkurtlar, Çuvaşlar, Sartlar, Özbekler, Kırgızlar (Kazaklar), Türkmenler, Nogaylar, Tarançılar, Kırımlılar. Bu bilgiden Sadri Maksudî'nin ulaşmak istediği sonuç Türk kavimleri'nin yapay bir şekilde birleşmeye çalışmadıklarıdır. Bu birlik zaten mevcuttur. Dolayısıyla pantürkizm olarak adlandırılması mümkün değildir. Rusya'daki Türk kavimlerinin nesil, nesep yönünden bir oldukları, dinî ve millî hissiyatlarının da bir olduğu şuuru panislamizm ve pantürkizm tartışmaları çıkmadan önce de sahip olduklarını; Rus milletvekillerinin de karşılarında bilgisiz, belirsiz bir Müslüman cemaati değil, müteşekkil, malum bir millet olduğunu anlamaları gerektiğini vurgulamıştır⁷⁰⁵.

Panislamizm ve pantürkizm kavramlarının bu milli kimlik ve milli siyaseti ilgilendiren boyutları dışında Sadri Maksudî'nin ele aldığı diğer konu hükümetin bu konuya bakış açısının şekillenmesinde ve uygulanacak tedbirler çerçevesinde misyonerlerin etkinliğidir. Kazan İlahiyat Akademisi Rektörü Piskopos Aleksey'in öncülüğünde, Ya.D. Koblov, A. Maşanov, C.D. Çiçerina gibi misyonerlerin Tatarlarla ilgili yaptığı çalışmaların neticelerinin ve Tserkovno-Obşestvonnaya Jizn, Sotrudnik Bratstvo Guriya dergilerinin yayınlarının hükümet tarafından değerlendirilmesi ve bu doğrultuda tedbirler alınması Tatar kamuoyunu rahatsız etmiştir⁷⁰⁶. Bu rahatsızlığı dile getiren Sadri Maksudî özellikle Piskopos Aleksey'i sert biçimde eleştirmiştir. Kazan'da yaşamasına rağmen Tatar diline vakıf olmayan Piskopos'un Fransız ve Alman dergilerindeki makalelerden istifade ile onların verdiği bilgilere dayanarak Tatarlar'ı panislamizm siyaseti izlemekle suçlamasını ciddiye alınmaması gereken bir durum olarak değerlendirmiştir⁷⁰⁷.

⁷⁰⁵ “1910 Sene 23. Oktabrda Duma'da Talim-i Umumî Karalgada Deputat Sadrî efendi Maksudov'nun İkinci Nutku”, **Talim-i Umumî Meselesi Hakkında Müslüman Deputatların Nutukları**, s.9-10.

⁷⁰⁶ Bu durumu Ali Asgar Kamal ve Zakir Kadiri gibi Tatar aydınları da eleştirmiştir. Kamal'ın bu konudaki görüşleri için bkz. Ali Asgar Kamal, “Misyoner Fikirleri”, **Yıldız**, No:521, 30 Mart 1910, s. 1-2. Zakir Kadiri'nin görüşleri için bkz. B. Zorin, “Vopros O Panislamizme i Natsionalnom Dvijenii v Musulmanskoj Peçati”, **Vestnik Orenburgskogo Uçebnogo Okrugı**, No: 4, 1914, s.184-194.

⁷⁰⁷ “Sadri Efendi Maksudî Nutku”, **Yıldız**, No:542, 21 Mayıs 1910. , s.2.

Sadri Maksudî, hükümetin bu konuda misyonerlerin etkisinin büyüklüğünü ortaya koymak için 1910 yılında Kazan'da yapılan misyonerler kurultayında alınan şu kararlara dikkati çekmiştir:

1) Bratstva Guriya Cemiyeti zor durumda olduğundan her yıl bu cemiyete hazineden destek istenmesi

2) Viyatka'daki Misyonerler kursunun iyi çalışması için hükümetten yardım istenmesi

3) İslamiyetle mücadele etmek için Kreşin Tatarları arasında Kilise okullarının çoğaltılmasını talep etmek, Kazan, Samara, Orenburg, Tobol ve Omsk'ta oluşturulan tercüme komisyonlarına maddi yardım yapılmasını hükümetten istemek

4) Gayri Ruslar'ın bulunduğu piskoposluklarda her uyezd için bölge misyonerlerinin tayin edilmesi

5) Misyonerler cemiyetine ruhanilerin yanı sıra zemstvolarda ve diğer hükümet kurumlarında çalışan yetkililerin de davet edilmesi

6) Gayri Ruslar ve onlarla birlikte yaşayan Ruslar için Hıristiyanlığın esasları ile İslama karşı deliller beyan eden risaleler neşredilmeli

7) Kırım'da, Kafkasya'da ve Kırgızlar arasında bazı ailelere tanınan imtiyazların iptal edilmesi

8) Tatar matbuatındaki panislamizm fikri ile mücadele etmek için dergi neşredilmesi

9) Tatar gazete ve dergilerinin Tatarca ile birlikte Rusça da basılması için Sinod tarafından hükümete müracaat edilmesi

10) Mevcut Müslüman mekteplerinin hükümetin gözetimine bırakılması⁷⁰⁸

Söz konusu kararlar daha geniş çaplı bazı tedbirlerle birlikte yukarıda bahsi geçen, içişleri bakanlığı bünyesinde yapılan toplantıda panislamizme karşı mücadele tedbirleri cümlesinden kabul edilmiştir. Sadrî Maksudî, bu durumun Rusya Müslümanlarının akılâne iş yürüten bir hükümetin idaresinde

⁷⁰⁸ Sadrî Maksudî , “Rusya Müslümanları Arasında”, a.g.e. , s.6-7.

değil, kendilerine düşmanca yaklaşan misyonerler idaresinde oldukları izlenimi doğurduğunu ifade etmiştir⁷⁰⁹.

Panislamizm cereyanının İdil-Ural bölgesinde en kuvvetli biçimde kendisini gösterdiği tespiti; bölgedeki 4–5 milyon civarında nüfusa sahip, iktisadi ve siyasi birçok kısıtlama altında yaşayan Müslüman ahalinin bütün dünya Müslümanlarını birleştirme misyonunu takip etmekte oldukları yolundaki kabuller Sadri Maksudî'nin gerçekçi bulmadığı değerlendirmelerdir. 100 milyonluk Rus nüfusu içerisinde kalan, 16. asır'dan beri Rusya tebaalığını kabul etmiş olan Tatarlar'ın ayrılıkçı bir siyaset yürüttüklerini iddia etmek de aynı kategoridedir⁷¹⁰.

Sadrî Maksudî panislamizm ve pantürkizm meselesi bağlamında kendileri açısından Türkiye (Osmanlı Devleti) ile Rusya'nın ilişkilerine de değinmiştir. Rusya ile Türkiye'nin dostane münasebetler kurmasından yana olduğunu söyleyen Sadrî Maksudî, bu düşüncesinin sadece Müslüman ve İslam devletlerinin terakkîlerini dileyenlerden olmasından kaynaklanmadığını, Rusya vatandaşı olarak hakikî menfaatlerinin Türkiye(Osmanlı Devleti) ile dostluk ilişkileri kurmakla bağlantılı gördüğünü belirtmiştir. Bu doğrultuda atılacak adımlar için Osmanlı kamuoyu da hazır durumda idi. Rusya'nın Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasındaki demiryolları anlaşmazlığını çözmek üzere iyi niyetli çabaları Osmanlı kamuoyunda Rusya'ya bakış açısını yumuşatmıştı. Sadrî Maksudî bu fırsatın değerlendirilmesini tavsiye etmiş, komşu Türkiye'nin Almanya ile İttifak'a girmesinin kendi aleyhlerine olacağı kanaatini beyan etmiştir⁷¹¹. Türkiye ile ittifak'ın önündeki en önemli engelin Yunanlılar, Bulgarlar, Sırlar ve Osmanlı Devleti arasındaki Makedonya meselesi olduğu öngörüsünde bulunmuştur. Türkiye'nin dostluğunun Makedonya meselesine kurban edilmeyecek kadar önemli olduğu görüşünü dile getiren Sadri Maksudî, Makedonya meselesinin büyük

⁷⁰⁹ Sadrî Maksudî , “Rusya Müslümanları Arasında...” , **a.g.e.** , s.10.

⁷¹⁰ Sadrî Maksudî , “Rusya Müslümanları Arasında...” , **a.g.e.** , s.3-4.

⁷¹¹ “Sadri Maksudî Nutku”, **Yıldız** , No:543, 23 Mayıs 1910, s.2.

devletlerin sükûnetini bozmayacak bir şekilde çözümünü için Balkan diplomatlarının uyarılması gerektiğine dikkati çekmiştir⁷¹².

⁷¹² “Sadri Maksudî Nutku”, **Yıldız** , No: 543, s.2-3.

SONUÇ

Kazan Tatarları'nın tebaa olarak Çarlık Rusyası ile ilişkileri tarihinin belli başlı dönüm noktaları vardır. 1750'li yıllara kadar siyasî bağımsızlık için kalkışılan isyanlar dönemidir. Bu dönemin temel vasfı Ortodoks Rus kültürü ve siyaseti ile Müslüman Tatar kültür ve siyasetinin savaş halinde olmasıdır. Rusya'nın Kırım, Sibiryaya ve Türkistan yönünde ilerleyip, bu çatışmada taraf olabilecek bölgeleri de kendi hâkimiyetine alması Çarlığı dış siyaset bakımından nisbeten rahatlatmış ise de içeride karşı karşıya olduğu Müslüman tebaa sorununu büyütüştür. Müslüman tebaanın dinî ve kültürel sorunlarını görmezden gelen Çarlık yönetimi 1780'li yıllardan itibaren iç yapısında meydana gelen söz konusu değişiklik sebebiyle bu tavrında bir değişiklik yapma ihtiyacı hissetmiştir. Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi'nin kuruluşu bu değişimin en önemli sonuçlarından biridir.

Kazan Tatarları ile Çarlık arasındaki ilişkilerde Orenburg Mahkeme-i Şeriyesinin ortaya çıkışı ile yeni bir döneme girilmiştir. İslam dinî ve müesseselerinin varlığı bu kurum vasıtası ile resmen tanınmış ve güvence altına alınmıştır. Bu durum Tatar halkının kültürel direncini artırmış, Mahkeme-i Şeriyeye'nin sahip olduğu geniş yetki alanı Kazan Tatarları'nın Rusya'nın diğer Müslüman tebaası arasında nüfuz kazanmasını sağlamıştır. Bu dinî ve kültürel toleransı ekonomik ve sosyal alandaki bazı düzenlemeler takip etmiştir. Kazan Tatarları'ndan ticaretle meşgul olanlarının tüccar sınıfına girmelerinin kabul edilmesi, eski mirza ailelerine mensup kimselerin de asilzade sınıfı olarak tanınmaları bunlar arasında sayılabilir. Bu politika değişikliği önemli bir nüfus potansiyeline sahip Müslüman tebaanın Çarlık ile ilişkilerini barış içinde yürütmesi amacını gütmekteydi. Ancak bunun kadar önemli bir başka hedef Çarlığın hâkimiyet kurmaya çalıştığı Kazakistan stepleri, Kafkasya ve Hazar ötesinde karşılaşacağı yeni Müslüman tebaanın entegrasyonunu sağlamada yardımcı unsurlar bulmaktı. Çarlığın bu adımlarından beklentisi bir noktaya kadar gerçekleşmişse de, bu süreçte hiç beklenmedik ve istenilmeyen gelişmeleri de engelleyememiştir.

Kazan Tatarları Mahkeme-i Şeriyeye vasıtası ile Başkurt topraklarında, Kazak steplerinde ve Sibiryaya'da etkin olmaya başlamış ancak bu süreç

Çarlığın beklentisinin aksine işlemiş, Tatarlar ile Kazaklar'ın hızla kaynaşmaları, iki kavim arasındaki dinî, kültürel ve ırki bağların güçlenmesini sağlamıştır. Ekonomik bakımdan güç kazanan Tatar tüccar ve sanayicileri de kendi sosyal, kültürel müesseselerini desteklemeye başlamışlardır. Böylelikle Çarlık yönetiminin karşısında birbiri ile sıkı ilişkiler içinde olan bir Müslüman kavimler topluluğu ya da Müslüman tebaa belirmeye başlamıştır. Kazan Tatarları'nın bu nüfuzu sadece Müslüman Türk kavimleri ile sınırlı kalmamış İdil-Ural bölgesindeki Fin kavimleri ile Şamanist Çuvaşlar'ı da etkisi altına almıştır. Rus misyonerler Tatarlar'ın söz konusu kavimler üzerindeki dini ve kültürel etkilerini kıramamış, misyonerlerin hükümetten bu yönde faaliyetler için aldıkları destekler artıkça karşılarında dirençleri daha da artan rakipler bulmuşlardır.

Tatarları halk kitlelerinin millî ve dinî benliğini korumak için molla ve hazretler rehberliğinde benimsedikleri dış etkilere, özellikle Rus tesirine, karşı içine kapanık savunma yöntemi teknik ve bilimsel gelişmelerin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızla yayılması sonucunda eksik kalmaya başlamıştır. Zemstvo teşkilatının Rusya'da yayılması ile birlikte söz konusu teknik ve bilimsel gelişmeler, Rusya çapında eğitim, ulaşım, sağlık ve ziraat alanlarında etkileyici sonuçlar vermiştir. Bu durum söz konusu eksikliğe dikkat çeken Kursavî, Feyizhanî ve Mercanî'nin fikri takipçilerinin Tatar toplumunda konumunu güçlendirmiş, İsmail Gaspıralı'nın programını çizdiği ceditçilik hareketi de böyle bir ihtiyaç anında Tatar toplumunun kendi dinamikleri ile ilerleme vaadini içerdiği için gelişmeye başlamıştır.

Cedit hareketinin vurgulanması gereken en önemli yanlarından biri başından itibaren hedefleri açık bir programla ortaya çıkmış olmasıdır. İsmail Gaspıralı bu hedefleri 1881 yılında ortaya koymuştur. Ancak Gaspıralı'nın mektep ve medreselerin modernleştirilmesi, hayır cemiyetlerinin kurulması, millî aydın zümresinin yetiştirilmesi, milli basın organlarının kurulması hedefleri büyük projeler olduğu ve birikim gerektirdiği için birbirini takip eden dönemlerde ortaya çıkmıştır. Bu durum bazı batılı araştırmacılar tarafından yanlış bir şekilde Gaspıralı'nın gizli projelerinin kademe kademe ortaya çıkışı olarak takdim edilmiştir.

Cedit hareketinin dış bağlantıları üzerine Çarlık döneminde araştırmalar yapan güvenlik birimleri bu yönde hiçbir kanıt bulamamışlar ve dışarıdan, özellikle Osmanlı Devleti tarafından doğrudan bir yönlendirme yapıldığı yönünde kuvvetli şüphelerini dile getirmekle yetinmişlerdir. Birçok ceditçi din âlimi ve aydın Türkiye’de eğitim görmüşlerdir. Tatar medreselerinde Osmanlı medreselerinde okutulan kitaplar kullanılmış, cedit mekteplerinde müspet bilimlere dair dersler Avrupa dillerinden Türkçe’ye çevrilmiş Osmanlı ders kitapları vasıtası ile okutulmuştur. Bütün bunlar göz önüne alındığında ceditçiliğin fikri temel olarak Osmanlı Devleti’ndeki fikri cereyanlardan etkilendiği ve motivasyon kazandığı bir gerçektir. Ancak bu doğal bir süreç olarak gerçekleşmiştir. Hilafet merkezi olan bağımsız bir İslam devletindeki fikri ve kültürel gelişmeler, dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi Rusya’daki Müslüman toplum tarafından da örnek alınmıştır.

Ceditçilik 20. asır başında Kazan Tatarları arasında gittikçe yayılıp güç kazanarak Rus Çarlığı’nın asimilasyon politikasına karşı toplumda daha geniş tabanlı kabul gören bir mücadele merkezi olmuştur. 1905 ihtilaline kadar kültürel zeminde devam eden mücadele 17 Ekim manifestosu sonucunda siyasi parti kurmanın mümkün hale gelmesi ile siyasete taşınmıştır.

R.M.İ.’nin kurulmasına giden süreci başlatan ilk toplantı 1905 başlarında Kazan’da yapılmıştır. Bu sırada oluşturulan Kazan bürosu Rusya Müslümanları’nın siyasî faaliyetlerinde merkez ve yürütücü organ konumunu kazanmıştır. 17 Ekim manifestosunun ilanından sonra ortaya çıkan partiler ve Rusya’daki genel siyasi durum hakkında Tatar ahalisini bilgilendirme toplantılarını başlatan da Yusuf Akçura ve Seyid Giray Alkin’in önderliklerini yaptıkları Kazan bürosudur. Kazan’dan sonra Ufa ve Orenburg’ta yapılan toplantılarda Kazan bürosunun “R.M.İ” adlı bir parti kurulması ve seçimlerde Kadetlerle işbirliği yapılması kararları kabul görmüştür. R.M.İ’nin kurulmasının nihaî karara bağlandığı III. Kurultay’dan sonra oluşturulan idare-i merkeziye heyeti de büyük oranda Kazan Tatarları’nın kontrolünde idi. Partinin yönetim organı olarak kurulması kararlaştırılan daimî büronun oluşturulmaması üzerine yönetim ve partinin tasdik ettirilmesi işlerini de

Kazan bürosu üstlenmiştir. Kazan bürosunun bu güçlü konumu Devlet Duması'nda Müslüman fraksiyonun kurulmasına kadar devam etmiştir.

R.M.İ. Tatar toplumunun bütün kesimlerinin iştiraki ile kurulmuş ve faaliyet göstermiştir. Siyasî faaliyetlere dair parti mensupları tarafından Kazan, Ufa, Orenburg'da düzenlenen toplantılara binlerce insan katılmış, siyasi süreçlere olabildiğince geniş bir kitlenin katılımı sağlanmaya çalışılmıştır. Partinin kuruluş çalışmalarını yürüten çekirdek kadroda Rusya'daki toplumsal sınıf yapılanmasına göre her sınıftan üye görev almıştır. Fatih Kerimî, Sadrî Maksudî hür köylü sınıfına mensuptur. Seyid Giray Alkin, Kutluğ Muhammed Tevkilev asilzade sınıfından, Muhammed Zakir Remiyev ise tüccar-sanayici sınıfındandır. Parti kamuoyunun talepleri doğrultusunda siyaset geliştirmiş, toplumsal tabanla ters düşmekten şiddetle kaçınmıştır. Bu yönleri ile R.M.İ.'nin dar bir kadro hareketi olduğunu ileri sürmek doğru bir yaklaşım değildir.

R.M.İ. mensupları ve programı bakımından *milliyetçi* bir partidir. Partinin bu niteliği bizzat parti mensubu aydınlar ve siyasetçiler vurgulanmıştır. Ancak millet kavramının onlar için ifadesi Kazan Tatarları ile sınırlı değildi. Rusya'daki bütün Müslüman tebaayı bir millet olarak kabul etmekte idiler. Bu tavır da toplumsal anlayışa göre şekillenmiştir. Zira o dönemde Rusya'da İslam dinine mensup kavimler için dinî kimlik etnik kimliğin önünde milli kimlik olarak benimsenmekte idi. R.M.İ. Türk-Tatar terimini bu dönemde milli kimlik ifadesi olarak kullanmak istemişse de üzerinde mutabakat sağlanmış olan Rusya Müslümanları terimini uzlaşmazlıklara yol açmamak için kullanmaya devam etmişlerdir.

1908 yılında Devlet Duması'nın sağlıklı çalışma ortamına sahip olması ve R.M.İ.'nin siyasi parti sıfatıyla tescillenmesinin kesin olarak reddedilmesinden sonra Müslüman Fraksiyonu Rusya Müslümanları ve Kazan Tatarları için siyasetin merkez örgütü olmuştur. Çarlık rejimi sırasında dört dönem çalışma imkânı bulan Duma'da her dönemde Müslüman Fraksiyonu kurulmuştur. Müslüman Fraksiyonunda'da sayısal açıdan olduğu kadar nitelik bakımından da Tatar milletvekilleri ağırlıklarını hissettirmişlerdir. Sadri Maksudî, İsa Yenikeyev, Kutluğ Muhammed Tevkilev gibi Tatar

milletvekilleri Duma'da Rusya Müslümanlarını ilgilendiren kanunlarda yaptıkları konuşmalarda ileri sürdükleri fikirlerle dikkati çekmişlerdir. Müslüman milletvekilleri fraksiyonlarının Duma'da karar sürecini etkileyebilecek sayısal etkiye sahip olmaması sebebiyle Duma gündemine müslüman tebaa ile ilgili sorunlar geldiğinde kendi kamuoylarını bilgilendirerek harekete geçirmeye çalışmışlardır. Nihai karar mercii olan hükümete bu şekilde tesir edilebileceği düşünmüşler ve bu düşüncelerinde de çoğunlukla haklı çıkmışlardır. Tatil günlerinin belirlenmesi ve genel eğitime geçiş kanunlarının Duma'da görüşüldüğü ve karara bağlandığı zamanlarda bu yönetime başvurmuşlardır.

Rusya Müslümanları açısından 1905-1916 yıllarındaki siyasi hayatta önemli figürlerden biri de Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi'dir. Kuruluşundan itibaren Müslüman tebaanın Çarlık hükümetinden talepleri ve şikayetleri büyük oranda devlet yöneticilerine bu kurum vasıtası ile ulaşmıştır. Siyasî hürriyetlerin ortaya çıktığı 1905 yılı başlarında bu kurum da siyasî süreçlere müdahalede bulunmuş, Rusya Müslümanları için ilk geniş tabanlı kurultayın da düzenleyicisi olmuştur. Daha sonraki dönemlerde özellikle mektep ve medreselerle ilgili sorunlara müdahil olmuştur. Ancak bu müdahale talebi kimi zaman, 31 Mart kanunlarının ilanı sırasında, halktan gelmiştir. Bazen de hükümet Müslüman mektep ve medreseleri ile ilgili yapacağı düzenlemeler konusunda Müslüman Fraksiyonu'dan görüş istemek yerine Mahkeme-i Şeriye'ye inisiyatif kullandırmıştır. 1913 Ufa ve 1914 Petersburg toplantıları bu türden girişimlerdir. R.M.İ. mensupları ise Rusya'daki dört müftülükten bir olan Orenburg Mahkeme-i şeriyesini merkez ve başmüftülük haline getirip bütün Rusya Müslümanlarını birleştiren bir çatı oluşturmak istemişler, müftülerin de halk tarafından seçilmesi prensibini yerleştirmeye yönelik girişimlerde bulunmuşlardır. Fakat bu çabaların gerçekleşmesine Çarlık hükümeti geçit vermemiştir. Bütün başarısızlıklara rağmen R.M.İ. hareketi ve devamında Müslüman Fraksiyonu kendi mensupları arasından birini müftü tayin ettirme hedefine yönelmişler, 1915 yılında bu teşebbüsleri Safa Bayezidov'un müftülüğe tayini ile boşa çıkmış ancak 1917 yılında Alimcan Barudî'nin Müftü tayin edilmesi ile bu konuda başarıya ulaşmışlardır.

Kazan Tatarları'nın siyasî hayatına bu dönemde etki eden unsurlardan biri de muhafazakâr kamuoyunu temsil eden kadimcilerdir. Ancak kadimciler bu yönleri ile değil daha çok ceditçileri ihbar eden, engellemeye çalışan fanatik kimseler olarak vasıflandırılmaktadırlar. Kadimciler teşkilatı ve üyeleri belirli bir grup değildir. Ceditçilerin ve R.M.İ.'nin amansız düşmanı olanlar İshammed Dinmuhammed önderliğindeki gruptur. Bu grubun dışındaki kadimciler Rusya Müslümanları'nın sosyal ve kültürel hakları için R.M.İ.'nin ve Müslüman Fraksiyonun çabalarını desteklemiştir. Ancak kadın hakları, tiyatro kulüpleri, giyim kuşam vs. konularındaki tartışmalarda kadimciler arasında görüş birliği vardır.

Muhafazakâr grup olarak adlandırabileceğimiz diğer bir grup da Veysîler'dir. Nakşibendî geleneğinden geldiğini iddia etmekle birlikte kurucusu Bahaeddin Veysî bu iddiasını sağlam bir silsile ortaya koyarak ispat edememiştir. 1862 yılında ortaya çıkan bu tarikat son derece sert söylemleri, kendileri haricindeki bütün Müslüman din görevlilerini ve cemaatlerini dışlayan tutumları sebebiyle Kazan Tatarları arasında çok az sayıda taraftar kazanmışlardır. Tarikatın kendi içinde tutarsızlıkları da dikkat çekmektedir. Çarlık döneminde Çar'ın yüksek hâkimiyetini tanıdığını ve hizmetinde olduğunu ilan eden tarikat, Sovyet döneminde de Çarlığa karşı ağır eleştiriler yapmaktan geri kalmamıştır. Siyasî tavır olarak da R.M.İ. ve Duma karşıtlığını benimsemişler, bu yönleri ile mutlakiyet yanlıları ile aynı saflarda yer almışlardır. Veysîler'i Kazan Tatarları'nın Rus çarlığına duydukları tepkinin sonucunda ortaya çıkmış bir tarikat ya da cemaat olarak sunmak için yeterli dayanak yoktur.

Kazan Tatarları arasında sosyalizmi benimseyen küçük gruplar da siyaset sahnesinde kendilerini göstermişlerdir. Tan Yıldızı gazetesi sebebiyle Tançılar adını alan liderliğini Ayaz İshakî'nin yaptığı grup sosyalist devrimcilerin Tatar şubesini oluşturuyordu. R.M.İ.'nin ve Müslüman Fraksiyonunun ilk yıllarında onlara karşı bir tutum sergilemişlerse de 1913 yılından itibaren Tatar siyasetinin ana kütlesini oluşturan organizasyonlarla yakınlaşmışlardır. Ural gazetesinin etrafında toplanan yine çok az sayıdaki Bolşevik Tatar Uralcılar adını almıştır. Bu grup Tatarlar arasında

propaganda faaliyetlerinde başarısız olup, kısa sürede dağılmıştır. Dönemin devrimci hareketlerinden etkilenen Ceditçi medreselerdeki ve Öğretmen okulundaki Tatar öğrenciler El-İslah ve Beregü gibi gruplar kurmuşlar ancak daha sonra bu gruplar faaliyetlerini R.M.İ. ile birleştirmişlerdir.

Dönemin siyasî atmosferinde Rus milliyetçiliği ile çarlığın hâkimiyeti altındaki milletlerin milliyetçi siyasetlerinin mücadelesi de ağırlıklı bir yer tutmuştur. Bu bağlamda milli kimlik meselesi Kazan Tatarları arasında zaman zaman yoğunlaşarak tartışılmıştır. 1906 yılından itibaren Tatar aydınları bu konuda gazetelerde, dergilerde bazen de kaleme aldıkları kitapçıklarda görüşlerini dile getirmişlerdir. Millî kimlik konusundaki tartışmalarda Bulgar, Tatar, Türk, Müslüman gibi tercihleri ön plana çıkaran farklı görüşler ortaya konmuş olmakla birlikte ağırlık Türk ve Tatar terimlerinin millî kimlik olarak kullanılması yönünde idi.

Panislamizm ve pantürkizm kavramları ise bu dönem boyunca Çarlık yöneticilerinin gündeminden düşmemiştir. Bununla birlikte kapsamı sürekli değişmiştir. Ceditçilik hareketi, İdil-Ural bölgesinde Tatarlar'ın diğer kavimler üzerindeki kültürel ve dinî nüfuzları, R.M.İ.'nin faaliyetleri, Osmanlı gazetelerinin Rusya'da okunuyor olması, Tatar kamuoyunun Osmanlı Devleti ile ilgili siyasî gelişmelere duyarlılık göstermesi panislamizm hareketinin çeşitli yansımaları olarak görülmüştür. Bu konudaki aşırı duyarlılıkta Avrupa basınının da etkisi vardır. Sömürge topraklarındaki direniş hareketlerinin panislamizm veya İslam'ın siyasallaşması olarak vasıflandırılması Rusya'ya da sirayet etmiştir. Tatar aydınları Tatarların eğitim, siyaset ve ekonomide Rusya'daki diğer milletlerle eşit haklara sahip olmak istediklerini, siyasetlerinin ana gayesinin de bu olduğunu belirtmişler, kendileri ile ilgili panislamizm suçlamalarını bu siyasî ve kültürel faaliyetlerinden duyulan rahatsızlığa bağlamışlardır.

Kazan Tatarları'nın siyasî yönelişi dayandığı kökler itibarıyla "*Yüzyılları aşan millî kimliği*" temsil ederken, ortaya koyulan hedefler bakımından "*millî hareket*" , sergilediği çabalar göz önünde alındığında da "*millî mücadele*" vasflarını kazanmıştır.

KAYNAKÇA**ARŞİV BELGELERİ****Başkurtistan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi**

F.187, Op.1, D. 333.

Rusya Federasyonu Devlet Arşivi

F.102, Op.1898, D. 11, Ç.3.

F.102 4D, Op.1908, D.234, t.1.

F. 102 4D, Op.1908, D. 234, Ç.9.

Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi

F.1, Op.4 , D.1022.

F.1, Op.4 , D.2670.

F.1, Op.4, D.2673.

F.1, Op.4, D. 4384.

F.1, Op.4, D.4754.

F.1. , Op.4, D.6187.

F.92, Op.2, D.1716.

F.92 , Op. 2, D. 7084

F.199 , Op.1 , D. 99.

F.199, Op.1, D. 231.

F.199, Op.1, D.485.

F.199, Op.1, D.618.

F.199, Op.1, D. 675.

F.199, Op.1, D.711.

F.199, Op.1, D.772.

F.199, Op.1, D.771.

F.199, Op.1, D.773.

F.199, Op.1, D.785.

F.199, Op.1, D.786.

F.199, Op.1, D.857.

F.199, Op.1, D. 923.

F.199, Op.1, D. 948.

F.199, Op.1, D. 1107.

F.199, Op.1, D.1114.

F.199, Op.1, D.1026.

F.199, Op.2, D.485

F.420, Op.1, D.202.

F.420, Op.1, D.203.

F.1370, Op.1, D. 2.

F.1370, Op.1, D.14.

KİTAPLAR VE MAKALELER

ABİZGİLDİN, Cihangir; EL-KEMALİ, Ziyaedin; EL-HÜSNÜ, Muhammed Sabir, *İzah Name Ufa'daki Kineş Meclisinin Kararları*, Ufa, Elektro-Tipografiya Vostochnaya Peçat, 1914.

ABİZGİLDİN, Ş. , “İmamlara Bir İki Süz”, *Din ve Maişet*, No:28, 1907, s.442-443.

_____, “Ahval-i Zamanga Bir Nazar”, *Din ve Maişet*, No:38, 1907, s.607–608,

ABDULLİN, İ.A. , *Opisanie Proizvedeniy Bolşevistkoy Peçati na Tatarskom Yazıke Perioda Revolutsii 1905-1907 godov*, Kazan, Tatarskoe Khijnoe İzdatesltvo, 1986.

AHMEROV, Ayneddin “Vatan ve Millet Tarihi”, *Kazan Muhbiri*, 12 Nisan 1906, No:67, s.2.

_____, “Tatarça Türkçe-Müsülmança”, *Yıldız*, 15 Şubat 1906, s.1.

_____, “Müslümanların Yer Meselesi”, *Kazan Muhbiri*, No:21, 6 Ocak 1906, s.1.

_____, Kazan Tarihi, Yay. Haz. : Fatih Ünal, Ankara, BRC Basım, 2009.

AKIŞ, Ali “İdil-Ural Millî Kurtuluş Hareketinin Büyük Önderi Ayaz İshakî” , Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti 100. *Doğum Yılı Dolayısıyla*, Yay. Haz: Tahir Çağatay, Ali Akış, Saadet Çağatay, Hasan Agay, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1979, s.1–22.

AKPINAR, Yavuz, İsmail Gaspıralı *Seçilmiş Eserleri (2) Fikrî Eserleri* , İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2004.

AKÇURA, Yusuf , , “Peterburg’da Dört Gün (7-10 Mayıs)” , Kazan Muhbiri, No:86, 17 Mayıs 1906, s.3.

_____, “İndi Çınlap İşe Başlıyık, Kazan Muhbiri, No:35, 10 Şubat 1906, s.1.

_____, “Kadı Saylav”, Ahbar, 1907, No:1, 10 Aralık 1907, s.2-3.

_____, “Meşrutiyet-i Avamiye ve Müslümanlar”, Kazan Muhbiri, No:34, 8 Şubat 1906, s.2-3.

_____, “Rusya Müslümanları Üçüncü Cıyını” , Kazan Muhbiri, 13 Eylül 1906, No: 149, s.2-3.

_____, “Yana Kanunlar Kütkende”, Ahbar, No:12, 9 Ocak 1908, s.1.

_____, “Yeni Zakonlar Kütkende”, Ahbar, No: 30 , 22 Şubat 1908, s.1.

_____, “İptidaî Talim’in Umumîleştirilmesi”, Ahbar, No:39, 14 Mart 1908, s.1.

ALERT, A. A. , Oçerk Studençeskogo Dvijenie v Kazani Nakanune Revolutsii 1905–1907 gg. (İz İstorii Kazanskogo Universiteta i Veterinernogo İnstitutu), Kazan , İzdatelstvo Kazanskogo Universiteta, 1961.

ALİŞEV, S.H. , Tatarı Srednogo Povoljya v Pugaçevskom Vosstanii, Kazan , Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, 1973.

ALKİN, Seyid Giray, “Duma’nın Karıysı İşleri-I *Cir Meselesi*”, No:62, Kazan Muhbiri, 3 Nisan 1906, s.1.

ALP, Alper, "Defter-i Hakanî Nazırı Mahmud Esad Efendi'nin Gözüyle 20. Asrın Başında Türk Dünyası", H.Ü. Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, S:3, 2006, s.17-40.

_____, Rus Çarlığının Başkurt Topraklarını İşgal Siyasetine Karşı Batırşah İsyanı, G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi Prof.Dr. Reşat Genç Özel Sayısı, c.I, Ankara-2009 , s. 532-534.

_____, "Rus Esareti Döneminde ve Sonrasında Şeyh Şamil ve Oğulları" , G.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü Genç Bilim Adamları Sempozyumu Bildiriler, Ankara-2009.

АРАПОВ, D.Yu. , İslam v Rossiyskoy İmperii, Moskva , Akademkniga, 2001.

_____, Sistema Gosudarstvennogo Regulirovania İslama v Rossiyskoy imperii (poslednaya tret XVIII-nachalo XX vv.), Moskva , 2004.

_____, İmperatorskaya Rossia i Muslmanskiy Mir , Moskva, İzdatelstvo Natalis, 2006.

ASCHER, Abraham The Revolution of 1905 *Russia in Disarray* , California, Stanford University Pres, 1988.

ATLASÎ, Hadî, Yana Nizam ve Ulemalarımız, Orenburg, Muhammed Fatih Kerimov Matbaası, 1906.

AZAMATOV, D.D. , Orenburgskoe Magometanskoe Duhovnoe Sobranie v Kontse XVIII – XIX vv. , Ufa, İzdatelstvo Gilem, 1999.

BAYEZİDOV, Atullah, "Biz Türk mü Tatar mı?", Nur, No:22 , 11 Şubat 1906.

_____, "Tatarlıktan Rücu" , Nur, 4 Şubat 1906, No:21, s.3-4.

_____, "Biz Tatarmız Digen Kişiler Rücu Kılmalı, Bu Fikirden Kayıtmalı (Tercüman), Nur, No:18,

BAYKARA, Hüseyin, Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi, İstanbul, Gençlik Matbaası, 1975.

BENNİGSEN, A. ; QUELQUEJAY, Lemercier, Stepte Ezan Sesleri, Çev: Nezih Uzel, İstanbul, İrfan Yayımcılık, 1994.

_____, Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları, Çev: Nezhik Uzel, Ankara, Cantekin Matbaası, 2005.

BİGİYEV, Musa, "Peterburg'da Avtonomikler Cemiyeti", Ülfet, 11 Aralık 1905, No:1, s.6-7.

_____, "Peterburg'da Müslümanlar Cemiyeti" , Ülfet, 2 Şubat 1906, No:9, s.6.

_____, Umum Rusya Müslümanlarının Üçüncü Resmî Nedveleri, Kazan, Tipo-Litografiya Bratya Karimovi, 1906.

_____, "Peterburg'da Müslümanlar Cemiyeti", Ülfet, 22 Ocak 1907, No:7, s.4.

_____, Peterburg'da 1914 sene İyun 15-25'te Resmî Cemiyet Münasebetiyle Islahat Esasları, Petrograd, Tipografiya M.A. Maksudova, 1915.

Biznin Partiya, Kazan, 1906.

BOBROVNİKOV, Sophy , "Moslems in Russia", The Moslem World, No:1, 1911, s.5-31.

BOZKURT, Giray Saynur, Rusya Müslümanları'nın Siyasî Kimlik Arayışı 1905-1907 Yılları, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 2008.

BUBİ, Gabdulla ;"Bubiy Medresesinin Kısa Tarihi" , Bertugan Bubiylar hem İj-Bubiy Medresesi, Yay. haz: Raif Merdanov, Ramil minnullin, Süleyman Rahimov, Kazan, Ruhیات Neşriyatı, 1999.

BUDİLOVİÇ, A.S. , Trudı Osobago Soveşçaniya po Voprosam Obrazovaniya Vostoçnih İnorodtsev, Petersburg, Tipografiya E.L. Porohovşikovoy, 1905.

CARR, E. H. , Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi 1917-1923, Çev: Orhan Suda, c.I. , İstanbul , Metis Yayınları, 2002.

DEMİN, Vadim Aleksandroviç, "Gosudarstvenniy Sovyet", Rossiyskoy İmperii v Naçale XX veka: Mehanizm Formirovania i Funktsionarivania", Voprosı İstorii, No:9, 1995, s.75-76.

_____, Verhanaya Palata Rossiyskoy İmperii, Moskva (Rossiyskaya Politiçeskaya Entsiklodepiya)-2006.

DEVLET, Nadir, İsmail Bey Gaspıralı, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.

_____, Rusya Türkleri'nin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917), Ankara, Tük Tarih Kurumu, 1999.

DOWLER, Wayne Classroom and Empire *The Politics of Schooling Russia's Eastern Nationalities 1860-1917*, Quebec, McGill-Queen's University Press, 2001.

DYAKİN , V.S., "Natsionalniy Vopros vo Vnutrenney Politike Tsarizma (XIX v.)" , Voprosı İstorii, No:9, 1995.

EL-HÜSNÜ, İmam Muhammed Sabir, "Tariz Mahallini Tayin" , Din ve Maişet, No: 8, 1911.

_____, "Peterburg'da Dahiliye Nazırı'nın Muavini Riyasetinde 29. April'de Bulacak "Mejdu Vedomostsvenny Soveşeniye" Münasebetiyle Bir Kadar Söz" , Din ve Maişet, No:18, 1914, s.286-288.

_____, "Yana Müftü Tayinlenü ve Kızılların Uyatsızlığı" , Din ve Maişet, No:32, 1915, s.502-504.

EL-MANSURÎ, A., "Teessüflü Bir Vakıa", Din ve Maişet, No:15, 1907, s.219–220.

EL-MÜSLİMÎ, Abdülhamid "Milliyetni Niçik Anlarga" , Ang, 2 Aralık 1913, No:23, s.410.

EMİRHANOV, R.M., Oçerki İstorii Tatarskoy Obşestvennoy Mıslı, Kazan, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, 2000.

FAHREDDİN, Rızaeddin, "Bizler Tatar mı değil mi?" , Tercüman, 16 Ocak 1906, No:4, s. 2.

_____, "Bizler Tatar mı değil mi?", Tercüman, 18 Ocak 1906, No: 5, s.1.

_____, "Bizler Tatar mı değil mi?", Tercüman, 20 Ocak 1906, No: 6, s.2.

_____, İslamlar Hakkında Hükümet Tedbirleri, Orenburg Kerimov Hüseyinov ve Şürekası, Matbaası, 1907.

_____, "Mektep ve Şakirtlerimiz", Vakıt, 24 Mayıs 1906, No: 28, s.2–3.

_____, Menasıb-ı Diniye, Orenburg, Tipo-Litografiya Karimov, Huseyinov, 1908.

_____, Rusya Müslümanları'nın İhtiyaçları ve Anlar Hakkında İtikad, Orenburg, Muhammed Fatih Kerimov Matbaası, 1906.

_____, Bulgar ve Kazan Türkleri, Yay. Haz. : A.N. Hayrullin, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1993.

FRANK, Allen J. , İslamic Histography And Bulghar Identity Among The Tatars And Bashkirs Of Russia, Leiden, Koninklijke Brill, 1998.

_____, Muslim Religious Institutions in Imperial Russia *The Islamic World of Novouzensk District and the Kazakh Inner Horde, 1780–1910*, Leiden, Koninklijke Brill, 2001.

GAFURİ, Mecit, Zemstvo Nerse? , Ufa, Şark Matbaası, 1912.

GASPIRALI, İsmail, “Ruskoe Musulmanstvo *Misli, Zametki i Nabludenie*”, Rossia i Vostok, Yay.haz.: R.Bagautdinov, Kazan, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, 1993.

_____, “Mektep ve Usul-i Cedid Nedir?”, Yay. haz: İbrahim Maraş, Emel, S:219, 1997.

GAYNETDİNOV, Masgud, “Proşenie vozvratit B.Vaisovu, A Delo Konçit” , Eho Vekov, No: 3/4, 1996, s. 143–148.

GERACİ, Robert P. *Window on the East National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia*, New York, Cornell University Pres, 2001.

Gosudarstvennaya Duma Uzakonenia 6 Avgusta 1905, Peterburg, Gosudarstvennaya Tipografiya, 1905.

HABLEMİTOĞLU, Necip, Çarlık Rusyasında Türk Kongreleri, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1997.

HABUTDİNOV, Aydar Yuryeviç, Millet Orenburgskogo Duhovnogo Sobrania v Kontse XVIII-XIX vekax, Kazan, İzdatelstvo İman, 2000.

_____, Formirovanie Natsii i Osnovnie Napravleniya Razvitiya Tatarskogo Obşestva v Kontse XVIII-Naçale XX Vekov, Kazan, İdel- Pres, 2001.

_____, Rossiyskie Muftii (1788–1950) , Nijniy Novgorod , İzdatelstvo NİM Mahinur, 2006.

HANİFE, A.E. “Cevaplar” , Ang: 22, 17 Kasım 1913, s.394.

HARCAVE, Sidney, *First Blood The Russian Revolution of 1905*, London, Bodley Head, 1965.

HASANOV, H.H. , *Bolşevistskaya Gazeta Ural*, Kazan, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, 1967.

_____ , *Revolutsioner İnternatsionalist jizn i deyatelnost Bolşevika Husaina Yamaşeva*, Kazan, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, 1981.

HAYRUTDİNOV, R.R. , *Upravlenie Gosudarstvennoy Derevney Kazanskoy Gubernii Konets XVIII-pervaya tret XIX v.* , Kazan, İzdatelstvo İstituta İstorii AN RT , 2002.

HİSAMUTDİNOVA, Leyla, “Osnovnie Vehi Jizni i Deyatelnosti Galimdjana Barudı”, *Medrese Muhammadiya İstoria i Sovremennost*, Yay.Haz: R.M.Muhammedşin, Kazan , İzdatelstvo İman, 2003.

HUDYAKOV, Mihail *Kazan Hanlığının Tarihi*, Çev: Ayaz İshakî, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2009, s.134.

HÜSEYİNOV, Muhammed Veli; Davutov, Feyizhan, “Sosyalist Revolutsiyoner Komitetine Cevap” , *Dünya ve Maişet*, No: 11, 1907, s.179–180.

HÜSNEDDİNZADE, “ Bulacak Müftü Kim Bulurga Teyişli”, *Din ve Maişet*, No:28, 1915, s.444-445.

_____ , “On Yıl İçinde” , *Din ve Maişet*, No: 50, 1916, s.457–458.

İBRAGİMOVA, D.İ. , *Kazanskaya Tatarskaya Uçitelskaya Şkola*, Kazan, İzdatelstvo Gasır, 2005.

İBRAHİMOV, Abdürreşid; “Rusya’da Müslümanlar: Tatar Kavimleri’nin Tarihçesi”, Yay. haz. : Seyfeddin Erşahin, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 35, S: XXXV, 1996, s.575–590.

İBRAHİMOV, Alimcan, “Biz Tatarmız”, *Şura*, No: 8, 1911, s.236–237

_____ , *Tatarı v Revolutsii 1905 goda*, Kazan, Gosudarstvennoe İzdotelstvo TSSR, 1926.

_____ , *Ural Hem Uralçılar*, Kazan, Tatarstan Devlet Neşriyatı, 1927.

İBRAHİMOVA, Fatma; GALİMCANOVA, Elmira, Gayaz İshakî, t.7, Kazan, Tatarskoe Kinijnoe İzdatelstvo, 2008.

İcmal-i Programma, Kazan–1917.

İSHAKÎ, Ayaz, “İki Mühim Burçımız Aldında”, İl, 22 Ekim 1913, No:1, s.2.

_____, “Peterburg, 20 Aralık”, İl, 20 Aralık 1913, No: 9, s.1.

_____, “İdare-i Ruhaniyelerimizin Islahı”, İl, 17 Haziran 1914, s.2.

_____, “Peterburg 22 Oktabr”, İl, 22 Ekim 1913, No:1, s.1.

_____, İdel-Ural, Paris, 1933.

İSHAKOV, Damir, Fenomen Tatarskogo Djadidizma: Vvedenie k Sotsiokulturnomu Osmisleniyu, Kazan, İzdatelstvo İman, 1997.

İSHAKOV, Salâvat, Pervaya Russkaya Revolyutsia i Musulmane Rossiyskoy İmperii, Moskva, İzdatelstvo Sotialno-Politiçeskaya Mısl, 2007.

İSMETÎ, Abdullah, “Mercanî Hazretleri Kim idi?”, Yıldız, No:, s.2.

KAMAL, Ali Asgar “Misyoner Fikirleri”, Yıldız, 30 Mart 1910, No: 521, s.1-2.

KANLİDERE, Ahmet, Reform Within İslam *The Tajdid and Jadid Movement Among The Kazan Tatars (1809–1917) Conciliation or Conflict*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1997.

_____, “Müslüman İstudentleri”, Yıldız, 10 Mart 1910, No:513, s.1–2.

KARAN, A.Lebib, Şehabettin Mercanî Turmuşu Hem Eserleri, İstanbul, Süyümbike Kültür Cemgiyeti, 1964.

KAPPELER, Andreas; Rossia Mnogonatsionalnaya İmperiya *Vozniknovenie İstoria i Raspad*, Rusça'ya çeviren: Svetlana Çervonnaya, Moskva, Progress-Traditsiya, 2000.

KATANOV, N.F., Novıya Dannıya o Musulmanskoy Sekte Vaisovets, Kazan, Tsentralnaya Tipografiya, 1909.

KERİMÎ, Fatih, “Müslüman İttifakı Peterburg'da Müslümanlar Nişliyi?”, Vakit, No:158, 12 Nisan 1907, s.2.

_____, "Peterburg'da Müslümanlar İttifak ve Fraksiyon", Vakit, No:159, 14 Nisan 1907, s.1-2.

_____, "Müslüman İttifakı", Vakit, No:191, 5 Temmuz 1907, s.2.

KEŞAYEV, İmam Zahidullah, "Peterburg'da Rusya Müslümanları İttifakının İdare-i Merkeziyesi", Din ve Maişet, No:21, 1907, s.327.

KIRIMAL, Edige Mustafa, *Der Nationale Kampf Der Krimtürken mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1917–1918*, Emsdetten (Westf.), 1952.

KIRIMER, Cafer Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey (Dilde, Fikirde, İşte Birlik)*, İstanbul, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1934.

KIRIMLI, Hakan; "Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905–1916)", Ankara, Türk tarih Kurumu Yayınları, 1996.

KİLDİŞEV, Abdullah, *İnan Veysov'un Tuzağı*, Kazan, Tipo-litografiya İ.V. Yermolayevoy, 1908.

KİTAŞEV, Mihriban, "Sekizinçi Cevap", Ang, No:23, s.411.

KOBLOV, Y.D. , *Konfessionalnaya Şkoli Kazanskih Tatar*, Kazan, 1910.

KÜGEŞ, Abduh "Yedinçi Cevap", Ang, No:23, s.411.

KUDBEDDİN, Hatem, "Hizmet-i Milliye Neden İbaret", Din ve Maişet, No:15, s.233–234.

KULBAHTİN, İ. N. ; KULBAHTİN, N.M., *Nakazı Narodov Başkortostana v Ulojennuyu Komissiyu* , Ufa, Kitap, 2005.

KURAT, Akdes Nimet "Kazan Türkleri'nin Tanınmış Tarihçi ve Milliyetçilerinden Hadî Atlası" Reşit Rahmeti Arat İçin, Ankara–1966, s.352–355.

_____, *Rus Hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi (Eski Kazan Hanlığı ve Başkurt İli XIX. Yüzyıla kadar)*, DTCF Dergisi, c. XXIII, S:3–4, 1965.

_____, "Kazan Türkleri'nin Medenî Uyanış Devresi" , A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, c.XXIV, S:3-4, 1969, s.95-194.

_____, *Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999.

KURBANGALİYEV, Muhammed Abdülhey; “Cıyılış Meselesine Dair” ,
Din ve Maişet , No: 27, 1916, s.316-317.

_____, “Ahval-i Hazıramız” , Din ve Maişet, No: 14, 1916,
s.172.

_____, “Cıyılış Meselesine Dair”, Din ve Maişet , No: 26,
1916, s.307.

LEONOV, M.İ., Partia Sotsialistov-revolutsionerov v 1905-1907,
Moskva, Rossiyskaya Politicheskaya Entsiklopediya, 1997.

LEONTOVİÇ, V.V. , İstoria Liberalizma v Rossii, Moskva, Rossia
Poligrafresursı, 1995.

LİTVİN, ALEKSEY “Milletçiler İşi”, Hadî Atlasî, Yay. Haz: Ramil
Minnullin, Alsu Muhammedinova, İrek Hadiyev, Kazan, Cıyın Neşriyatı, 2007,
s.372–374.

MAHMUDOV, H.D. , “Rusya Müslümanları'nın Hatt-ı Hareketleri” ,
Vakit, 23 Mart 1916, s.3.

MAHMUDOV, Şerafeddin, “Askerlik Hem İmamlar”, Din ve Maişet,
No: 35, 1914, s.556-557.

MAKSUDÎ, Ahmed Hadî, Devlet Duması'nın Hem Anın İçin Çilenler
Saylavının Nizamnamesi, Kazan, Lito-Tipografiya İ.N.Haritonova, 1906.

_____, “Biz Tatar Tügil”, Yıldız, 29 Ocak 1906, s.1.

_____, İttihad-ı İslam (Panislamizm), Yıldız, 1906, No:20, 13
Mayıs 1906, s.1-2.

_____, “Din ve Millet” , Yıldız, 1913, No: 1083. , 17 Aralık
1913, s.2-3.

MAKSUDÎ, Sadri , “Hesapname III. Duma Müslüman Fraksiyonu
Hakkında Siyasî Sohbetler”, Yıldız, No: 281, 3 Temmuz 1908, s.2.

_____, “Hesapname-II”, Yıldız, No:146, 18 Temmuz 1907,
s.2.

_____, “Hesapname”, Yıldız, No: 152, 1 Ağustos 1907, s.2-
3.

_____, “Hesapname”, Yıldız, No:147, 20 Temmuz 1907, s.2.

_____, “Hesapname , 3. Duma ve Müslüman Fraksiyası Hakkında Siyasî Sohbetler”, Yıldız, No: 284, 13 Temmuz 1908 , s.2.

_____, Sadrî Maksudî , “Millet Vicdanı”, Yıldız , 9 Ocak 1907 , No: 73 , s.2.

_____, “Duma ve Fraksiya Ahvalinden, Yıldız, No:487, 5 Ocak 1910, s.1.

_____, “Yal İtöv Meselesi”, Yıldız, No: 531, s.1-2.

_____, “Rusya Müslümanları Arasında Panislamizm Fikrinin Yukluğu Hakkında Gosudarstvenniy Duma Minberinden Süylengen Nutuk”, Vakit Gazetesinin 955. sayısına ilave, Orenburg, 1912.

MARAŞ, İbrahim, Türk Dünyasında Dinî Yenileşme, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2002.

MARTOV, L., İstoriyaRossiyskoy Sotsial-Demokratii, Moskva, Kniga, 1923.

MERCANÎ, Şihabeddin, Müstefidü'l-Ahbar fi-Ahvâl-i Kazan ve Bulgar, c.I, Kazan-1897 baskısından Tıpkıbasım, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1997.

MERDANOV, R.F., El-İslah Gazetasının Bibliografik Kürsetkeçe, Kazan, Kazan Universiteti Neşriyatı, 1991.

MERDANOV, R.F. ; GALLEMEV, İ.K. XX. Yözbaşı Tatar Teglim-Terbiya Journallarının Bibliografik Kürsetkeçe, Kazan, Millî Kitap Neşriyatı, 1997.

MERDANOV, Raif; MİNNULLİN, Ramil; SELAHOVA, Elmira; Gaynetdin Ehmerev, Kazan, Hatir Neşriyatı, 2000.

MERDANOV, Raif, “Şura Jurnalı” (1908–1917) *Edebiyat Meseleleri*, Kazan, Ruhıyat Neşriyatı, 2001.

MİNNULLİN, Ramil, “Meglumate Mehkeme-i Şergiye Orenburgiye Jurnalı”, Gasırlar Avazı, S: 3-4, 2000, s.227-230.

_____, “Meglumat” Jurnalının Bibliografik Kürsetkeçe, Kazan, İman Neşriyatı, 2002.

MOLOSTVOVA, E.V. , “Vaisov Bojiy Polk” , Mir İslama, t. 1, vıpusk: 2, 1912, s. 140-153.

MUHAMMETŞİN, R.G. , Tatarskiy Traditsionalizm: Osobennosti i Formi Proyavleniya , Kazan, İzdatelskiy Dom Meddok, 2005.

NİZAMOVA, M.S. , Kazanskoe Zemstvo v kontse XIX- naçale XX vv. *Mestnoe samoupravlenie i zemskoe obşestvennoe dvijenie*, Kazan, İzdatelstvo Kazanskogo Universiteta, 2003.

NOGMANOV, Aydar, Tatarı Srednogo Povoljya i Priurala v Rossiyskom Zakonodatelstve Vtoroy Polovini XVI-XVIII vv. , Kazan, İzdatelstvo Fen, 2002.

_____ , Samoderjavie i Tatarı, Kazan, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, 2005.

OSTROUMOV, N. , “K İstorii Musulmanskogo Obrazovatel'nogo Dvijenie v Rossii v XIX i XX vekah”, Mir İslama, vıpusk: 5, 1913 , s.302-326.

QUELQUEJAY, Lemercier, Abdül kայyum EI-Nasri, 19. Yüzyılda Bir Tatar İslahatçı, Çev: Deniz Bozer, Ankara, ODTÜ Yayınları, 1985.

REMİYEV, İsmail; DAVUTOV, Reis, Edebi Süzlik, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2001.

REMİYEV, İsmail Vakıtlı Tatar Matbuatı, Kazan, 1926.

REMİYEV, Zefir; İBRAHİMOVA, Fatima, Gayaz İshakî,t. 6, Kazan, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, 2005.

RİBAKOV, S., “Novometodisti i Starometodisti v Russkom Musulmanstve” , Mir İslama, vıpusk 9, t. 2, 1912.

RORLİCH, Azade Ayşe Volga Tatarları, Yüzyılları Aşan Millî Kimlik, Çev: Mehmet Süreyya Er, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000.

SAGİDULLİN, M., K İstorii Vaisovskogo Dvijeniya, Kazan, Tatpoligraf, 1930.

SALİHOV, Radik, Tatarskaya Burjuaziya Kazani i Natsionalnie Reformı Vtoroy Polovini XIX-naçala XX v. , Kazan, İzdatelstvo Master Layn, 2001.

SAMÎ, Şemseddin Kamusu'l-Alam, c.III, İstanbul, Mihtran Matbaası, 1891.

SAYDAŞEV, Ahmedcan, “Veyisof Taraftarlarına Açık Hat, Beyanü'l-hak”, 1 Ekim 1906, No: 74. , s.2.

_____, “Veysof İnan İle Muhasebe”, Beyanü'l-Hak, No: 75, 3 Ekim 1906, s.2.

_____, “Cehalet İyesi Yahud İnan Tatar”, Beyanü'l-hak, No:78, 10 Ekim 1906, s.3.

_____, “Cehalet İyesi Yahud İnan Tatar Veysov Atbaî Tarafından Yazılmış Makale Bakiyesi”, Beyanü'l-hak, No: 79, 13 Ekim 1906, s.2-3.

Cehalet İyesi İnan Tatar tarafından Yazılmış Makale Bakiyesi, Beyanü'l-hak, No: 82, 19 Ekim 1906, s.3.

_____, “Cehalet İyesi İnan Tatar”, No: 83, s.2.

Sbornik Tsirkularov i İnih Rukovodaşix Rasporajeniy po okrugı Orenburgskago Magometanskago Duhovnago Sobranie (1836–1903), Ufa, Gubernskaya Tipografia, 1905.

SEYFEDDİNOV, Şehbal, “Zayavlenie Çlena Gosudarstvennoy Dumı ot Orenburgskoy Gubernii Şıgbala Sahautdinova Seyfitdinova k Agrarnuyu Komissiyu 2 Gosud Dumı, Orenburg, Kerimov, Hüseyinov ve Şürekası Matbaası, 1907.

SOYSAL, Ayşe Gün, “Tatarlar Arasında Türkçülük”, Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, c.1, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.

_____, “Rusya Parlamentosunda Müslüman Milletvekilleri ve Çıkardıkları İki Gazete”, Mütferrika, No: 2002/1, s.76–95.

SULTANBEKOV, B.F. ; MALIŞEVA, S.Yu. , Tragiçeskie Sudbı , Kazan, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, 1996.

SÜLEYMANLI, Ebulfez, Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2006.

ŞAKUROV, Farit, Razvitie İstoriçeskih Znaniy U Tatar do Fevrala 1917 goda, Kazan, İzdatelstvo Kazanskogo Universiteta, 2002.

ŞEREF, Burhan; Gani Bay Tercüme-i Hali, Mektupları ve Anın Hakkında Hatıralar, Orenburg, Vakit Matbaası, 1913.

Talim-i Umumî Meselesi Hakkında Müslüman Deputatların Nutukları, Basım yeri ve yılı yok.

TAYMAS, Abdullah Battal, "Millî Terbiye" , Mektep, No:3, 24 Mart 1913, s.65–67.

_____ , "Ufa Meclisi'nin Bulmav Kaluvı" , Yıldız, 10 Aralık 1913, No: 1078, s.1.

_____ , "Milliyetni Bilgilev", Mektep, No:6, 1914, s.149–153.

_____ , "Peterburg'da Kineş Meclisi", Yıldız, No:1210, 18 Haziran 1914, s.1-2.

_____ , "Peterburg'da Kineş Meclisi", Yıldız, No:1211, 19 Haziran 1914, s.1.

_____ , "Peterburg'da Kineş Meclisi, Yıldız, No:1212, 20 Haziran 1914, s.1-2.

_____ , "Peterburg'da Kineş Meclisi, Yıldız, No: 1213, 22 Haziran 1914, s.1-2.

_____ , "Peterburg'da Kineş Meclisi", Yıldız, No: 1214, 24 Haziran , s.1.

_____ , Kazanlı Türk Meşhurlarından Alimcan Barudî, İstanbul, M. Sıralar Matbaası, 1958.

_____ , İki Maksudîler *Kişilikleri Fikir Hayatları ve Eserleri*, İstanbul, Sıralar Matbaası, 1959

_____ , Kazan Türkleri, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1966.

_____ , "Yeni Kazan Edebiyatına Kuşbakışı Sovyetlerden Önceki Devir", Türk Yurdu, S: 321, 1966, s.29.

TEMİR, Ahmet Yusuf Akçura, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1997.

TOGAN, Zeki Velidî, Başkurtların Tarihi, Ankara, Türksoy Yayınları, 2003.

_____ , Hatıralar, Ankara, Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.

TUKTAROV, Fuad, "Halk Kimge İşanırga Kirek" , Duma, No:6, s.2.

_____ , "Darü'l-muallimin", İl, 17 Haziran 1914, No.31, s.2-3.

_____ , "Haydi Atlıyık" , İl, 1913, No: 13, s.1-2.

TURNBULL, Daniel, "The Defeat of Popular Representation, December 1904: Prince Mirskii, Witte, and the Imperial Family", *Slavic Review*, Vol. 48, No: 1 , s.54-75.

TÜRKOĞLU, İsmail, *Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşit İbrahim*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

_____, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2000.

UBEYDULLİN, Abdülaziz, *Milletçiliknin Bazı Esasları*, Kazan, Kitap Neşriyatı Şirketi Asır, 1918.

_____, "Mukaddime", *Ang*, No:22, 17 Kasım 1913, s.395–398

_____, "Tatarlarda Sınıflar Tarihi İçin Materialler" , *Tarihi Sehifeler Açılıganda*, Kazan, Tatarskoe Kinijnoe İzdatelstvo, 1989, s.196-260.

_____, "Tatar Tarihi", *Tarihi Sehifeler Açılıganda*, Kazan, Tatarskoe Kinijnoe İzdatelstvo, 1989, s.65–195.

_____, "Kabilelikten Milliyetge Taba" , *Ang*, 18 Aralık 1913, No:24, s.432-433.

_____, "Millî vicdan", *Ang*, No:23, s.409–410.

_____, "Milliyetnin Esasları, Millî Vicdan" *Ang*, No:23, 2 Aralık 1913, s. 407- 410.

USAL, M.F. (Fuad Tuktarov) , *Birinçi, İkinci, Üçüncü Duma Müslüman Deputatlar hem Alarnın Kılğan İşleri*, Kazan, Lito-Tipografiya İ.N. Haritanova, 1909.

USMANOV, M.A. , "Gabdrahim Utız İmani Al-Bulgari: Epoha, Tvorçestvo i Nasledie", *Gabdrahim Utız İmani*, Kazan, Tatarskoe Kinijnoe İzdatelstvo, 1986.

USMANOVA, Dilara *Musulmanskaya Fraktsia i Problemi "svobodi sovesti" v Gosudarstvennoy Dume Rossii (1906–1917)*, Kazan, İzdatelstvo Master Layn, 1999.

_____, "Vaisovskoe Dvijenie v zerkale Sobstvennix Proşeniy i Poem", *Exo Vekov*, 2002, No:1/2, s.84–90.

_____, “Sadri Maksudî v Gosudarstvennoy Dume Rossii: Vopros o Prazdnıchnıh Dnax v Deyatelnosti Musulmanskoı Fraktsii”, Sadri Maksudi Tarih Hem Hezerge Zaman, yay. haz. : F.Yu Gaffarova, Kazan, Institut İstorii AN RT, 2004, s.39-55.

_____, Musulmanskie Predstaviteli v Gosudarstvennoy Dume Rossiyskoy İmperii, Kazan, İzdatelstvo Fen, 2005.

_____, Deputatı ot Kazanskoy Gubernii v Gosudarstvennoy Dume Rossii, Kazan, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, 2006.

ÜMİDBAYEV, Muhammed Selim; Din-i Muhammediye'nin Orenburgski Duhovnoy Sobraniyesi Mahkemesinin Yüzyıllık Bayramı, Peterburg, 1901.

VELİDÎ, Cemaleddin; “Kavim ve Kabilemiz ve Kabilemiz Arasında”, Şura, No:1, 1912, s.8-12.

_____, Millet ve Milliyet, Orenburg, Vakit Matbaası, 1914.

_____, Oçerk İstorii Obrazovannosti i Leteraturi Tatar, Kazan, İzdatelstvo İman, 1998.

_____, “Millî Mektep ve Millî Til-I”, 9 Kasım 1916, No: 2125, s. 3.

_____, “Millî Mektep ve Millî Til-II” , 11 Kasım 1916, No: 2125, s.3.

_____,”Milliyet Gavgaları-I”, No: 1964, 19 Ocak 1916, s.1.

_____, “Milliyet Gavgaları-II” , No: 1065, 20 Ocak 1916, s.1-2.

VELİDOV, Sabir, “Milliyetni Niçik Anlıysız?”, Ang, 2 Aralık 1913, No:23, s. 399-400.

VİTEVSKİY, V.N. ; İ.İ. Nepluyev i Orenburgskiy Kray v Prejnem Ego Sostave do 1758 g., Kazan, Tipo-Litografya V.M. Kluçnikova, 1897.

WALİCHİ, Andrzej, Rus Düşünce Tarihi Aydınlanma'dan Marksizme, Çev, Alâeddin Şenel, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.

YAMAŞEV, Hüseyin, “Yana Müslüman İttifakı”, Ural, No: 20, 16 Mart 1920, s.1-2.

YAMAYEVA, L.A., Musulmanskie deputatı Gosudarstvennoy Dumı Rossii 1906-1917 gg. , Ufa, Kitap, 1998.

_____, Musulmanskiy Liberalizm Naçala XX veka Kak Obşestvenno-Politiçeskoe Dvijenie, Ufa, İzdatesltvo Gilem, 2002.

YUSUPOV, M.H. , V Stanovlenie i Borbe Protiv Samoderjaviya, Kazan, İzdatelstvo Kazanskogo Universiteta, 1990.

YUSUPOV, Munir, Galimdjan Barudi, Kazan, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, 2003.

ZAGİDULLİN, İldus, İslamskie İnstitutı v Rossiyskoy İmperii *Meçeti v yevpopeyskoy çasti Rossii i Sibiri*, Kazan, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, 2007.

ZAGATOV, Osman, “Zemstvo Dediği Ne Demektir?” , El-Asrü'l-Cedit, No: 6, 1906.

ZENKOVSKY, Sergey, Rusya'da Tükçülük ve İslam, Çev: Ali Nejat Ongun, Ankara, Günce Yayıncılık, 2000.

ZİLAYEVA, R.A.; ABDRAHMANOVA, G.G.; Tatar Teleneng Anglatmalı Süzlege, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1977.

ZORİN, B. , “Vopros O Panislamizme i Natsionalnom Dvijenii v Musulmanskoy Peçati” , Vestnik Orenburgskogo Uçebnogo Okrugı, No: 4, 1914, s.184–194.

1905. yıl 17. Oktabırda Çıġarılmıř Visoçayşiy Manifest Birlen Ministırlar komitetinin 1905. yıl 17. Aprilinde çıkmış Polojeniesinin Müslümanlara Teallüklü Maddelerinin Tercümesi, Kazan–1907.

YAZARI BELLİ OLMAYAN MAKALELER

“Avtonomik”, Ülfet, No:1, s.1.

Barçı İmamı, “Fevkalade Tebrik” , Din ve Maişet, No: 17, 1908, s.261.

“Büyük Beşaret” , Ülfet, 26 Ocak 1906 , No:8 , s.1-2.

“Büyük Mesele”, Din ve Maişet, No:16, 1907, s.256-257.

“Çevil Uyezi Akyiğit Karyesi”, Kazan Muhbiri, 4 Ocak 1906, No:20, s.3.

“Dinî Medreseler Hakkında” , Din ve Maişet, No: 41, 1913,

“Dinî Medreseler Hakkında” , Din ve Maişet, No:41, 1913,

- “Duma”, Din ve Maişet, No: 15, 1907, s.243
- “Duma Haberleri”, Dünya ve Maişet, No:11, 1907, s.177.
- “Duma ve Müslümanlar” , No:2 , s.1
- “Duma Yakınlaşa”, Din ve Maişet, No: 39, 1907, s.626.
- “Dumaga Vekil Saylav Hakkında”, Dünya ve Maişet, No:1, 1906, s.17–
- 18.
- “Duma’nın Taratılıvı”, Yıldız, No: 128, 6 Haziran 1907, s.1-2.
- “Dürtinçi Devlet Dumasında Müslüman Fraksiya”, Vakit, No:1075, 13 Kasım 1912, s.2.
- “Ehemmiyetli Cıyılış”, Din ve Maişet, No: 40, 1910, s.638-639.
- “Faidesiz Yuristler”, Din ve Maişet, No: 7, 1908, s.105.
- “Gosudarstvennaya Duma”, Tatarskaya Entsiklopedia, Kazan–2005, c.2, s.157–160.
- “Gosudarstvenniy Duma’da Kazan Gubernası Vekilinin Mektubu”, Kazan Muhbiri, No:104, 21 Haziran 1906, s.2.
- “Halk ve Baylık” , Dünya ve Maişet, No:13 , 1907, s.198-200.
- “Hürmetli Ukuyucularımızga”, Dünya ve Maişet, No:1, 1906, s.910.
- “İdare”, Din ve Maişet, No: 14, 1916, s.174–175.
- “İdareden” , Duma , No:2, s.1.
- “İhtilalin Semeresi”, Din ve Maişet, No:35, 1907, s.559.
- “İki Yıl İçinde Bulgan Cezalar”, Din Ve Maişet , No:42, 1907, s.687.
- İmam ve Müderris , “Müftülük Hakkında” , Din ve Maişet, No:30, 1915, s.476-477.
- “İmamların Haline Bir Nazar”, Din ve Maişet, No:16, 1907, s.254-256.
- “İptidaî Talim Meselesinde Orenburg Müslümanları Cıyılışı”, Vakit, No:??
- “İz İnoroçkeskoy Tatarsko-Musulmanskoy Peçati” , Tserkovno-Obşestvennata Jizn, No:16-17, 1907, s.2-4.
- “Karşımızdağı Mühim Mesele Münasebetiyle” , No: 20, Din ve Maişet, 1914, s.317–318.
- “Kayu Milettesin?” , Mektep, No:7, 22 Haziran 1913, s.169-173.
- “Kineş Meclis Başlandı” , Yıldız, 15 Aralık 1913, No: 1082, s.1.

- “Kineş Meclisinin Kararları, Yıldız, 27 Aralık 1913, No:1091, s.1.
- “Kineş Meclisi Hakkında” , Yıldız, 24 Aralık 1913, No: 1088, s.1.
- “Kineş Meclisinin Dikkatine”, Vakit,7 Haziran 1914, No:1504, s.1.
- “Mekerce Cıyuluşu İkinci Meclis”, Kazan Muhbiri, 23 Ağustos 1906, No:138, s.1-2.
- “Millet Muhabbetinin Alameti” , Din ve Maişet, No: 20, 1916, s.238.
- “Milletçiler”, Ural, No:5, 21 Ocak 1907, s.2.
- “ Millî Ne Lugat”, Din ve Maişet, No: 32, 1910, s.503–504.
- “Millî ve Resim”, Din ve Maişet, No: 29, 1910, s.457, “Millî Ne Lugat” , Din ve Maişet, No:32, 1910, s.503–504.
- “Milliyetni Nişig Anlarga”, Ang, No: 21, 27 Ekim 1913, s.368.
- “Müftü Hazret”, Din ve Maişet , No: 28, 1912, s.444.
- “Müftü Kirek mi?” , Ural, No: 23, 25 Mart 1905, s.2.
- “Müftülük Hakkında” , Din ve Maişet , No: 30, 1915, s.476.
- “Müftülük Hakkında”, Din ve Maişet, No: 33, 1915, s.524.
- “Müftülük Tuğrısında Birkaç Süz”, Din ve Maişet, No: 23, 1914, s.423.
- “Mühim Mesele”, Dünya ve Maişet, No: 10, 1907, s.162.
- “Müslüman Fraksiyası”, Din ve Maişet, No:10, 1908, s.157.
- “Müslüman Fraksiyası”, Dünya ve Maişet, No: 10, 1907, s.163–164.
- “Müslüman İsyezdi” , Vakit, No:66, 26 Ağustos 1906, s.1.
- “Müslüman İsyezdi” , Millet, No:11, 30 Mayıs 1914, s.1.
- “Müslüman İttifakı”, Vakit, No: 249, 27 Kasım 1907, s.1.
- “Müslüman Mecslileri”, Kazan Muhbiri, 1 Aralık 1905, No: 9, s.3.
- “Müslüman Siyezdi”, Din ve Maişet, No:19, 1907, s.307.
- “Müslüman Vekillerinin Kaufman ile Muhabetleri”, Dünya ve Maişet, No: 11, 1907, s.179.
- “Müslümanların Ukuv Meseleleri Hakkında”, Din ve Maişet, No:7, 1908, s.108.
- “Nefrete Nefret”, Din ve Maişet, No: 17, 1907, s.368.
- Nifaksız, “Rusya’da Tatar Fikirilerinin Mütalaası”, Dünya ve Maişet, No:10, 1907, s.59-60.
- “Nijni’de Müslüman Cıyuluşu”, Vakit, No:213, 30 Ağustos 1907, s.2.

“Olacak Müftü Hakkında” , Din ve Maişet, No:25, 1915, s.399.

“Orenburg Cıyılışı”, Kazan Muhbiri, 6 Ocak 1906, No:21, s.2.

“Orenburg’tan”, Kazan Muhbiri , 9 Ocak 1906, No:22, s.2.

“Orenburg’tan Yazalar” , Kazan Muhbiri, 26 Aralık 1905, No:16, s.2.

“Padişahnın Manifesti”, Vakit, No:179, 5 Haziran 1907, s.1.

“Pantyrkizm v Rossii”, Mir İslama, 1913 , T.2, V. 1, s.15-16.

“Peterbug’da Dâhiliye Nazırı’nın Muavini Riyasetinde 29. April’de Bulacak *Mejdu Vedomostvenniy Soveşenie* Münasebeti ile”, Din ve Maişet, No:7, 1914, s.269–270.

“Peterburg’ta Dahliye Nezareti Huzurunda Bulgan Kineş Meclisi” , Vakit, 13 Haziran 1914, No:1509, s.2.

“Peterburg’da Müslümanlar”, Vakit, No:161, 19 Nisan 1907, s.1.

“Popoçitel Bobrovnikov”, Din ve Maişet, No: 23, 1908, s.363.

“Rusya Gazitesinden Maksudov Nutku”, Yıldız, No:378, 23 Mart 1909, s.1-2. “Sadri Efendi Maksudî Nutku”, Yıldız, No:542, 21 Mayıs 1910, s.2-3.

“Rusya Hükümeti ve Tatarlar” , Duma, No:3, s.1-2,

“Rusya Müslümanları İttifakı Cıyını”, Kazan Muhbiri, 1 Şubat 1906, No:31, s.1.

“Rusya Müslümanları İttifakı”, Dünya ve Maişet, No:1, 1906, s.17.

“Rusya Müslümanları İttifakı”, Kazan Muhbiri , 12 Aralık 1905, No:12, s.1.

“Rusya Müslümanları İttifakı”, Kazan Muhbiri, 15 Aralık 1905, No:13, s.4.

“Rusya Müslümanları İttifakı İdare-i Merkeziyesi”, Din ve Maişet, No: 15, 1907, s.244.

“Rusya Müslümanları İttifakı’nın Muvakkat Komissiyası Tarafından” , Yıldız, No:140, 4 Temmuz 1907, s.1-2.

“Rusya Müslümanları İttifakı’nın Muvakkat Komissiyası Tarafından Müslüman Saylavçılarına Hitap” , No:141, 6 Temmuz 1907, s.1–2.

“Sadri Maksudî'nin Duma'da 1. May'da Yal İtöv Kününün Müslümanlar için Cuma Kün Buluvını Tilep Süylegen Nutku” , Yıldız, No: 537, 9 Mayıs 1910, s.1-3.

“Saylav Hakkında”, Din ve Maişet, No: 26, s.414.

“Saylav Hakkında”, Din ve Maişet, No: 30, 1907, s.479.

“Saylav Kanunu”, Din ve Maişet, No: 22, 1907, s.350.

“Siyasi Müslüman Müzakereleri”, Kazan Muhbiri, 14 Kasım 1905, No: 5, s.3.

“Siyasî Müslüman Müzakereleri”, Kazan Muhbiri, 21 Kasım 1905, No:6, s.3-4.

“Siyasî Müslüman Meclisleri”, Kazan Muhbiri, 24 Kasım 1905, No:7 , s.2.

“Siyasî Müslüman Meclisleri” , Kazan Muhbiri, 28 Kasım 1905, No:8, s.2.

“Siyasi Müslüman Meclisleri”, Kazan Muhbiri, 5 Aralık 1905, No: 10, s.3.

“Siyasî Müslüman Meclisleri Ufa'dan Yazalar” , Kazan Muhbiri , No:15, 22 Aralık 1905, s.2.

“Siyasî Müslüman Meclisleri, Ufa'dan yazalar”, Kazan Muhbiri, No: 16, 26 Aralık 1905, s.2.

“Siyasi Müslüman Cemiyetleri, Ufa'dan Yazalar”, Kazan Muhbiri, 4 Ocak 1906, No:20, s.2.

“Sobranie Jurnalı ve Beyanü'l-Hak”, Din ve Maişet, No: 6, 1908, s.93.

“Şakirtler İsyezdinin Kararları”, Kazan Muhbiri, 19 Mayıs 1906, No: 87, s.4.

“Şakirtler İsyezdi Kararları” , Kazan Muhbiri, 21 Mayıs 1906, No: 88, s.4.

“Şakirtler Siyezdi Kararları”, Kazan Muhbiri, 22 Mayıs 1906, No: 89, s.4.

“Şkolniy Vopros v Russkom Musulmanstve V. Medrese (*Prodoljenie*) *Medrese Povoljya*” , Mir İslama, T. II, Vıpusk VII, 1913, s.431-461.

“Şkolniy Vopros v Russkom Musulmanstve, Medrese (Prodoljenie) *Bezporjadki v medrese Pobolje*, Mir İslama, T. II, Vıpusk VIII, 1913, s.513.-571.“Şkolniy Vopros v Russkom Musulmanstve, Dar-ul-muallimin i Dar-ul-muallimat v Ufe” , Mir İslama, T. II, Vıpusk. X, 1913, s.651-676.

Tatarca Tügil, Türkîce”, Şura, No: 23, 1 Aralık 1910, s.10.

Tataroğlu, “ Biz kim?” , Şura, No:2, 1911 Ön kapağın iç sayfasında.

Tataroğlu, “Biz kim meselesi”, Şura, No:4, 1911 Ön kapağın iç sayfasında.

“Tenbih, Şeriat-ı İslamiye ve Hukuk-ı Milliyemizi Saklamak Her Bir Müslüman Olgan Mimseye Teyiştir”, Dünya ve Maişet, No:12, 1907, s.190.

“Transkripsiya Hakkında”, Dünya ve Maişet , No: 3, 1907, s.42.

Türkoğlu , “Biz Tatar İmesmiz”, Şura, No: 4, 1911 Ön kapağın iç sayfasında.

Türkoğlu, “Biz Türkmüz”, Şura, 1911, No:8, s.238–239.

Türkoğlu, “Biz Türkmüz”, Şura, No: 1, 1912, s.19.

Türkoğlu, “Biz Türkmüz”, Şura, No:2, 1912, s.55.

Türkoğlu, “Biz Türkmüz”, Şura, No: 4, 1912, s.79.

“Ufa’da İmamlar İctimai” , Yıldız, No:509, 28 Şubat 1910, s.2.

“Ufa’da Kineş Meclisi” , Yıldız, 20 Aralık1913, No: 1086, s.1.

“Ufa’da Kineş Meclisi” , Yıldız, 22 Aralık 1913, No:1087, s.2.

“Umumî Müslüman Vekillerinin Peterburg’da İctimai”, Ülfet, 22 Ocak 1906, No:7, s.1.

“Üçüncü Duma’daki Müslüman Fraksiyonu’nun Talim-i İptidaî Meselesi Hakkındağı Kararı”, Yıldız, No:573, 8 Ağustos 1910, s.1.

“Yana Müftü Hazretleri Hakkında Teşekkür Telegramı” , Din ve Maişet , No: 32, 1915, s.511.

“Yal İtüv Meselesi Hakkında Cıyılış” , Yıldız, No: 545, 30 Mayıs 1910, s.3.

“3. May’da Duma’da Yal İtüv Meselesi Müzakere Kılıngan Vakıta İsa Mirza Yenikeyev Tarafından İrad İtilgen Nutuknun Tercümesi”, Yıldız, No: 545, 30 Mayıs 1910, s.2-3.

“ 22 Fevral Peterburg”, Ülfet, No:12, 23 Şubat 1906, s.1-2.

“31 Mart Pravilası”, Ural, No: 5, 21 Ocak 1907, s. 2.

“31 Mart 1906 ve 15 Ekim 1907 Kanunları” , Din ve Maişet, 1908, s.194-195.

“15-25 İyunda Petrograd’da Bulgan Müslüman Syezdi Ni İşledi ve Niçik İşledi?”, Millet, No:13, s.5-6.

EKLER

На основані В И С О Ч А И Ш А Г О повелѣнія 14-го января 1906 года у т в е р ж д а ю. 31 марта 1906 года.

Министръ народнаго Просвѣщенія, Гофмейстеръ /подп./ Графъ Ив. Толстой

П Р А В И Л А

о начальнахъ училищахъ для инородцевъ, живущихъ въ восточной и юго-восточной Россіи.

Общая положенія.

1. Въ обитаемыхъ инородцами восточныхъ и юго-восточныхъ областяхъ Россіи учреждаются особыя для нихъ начальныя училища, дѣствующія на основаніи настоящихъ правилъ.

2. Начальныя училища для инородцевъ имѣютъ дѣлю, съ одной стороны, содѣйствовать ихъ нравственному и умственному развитію и такимъ образомъ открывать имъ путь къ улучшенію ихъ быта съ другой - распространять между ними знаніе русскаго языка и сближать ихъ съ русскимъ народомъ на почвѣ любви къ общему отечеству.

3. Орудіемъ первоначальнаго обученія для каждаго племени должно быть природное его нарѣчіе.

4. Учителями и учительницами въ инородческихъ училищахъ должны состоять лица, имѣющія установленный образовательный ценъ при томъ непрерѣнно или инородца того племени, для котораго учреждено данное училище, или русскіе, основательно знающіе соответственное инородческое нарѣчіе и имѣющіе въ этомъ надѣжащее удостовѣреніе.

5. Училища для образованія инородцевъ могутъ быть первоначальныя /школы грамоты/ съ двухгодичнымъ курсомъ, начальныя одноклассныя въ четырехгодичный и начальныя двухклассныя шестилѣтний курсы обученія.

Въ случаѣ надобности можетъ быть допускаемо: а/ увеличеніе курса первоначальнаго училища до 3-хъ лѣтъ и б/ отдѣльное существованіе втораго отдѣленія /курсъ 3 и 4-го года/ однокласснаго училища и втораго класса двухкласснаго училища.

6. Въ случаѣ проживанія въ мѣстности нѣсколькихъ инородческихъ племенъ открываются первоначальныя училища для каждаго

племені особо, а въ старшемъ отдѣленіи, если не окажется возможнымъ имѣть для каждаго племеніи особое одноклассное училище, инородцы всѣхъ племенъ обучаются совмѣстно на русскомъ языкѣ.

7. Учебными предметами въ первоначальныхъ и одноклассныхъ инородческихъ училищахъ служатъ: Законъ Божій или соответствующее вѣроученіе, церковно-славянское чтеніе /для православныхъ/, грамота на природномъ языкѣ, русскій языкъ /разговоръ, чтеніе и письмо/, счетъ и пѣніе.

Въ двухклассныхъ инородческихъ училищахъ предметы преподаванія тѣ же, что и въ русскихъ двухклассныхъ училищахъ, но назначаются часы для занятія и природнымъ нарѣчіемъ учащихся.

8. Завѣдываніе инородческими училищами возлагается на общихъ основаніяхъ на учителя или учительницу.

9. Общее наблюденіе и руководство всѣми училищами для инородцевъ, какъ казенными, такъ и частными, содержатся ли они на средства казны, или учреждений и частныхъ лицъ, — возлагается на инспекторовъ инородческихъ училищъ; ближайшее же завѣдываніе и надзоръ за всѣми этими училищами возлагается, подъ руководствомъ помѣнутыхъ инспекторовъ, на мѣстные органы Министерствъ Народнаго Просвѣщенія.

10. Правила объ организаціи учебнаго дѣла въ училищахъ, въ зависимости отъ того, въ какой мѣрѣ дѣти инородцевъ, до поступленія въ училище, знаютъ русскій языкъ, распадаются на два отдѣла:

а/ правила для инородческихъ дѣтей, живущихъ отдѣльно отъ русскихъ и вовсе не знающихъ русскаго языка;

б/ правила для инородческихъ дѣтей, живущихъ смѣшанно съ русскими и нѣсколько знающихъ русскій языкъ.

А. Правила для образованія инородческихъ дѣтей, вовсе не знающихъ русскаго языка.

II. Для инородческихъ дѣтей, вовсе не знающихъ русскаго языка, или знающихъ его очень мало, учредаются помѣнутыя въ 5-мъ пунктѣ училища.

Въ первоначальныхъ училищахъ и въ первые два года обученія въ одноклассныхъ языкомъ преподаванія служитъ природный языкъ дѣтей. Въ послѣдующіе годы языкомъ преподаванія долженъ быть рус-

скій языкъ, но природный языкъ для дѣтей остается и предметомъ обученія и орудіемъ для облегченія преподаванія на русскомъ языкѣ прочихъ предметовъ.

12. Въ первоначальныхъ и одноклассныхъ училищахъ обученіе совершается по учебнымъ книгамъ и пособиямъ какъ на русскомъ, такъ и на природномъ нарѣчій учащихся.

13. Для облегченія учащихся ^{=инородцами=} перехода къ изученію русскаго языка, учебныя книги и пособия печатаются на инородческомъ нарѣчій русскими буквами; для народностей, имѣющихъ національный алфавитъ — книги эти печатаются въ двойной транскрипціи, русской и инородческой. Учебныя книги и пособия издаются съ переводомъ на русскій языкъ или безъ перевода.

14. Одновременно съ обученіемъ инородческихъ дѣтей грамотѣ на природномъ нарѣчій, они, при помощи этого нарѣчія, — обучаются русскому разговорному языку, причемъ русскіе разговорные уроки начинаются не позднѣе начала 2-го полугодія учебнаго года.

15. Подробности организаціи учебнаго дѣла начальной инородческой школы указаны въ прилагаемомъ при севѣ учебномъ планѣ, отступленія отъ котораго допускаются не иначе, какъ съ утвержденія Министра Народнаго Просвѣщенія, по ходатайствамъ, черезъ попечителя учебнаго округа, педагогическихъ совѣтовъ учительскихъ семинарій и учительскихъ школъ и инспекторовъ инородческихъ училищъ.

16. Согласно мѣстнымъ требованіямъ, инородческой дѣвочки обучаются совмѣстно съ мальчиками, или же для нихъ открываются особныя училища того же типа, какъ и для мальчиковъ.

Б. Правила для инородческихъ дѣтей, живущихъ смѣшанно съ русскими и нѣсколько знающихъ русскій языкъ.

17. Въ мѣстностяхъ съ населеніемъ, смѣшаннымъ изъ природныхъ русскихъ инородцевъ, учреждаются для дѣтей тѣхъ и другихъ совмѣстныя начальныя училища, въ которыхъ обученіе дѣтей инородцевъ ведется въ теченіе перваго учебнаго года на ихъ природномъ нарѣчій, при помощи соответствующихъ инородческихъ книгъ. Русскіе же ученики присоединяются къ ученикамъ инородцамъ со втораго учебнаго года, съ каковаго времени преподаваніе ведется на русскомъ языкѣ.

18. Если въ мѣстностяхъ со смѣшаннымъ населеніемъ дѣти инородцевъ имѣютъ весьма слабое знаніе русскаго языка, то для нихъ открываются отдѣльныя первоначальныя училища.

19. Въ зависимости отъ религіи, которую исповѣдуютъ инородцы, вышеизложенныя общія для всѣхъ инородческихъ училищъ правила дополняются нижеслѣдующими статьями:

а/ для инородцевъ православныхъ,

б/ для инородцевъ иныхъ исповѣданій.

а/ Дополнительныя правила для училищъ, открываемыхъ для инородцевъ православныхъ.

20. Законъ Божій преподается сначала исключительно на природномъ нарѣчій, а по достаточномъ усвоеніи дѣтми русскаго языка и на этомъ послѣднемъ, но по мѣстнымъ условіямъ можетъ быть допущаемо преподаваніе и на одномъ инородческомъ нарѣчій.

21. Церковное пѣніе, какъ важное орудіе христіанскаго просвѣщенія инородцевъ, вводится во всѣхъ училищахъ, причемъ пѣніе исполняется какъ на церковно-славянскомъ языкѣ, такъ и на мѣстномъ инородческомъ нарѣчій, свѣтское же пѣніе и на русскомъ языкѣ.

22. Молитвенники и вообще богослужебныя книги печатаются съ сохраненіемъ церковно-славянскаго текста или безъ оного.

б/ Дополнительныя правила для училищъ, открываемыхъ для инородцевъ неправославныхъ.

23. Существующія у инновѣрцевъ русскія училища приурочиваются къ типу училищъ, перечисленныхъ въ пунктѣ 5-мъ.

24. Кромѣ училищъ, перечисленныхъ въ пунктѣ 5-мъ на средства правительства, обществъ или частныхъ лицъ могутъ быть открываемы классы русскаго языка при конфессіональныхъ инновѣрческихъ училищахъ учрежденіяхъ /недресахъ, мектебахъ, дацанахъ, журулахъ, и т.п./, а также и отдѣльно отъ оныхъ.

25. Учителями въ этихъ училищахъ и классахъ могутъ быть какъ инновѣрцы соответствующихъ вѣроисповѣданій, хорошо знающіе русскій языкъ, такъ и русскіе, хорошо знающіе мѣстныя инородческія нарѣчія, при чемъ тѣ и другіе должны имѣть соответствующую педагогическую подготовку /ср. пунктъ 3./

26. Для преподаванія вѣроученій въ училищахъ у иновѣрцевъ могутъ быть приглашаемы, какъ духовныя лица, такъ и свѣтскіе учителя соответствующаго вѣроисповѣданія.

27. Преподаваніе пѣнія ^{-иновѣрческихъ} въ инородческихъ училищахъ не обязательно, но признается желательнымъ введеніе, въ воспитательныхъ цѣляхъ, свѣтскаго пѣнія на русскомъ и природномъ нарѣчій учащихся во всѣхъ училищахъ, гдѣ это возможно.

Введеніе же преподаванія пѣнія соответствующей вѣроисповѣданію учащихся религіи зависитъ отъ соглашенія родителей учащихся съ соответствующимъ инспекторомъ инородческихъ училищъ.

28. Обученіе въ русскихъ классахъ /см. пунктъ 24/ ведется преимущественно къ положенію о первоначальныхъ училищахъ, но предметами преподаванія служатъ лишь русскій языкъ и ариметика.

29. Для поступленія въ русскіе классы не устанавливается опредѣленнаго возраста.

30. Если программа преподаванія въ русскомъ классѣ расширяется противъ упомянутой въ пунктѣ 28, введеніемъ другихъ предметовъ преподаванія /исторіи, географіи и проч./, то классъ долженъ имѣть учителя съ соответствующимъ образовательнымъ цензомъ.

31. Дѣти иновѣрцевъ, поступающія въ русскія начальныя училища общаго типа, освобождаются отъ слуханія уроковъ Закона Божія, церковно-славянскаго языка и церковнаго пѣнія.

32. Общій надзоръ за частными инородческими вѣроисповѣдными училищами /нагометанскими, ланантскими и пр./ возлагается на инспекторовъ инородческихъ училищъ по принадлежности.

33. Завѣдующее таковыми училищами лицо должно состоять въ русскомъ подданствѣ и имѣть образованіе не ниже курса однокласснаго училища Министерства Народнаго Просвѣщенія.

34. Знанія завѣдующаго вѣроисповѣднымъ училищемъ по соответствующимъ вѣроученіямъ контролю инспекціи не подлежатъ.

35. Къ употребленію въ вѣроисповѣдныхъ училищахъ допускаются только тѣ учебныя руководства и пособія, кои изданы въ Россіи, прочія же не иначе, какъ съ особаго въ каждомъ отдѣльномъ случаѣ разрѣшенія инспектора инородческихъ училищъ.

36. Частныя инародческія вѣроисповѣдныя училища открываются съ разрѣшенія инспектора инародческихъ училищъ по представленіи надлежащихъ удостовѣреній въ томъ, что содержаніе училища обеспечено необходимыми для того средствами, что при немъ будутъ состоять классъ русскаго языка и завѣдующій училищемъ имѣть образованіе, показанное въ п. 25.

37. На содержаніе классовъ русскаго языка при частныхъ инародческихъ училищахъ могутъ быть испрашиваемы и казенныя средства.

Директоръ Департамента

Народнаго Просвѣщенія /подп./ П. Андреяновъ.

Дѣлопроизводитель /скр./ С. Анцыферовъ.

Вѣрно: Дѣлопроизводитель Раевскій.

قران غوبيرناطرى طرفىدىن اعلان قىلنادر.
بعض ياوز نيتلى كشىلر مسلمان اھالىسى اراسىندە
يالغان خبرلر تاراتوب ۱۹۰۶ نچى يىلنىڭ مارت آيىنىڭ
۳۱ نچى كۈنىدە اينارو دىسلرنىڭ ابتدائى مکتبلىرى اوچون
معارف نظارتى طرفىدىن نىشرايتلمش پراۋىلالار يەنى قاعدەلر
ياشرن ميسو نىرلىق مقصودىنى كوزاتە دىوب ھم شونىڭ اوچون
اينارو دىسلرنىڭ اوچىلىشچالرى ھم اھل اسلامنىڭ مکتب
ومدرسەلرى اوچون باصلا طورغان درس كىتابلىرىنىڭ
ايكى تورلى حرف بلان (يەنى روس حرفى ھم خەلقنىڭ
اوز تلى حرفى بلان) باصلو يىنى مجبورى ايتەدر دىوب
خەلقنى الدالاب غاوغە چغارالار.

شونىڭ اوچون بن امور داخلىيە ناظرى جىناپلىرىنىڭ
امرى بويىچە مسلمان اھالىسىنە حەقىقەت حالنى اڭلاتونى
لازم كوروب بتون اھل اسلام روحانىلرى اوچون
مخصوص بر نىظامنامە عمومى چغارلغانچەغە قىدر مسلمان-
لرنىڭ مدرسە ومکتبلىرىنە نىسبە ۳۱ نچى مارت پراۋىلاسىنى
اجرا قىلونى توقطاتورغە حكومتدن امر بولغانىن، مذكور
ايكى تورلى حرف بلان كىتاب باصو قاعدەسىنىڭ اھل
اسلام مدرسە ومکتبلىرىنە ھىچ نىسبىتى بولمايەچغىنى ھم
اول قاعدە بويىچە اش يورتلمەيەچكىنى اعلان قىلامن.
اينارو دىسلرنىڭ اوچىلىشچالارىنە قارالە قالسە بو ايكى
تورلى حرف بلان باصلغان كىتابلىرىنى استعمال قىلو الار
اوچون بىردە مجبورى توگل ھم ھىچ بر وقتدەدە مجبورى
بولغانى يوقدر. اول ايكى تورلى حرف بلان باصقان
درس كىتابلىرى مذكور قاعدەلردە فقط روس تىلىنىڭ
تەھسىلىنى جىڭلايتو اوچون گنە تەقدىم قىلنوب خەلقنىڭ اوز
اختيارىنە سالنادر. مسلمانلرنىڭ دىن كىتابلىرىنە ايسە اول
قاعدەلرنىڭ بىردە تەلقى يوقدر.

مع ما فيہ اوشبو يىلنىڭ ياز كۈنىدە يوقارىدە مذكور
قاعدەلرنى ياڭدان قاراب تىكشرو اوچون حكومت طرف-
فندىن مخصوص بر كامىسىمە تەشكىل قىلنوب مسلمان اھالىسىدىن
ھم وكىللر دعوت قىلنەچقىلردر.

بوندىن سوڭ اسلام دىنىدە تەيىن قىلنماغان كۈنلرنى
حكومت مسلمانلرغە بىرام ايتدەرمكچى بولا دىگان بوش
سوزلرنىڭ يالغانلىغىنىدە اثبات ايتونى لازم كورەمن. بو
سوزلرنىڭ ھىچ اصلى يوقدر. موندای يالغان خبرلرنى تارا-
توب بعض نا معلوم كشىلر اوصال نيت بلان اھل اسلام-
منىڭ تىنچلىغىنى بىترمكچى بولالردە الارنىڭ سوزلرى صاف
افترا وبەتاندر.

قران غوبيرناطرىنىڭ قائم مقامى ۋىتس غوبيرناطوكا بىكو.

На основані ВИСОЧАЙШАГО повелѣнія
27-го октября 1907 года утверждаю.
Министръ Народнаго Просвѣщенія *П. фонъ-Кауфманъ*.
1-го ноября 1907 г.

ПРАВИЛА

о начальныхъ училищахъ для инородцевъ.

Начальныя училища для инородцевъ имѣютъ цѣлью, съ одной стороны, содѣйствовать ихъ нравственному и умственному развитію и такимъ образомъ открывать имъ путь къ улучшенію ихъ быта, а съ другой—распространять между ними знаніе русскаго языка и обличать ихъ съ русскимъ народомъ на почвѣ любви къ общему отечеству.

Начальныя училища для инородцевъ разрѣшается учреждать какъ на общихъ основаніяхъ, установленныхъ для начальныхъ училищъ Имперіи, и особыхъ узаконеній для отдѣльныхъ мѣстностей изданныхъ, такъ и съ примѣненіемъ нижеслѣдующихъ правилъ.

1. Орудіемъ первоначальнаго обученія въ училищахъ для инородцевъ служить родной языкъ учащихся.

Примѣчаніе. Роднымъ языкомъ учащихся считается языкъ, на которомъ они говорятъ въ семьѣ.

2. Училища для инородцевъ учреждаются какъ одноклассныя, такъ и двухклассныя. При этомъ допускается по мѣстнымъ условіямъ открывать одноклассныя училища въ составѣ первыхъ двухъ отдѣленій.

3. Учебными предметами въ училищахъ для инородцевъ служатъ: Законъ Божій или соотвѣтствующее вѣроученіе, родной языкъ учащихся, русскій языкъ (разговоръ, чтеніе и письмо), ариметика и пѣніе, а въ двухклассныхъ училищахъ, сверхъ поименованныхъ предметовъ, проходятся: русская исторія, географія, естествовѣдѣніе, черченіе и начала геометріи.

4. Преподаваніе Закона Божія для православныхъ ведется на родномъ языкѣ учащихся до окончанія однокласснаго и двухкласснаго училища, причемъ, однако, этотъ предметъ можетъ быть преподаваемъ и на русскомъ языкѣ, если послѣдній достаточно

усвоенъ дѣтми и со стороны родителей не встрѣчается къ тому препятствій. Инославныя и иновѣрныя вѣроученія преподаются сообразно съ религіозными требованіями населенія.

5. Родной языкъ дѣтей въ первые два года обученія въ училищахъ для инородцевъ служитъ языкомъ преподаванія. Въ послѣдующіе годы языкомъ преподаванія долженъ быть русскій языкъ, но родной языкъ учащихся остается и предметомъ обученія и орудіемъ для облегченія преподаванія на русскомъ языкѣ прочихъ предметовъ.

6. Обученіе русскому языку, при помощи родного языка учащихся, начинается устными упражненіями въ разговорной рѣчи не позднѣе второго полугодія перваго года ученія. Обученіе русской грамотѣ (чтенію и письму) начинается не позднѣе второго года обученія.

7. Если въ училищѣ введено обученіе пѣнію, то оно преподается на русскомъ и на родномъ языкѣ учащихся; церковное пѣніе преподается и на языкѣ богослуженія.

8. Распредѣленіе предметовъ и уроковъ устанавливается примѣнительно къ таблицѣ для одноклассныхъ и двухклассныхъ училищъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, учреждаемыхъ на основаніи инструкціи 4 іюня 1875 г.

Примѣчаніе. Примѣрная таблица числа уроковъ при семь прилагается.

9. Подробныя программы всѣхъ предметовъ преподаванія и родного языка въ частности составляются управленіями учебныхъ округовъ и представляются для свѣдѣнія въ Министерство Народнаго Просвѣщенія.

10. При двухклассныхъ училищахъ, а также одноклассныхъ, взаимнѣе второго класса, могутъ учреждаться, соотвѣтственно мѣстнымъ потребностямъ, ремесленные классы и классы ручнаго труда, на основаніи закона 21 апрѣля 1903 г.

11. Учителями и учительницами въ училищахъ для инородцевъ должны состоять лица, имѣющія соотвѣтствующее учительское званіе, притомъ или инородцы того племени, для котораго данное училище учреждено, или русскіе, знающіе родной языкъ учащихся.

Примѣчаніе. Русскіе, не знающіе инородческаго языка, могутъ допускаться къ преподаванію въ старшихъ отдѣленіяхъ одноклассныхъ училищъ и во второмъ классѣ двухклассныхъ.

12. Для преподаванія Закона Божія и вѣроученій могутъ быть приглашаемы какъ духовныя лица, такъ и свѣтскіе учителя соответствующаго вѣроисповѣданія, имѣющіе надлежащую подготовку.

13. Кромѣ начальныхъ училищъ, организованныхъ на основаніи сихъ правилъ, на средства правительства, обществъ и частныхъ лицъ разрѣшается открывать классы русскаго языка для дѣтей и для взрослыхъ. Продолжительность курса и вообще ближайшая организація классовъ опредѣляются учебнымъ начальствомъ, по соглашенію съ ихъ учредителями. При испрошеніи пособія отъ казны, всѣ эти данныя представляются въ Министерство Народнаго Просвѣщенія.

14. Дѣйствіе сихъ правилъ распространяется на учебныя округа: Казанскій, Оренбургскій, Одесскій, Кавказскій, Западно-Сибирскій, и на губерніи и области, входящія въ управленія: Туркестанскаго края, также Иркутскаго и Приамурскаго Генераль-Губернаторствъ.

15. Министру Народнаго Просвѣщенія предоставляется распространять примѣненіе этихъ правилъ и въ другихъ мѣстностяхъ съ инородческимъ населеніемъ.

Примѣрная таблица

предметовъ и уроковъ въ училищахъ для инородцевъ.

№№	Предметы.	Число уроковъ.		
		Въ однокл. учил. 1 и 2 годъ.	Во 2-мъ классѣ 3 и 4 годъ.	двухкл. учил.
1.	Законъ Божій или со- отвѣтств. вѣроученіе . . .	4	4	4
2.	Русскій языкъ (разговоръ, чтеніе, письмо)	12	12	10
3.	Родной языкъ	6	6	4
4.	Ариѳметика	6	6	4
5.	Пѣніе	2	2	1
6.	Русская исторія	—	—	2
7.	Географія и естество- вѣдѣніе	—	—	3
8.	Черченіе и геометрич. свѣдѣнія	—	—	2
		30	30	30

Директоръ Департамента

Народнаго Просвѣщенія *М. Андреевъ.*

Дѣлопроизводитель *С. Анциферовъ.*

С.-Петербургъ, Предсѣдателю Государственной Думы.

Собравшіеся въ числѣ около двухъ тысячъ человекъ въ Куп. Собр., Мы мусульмане г. Казани просимъ Народныхъ Представителей исправить при третьемъ обсужденіи ст. 9 (10) законопроекта о нормальномъ отдыхѣ служащихъ въ торговыхъ заведеніяхъ принятіемъ поправки мусульманской фракціи. Отклоненіе поправки мусульманской фракціи произвело на насъ удручающее впечатлѣніе. Мы не доумѣваемъ, что побудило большинство Государственной Думы принять столь несправедливое по отношенію къ намъ постановленіе. Мы мусульмане даже при старомъ строѣ до манифеста 17 октября пользовались свободой религиозныхъ праздниковъ всегда приурочивая дни физическаго и нравственнаго отдохновенія ко днямъ нашихъ священныхъ праздниковъ. Принуждать насъ участвовать въ празднованіи христіанскихъ праздниковъ воскресенья и двенадесятыхъ, это было бы не только насиліемъ надъ нашей совѣстью но еще и оскорбленіемъ религиознаго чувства православныхъ, ибо радостные дни праздника омрачались бы для нихъ насиліемъ надъ мусульманами и повсемѣстной картиной полицейскаго принужденія. Мы удручены, ошеломлены первымъ постановленіемъ Государственной Думы; хочется кому то жаловаться на васъ; такъ какъ Вы высшіе судьи и законодатели въ странѣ, то обращаемся къ Вамъ самимъ: взываемъ къ вашему чувству Государственной мудрости, не разрушайте въ насъ вѣками установленное понятіе о русскомъ народѣ и о справедливой русской государственности. Мы всегда были вѣрными подданными нашего Государя и честными согражданами русскихъ; мы мусульмане жили въ теченіе нѣсколькихъ вѣковъ мирно и дружно съ нашими согражданами русскими. Это было слѣдствіемъ справедливаго и гуманнаго отношенія русскихъ къ намъ съ одной стороны, и нашей природной вѣрности, лояльности и преданности нашему Государю и нашей общей родинѣ съ другой. Вы совершили бы величайшую несправедливость обязавъ насъ принять участіе въ празднованіи христіанскихъ праздниковъ; это было бы перной мрачной страницей исторіи отношеній русскаго государства къ своимъ гражданамъ мусульманамъ; это перевернуло бы всѣ наши представленія о русскомъ народѣ и о народномъ представительствѣ и опрокинуло бы сразу то зданіе взаимнаго довѣрія и симпатіи, которое воздвигнули наши предки. Искреннее наше къ Вамъ обращеніе: не сѣйте сѣмена раздраженія и злобы; эти сѣмена не требуютъ особенной почвы: они способны расти и дать свои вредные плоды даже на мирной и спокойной мусульманской почвѣ. Мы васъ заклинаемъ не дѣлайте такого шага, подобно которому никогда не рисковали дѣлать старья правительства.

Уполномоченные собраніемъ: *Ахмедзякъ Сайдашевъ.*
Ахмедъ Тадій Максудовъ.
Талимъ Талиевъ.
Халимулла Хасановъ.
Хамалютдинъ Тимадутдиновъ.
Мухамедзякъ Сайдашевъ.
Истагиль Харимовъ.
Сагидъ Рамеевъ.

Tatil Günlerinin Belirlenmesi Hakkında Kazan Tatarları'nın Düzenlediği Toplantı Hakkında

II. Duma'daki Müslüman Milletvekillerinden Bir Grup
Oturanlar (Sağdan Sola): T. Eldarhanov, F. Hoyskiy, Ş.Sırtlanov.
Ayaktakiler (Sağdan Sola): H. Atlasî, Ş.Seyfedinov, H.Hasmemmedov.
Bkz. Salavat İshakov, Pervaya Russkaya Revolutsia i Musulmane
Rossiyskoy İmperii, Moskva-2007.

Kutluğ Muhammed Tevkilev

Sadreddin Maksudov

Cihangir Bayburin

Halil Hasmemmedov

Ali Asgar Sirtlanov

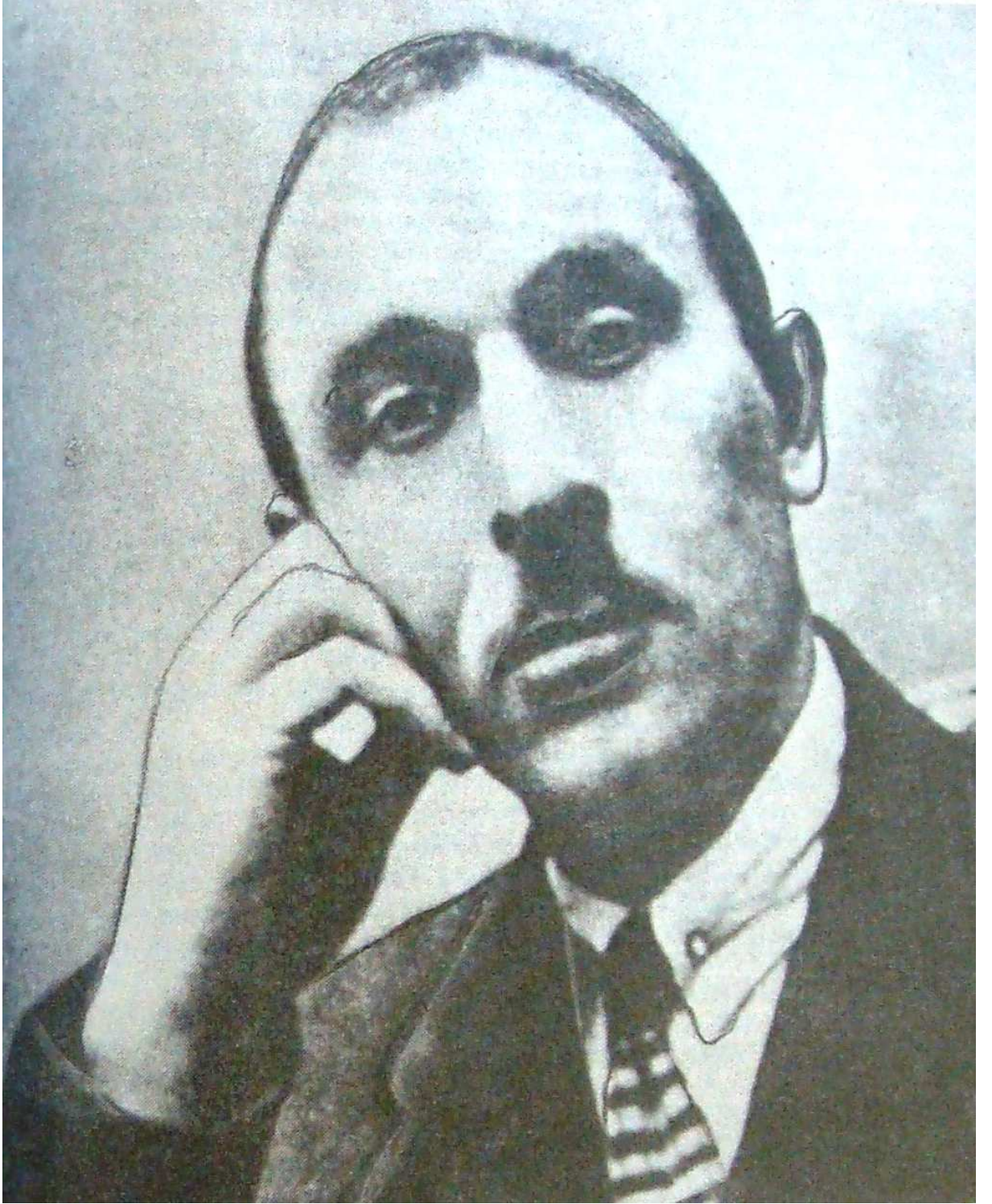
Şakir Muhammedyarov

بيوك عالمز مرحوم داملا شهاب الدين المرجاني.

ХЭСЭНГАТА ГАБӨШИ

Cemaladdin Velidi

مفتی الحاج محمد یار سلطانی حضرت قاری.

Misyoner İlminskiy

اسماعیل بك فصپرینسکی جنابری.

مرحوم احمدجان سيداشق

[فزان نك مشهور جماعت خادمى، قارت مسلمان ملتچى لرندى،
«بيان الحق» غزىسىنىڭ ناشرى .

بۇ يىل ماى ۶ نده وفات.]

Tatar Matbuatında Yayınlanan Rusya Müslümanları İttifakı'na Yönelik Eleştirel Bir Karikatür

Kazan Devlet Üniversitesi Eski Eserler Kütüphanesi

ÖZET

“Kazan Tatarları'nın Siyasî Konum ve Yönelişleri (1905–1916)” konulu çalışmamızda Rusya İmparatorluğunun devrimci hareketlerle sarsıldığı bir dönemde Kazan Tatarları'nın siyasî alandaki faaliyetleri ele alınmıştır. Bu kapsamda birinci bölümde Kazan, Ufa ve Orenburg gibi İdil-Ural bölgesinin üç önemli şehrinde Kazan Tatarları'nın siyasi toplantıları, Rusya Müslümanları İttifakı adıyla bir siyasi parti kurulmasına doğru giden süreçte bu çalışmaların etkileri, Rusya Müslümanlarının genel kurultayları, parti merkez idare heyetinin oluşturulması ve siyasi partinin resmiyet kazanmasını engelleyen sebepler ortaya koyulmuştur. Kazan Tatarları'nın siyasi parti vasıtası ile imparatorluğun hür ve eşit tebaası olmak hedefine yürüyüşü karşısında Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi'nin siyasi süreçlere müdahale etme girişimleri incelenmiştir.

İkinci bölümde Rusya'da Meşrutiyete geçiş süreci olan Devlet Duması'nın çalışmalarını sürdürdüğü 1906–1916 yılları arasında Mecliste oluşturulan Müslüman Fraksiyonu ve bu fraksiyonun Rusya Müslümanları adına gündeme getirdiği talepler incelenmiştir.

Üçüncü bölümde Tatar toplumunun muhafazakâr kesimlerini oluşturan Kadimciler ve Veysîler'in dönemin siyasî gelişmelerine bakış açıları ve Rusya Müslümanları İttifakı ile ilişkileri incelenmiştir.

Tatar Sosyalist devrimciler ve sosyal demokratların örgütlenme süreçleri ve ortaya koydukları talepler, diğer Tatar siyasi grupları ile ilişkileri dördüncü bölümünde ele alınmıştır.

Kazan Tatarları'nın başta Rusya Müslümanları İttifakı olmak üzere içinde yer aldıkları siyasi ve kültürel grupların sahip oldukları anlayışların ve ortaya koydukları faaliyetlerin Çarlık hükümeti tarafından panislamizm ve pantürkizm olarak değerlendirilmesi hakkında yapılan inceleme beşinci bölümü oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler

1. Kazan Tatarları
2. İdil-Ural Bölgesi

3. Ceditçilik
4. Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi
5. Panislamizm

ABSTRACT

In our study with subject of “Political Position and tendencies of Kazan Tatars (1905–1916)”, the political activities of Kazan Tatars during the shattering of Russian Empire with revolutionary movements. In this context, first part includes the political meetings of Kazan Tatars in Kazan, Ufa and Orenburg which are 3 important cities of Volga–Ural region, the effects of these studies on the way to the establishment of a political party named Party of the Russian Muslims, the general congresses of Russian Muslims and the reasons preventing the establishment of central administration committee and the political party becoming legal. The interference attempts of Orenburg Ecclesiastical Administration on political processes Kazan Tatars to be free and equal citizens of the empire through the establishment of a political party, were examined.

In the second part, the Muslim fraction created in the council between 1906 and 1916 while State Duma which is a transition process to constitutional monarchy in Russia proceed its studies and the demands they mentioned in the name of Russian Muslims were examined

In the third part, the religious fractions of the Tatar community, Kadimciler and Veysiler’s point of view towards the political developments of the period and their relations with Party of the Russian Muslims.

The organization processes of Tatar social democrats and socialist revolutionists, their demands and their relations with other tatar political groups were examined in part four. Examination about the evaluation of Tsarizm government regarding the understanding and activities of the political and cultural groups, especially Party of the Russian Muslims, being pan Islamism and pan Turkism, constitutes the fifth part.

Key Words

1. Kazan Tatars
2. Volga-Ural Region
3. Jadidism

4. Orenburg Ecclesiastical Administration

5. Panislamism